

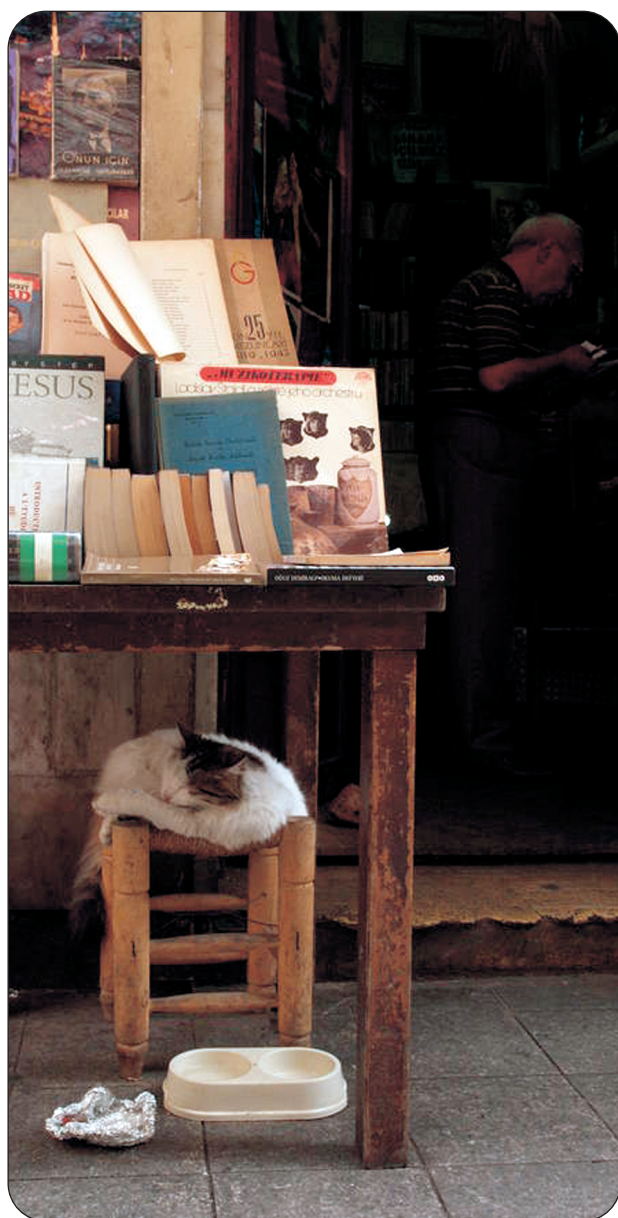
književna smotra

Časopis za svjetsku književnost

ISSN 0455 – 0463

Godište XLVI / 2014 broj 173 (3)

Prvih
dvadeset
hrvatske
turkologije

SADRŽAJ

Slova proslova

- 3 Marta Andrić
Uvod
- 5 Marta Andrić
Turkologija – veliki izazov (intervju s prof. dr. sc. Ekremom Čauševićem)
- 9 Miljenko Jergović
Turska, tursko i turčijat

Kratka biografija studija turkologije

- 13 Anđelko Vlašić
Povijest turkologije u Hrvatskoj
- 17 Barbara Kerovec
Bibliografija odabranih znanstvenih radova nastavnika i suradnika Katedre za turkologiju (1994-2014)

Od nove osmanske do suvremene turske književnosti

- 23 Azra Abadžić Navaey
U potrazi za novim jezikom

Hrvatskoj nepoznati turski klasici

- 33 Yaşar Kemal
Pobunjenik s Taurusa
- 37 Nazım Hikmet
Slike ljudi iz moga zavičaja
- 45 Oğuz Atay
Zaboravljeni
- 49 Aziz Nesin
Na jednoj dženazi

Novo čitanje starih tekstova

- 55 Azra Abadžić Navaey
Orhan Pamuk i novo čitanje osmanske povijesti
- 65 Tatjana Paić-Vukić
“Zbirka lijepih i mudrih riječi slađa je od kadaifa.” Što nam osmanske osobne bilježnice govore o čitanju?
- 71 Alena Čatović
Citatnost u klasičnoj osmanskoj književnosti: Tahmis pjesnika Hayâlîja
- 77 Nenad Moačanin, Kornelija Jurin-Starčević
“Novi” Evlija Čelebi: autograf “Putopisa”

Dašak Carigrada

- 91 Vjeran Kursar
Carigradska tiskara “Zellich”
- 111 Alena Čatović
Poezija osmanskih sultana
- 115 Özlem Kumrular
Vijesti i djela što su se širili Europom prije i nakon pada Carigrada
- 123 Reşat Ekrem Koçu
Enciklopedija Istanbula
(bilješku priredila Azra Abadžić Navaey)

Hrvati i Osmanlije

- 129 Davor Dukić
Čud srdito kripka / un carattere di feroce energia: Osmansko Carstvo u Kraljskom Dalmatinu
- 137 Vesna Miović
Dubrovački mladići jezika: studenti osmansko-turskoga u vrijeme Dubrovačke Republike

Tursko žensko pismo: Sevgi Soysal

- 147 Ece Temelkuran
Kamo će književnost, Sevgi?
- 149 Sevgi Soysal
Bojiti polumjesec

Prevođenje u bojama Crvene

- 153 Neven Ušumović, Ekrem Čaušević
Turska književnost u hrvatskim prijevodima (1990-2013)
- 163 Barbara Kerovec, Marta Andrić
Turcizmi u književnim prijevodima s turskoga jezika

Sjećanje

- 175 Tatjana Paić-Vukić
Muhamed Ždralović (1944-2007)

Prikaz

- 177 Marta Andrić
O turskom jeziku u Bosni (Ekrem Čaušević: The Turkish Language in Ottoman Bosnia)

Uređuju
Sonja Bašić
Dalibor Blažina
Marijan Bobinac
Nenad Ivić
Jerzy Jarzębski (Uniwersytet Jagielloński, Krakov)
Mislav Ježić
Irena Lukšić
Ivan Matković
Nikita Dimitrov Nankov (University of Puerto Rico, San Juan)
Maxim D. Shrayner (Boston College, Chestnut Hill)
Jelena Šesnić
Nikica Talan
Milivoj Telećan
Josip Užarević
Andrea Zlataar
Mate Zorić
Viktor Žmegač

Tajnica uredništva
Irena Lukšić

Glavni i odgovorni urednik
Dalibor Blažina

Urednica ovog broja
Marta Andrić

Grafička oprema
Ivan Picelj

Lektura
Mirjana Zec

Naslovnica
Antikvarijat Cihannüma u Istanbulu

Priprema za tisak
Marina Čorić

Cijena ovomu broju 35 kuna
Godišnja pretplata (4 broja)
81 kuna, za inozemstvo dvostruko

Žiro-račun
Zagrebačka banka
HR7423600001101551990
Hrvatsko filološko društvo
s naznakom "za Književnu smotru"

Narudžbe slati na
Filozofski fakultet u Zagrebu
I. Lučića 3, 10 000 Zagreb
Arhiv
e-mail: ikurjak@ffzg.hr

Izdavač
Hrvatsko filološko društvo

Adresa uredništva
Filozofski fakultet, I. Lučića 3, Zagreb

Uredništvo prima stranke srijedom i petkom od 11 do 13 sati (u sobi B-221)
tel.: 6120-119
e-mail: dblazina@ffzg.hr

Ovaj broj tiskan je uz novčanu pomoć Gradskog ureda za kulturu, Zagreb, Ministarstva kulture RH
i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za hungarologiju, turkologiju i judaistiku

Tisak: Denona, Zagreb

Pred čitateljima ovog broja *Književne smotre* temat je posvećen dvadesetoj obljetnici studija turkologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu – jedinog studija turkologije u Republici Hrvatskoj. Katedra za turkologiju, koja izvodi taj studij, u tih se dvadeset godina – zahvaljujući golemom entuzijazmu profesora Ekrema Čauševića i njegovih suradnika – razvila u kompetentnu i respektabilnu znanstvenu sredinu, koja brzim korakom nadoknađuje zaostatke iz prošlosti. Sigurni smo da ovaj broj *Književne smotre* o tome rječito svjedoči. No broj je nastao ponajprije zahvaljujući predanosti i iznimnom zalaganju njegove urednice, docentice dr. sc. Marte Andrić, čija su strpljivost i uredničke vještine bile ključni faktor uspjeha. Kolegici Andrić i svim suradnicima srdačno zahvaljujemo te se s veseljem pridružujemo obljetničkim čestitkama i najboljim željama!

Uvod

Povod ovome *turkološkom* broju “Književne smotre” je, kako joj i podnaslov kaže, dvadeseta obljetnica Katedre za turkologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Stoga smo, prikupljajući priloge, nastojali okupiti sve one koji su na bilo koji način bili ili još uvijek jesu uključeni u naš mali turkološki “kružok”. To su, naravno, zaposlenici Katedre-slavljenice (Ekrem Čaušević, Azra Abadžić Navaey, Marta Andrić i Barbara Kerovec) te vanjski suradnici: Tatjana Paić-Vukić iz Orijentalne zbirke Arhiva HAZU u Zagrebu, Nenad Moačanin, Kornelija Jurin-Starčević i Vjeran Kursar s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Alena Čatović s Orijentalistike sarajevskog Filozofskog fakulteta i Vesna Miović iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. U proteklih dvadeset godina naša je turkologija imala i drugih vrijednih suradnika koji nam se, nažalost, nisu mogli/stigli pridružiti radovima, ali smo sigurni da i oni s nama dijele radost obljetnice.

Veseli nas što su nam priloge poslali i Davor Dukić s Odsjeka za kroatistiku Filozofskog Fakulteta u Zagrebu te Özlem Kumrular s Univerziteta Bahçeşehir u Istanbulu. Oni dosad (još!) nisu izravno sudjelovali u radu naše katedre, ali su svojim istraživanjima uvelike obogatili turkološke teme. Konačno, među tekstopiscima su i naši bivši studenti Anđelko Vlašić i Neven Ušumović.

Koncepcija, forma i sadržaj šaroliko zamišljene obljetničke Smotre bili su dovoljno široki da uključe ne samo tekstove o književnosti, nego i radove povjesničara-osmanista. Na taj smo način obuhvatili prostrano zemljopisno (i povijesno) područje od Zadra i Dubrovnika preko Bosne i Balkana sve do neizostavnoga Istanbula i Anadolije. Kronološki smo se pak upustili i spustili do samih početaka turske književnosti. Stoljeća u kojima je Osmansko Carstvo doseglo svoj zenit dotaknuli smo se tekstovima o padu Carigrada, o sultanima pjesnicima i dubrovačkim dragomanima te smo preko osobnih bilježnica, *medžmua*, stigli do turske književnosti 20. stoljeća, osеbujnog istanbulskog enciklopedista Reşata Ekrema Koçua, i na kraju do – opet neizostavnog i nezaobi-

laznog – turskog nobelovca Orhana Pamuka. Posebno smo mjesto izdvojili za radove o književnim prijevodima s turskog jezika na koje smo kao Katedra veoma ponosni. Sadržaj Smotre zaokružili smo dvjema bibliografijama: popisom prijevoda turskih autora na hrvatski jezik i bibliografijom odabranih znanstvenih radova nastavnika i suradnika Katedre za turkologiju.

Tursku književnost predstavili smo prijevodima tekstova četvorice turskih klasika: Yaşara Kemala, Nazima Hikmeta, Oğuz Ataya i Aziza Nesina. Time smo htjeli svratiti pažnju na činjenicu da oni, iako značajni predstavnici turske književnosti 20. stoljeća, Hrvatskoj još uvijek nisu dovoljno ili nisu uopće poznati.

Posebno su nas obradovali književnici Miljenko Jergović i Ece Temelkuran koji su svoje priloge napisali upravo za ovaj slavljenički broj. Jergović je na sebi svojstven raskošan način među teme uveo Bosnu, a Ece Temelkuran svojim nas je tekstom potaknula da hrvatskoj čitalačkoj publici predstavimo još jednu vrsnu tursku književnicu, Sevgi Soysal.

Uredništvu Književne smotre i njezinom glavnom i odgovornom uredniku prof. dr. sc. Daliboru Blažini zahvaljujemo što su prihvatili naš prijedlog da ovaj tematski broj bude posvećen dvadesetoj obljetnici Katedre za turkologiju. Ugled koji Književna smotra uživa obvezivao nas je da budemo kritični u odabiru članaka te pokušamo ovome broju priskrbiti što bolje, raznovrsnije i zanimljivije priloge. Jesmo li u tome uspjeli i tako održali razinu koju su postigli tematski brojevi posvećeni drugim filologijama, prosudit će, dakako, čitatelji. Kao gošća urednica zahvaljujem Tatjani Paić-Vukić na strpljivom, pomnom i znalačkom čitanju tekstova ponuđenih za objavljivanje te na kritičkim sugestijama i svesrdnoj pomoći u odabiru najboljega što smo za prigodni broj mogli ponuditi.

U ovome uvodu nisam govorila o tome kako se osnivala Katedra za turkologiju, jer to možete čitati već na sljedećim stranicama Smotre, u intervjuu s utemeljiteljem Turkologije, Ekremom Čauševićem. Njemu, u ime svih članova Katedre, posebno zahvaljujem i čestitam.

Marta ANDRIĆ

Razglednica carigradske tiskare “Zellich”: “Uspomena iz Carigrada. Stambulska carina – džamija Valide i most”
(*Souvenir de Constantinople. Douane de Stamboul – Mosquée Validé et pont*) – SALT, Istanbul

Turkologija – veliki izazov

(intervju s prof. dr. sc. Ekremom Čauševićem)

Ekrem Čaušević, utemeljitelj studija turkologije u Zagrebu, rođen je 1952. u Bihaću (BiH). Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu studirao je orijentalne jezike (turski, arapski i perzijski) i književnosti. Magistrirao je 1982, a doktorirao 1986. s tezom o evoluciji futurističkih formi u turskim jezicima. Stručno se usavršavao na sveučilištima u Istanbulu (1978-79) i Ankari (1986). U dva navrata bio je gostujući znanstvenik i stipendist zaklade Alexandra von Humboldta (1992/93. i 2000) na Sveučilištu u Göttingenu. Od 1984. do 1992. bio je predstojnik Katedre za turkologiju na Odsjeku za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a od 1994, kad je utemeljena prva katedra za turkologiju u Hrvatskoj, predaje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Predstojnik je Katedre od njezina osnutka i redoviti profesor za suvremeni turski i osmanski jezik. Predaje i kolegije o jezicima i povijesti turskih naroda. Dopisni je član Türk Dil Kurumu (Ankara), krovne znanstvene institucije za turski jezik i jezikoslovlje, i dobitnik odličja Republike Turske za iznimne zasluge u promicanju znanosti.

Marta Andrić: Poštovani profesore, molim Vas da, za početak, predstavite zagrebački studij turkologije. Koji su sve sadržaji u njega uključeni? Što taj studij nudi studentima?

Ekrem Čaušević: Studij turkologije nudi sve što i druge filologije: proučavanje povijesti, jezika i književnosti, pisanih spomenika, kulture i kulturne povijesti jednoga naroda. Međutim, turkologija ima još jednu komponentu koja naš studij znatno obogaćuje i čini različitim u odnosu na mnoge druge filologije: ona uključuje i arapsku, odnosno perzijsku civilizaciju i kulturu, koje su se stopile s turskom, a donekle i turskom kulturom. Sve tri objedinila je islamska civilizacija. Na tom bogatom nasljeđu formirala se osmanska kultura koja je, među ostalim, ostavila i golemu kulturnu baštinu na orijentalnim jezicima. Zbog toga naši studenti uče ne samo suvremeni turski i osmanski, nego i arapski jezik, a u sklopu nastave osmanskog jezika stječu i elementarna znanja o perzijskome. Na studiju se predaju i predmeti koji su važni za razumijevanje te civilizacije i osmanske, odnosno turske povijesti i kulture: Islamska civi-

lizacija, Povijest Osmanskoga Carstva, Kulturna povijest Osmanskoga Carstva, Stari turski narodi i jezici, Suvremeni turski narodi i jezici, Uvod u turkologiju... Dakako, i osmanska, odnosno suvremena turska književnost. Ono što nije obuhvaćeno našim programom nastojimo nadopuniti izbornim kolegijima (Islamska umjetnost, Perzijski jezik).

M. A.: Vi ste turkologiju, odnosno orijentalistiku, studirali u Sarajevu, jugoslavenskom orijentalističkom centru. Kako se danas sjećate studija i svojih profesora?

E. Č.: Upisao sam se na taj studij sa željom da se posvetim književnosti. Odrastao sam u svijetu kojemu se uvijek pripisivao orijentalni, islamski, osmanlijski predznak. Bio sam radoznao jer zapravo ništa nisam znao o tome. Na fakultetu sam odabrao arapski jezik kao prvi predmet, ali sam na prvoj godini studija, pod snažnim dojmom predavanja profesora Nedima Filipovića, odlučio da će turkologija biti moj prvi izbor.

M. A.: Što Vam je on predavao?

E. Č.: Profesor Filipović predavao je turski jezik i islamsku civilizaciju. Bio je veliki erudit, znanstvenik i profesor iznimnoga predavačkog dara. Posjedovao je nevjerovatnu sposobnost da apstraktne sadržaje konkretizira i sažme vrlo živopisnim usporedbama. Sjećam se njegovog predavanja u kojemu je stare glagolske oblike u osmanskom jeziku usporedio s “teškom konjicom” koja je morala izgubiti bitku s “lakom konjicom”, odnosno novim glagolskim oblicima koji su “novim oružjem”, diferenciranim modalnim i vremenskim značenjima, odnijeli pobjedu nad starima. Jedno nezaboravno predavanje iz islamske civilizacije počeo je otprilike ovako: “Zamislite sada kako jedne vrele noći, u nekom gradiću na rubu pustinje, sjedi jedan Arapin” – ne sjećam se o kome je govorio – “i pognut piše uz slabašnu svjetlost lojanice dok vani huči suhi pustinjski vjetar...” Imao je sposobnost da studente naprosto očara i ostavi bez daha, da ih gotovo filmski uvede u temu o kojoj će govoriti... Njegova predavanja toliko su me ponijela da sam već na prvom semestru promijenio studijsku kombinaciju, odnosno upisao turkologiju kao prvi predmet, a arapski i perzijski kao drugi i treći.

M. A.: *Kojih se još profesora sjećate?*

E. Č.: Profesora Srđana Jankovića, koji je bio izvrstan arabist, zatim profesora Hamida Hadžibegića, osmanista, a posebice Vanče Boškova, profesora turske književnosti i osmanske diplomatike i paleografije. Boškov je bio profesor koji bi danas zadovoljio standarde “studija po bolonjskom programu”, ako tako mogu reći. Njemu je, kao bivšem *humboltovcu*, očito bilo “tijesno” u sredini u kojoj nije bilo gostujućih profesora. Upravo su njegovom zaslugom na Odsjek pozivani profesori iz inozemstva, među njima i vrlo poznati turkolozi kao što su Tadeusz Majda, Andreas Tietze, Barbara Flemming, Mehmet Çavuşoğlu... Usto, pružao je veliku potporu studentima koji su iskazivali posebno zanimanje za studij. Meni je, budući da sam u toj generaciji bio jedini redoviti student turkologije na trećoj i četvrtoj godini, držao nastavu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, gdje me je učio čitati sidžile, sudske protokole na osmanskom jeziku. On me je uputio i na franjevačke rukopise na turskom i o turskom jeziku, s njim sam išao u Fojnicu, u samostan Svetoga Duha, gdje se čuva većina te građe. Zahvaljujući njemu i njegovom istraživanju u franjevačkim samostanima i knjižnicama došao sam do rukopisnog blaga za koje nije znao čak ni veliki mađarski turkolog Gyula Németh, koji je putovao Balkanom “u potrazi” za turskim jezikom koji se govorio na rumelijskim prostorima.

M. A.: *U Tursku ste prvi put išli dosta kasno, već kao asistent. Vrlo ste kasno dobili priliku da čujete pravi, živi turski.*

E. Č.: Da, na studiju nismo imali lektora. Prvi lektor došao je tek u mojem zadnjem (osmom) semestru studija. Bio je to i prvi “pravi” Turčin kojega sam upoznao! Nažalost, bavio se književnošću i nikada nije predavao jezik, a pogotovo ne strancima. Tijekom studija čitao sam klasike turske književnosti i na tim tekstovima učio jezik. Tako sam naučio mnogo riječi koje nikada u životu nisam upotrijebio, na primjer tri sinonima za prečku u kokošinju, koje i danas pamtim, usto i dosta riječi koje se odnose na realije iz života anadolskih seljaka, ali nisam mogao razgovarati o najobičnijim, svakodnevnim temama i nisam znao razgovorni jezik. Prvi sam se put susreo s Turcima i Turskom 1978. kad sam otišao na stipendiju. Meni se tijekom studija suvremena Turska činila gotovo “mitskim” toposom, o njoj nisam znao gotovo ništa. Tada, dakako, nije bilo interneta, nismo imali turskih novina, a u onodobnom jugoslavenskom tisku bilo je malo informacija o Turskoj jer je bila zemlja drugoga i drukčijega političkog sustava, drugoga vojnog i političkog bloka. Sjećam se da mi je jedan prijatelj u šali rekao: “Ako nisi bio ondje, otkuda znaš da ta zemlja uopće postoji, da je nisi ti izmaštao?”

M. A.: *Kakav je bio Istanbul u to vrijeme?*

E. Č.: Prvi susret s Turskom izazvao je kod mene neku vrstu šoka, ali me Istanbul, koji je i u to vrijeme

dosta nalikovao Istanbulu kakvim ga opisuje Orhan Pamuk u istoimenoj knjizi, brzo osvojio. Nažalost, bilo je to vrijeme posvemašnje anarhije, vrijeme nasilja i političkih ubojstava, čak među studentima, vrijeme pred državni udar. Bilo je bizarnih situacija, na primjer da policajci zaustave promet i prolaznike dok ne uklone bombu prikačenu na kakav transparent. U osam navečer grad bi bio posve pust. Za 1. maj morao sam dva dana ostatu u hotelu, bio je zabranjen izlazak. Studenti su bili ideološki podijeljeni, a na ulazu na fakultet premetali su ih naoružani vojnici da netko ne bi unio oružje.

M. A.: *Desetak godina kasnije iz Sarajeva ste otišli u Njemačku, u Göttingen.*

E. Č.: Da, onamo sam otišao 1992. godine kao stipendist Zaklade A. von Humboldt. U početku sam želio ići u München, ali sam promijenio odluku saznajući da su u Göttingenu poznati profesori Gerhard Doerfer, Klaus Röhrborn i Milan Adamović. Ondje sam se bavio sintaksom turskog jezika, to je bio moj projekt, a pohađao sam i neka predavanja. Prof. Doerfer, koji je tada bio u mirovini, držao je kolegij “Tajna povijest Mongola”. Prof. Adamović je bio toliko ljubazan i susretljiv da je jednom kolegi s kairskog sveučilišta Ajn al-Šams i meni držao posebne satove čagatajskog i uzbekog jezika, na kojima smo čitali i prevodili stare i suvremene tekstove. Za boravka u Njemačkoj upoznao sam nove kolege, nove ideje i pristupe i stekao mnoga nova iskustva koja su mi bila dragocjena u kasnijem znanstvenom i predavačkom radu.

M. A.: *Nakon tog boravka u Göttingenu došli ste u Zagreb. Odakle je potekla ideja za osnivanje studija turkologije u Zagrebu?*

E. Č.: Ideja je potekla od profesora Nenada Moačanina. Mi smo se otprije poznavali jer smo u isto vrijeme studirali – on se nakon završenog studija povijesti u Zagrebu upisao na studij orijentalistike u Sarajevu. Rekao mi je da namjerava pokrenuti inicijativu da se na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu osnuje studij turkologije te predložio da razmislim o prelasku u Zagreb. Moram priznati da sam dugo razmišljao o toj ponudi, ponajviše zbog osobnih, obiteljskih razloga, ali sam na kraju pristao jer bio je to velik izazov. Doduše, pitao sam se kome u Hrvatskoj treba turkologija i zašto bi netko to studirao. Prvi razgovor s akademikom Mislavom Ježićem uvjerio me je da u akademskoj sredini doista postoji zanimanje za taj studij. Tom prilikom je akademik Ježić rekao nešto što me se dojmilo: “Ako hrvatski jezik i kulturu želimo predstaviti svijetu, onda moramo otvoriti vrata stranim jezicima i kulturama.” Inicijativa i zalaganje profesora Moačanina, potpora akademika Ježića, njegovo zalaganje da turkologija dobije mjesto na Filozofskom fakultetu i Sveučilištu u Zagrebu i dobra volja da novoutemeljenoj katedri otvori vrata jednog od najcjenjenijih odsjeka, tadašnjeg Odsjeka

za opću lingvistiku i orijentalne studije – sve je to bilo presudno za institucionalno utemeljenje naše katedre. Veliku podršku turkologiji dala je pokojna profesorica Milka Jauk-Pinhak koja je, nasreću, kasnije bila i prodekanica, u vrijeme kad je – opet nasreću – dekan bio profesor Stipe Botica, koji nas je podupirao od prvoga dana svoga mandata.

M. A.: Kako je prošla prva godina Vašeg boravka u Zagrebu?

E. Č.: Prva, 1993. godina, bila je pripremna. Držao sam tečaj za studente lingvistike i drugih odsjeka, osmišljavao studij i izrađivao program turkologije. Fokusirao sam se na dva aspekta studija: na suvremeni turski jezik i na osmanski jezik, što su posebno priželjkivali povjesničari i dakako, profesor Moačanin, koji je i pokrenuo osmanističke studije u Hrvatskoj. U knjižnici sam zatekao – točno se sjećam – sedamnaest knjiga iz turkologije! Petnaest ih je bilo na ruskom, dvije na engleskom. Bile su to knjige vrhunskih imena ruske turkologije, Baskakova, Kononova, Ščerbaka i drugih, ali ih većina studenata nije mogla čitati. Ne znam kako su te knjige onamo dospjele, da li nekom razmjenom preko Akademije...

M. A.: Možda ih je donirao profesor Kovačec?

E. Č.: Moguće! Profesora Kovačeca zanimali su i orijentalni jezici, knjižnici Turkologije darovao je velik broj knjiga, veoma smo mu zahvalni... Trebalo je, dakle, početi zasnivati knjižnicu, koliko se u to vrijeme moglo. Stizale su nam manje donacije preko Veleposlanstva Republike Turske, a ja sam, svaki put kad bih išao u Njemačku, fotokopirao knjige i gramatike za knjižnicu i studente. Početak je, kao svaki, bio težak. Nekih se stvari prisjećam kao anegdota. Primjerice, tada se nigdje u Zagrebu nije mogla kupiti karta bivšega SSSR-a koja mi je bila potrebna u nastavi, ali je, nasreću, jedan broj *National Geographica* objavio kartu središnje Azije s ucrtanim granicama novih država. Ja sam je nalijepio na gazu i koristio je na *Uvodu u turkologiju*. Eto, početak je bio težak, a najveći problem bio je pomanjkanje nastavnoga kadra.

M. A.: Kako je organizirana nastava, tko je predavao?

E. Č.: Nastava u prvoj akademskoj godini (1994/1995) nije bila tako "bolna". Dakle, u početku smo imali samo prvu godinu, no ubrzo je došla druga, pa treća, četvrta... Svake se godine povećavao broj sati i rasla potreba za novim predavačima. Naravno, nisam bio sam: profesor Moačanin predavao je islamsku civilizaciju i osmansku diplomatiku i paleografiju, Tatjana Paić-Vukić arapski jezik, a Fehim Nametak, gostujući profesor iz Sarajeva, osmansku i tursku književnost. Ja sam predavao suvremeni turski jezik na svim godinama, uvod u turkologiju i osmanski, imao sam iznimno veliku satnicu. Prvih deset godina nismo imali novake i asistente pa smo svi držali vježbe i vodili seminare. Važno je napomenuti da je to bilo

vrijeme prije interneta. Donosio sam literaturu iz Njemačke, sastavljao vježbe i tekstove za nastavu jezika, radio skripta za osmanski jezik... Dakle, nije nam bilo lako, ali smo osjećali radost i zadovoljstvo kad smo vidjeli da turkološko zrnce klija i daje plodove, i da se na studij upisuje velik broj dobrih kandidata. U to smo vrijeme imali privilegij birati studente na prijemnom ispitu. Osim ocjena i bodova, u neposrednom kontaktu s budućim studentom mogli smo ocijeniti što ga je motiviralo za studij turkologije.

M.A.: A kad jednom dođu na studij, studente posebno motiviraju upravo Vaša predavanja.

E.Č.: Vjerujem da je svaki profesor koji voli struku i posao dobar predavač, i da svatko tko se bavi znanstvenim radom želi prenijeti studentima nove spoznaje. Možda u načinu na koji studenti percipiraju predavanja ima udjela i temperament profesora. Ja sam i kao predavač mnogo naučio od profesora Nedima Filipovića, ali se, dakako, ne uspoređujem s njim.

M. A.: Sa studentima ste i prevodili, i na taj način Hrvatskoj predstavili tursku književnost. To je išlo dotle da, kad pogledamo unatrag, vidimo da na Turkologiji imamo neformalnu, malu "školu prevođenja". Ja sam bila prvi student s kojim ste prevodili pa upravo iz tog iskustva želim pitati: što Vas je motiviralo da prevodite s nama koji smo sasvim jasno bili daleko ispod Vaše razine, i u znanju jezika, i u snalaženju u prevodilačkim kućinama?

E. Č.: Što me potaknulo na prevođenje sa studentima? U Zagrebu mi je nedostajala suradnja s kolegama iz struke s kojima bih podijelio radost zajedničkog rada i pisanja. Srećom, takva se prilika pružila kroz mogućnost da vrijedne, nadarene i motivirane studente uključim u prevođenje. Neki od njih bili su oduševljeni studijem, zanimala ih je književnost, dobro su bili svladali turski jezik i bili jako marljivi... I tako su krenuli prijevodi. Studenti su me snažno motivirali svojim entuzijazmom, a ja sam uzvraćao znanjem i iskustvom. I to se pokazalo dobrim. Kad je iz tiska izišao prvi prijevod s turskoga, roman *Zovem se Crvena*, bio sam sretan i zbog toga što uz moje ime ravnopravno stoji i ime moje studentice. Ideja o neformalnoj "prevoditeljskoj radionici" pokazala se plodnom jer se danas desetak diplomiranih turkologa, koji su prošli kroz nju, bavi književnim prevođenjem, i to s dosta uspjeha.

M. A.: Zadnjih su godina turske teme kod nas vrlo popularne, na raznim razinama. Mislite li da je takva popularizacija i promocija korisna Turkologiji?

E. Č.: Popularizacija i promocija struke važan je segment našega rada. Katedra je nekako spontano krenula i u tom smjeru, recimo, kroz prevođenje. Popularizaciji i struke i turske književnosti puno je pridonio i pulski sajam *Sa(n)jam knjige*: zbog velikog zanimanja za turske teme, osamnaesti Sajam je, prije

dvije godine, većim dijelom bio posvećen upravo turskoj književnosti, i ta se veza turskih književnika i intelektualaca sa Sajmom i dalje nastavlja. Prirodno je da filolozi promoviraju i jezike i kulture kojima se bave, ali isto tako i hrvatsku kulturu u zemljama čije jezike proučavaju. Primjerice, prijevod putopisa *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića, koji smo za turske čitatelje priredili Tatjana Paić-Vukić, Ayla Hafiz Küçükusta i ja, dobar je primjer promocije hrvatske književnosti u Turskoj. Nadalje, zahvaljujući našoj izvrornoj suradnji s Hrvatsko-turskim društvom prijateljstva iz Rijeke, koje vodi gospođa Esmā Halepović-Đečević, organiziran je velik broj javnih tribina na kojima su sudjelovali turkolozi i orijentalisti s naše katedre i drugih institucija. Održana su predavanja o hrvatsko-turskim povijesnim i kulturnim vezama, književnicima, prijevodima... To su iznimno dobro posjećene tribine na koje rado odlazimo. Jedan od značajnih rezultata suradnje s riječkim Društvom jest i turski prijevod knjige *Čudnovate zgode šegrta Hlapića* Ivane Brlić-Mažuranić. Prevoditelj je naš student Zinnur Ameti. To su vrijedni uspjesi kojih ne bi bilo da ne postoji studij turkologije. Ne bi tad bilo ni izvrsnih radova o turskom jeziku, ne bi bilo doktorata iz turkologije koji su obranjeni ovdje, na Filozofskome fakultetu...

M. A.: I za kraj: što biste o dvadesetoj obljetnici zaželjeli Turkologiji?

E. Č.: Prije svega, zaželio bih da i ona i svi drugi filološki studiji opstanu i othrvaju se nastojanjima da se društveno značenje humanističkih znanosti mjeri "potrebama tržišta". Nekada imam dojam da nas oni koji izvana nastoje intervenirati u filologije – pa i u studij turkologije – žele pretvoriti u centar za školovanje simultanih i konsekvativnih prevoditelja. Svjestan sam zadataka koji se pred nas stavljaju i znam da se moramo i za to pripremati, ali turkologija i nadalje treba razvijati tri najvažnija smjera: prvi je filološki, okrenut istraživanjima jezika, kulture, teksta i onoga o čemu tekst govori, drugi je lingvistički, a treći osmanistički. Nadalje, našoj Turkologiji želim da se osamostali kao odsjek kako bismo mogli ravnomjerno razvijati katedre. Želio bih da se unutar budućeg odsjeka za turkologiju razviju i katedre/studiji arabistike i iranistike, da bismo jednoga dana mogli ponuditi i integralni studij orijentalnih jezika. Na kraju bih našoj turkologiji poželio da kadrovski ojača i da nove obljetnice dočeka s još više uspjeha i postignuća.

Turska, tursko i turčijat

Ah, pusto tursko...

(uzdah iz jugoistočne Srbije)

U pismu zagrebačkoj prijateljici Zdenki Marković, adresiranom 14. travnja 1922. i odaslanom iz Bukurešta, Ivo Andrić piše: "Ozbiljno mislim da se vratim u zemlju, i nastanim u Beogradu ili Splitu i ako još ne znam kako. Dotle ću ispisati sve ovo tursko i iracionalno što imam i onda ću se opet dati na stari posao." Ispričava se tako, manje njoj nego sebi, što je nakratko odustao od lirike i od pisanja stihova, svoga uzvišenog, izabranog zvanja, da bi pisao pripovijetke. Nije još navršio tridesetu.

Pola stoljeća kasnije, za njim je cijeli jedan životni vijek, tokom kojeg se svijet triput prevrnuo preko glave, i iz džepova su mu poispadali ključevi i sitniš, a on je još uvijek pokušavao ispisati sve ono tursko i iracionalno što ima. I žalio je da neće stići, da u njemu više nema životne snage i moći, i već je znao da će ostati nedovršena i njegova *Sarajevska hronika*, roman o Omeru paši Latasu i o gradu, kao što su nedovršene ili nezapočete ostale i neke druge knjige, poput porodične sage o Pamukovićima, ili romana o Ali paši Rizvanbegoviću, koje su odreda bile obilježene Andrićevim turskim i iracionalnim, onim, dakle, što je, već u zreloj dobi, doživljavao kao svoje privremeno stanje, kao nešto što će trajati i dovršiti se u nekoliko mjeseci.

Bilo je to mnogo veće, dublje i iracionalnije nego što je Andrić znao, pišući Zdenki Marković. Ili je, možda, kod nje provjeravao ima li u tom smisla, je li vrijedno života? I što bi, uopće, bilo vrijedno života.

Tada je bio skoro zaliječio svoju tuberkulozu. Smrt mu više nije bila toliko bliska i izvjesna. Po konzulatima Vatikana, Bukurešta, Trsta, odmaknut od svoje zemlje i svojih zavičaja, od prijetecga sarajevskog siromaštva, i svega što ga je morilo dok je pisao svoje bolećive stihove i predsmrtne tamničke zapise, preko tamne figure Alije Đerzeleza uranjao je u svijet koji je bio jedini njegov.

Je li ikada poslije pomislio da se prevario? Je li mu uopće padala na um formulacija iz pisma Zdenke Marković, baš onakva kakvu je tada zapisao: tursko i iracionalno?

Da je u njemu bilo kuveta za još duži od njegova dugog života, da je još tri takva života živio, i u sva tri isti pisac bio, ne bi stigao ispisati sve ono za što mu se s proljeća 1922. činilo da bi moglo potrajati jedva nekoliko mjeseci.

Što u Andrićevom govoru i osjećaju znači pridjev – tursko?

Odgovor na to pitanje nije tako jasan i jednoznačan kako bi se namjerniku iz 2014. moglo učiniti.

U knjizi Abdulaha Škaljića "Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku" (inače, jednoj od temeljnih knjiga materinjeg jezika) u desetak se različitih riječi zavuklo tursko ime. Turčin je pripadnik turske nacije, ali "turčin u nar. pjesmi a, često, i u običnom govoru znači musliman: 'vlah i turčin' = nemusliman i musliman". Turkesati znači govoriti turski. Turkovanluk je islamska pobožnost. Turkovanje je življenje po islamskim propisima, provođenje islamske pobožnosti. Ali turčija i turčijat, to je melodija, arija, kajda turska, a onda preko toga i melodija i kajda shvaćena metaforično, kao melodija i kajda jednog načina mišljenja, doživljavanja i osjećanja svijeta. Turčijat je, u velikoj mjeri, ono po čemu se razlikujemo mi s desnih obala Save od onih s lijevih obala, mi sa sjevernih obronaka dinarskoga masiva od onih s južnih. Turčijat nam je svojstven i ako nismo muslimani – ponekad, pogotovo što nismo muslimani, jer ga jasnije osjetimo, živeći s njim kao sa skladnim paradoksom, emotivnim stanjem, pogledom na svijet – turčijat je ono tursko i iracionalno u nama, što sa Turcima, ovim današnjim kao ni onim otomanskim, odavno već nema previše veze. Ili ima, ali na način neistražen i zaboravljen. Na način iz kojega, protivno mitološkoj povijesti i mitskoj omrazi, kao i svakoj politici, nastaje književnost.

Čini se da turski mi nikada nismo znali. Često ga nisu znali ni oni koji su se na tom jeziku sporazumijevali po bosanskim kasabama i čaršijama. Na turskom se, u onih petstotinjak naučenih riječi, sporazumijevalo s bozadžijama i trgovcima koji su dolazili s Kosova i iz Albanije. Zvali smo ih Arnauti. Ni njima turski nije bio temeljni ni materinji jezik, ali su ga znali bolje nego mi. Ponegdje se, recimo u Prizrenu, nekakav turski održao do našega doba, o čemu u svojoj knjizi-intervjuu "Kosovo i raspad Jugoslavije" (u koautorstvu s Batonom Haxhiuom, i prijevodu na srpski Antona Berishaja; izdavač "Međunarodni književni festival Polip – 2014") vrlo zanimljivo svjedoči kosovski pisac Shkëlzen Maliqui. U Bosni se to nigdje nije dogodilo. Možda zato što su Osmanlije napustile Bosnu tridesetak godina prije nego Kosovo i Makedoniju, možda i zato što su dolaskom Austrije Bosanci bili podvrgnuti izraženijoj akulturaciji, ali najprije zato

što turski nikada nije postao bosanski jezik, i što je pojam turskosti, i turčijata u ovoj zemlji zadobio neko drukčije značenje.

Godine 1942. objavljene su, u nakladi "Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda" "Uspomene jednog pionira", knjiga Ćire Truhelke, osnivača, kustosa i direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je u Bosni koješta utemeljio, pokrenuo i zamislio, i bio je pionir praktično u svemu čime se bavio. Svoje uspomene pisao je pred smrt, odavno već umirovljenik, ispunjen oduševljenjem za NDH, i kao stari pravaš, frankovac, spreman na propagandne izljeve mržnje prema Srbima i nestaloj jugoslavenskoj kraljevini. Umro je 18. rujna 1942., u danima izlaska knjige, tako da nije izvjesno da ju je imao u rukama. Nakon rata Ćiro Truhelka, usprkos svojim grandioznim zaslugama za bosansku kulturu, bio je zorna persona. Imena mu se nije spominjalo ni kad se moralo, a "Uspomene jednog pionira" hvatale su prašinu po sačuvanim građanskim porodičnim bibliotekama, i u poluotvorenim fondovima sveučilišnih knjižnica. Sve dok 2013. jedan mali izdavač iz bosanske unutrašnjosti (Vrijeme iz Zenice) nije reizdao knjigu, i tako je učinio barem formalno dostupnom.

Truhelka je po svemu različit od Ive Andrića. Rođen u Osijeku, odrastao u Zagrebu, mlađi brat pučke spisateljice Jagode, bio je, u formativnom i metaforičnom smislu, tisućama kilometara i stotinama godina daleko od svega turskog. U njegovom poimanju Turska je bila samrtinik na Balkanu i Levantu, dok su Turci bili mitološka bića iz epskih narodnih pjesama i domoljubnih budnica i davorija. Truhelkino putovanje u Sarajevo, 1886., kada je imao dvadeset i jednu, onako kako je opisano u "Uspomenama..." ne razlikuje se previše od putovanja francuskih putnika po Bosni u to vrijeme. Može biti i da je zagrebački rezident, koji se na Orijent otisnuo sa Glavnoga kolo dvora, doživljavao žešći kulturni šok nego ti Francuzi. On je, naime, putovao ravno u vlastitu negativnu predodžbu, u kolektivnu kulturnu podsvijest svoje zajednice, u nešto što je postojalo na način bajki i narodnih predanja, a ne kao zbilja, željeznicom dohvatljiva. "U ono je vrijeme Bosna bila na zlu glasu: pusta, divlja, neuglađena zemlja, ljudi opori i krvožedni; kudagod stranac prođe, vrebaju na nj hajduci i bundžije i gledaju u svakom Evropejcu neprijatelja. (...) Ja tim glasinama nisam davao važnosti, ali ipak, polazeći na put, bilo mi je kao pioniru, koji se upućuje u prašumu i neznani kraj, ne znajući, što ga tamo čeka. Iako mi je zbog te neizvjesnosti bilo malo tjeskobno, pomislih, šta Bog da, bit će, te krenuh na put s uzdanjem, da ću u tom novom svijetu možda naći sreću i izgraditi budućnost, vrijednu svih poteškoća, na koje možda naiđem."

Strah od istoka u Truhelke je bio iskren i nepatvoren. Bio je načinjen od toga straha, kao važne konstituente svoga identiteta, svoga osjećkog "donjogradskog kršćanluka" i zagrebačkog provincijalnog metropolitizma. Kao oprezni graničar prelazio je u

drugi svijet, koji će, naravno, ispuniti sva njegova predrasudna očekivanja, na prvi pogled nalikujući kakvome malom Carigradu: "Sarajevo je bilo 1886. g. još puno nepatvorene istočnjačke romantike. Oko sto vitkih munara podiglo je svoje alemima iskičene šiljke prema nebu; pod njima se izoblila olovom pokrita kubeta džamija, a oko ovih čardaci i kuće s gustim nizovima prozora u gornjem katu, dok su im u donjim katovima bile magaze sa željeznim vratima i 'demirovima' ograđenim prozorčićima. Te su se kuće nizale u gustim, zelenilom protkanim grupama, uz obronke Trebevića, a uz Miljacku u dolu stisle se u pravi labirint uličica s dućanima i radionicama, koje su se zatvarale drvenim kapcima ili čefencima. Svaki esnaf imao je tu svoju posebnu ulicu, a u onima, gdje su radili kovači i bakardžije, brujila je od klepanja čekića zaglušna buka, koju su još strašnijom činili hljebari, halvedžije, salebdžije, šerbedžije i drugi prodavači, hvaleći i nudeći svoju robu. U dućanima su skrštenih nogu sjedili trgovci, čekajući stojećim mirom kupce, a u kavanicama srkali bi stariji ljudi mirisnu tursku kavu."

Čudeći se, tako, Truhelka savršeno slika panoramu čaršije. Teško bi bilo u ukupnoj književnosti našoj i prevedenoj naći tačnije narativne razglednice Sarajeva. Egzaktan i precizan, pravi carski i kraljevski činovnik, Truhelka ne daje volje mašti, nego opisuje onako kako jest.

Ali već na prvom koraku, ukazuje se neočekivano i nepredviđeno čudo, nešto čega nema u zapadnjačkim snovima o Orijentu. Nakon što je nekoliko noći pre-spavao u novoizgrađenom hotelu Evropa, morao je potražiti stan, ali kako kada "osim vladine palače, hotela Evropa i dvije tri druge zgrade nije bilo u Sarajevu stambenih zgrada od pečene opeke; sve je drugo bilo od sušene ilovače i drveta"? (Ono što je za jednog Zagrepčanina 1886. čudo, za nekoga tko se u Sarajevu rodio i odrastao, ni stotinu godina kasnije neće biti nimalo neobično. Ovaj Truhelkin čitatelj, i sam pisac, odrastao je u tom gradu, na Sepetarevcu, u ulici u kojoj je još uvijek, osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, više od trećine kuća, dvokatnica, čak i trokatnica, bilo od čerpića, dakle od nepečene gline, "sušene ilovače", i od drveta. Tek će nakon ratne opsade od 1992. do 1995, jedna za drugom popadati te kuće kojima se Truhelka čudio. Načete svakodnevnim granatiranjima, otučene vremenom, rastopljene pod kišama, kuće od čerpića postradale su ponajviše od onoga istog ratnog stresa, jada i beznada kao i ljudi.)

Naravno, neće biti običan ni čovjek kod kojega Ćiro nalazi stan: "Nakon mnogo lutanja našao sam sobu 's namještajem' u Ćemaluši, na uglu Kulovićeve ulice u kući Huršid-efendije, rođenog Poljaka, koga je revolucija bacila u Tursku, gdje se poturčio i postao tulumdžibašom tj. zapovjednikom vatrogasne čete. Žena mu je bila domaća katolkinja."

Na tom se detalju, u toj identitetskoj zavrzlami Turčina Poljaka islamske vjeroispovijesti, i njegove

hanume, domaće, dakle bosanke, a i turske katolkinje, Ćiri Truhelki prvi put u glavi zavrtio bosanski vrtuljak. Pažljiv i obziran, nije o njemu donosio konačne, dakle i pogrešne zaključke, čak ni kada je poslije pola stoljeća, u Pavelićevoj državi, a po narudžbi Mate Ujevića, pisao svoje uspomene.

Godinama kasnije, već je bio situiran, direktor Zemaljskog muzeja, proučavatelj stećaka i starih bosanskih spisa, i srođeni Sarajlija, od one kuferaške fele, koja je podizala grad iz njegove srednjovjekovne zaostalosti i otomanske dekadencije, shvatio je da se Bosnom ne može dalje baviti ako ne nauči jezike njezine povijesti. Imao je pritom ideju o širem zemljopisnom i povijesnom kontekstu, pa se, kao pionir balkanoloških studija, ozbiljno počeo baviti Ilirima. Zaprepastio se da u Sarajevu nije bilo nikoga tko bi “pobliže proučavao arnautski jezik, jedini živi ostatak jezika ilirskih starosjedilaca u zapadnoj polu Balkana”.

I ne bi, bogme, mučno ni teško Ćiri Truhelki da uči albanski, premda nije postojao rječnik, niti gramatika tog važnog jezika. “Ostala mi je zato samo ta mogućnost, da jezik naučim od kojega arnautskog pečalbara, koji su preko ljeta boravili u Sarajevu te se u jesen vraćali kući sa zaradom, koju su zaradili kao halvedžije, bozadžije, salebdžije i svilar. Sreća me namjerila na nekog arnautskog muslimana, imenom Rašid Behćed Đoka iz Tetova ili po turskom iz Kalkandeleni, dakle iz kraja, gdje je jezik bio dosta čist, i taj je bio pripravan, da me uči svome jeziku. Međutim se našla neprilika u tomu, da on nije znao ni riječi hrvatski, ali dobro turski, pa sam uzeo svog podvornika, šejha Mustafu Salihagića, da nam bude tumač. I tako započe jedna čudna jezična obuka, po kojoj smo arnautske tekstove preko turskog prevodili na hrvatski. (...) Počeli smo time, da mi koju narodnu pjesmu stih po stih kazuje u pero. Ja bih mu je pročitao i uvjerio se, jesam li je točno pribilježio. Onda mi je s Mustafinom pomoću tumačio značenje svake riječi i različite im gramatičke oblike i davao mi što vjerniji prijevod. Usput sam bilježio konjugaciju i deklinaciju pojedinih imenica i glagola, te sam i neopazice dobio za kratko vrijeme dvoje: leksikalni materijal i pregled arnautske gramatike, a kao prid svemu tomu sabrao sam čitavu zbirku arnautskih narodnih pjesama, poslovice i opis narodnih običaja.”

Truhelka je na ovaj način prilično kompetentno ovladao albanskim jezikom. Govorio je, čitao i pisao, proučavao arnautske dokumente, i pomislio da bi – s još više razloga i iz još veće potrebe – tako trebao naučiti i turski. Nabavio je rječnik i gramatiku, ali uzalud, “uza sav trud, što sam ga uložio u to učenje, nisam napredovao; što sam danas naučio, to sam sutra zaboravio”. Naučio je, što učeći a što živeći u Sarajevu, “obilje turskih riječi”, a da svejedno nije bio u stanju prevesti niti najjednostavniju rečenicu.

Lako si je objasnio svoj problem u “naravi turskog jezika”, čije su participne konstrukcije i raspored riječi u rečenici oprečni “svim evropskim jezicima”. U tur-

skom je, jada se Truhelka pred smrt, “subjekt od predikata često kilometar daleko”.

Ali nama za priču nije zanimljivo to što Ćiro Truhelka nije bio u stanju da nauči turski, nego to što je preko toga, možda, naučio što imenica Turska i pridjev turski, sa svim svojim izvedenicama, u Bosni zapravo znače, i što je došao na prag otkrića jednoga zatajenog, nikad izgovorenog, ali unutar sebe vrlo definiranog identiteta.

Nakon što mu nije išlo, ponadao se da bi mu mogli pomoći “domaći muslimani, vješti turskom jeziku”, tako da mu oni prevode dokumente. Ali ubrzo je shvatio da su ti prijevodi nesigurni, netačni, često i nesuvisli, pa kad bi dvojici dao isti dokument na prevođenje, znao bi dobiti dva teksta koji jedan s drugim nisu imali nikakve veze. Oni koji su, doista, znali turski, nisu vladali duhom hrvatskog jezika. A drugi koji su znali hrvatski, turski su samo govorili, ali kao da ga nisu razumjeli. Kako god, nije u čaršiji mogao naći nikoga tko bi mu pomogao u prevođenju vrlo preciznih otomanskih agrarnih zakonika.

Ali ni tada nije odustao, nego je upomoć prizvao svoga podvornika, derviskoga šejha Mustafu Salihagića, a za njim i Sejfudina Kemuru, muzejskoga zaposlenika, poslije autora nekih važnih knjiga, koji bi mu dokumente prevodili riječ po riječ, “pa sravnjujući prijevod s izvornikom postepeno sam se privikao osobinama jezika i donekle prodro u duh turskoga kurijalnog stila i njegove frazeologije. Tako mi je konačno, uz pomoć dobrog rječnika, uspjelo dobiti prijevod, koji odgovara turskom tekstu, ali i duhu hrvatskog jezika. Kako sam se isključivo zanimao za turske dokumente, bilo mi je stečeno znanje naravski jednostrano, ali za mene dovoljno, jer sam razumijevao erazikanumname i druge zakonike, znao sam prevoditi bujrutlije i fermene, te čitati zapise u sidžilima. Ostala područja turske pismenosti, za koja se nisam zanimao, ostaše mi strana i nepoznata kao i prije. (...) Na temelju tih nauka i sabranog materijala napisao sam studiju o ‘historičkoj podlozi agrarnog pitanja u Bosni’, izdao nekoliko starih agrarnih zakonika, izvatke iz različitih sidžila i međžmua, revidirao Sulejmanov rudarski zakonik i obradio povijest srpskog ustanka na osnovi službenih spisa bosanskih valija.”

“Ti su rezultati, držim, bili vrijedni truda i muke, što sam ih uložio u učenje turskog jezika.”

Dragocjenije je još što se Ćiro Truhelka susreo s tim neobičnim fenomenom da među tolikim i takvim sarajevskim Turcima i “domaćim muslimanima” turski ne znaju ni oni koji se na turskom sporazumijevaju. I tako mu se pred očima rastvorila jedna paradoksalna kultura, koja je sebe, često i prešutno, nazivala turskom, živjela je, pjevala, osjećala i razmišljala po nekome svom turčijatu, a da jezikom nije vladala. Pa kao što su postojali i postoje tekstovi na ovome jeziku, ali pisani arapskim pismom, tako postoji i turski hipertekst, provučen kroz cijelu povijest jednoga svijeta i njegove kulture, koji nije imao nikakvih ili gotovo nikakvih znanja o turskome jeziku.

Ne radi se tu o prostom terminološkom nesporazumu i razilaženju, o tome da je Turska jednima jedno a drugima nešto posve drugo, da je Turcima domovina a Bosancima vjera, Turcima jezik a Bosancima osjećaj svijeta, nego o nečemu od toga mnogo važnijem: u četiri stoljeća boravka u Bosni, Osmanlije domaće stanovništvo nisu naučile jeziku – bit će i zato što ga nisu ni opismenile – ali su svoju kulturu i naraciju prenijeli i nekako ucijepili u drugi jezik, stvorivši tako poseban, drukčiji, pomalo fantastičan, borhesovski identitet.

I nije riječ o vjeri, niti o prenošenju kulturnih sadržaja preko religijske matrice. Ivo Andrić, koji u sebi ispovijeda to “tursko i iracionalno”, i nije mu dosta cijeli jedan život da to iz sebe izbac i izrekne, kao ni Ćiro Truhelka, kojemu se sve događa kao čudo i kao živi znanstveni eksperiment, nisu muslimani. Ali ono tursko sa čim se jedan rodio, a što je drugi primio i prihvatio, u njima jednako intenzivno živi kao i u svakom muslimanu. Ili više i intenzivnije, jer se prepoznaje u protivnosti. Obojica su pismeni, što to tursko u njima čini golemijim i začudnijim. Oni su sebe u stanju izreći, za razliku od bezbrojnih ljudi, od cijelih naraštaja u proteklom stoljeću, kojima će njihovo tursko ostati ne samo neizrečeno i neshvaćeno, nego će prema Turskoj, Turcima i svakoj definiranoj turskosti živjeti, misliti, a pogotovo osjećati u žestokoj opreci i otvorenoj nesnošljivosti. U njima će tako

živjeti jedno tursko i iracionalno, koga neće biti svjesni, a borit će se, i u borbi stradavati, protiv drugoga turskog, oličenog, učvršćenog i okamenjenog u narodnoj epici, porodičnoj tradiciji i odgoju, ali i u školskim planovima i programima. Takvima je, ako su ga čitali, Ivo Andrić otkrivao njih same i njihovu socijalnu i osobnu podsvijest. Uvjeravao ih je da se ne moraju sramiti toga što su Turci, koliko god bili katolici i pravoslavci, i pride Hrvati i Srbi. I zbog toga je, kao i zbog mnogo čega drugog, promašen svaki prigovor na Andrićev ukupni pogled na Turke, islam ili muslimane. Ili prigovori njemu, može biti, dolaze otud što se i pojedini Bošnjaci, bosanski muslimani, preporođeni nacionalizmom, srame toga turskog i iracionalnog u sebi, sramom svojih katoličkih i pravoslavnih komšija.

Živeći i trajući mimo povijesti i mimo povijesnoga i civilizacijskog kontinuiteta, inokosni, ostrvljeni i na kraju ostavljeni od svakoga svog zavojevača, s jedva nešto zapisane i dokumentirane historije, naši narodi, obitelji, pojedinci učili su se sramu i zaboravu. Zaboravljali su, jer ništa nije bilo zapisano. Zaboravljali su, jer su se sramili. Rijetki koji nisu, naučili su se provlačiti i skrivati među posramljenima. Tako Ivo Andrić, a tako i Ćiro Truhelka. Tako i vranjanski besmrtnik Bora Stanković, koji je Tursku u svojim čežnjama opjevao kao nijedan Turčin.

Iz postava etnografske zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Kratka biografija studija turkologije

Andelko VLAŠIĆ

Zagreb

Pregledni stručni rad.
Prihvaćen za tisak 12. 9. 2014.

Povijest turkologije u Hrvatskoj

Turkologija kao znanstvena disciplina koja izučava turkijske jezike, povijest i kulturu postoji na brojnim europskim i svjetskim sveučilištima i institutima. Razvoj turkologije tijekom 19. stoljeća i spoznaja njezine važnosti za temeljito proučavanje povijesti prepoznati su i u hrvatskim znanstvenim krugovima. Težnje za institucionalnim začetkom turkoloških istraživanja iskazane su već krajem 19. stoljeća kada se zagovaralo osnivanje katedre za orijentalne studije na Zagrebačkom sveučilištu, ali ta ideja tada nije ostvarena. Godine 1918. predloženo je da se osnuje orijentalna sekcija pri Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti (JAZU; danas HAZU), a 1927. osnovana je pri Akademiji Orijentalna zbirka za koju su se u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji prikupljali arapski, turski i perzijski rukopisi. Na tom je poslu prvo bio angažiran njemački turkolog Franz Babinger, a od 1928. kao honorarni službenik zadužen za prikupljanje i katalogiziranje rukopisa u Akademiji radi ruski orijentalist ukrajinskog podrijetla Aleksej Olesnicki.¹ Uz taj stručni posao, Olesnicki se bavio i znanstvenim istraživanjem te je objavio niz zapaženih članaka iz područja osmanistike.² Njegovom naglom smrću u lipnju 1943. Orijentalna je zbirka ostala bez stručnog nadzora. Tek 1948. u Zbirci počinje raditi stručni suradnik Sulejman Bajraktarević,³ od 1970. do 2007. voditelj je dr. sc. Muhamed Ždralović, a danas je voditeljica dr. sc. Tatjana Paić-Vukić.⁴ Akademijina Orijentalna zbirka sa svojih 2 100 rukopisa vjerskih, jezikoslovnih, književnih, povijesnih i drugih djela

na arapskom, osmanskome turskom i perzijskom jeziku, te 770 osmanskih dokumenata, jedna je od najvrednijih zbirki arabičkih rukopisa u jugoistočnoj Europi.

SUVREMENI HRVATSKI TURKOLOZI

Od sedamdesetih godina prošloga stoljeća osmanističkim se radovima u Hrvatskoj javlja dr. sc. Muhamed Ždralović, a od osamdesetih prof. dr. sc. Nenad Moačanin. U devedesetim godinama radove iz područja turkologije u Hrvatskoj počinju objavljivati prof. dr. sc. Ekrem Čaušević, koji je dotad predavao na Univerzitetu u Sarajevu, i dr. sc. Vesna Miović, a nešto kasnije i dr. sc. Tatjana Paić-Vukić.

Muhamed Ždralović je u svojstvu voditelja Orijentalne zbirke HAZU-a do svoje smrti 2007. istraživao njezinu građu i objavljivao radove o islamskom kulturnom naslijeđu na Balkanu. Njegova knjiga *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* (Sarajevo 1988) vrijedna je monografija o kulturi rukopisne knjige u osmanskoj Bosni. Nenad Moačanin, profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, autor je pionirskih osmanističkih radova iz gospodarske i demografske povijesti u Hrvatskoj; među ostalim, objavio je nekoliko kapitalnih monografija o hrvatskom i bosansko-hercegovačkom prostoru od 15. do 18. stoljeća, a kruna njegova dosadašnjeg rada svakako je knjiga *Town and country on the middle Danube, 1526-1690* (Leiden 2006). Ekrem Čaušević autor je prvih radova u Hrvatskoj iz lingvističke turkologije. Njegova *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, objavljena u Zagrebu 1996, zasigurno je najbolja gramatika turskoga jezika nastala na području jugoistočne Europe, cijenjena i u svjetskim turkološkim krugovima. Čaušević je sastavio i turkološku čitanku za studente, a u završnoj je fazi njegov rad na velikom hrvatsko-turskom rječniku.⁵ Tatjana Paić-Vukić viša je znanstvena

¹ Sulejman BAJRAKTAREVIĆ, "Kratak osvrt na istorijat Orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije u Zagrebu", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 2/1951, 315.

² Muhamed ŽDRALOVIĆ, "Aleksiej Olesnicki i Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (u povodu 30. godišnjice smrti A. Olesnickog)", *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 2, Zagreb, 1973, 101-103.

³ S. BAJRAKTAREVIĆ, 317.

⁴ Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za turkologiju, Nastavnici: <http://www.ffzg.unizg.hr/turkolog/Stranice/nastavnici.html>. Sve internetske stranice posjećene za potrebe ovog članka bile su aktivne na dan 16. svibnja 2014.

⁵ Svi daljnji podaci o Katedri za turkologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pronađeni su u Arhivu Fakulteta. Posebno zahvaljujem Ivanu Kurjaku, voditelju Arhiva Filozofskog fakulteta, za svesrdnu pomoć pri korištenju Arhiva.

suradnica u Orijentalnoj zbirci Arhiva HAZU-a i docentica u naslovnom zvanju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Bavi se arabičkim rukopisima i objavljuje radove iz orijentalne filologije i osmanske kulturne povijesti. Autorica je knjige *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije* objavljene u Zagrebu 2007, u kojoj se, prvi put u hrvatskoj historiografiji, govori o povijesti svakodnevice vjersko-pravne elite bosanskog osmanskog društva. Vesna Miović, znanstvena savjetnica u Zavodu za povijesne znanosti HAZU-a u Dubrovniku, istražuje osmanske izvore iz Državnog arhiva u Dubrovniku, a putem njih odnose Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva. Bavi se i poviješću dubrovačkih Židova u doba Dubrovačke Republike i nakon njezina sloma.

U novom se tisućljeću u hrvatska turkološka istraživanja uključuju doc. dr. sc. Marta Andrić i dr. sc. Barbara Kerovec radovima s područja jezikoslovlja, te dr. sc. Azra Abadžić Navaey koja se bavi turskom književnošću. Dr. sc. Kornelija Jurin Starčević s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu istražuje društvenu, gospodarsku i kulturnu povijest hrvatskih zemalja u razdoblju osmanske vladavine, dr. sc. Vjeran Kursar s istoga odsjeka istražuje etno-konfesionalne odnose na Balkanu u osmanskome razdoblju, a dr. sc. Dino Mujadžević bavi se raznim aspektima osmanske vladavine u hrvatskim zemljama i vanjskom politikom Republike Turske na Balkanu.

ZAGREBAČKA KATEDRA ZA TURKOLOGIJU

Kao što je spomenuto, o osnivanju odsjeka za orijentalne jezike na Zagrebačkom sveučilištu raspravljalo se u JAZU-u još 1891. i 1896. godine. Prva osoba koja se u Hrvatskoj znanstveno bavila turkologijom bio je arheolog i povjesničar umjetnosti Ćiro Truhelka, koji je u drugom desetljeću 20. stoljeća objavio nekoliko turkoloških radova. Prvi predavač turskoga jezika na zagrebačkom Filozofskom fakultetu bio je Aleksej Olesnicki, koji je u ljetnom semestru akademske 1936/1937. godine počeo raditi kao pomoćni nastavnik turskoga jezika. U zvanje docenta izabran je 1943, ali je iste godine iznenada preminuo. Tako se studij turkologije ugasio i prije nego što je institucionalno utemeljen kao zasebna katedra.⁶

Do oživljavanja ideje o osnutku sveučilišnog studija turkologije trebalo je pričekati do 1992. kada je Nenad Moačanin dao inicijativu za osnivanje Katedre za turkologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tadašnji pročelnik Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije akademik Mislav Ježić zdušno je podržao tu inicijativu i studij turkologije uveo u Odsjek. Dogovoreno je da turkolog Ekrem Čaušević nakon isteka svoje stipendije pri Zakladi Alexandera von Humboldta u Njemačkoj počne pre-

davati na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Čaušević je prije odlaska u Njemačku radio kao docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, gdje je na Odsjeku za orijentalistiku na svim godinama studija predavao suvremeni turski jezik, osmanski jezik, povijest turskog jezika i druge predmete. Od 1987. do 1992. bio je šef sarajevske Katedre za turkologiju i dvaput pročelnik Odsjeka za orijentalistiku.

U lipnju 1993. Vijeće Filozofskog fakulteta donijelo je odluku o utemeljenju Katedre za turkologiju. Ekrem Čaušević je prvo godinu dana vodio tečaj turskoga jezika za lingviste, izrađivao program studija turkologije i nastojao formirati knjižnicu buduće Katedre. U akademskoj godini 1994/1995, kada počinje studirati prva generacija studenata turkologije, uz Čauševića, kao jedinog stalno zaposlenog nastavnika, u radu Katedre sudjelovali su Nenad Moačanin s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta i Tatjana Paić-Vukić iz Arhiva HAZU. U sljedećoj akademskoj godini u nastavu se uključio i prof. dr. Fehim Nametak s Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Ekrem Čaušević predstojnik je Katedre za turkologiju (ranije Katedre za bliskoistočne orijentalne filologije: turkologija) od njezina utemeljenja 1994. do danas, a u zadnjih dvadeset godina u više je navrata bio pročelnik Odsjeka za hungarologiju, turkologiju i judaistiku (ranije Odsjeka za hungarologiju i orijentalne studije, odnosno Odsjeka za hungarologiju i turkologiju). Osim toga, dao je presudan doprinos ustrojenju Katedre: izradio je sve planove i programe studija uključujući i "bolonjski" i brinuo se za kadrovski razvoj turkologije. Veliku je pozornost posvetio i obogaćenju fonda Knjižnice turkologije – danas je to Zbirka za turkologiju u sastavu Knjižnice Filozofskog fakulteta.

Studij turkologije na Filozofskom fakultetu usporio je s istoimenim studijima u Europi, u Sjedinjenim Američkim Državama i Turskoj. Zagrebačka turkologija dijeli sa sveučilištima u Europi one sadržaje koji su bitan sastavni dio turkologije: nastavu iz suvremenoga turskog jezika kao najznačajnijeg među turkijskim jezicima, nastavu iz turske književnosti i islamske civilizacije, kao i predmete iz opće i kulturne povijesti starih i suvremenih turkijskih naroda. Ipak, budući da turkološki studiji osim zajedničkih crta imaju i neke posebnosti koje odražavaju potrebe svake zemlje, i zagrebačka se turkologija razlikuje od drugih po važnosti koju osim suvremenom turskom pridaje i osmanskome jeziku (pa time donekle i arapskom) i općoj i kulturnoj povijesti Osmanskoga Carstva. Takva znanja omogućuju čitanje i razumijevanje osmanskih dokumenata i narativnih izvora relevantnih za povijest Hrvatske.

Prvi ("predbolonjski") nastavni program studija turkologije trajao je četiri akademske godine. Od akademske godine 2005/2006. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kao i na svim drugim fakultetima u Hrvatskoj, studira se prema novim programima, popularno nazvanima "bolonjskim". Bolonjski nastavni program

⁶ S. BAJRAKTAREVIĆ, 316.

studija turkologije sastoji se od preddiplomskog i diplomskog dijela: šest semestara za prvostupnika (*baccalaurea*, odnosno *baccalaureus*) i još četiri za magistra turkologije. Preddiplomski program turkologije osposobljava studente za rad u gospodarstvu, kulturi, knjižnicama, zavodima, trgovačkim predstavništvima itd. Diplomski studij osposobljava za početak stručnog ili znanstvenog rada u turkologiji, ili za rad u znanosti, kulturi, diplomaciji ili gospodarstvu. Svake se godine na studij turkologije može upisati trideset studenata koji odabiru još jednu studijsku grupu. Dosadašnja iskustva pokazuju da je taj studij zahtjevan, no da ga motivirani studenti sa zadovoljstvom prate i stječu očekivana znanja i vještine.

Ekrem Čaušević predavao je tijekom svih dvadeset akademskih godina od osnutka Katedre. Prije nego što su se zaposlili drugi stalni nastavnici imao je iznimno veliku satnicu jer je tada bio jedini turkolog lingvističkog usmjerenja u Republici Hrvatskoj. Osim toga, godinama je obavljao sve stručne i organizacijske poslove. Od akademske godine 2003/2004. na Katedri su kao znanstvene novakinje zaposlene Marta Andrić i Azra Abadžić Navaey, a poslije dvije godine pridružila im se Barbara Kerovec.

Vanjski suradnici na Katedri u zadnjih su dvadeset godina bili, kronološkim redom: Nenad Moačanin (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu), Tatjana Paić-Vukić (Arhiv HAZU-a, Zagreb), Fehim Nametak (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), Ebtehaj Navaey (Zagreb), Muhamed Ždralović (Arhiv HAZU-a, Zagreb), Amir Ljubović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), Kerima Filan (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), Alena Čatović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu), Vjeran Kursar (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu), Kornelija Jurin Starčević (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu), Vesna Miović (Zavod za povijesne znanosti HAZU-a u Dubrovniku), Dino Mujadžević (stipendist Zaklade Alexandera von Humboldta na Sveučilištu u Bochumu) i honorarna suradnica Jana Bušić, diplomirana turkologinja.

Od osnivanja Katedre postojala je potreba za angažiranjem barem jednoga turskog lektora kako bi studenti s izvornim govornikom stekli znanja i vještine neophodne u budućem radu. Od akademske godine 1995/1996. do danas na Katedri su kao lektori bili angažirani Recai Görgülü, Hediye Gülsüm Dizioğlu, Mehmet Bulut, Mehmet Işiker, Güldane Kalın, Özgür Öner i Asuman Ergün Ünsal. U akademskoj godini 2013/2014. Katedra za turkologiju sklopila je veći broj ugovora o suradnji sa stranim sveučilištima putem programa Erasmus, a u ljetnom je semestru iste godine Lokman Turan, prvi gostujući profesor iz Turske, za studente turkologije održao niz predavanja iz osmanske književnosti.

Katedra za turkologiju dosad je provela dva znanstvena projekta koje je financiralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske. Ekrem Čaušević bio je voditelj obaju projekata, a kao

znanstvene novakinje bile su uključene Marta Andrić, Azra Abadžić Navaey i Barbara Kerovec. Osim znanstvenog istraživanja suvremenoga i osmanskoga turskog jezika, turske književnosti i kulturne povijesti Hrvatske i Bosne i Hercegovine, nastavnici Katedre za turkologiju bave se i književnim prevođenjem. Ekrem Čaušević, Marta Andrić i mnogi bivši i sadašnji studenti turkologije preveli su velik broj romana, ponajviše s turskog jezika na hrvatski, ali i obrnuto.

Katedra za turkologiju sudjelovala je i u organizaciji dvaju međunarodnih simpozija. Četvrti međunarodni turkološki simpozij zemalja jugoistočne Europe održan je u Zagrebu od 3. do 6. prosinca 2007. Organizirao ga je Institut BAL-TAM iz Prizrena (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi = Centar za balkanska turkološka istraživanja), a Katedra je bila suorganizator. Simpozij je rezultirao objavljivanjem zbornika *Referati sa IV. međunarodnog turkološkog simpozijuma jugoistočne Evrope*.⁷

Od 25. do 30. kolovoza 2008. u Zagrebu je na Filozofskom fakultetu održan 18. simpozij predosmanskih i osmanskih studija, koji organizira CIEPO (Comité International des Études pré-Ottomanes et Ottomanes = Međunarodni odbor za predosmanske i osmanske studije) u suradnji za zemljom-domaćinom. Pokrovitelj je simpozija bio Filozofski fakultet, a neposredni organizatori Nenad Moačanin i Ekrem Čaušević. Dodjeljivanje domaćinstva Filozofskom fakultetu svojevršno je priznanje hrvatskoj osmanistici i turkologiji. Objavljena su i dva zbornika izlaganja sa Simpozija: *Perspectives on Ottoman Studies* i *Osmanlı Sanatı, Mimarisi ve Edebiyatına Bakış*.⁸

Zahvaljujući stipendiji Vlade Republike Turske, do akademske godine 2011/2012. svakoga ljeta dvadeset studenata sa zagrebačke turkologije pohađalo je tečajeve turskoga jezika u Istanbulu, Ankari, Izmiru i drugim turskim gradovima. U njihovu stipendiranje sudjeluje i MZOS RH. Tijekom boravka u Turskoj studenti imaju osiguran smještaj u studentskim domovima i stanovitu novčanu potporu dok pohađaju predavanja u Školi jezika TÖMER (Türkçe Öğrenme Merkezi = Centar za učenje turskog jezika). Od akademske godine 2012/2013. stipendije dodjeljuje Institut Yunus Emre, s kojim su Sveučilište u Zagrebu i Filozofski fakultet potpisali Protokol o suradnji.

⁷ Nimetullah Hafız (urednik), *Referati sa IV. međunarodnog turkološkog simpozijuma jugoistočne Evrope*, BALTAM – Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren, 2010.

⁸ Ekrem ČAUŠEVIĆ, Nenad MOAČANIN, Vjeran KURSAR (urednici), *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, Lit Verlag, Berlin, 2010. Ekrem ČAUŠEVIĆ, Nenad MOAČANIN, Vjeran KURSAR (urednici), *Osmanlı Sanatı, Mimarisi ve Edebiyatına Bakış. 18. CIEPO (Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komisyonu) Sempozyumu, (25-30 Ağustos 2008, Zagreb, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi) Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayını, Edirne, 2011.

Unatoč razmjerno kratkoj institucionalnoj povijesti i malom broju znanstvenika, hrvatska turkologija ima prepoznatljivo mjesto u svijetu. Katedra za turkologiju posljednjih dvadeset godina popunjava jednu od osjetnih praznina u obrazovnom sustavu Republike Hrvatske. Naime, do 1994. u Hrvatskoj se nije ni moglo školovati stručnjake sposobne za čitanje turskih dokumenata važnih za istraživanje pet stoljeća hrvatske povijesti i povijesti velikog dijela svijeta s kojim nas je Osmansko Carstvo povezivalo, niti pružiti mogućnosti za upoznavanje s islamskim svijetom. Plodnim radom hrvatskih znanstvenika turkološkog usmjerenja i stalnom izobrazbom novih u zadnja dva desetljeća ostvaruju se nade onih članova Akademije koji su krajem 19. stoljeća sanjali o utemeljenju institucionalne turkologije u Hrvatskoj.

IZVORI

Arhiv Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: Zapisnici sjednica Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta, godišta: 1993-2014.

Djelovodnici Filozofskog fakulteta, godišta: 1993-2014.

Personalni dosjei zaposlenika Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

LITERATURA

Bajraktarević, Sulejman, "Kratak osvrt na istorijat Orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije u Zagrebu", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 2/1951, str. 315-317.

Čaušević, Ekrem; Močanin, Nenad; Kursar, Vjeran (urednici), *Osmanlı Sanatı, Mimarisi ve Edebiyatına Bakış. 18. CIEPO (Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komisyonu) Sempozyumu, (25-30 Ağustos 2008, Zagreb, Zagreb Üniversitesi Felsefe Fakültesi) Bildirileri*, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayını, Edirne, 2011.

Čaušević, Ekrem; Močanin, Nenad; Kursar, Vjeran (urednici), *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, Lit Verlag, Berlin, 2010.

Hafiz, Nimetullah (urednik), *Referati sa IV. međunarodnog turkološkog simpozijuma jugoistočne Evrope*, BALTAM – Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren, 2010.

Ždralović, Muhamed, "Aleksij Olesnicki i Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (u povodu 30. godišnjice smrti A. Olesnickog)", *Radovi Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 2, Zagreb, 1973, str. 97-110.

INTERNET

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za turkologiju, Nastavnici: <http://www.ffzg.unizg.hr/turkolog/Stranice/nastavnici.html> (pristup: 16. svibnja 2014)

SUMMARY

THE HISTORY OF TURKISH STUDIES IN CROATIA

The strivings for an institutional inception of research related to Turkish themes were evinced already in the late nineteenth century when the idea was proposed that the Chair of Turkish Studies be established at the University of Zagreb but wasn't realized at the time. In 1927 the Oriental Collection was established at the Yugoslav Academy of Arts and Sciences for which a number of Arabic, Turkish and Persian manuscripts were being collected in Bosnia and Herzegovina, Sandzak, Kosovo and Metohija. In the Collection was employed Alexei Olesnicki, a Russian Orientalist of Ukrainian descent, who taught the Turkish language at Zagreb's Faculty of Philosophy from the academic year 1936/1937 to his death in 1943. It was thus the case that the study of Turkish expired even before it would be institutionalized as a separate chair. The revival of the idea to establish a university course of Turkish Studies would have to bide its time until 1992 when Professor Nenad Močanin proposed that the Chair of Turkish Studies be set up at the Faculty of Philosophy, University of Zagreb. The then Head of the Department of General Linguistics, academician Mislav Ježić, strongly supported the initiative and introduced the course of study into the Department. Professor Ekrem Čaušević lent his invaluable contribution to the establishment and constitution of the Chair by devising all the study plans and programs including the most recent Bologna requirements, in addition to working on its personnel development while being for years a single tenured employee. Since the academic year 2003/2004 teaching assistants Marta Andrić and Azra Abadžić Navaey have been employed, and were joined in 2005/2006 by Barbara Kerovec in the same capacity. Despite a relatively short institutional history and a few scholars, Turkish Studies in Croatia is recognized worldwide.

Bibliografija odabranih znanstvenih radova nastavnika i suradnika Katedre za turkologiju (1994-2014)*

Abadžić Navaey, Azra (2011), Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti, *IV. Uluslararası Güney-Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu bildirileri / Referati sa IV. Medjunarodnog Turkološkog Simpozijuma Jugoistočne Evrope / Proceedings of the IVth International South-East Europe Turkology Symposium (03.-07.12. 2007, Zagreb)*, ur. Nimetullah Hafiz, Prizren, BAL-TAM, 111-122.

Abadžić Navaey Azra (2013), *Osmanski intertekst u romanima Orhana Pamuka*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Andrić, Marta (2012), Rekonstrukcija nastajanja jednog transkribiranog teksta na temelju njegova sadržaja i jezičnih obilježja, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 45-60.

Andrić, Marta (2011), *Rukopisna ostavština na turskom jeziku svećenika Gjüre Adama Büttnera*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Andrić, Marta i Ekrem Čaušević (2009), Novo-otkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskome jeziku, vid. Čaušević, Ekrem

Andrić, Marta (2007), O svećeniku Gjuri Adamu Büttneru i njegovoj ostavštini na turskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 107-123.

Čaušević, Ekrem (2014), *The Turkish Language in Ottoman Bosnia*, Istanbul, The Isis Press, 248 str.

Čaušević, Ekrem i Aleksandar Vukić (2013), Kako institucije pričaju priče: zločin u franjevačkom samostanu u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 62, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 239-256.

Čaušević, Ekrem (2012), Karl Sax's Letters about "the Bosnian Turks" and the Turkish language in Bosnia (19th c.), *GAMER, Ankara University, Journal of the Southeast European Studies* 1/1, str. 23-36.

Čaušević, Ekrem i Tatjana Paić-Vukić (2011), Hrvat Seyyahı Matija Mažuranić'in Gözüyle Bosna, *Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hrvat Vatandaşının 1839-40 Yılları Arasında O Eyalete Kısa Bir Yolculuğu*, vid. Paić-Vukić, Tatjana.

Čaušević, Ekrem (2010), O rodbinskom nazivlju u turskom i hrvatskom jeziku, *Hrvatske Indije* 3, ur. Zdravka Matišić i dr., Zagreb, Odjel za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva, Bibliotheca Orientalica, str. 47-61.

Čaušević, Ekrem (2010), 19. Yüzyılda Bosna-Hersek'te Konuşulan Türkçenin Ağz Özellikleri, *Perspectives on Ottoman Studies (Papers from the 18th CIEPO)*, ur. Ekrem Čaušević, Nenad Močanin, Vjerran Kursar, Berlin, LIT Verlag, Ottoman Studies, Volume 1, str. 287-294.

Čaušević, Ekrem i Marta Andrić (2009), Novo-otkriveni rukopisi bosanskih franjevac na turskome jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 58, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 167-178.

Čaušević, Ekrem (2008), Upitne rečenice u turskom jeziku (Turski i hrvatski u kontrastivnoj analizi), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 57, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 15-39.

Čaušević, Ekrem i Tatjana Paić-Vukić (2008), A Croat's View of Ottoman Bosnia: the Travelogue of Matija Mažuranić from the Years 1839-40, vid. Paić-Vukić, Tatjana.

Čaušević, Ekrem (2007), Determinatori u ustroju turske atributne sintagme (kontrastivni pristup), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 33-44.

Čaušević, Ekrem i Tatjana Paić-Vukić (2007), "Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor, vid. Paić-Vukić, Tatjana.

Čaušević, Ekrem (2007), Avrupa'da Basılan İlk Türkçe Alıntılar Sözlüğü, *İkinci Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (İhsan Doğramacı'ya Armağan), ur. Rasim Öztürk, Ankara-Bişkek, Bilkent Üniversitesi, str. 119-123.

Čaušević, Ekrem (2006), Turske poslovice iz Bosne, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 77-96.

Čaušević, Ekrem (2005), Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (II), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 17-50.

Čaušević, Ekrem (2004), A Chronicle of Bosnian Turkology: The Franciscans and the Turkish Language, *Ottoman Bosnia – A History in Peril*, ur. Mar-

*U bibliografiju su uvršteni samo radovi stalno zaposlenih i stalno angažiranih nastavnika i suradnika.

kus Koller i Kemal H. Karpat, Madison, The University of Wisconsin, The Center of Turkish Studies, str. 241-253.

Čaušević, Ekrem (2004), Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 52-53, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 15-50.

Čaušević, Ekrem (2003), Pisma Carla Saxa o "bosanskim Turcima" i turskom jeziku u Bosni (19. st.), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 51, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 205-213.

Čaušević, Ekrem (2002), "Bosnian" Turkish and its Authentic Features, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 50, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 365-374.

Čaušević, Ekrem (2000), "Massime spirituali" und "Sopra la dottrina cristiana": Katholische Texte in türkischer Sprache aus Bosnia-Herzegowina (19. Jh.), *Materialia Turcica* 21, Göttingen, str. 111-145.

Čaušević, Ekrem (2000), "Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim" – Neka zapažanja o leksiku latiničnih tekstova na turskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 9-18.

Čaušević, Ekrem (2000), Prve gramatike turskoga jezika u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo-Fojnica, str. 487-499.

Čaušević, Ekrem (2000), Turkološke marginalije u Relkovićevu *Satiru*, *Znanstveni skup Matija Antun Relković i Slavonija u 18. st.*, ur. Damir Agičić i dr., Zagreb-Vinkovci-Davor, str. 233-243.

Čaušević, Ekrem (2000), Tri katolička teksta na turskome jeziku iz Bosne i Hercegovine, *Trava od srca – Hrvatske Indije II.*, ur. Zdravka Matišić i dr., Zagreb, str. 145-190.

Čaušević, Ekrem (2002), Turkološka čitanka – *Türk Basınından Seçmeler – İzbor tekstova iz turskog jezika s komentarima i glosarom*, Zagreb, Ibis grafika, 243 str.

Čaušević, Ekrem (1999), Weitere türkische Sprichwörter aus Bosninen, *Materialia Turcica* 20, Göttingen, str. 73-96.

Čaušević, Ekrem (1999), Das Türkenbild von Matija Antun Relković, *Acta Viennensia Ottomanica*, ur. Markus Köhbach i dr., Wien, Institut für Orientalistik, str. 59-65.

Čaušević, Ekrem (1999), "Turci" u *Satiru* Matije Antuna Relkovića, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 47-48, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 67-84.

Čaušević, Ekrem (1998), Türkische Sprichwörter aus Bosninen, *Materialia Turcica* 19, Göttingen, str. 63-66.

Čaušević, Ekrem (1997), Adverbijalizacija u turskome jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 46, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 13-37.

Čaušević, Ekrem (1997), Nominalizacija u turskom jeziku (II) - Prilog kontrastivnoj analizi sintakse turskog i hrvatskog jezika, *Suvremena lingvistika* 43-44, str. 29-60.

Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremena turskog jezika*, Zagreb, Sveučilišna naklada, 553 str.

Čaušević, Ekrem (1996), Das Türkische des Josip Dragomanović, *Materialia Turcica* 17, Göttingen, str. 119-141.

Čaušević, Ekrem (1996), Negacija u turskom jeziku, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 51-66

Čaušević, Ekrem (1996), Kavaiidi Osmaniye'nin Hırvatça Çevirisi, 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, Türk Dil Kurumu, str. 267-277.

Čaušević, Ekrem (1995), Nominalizacija u turskom jeziku – Prilog kontrastivnoj analizi sintakse turskog i hrvatskog jezika, *Suvremena lingvistika* 40, str. 33-50.

Čaušević, Ekrem (1994), Struktura turske rečenice – Prilog kontrastivnoj analizi sintakse turskog i hrvatskog jezika, *Suvremena lingvistika* 37, str. 5-34.

Jurin Starčević, Kornelija (2014), Doprinos dr. sc. Ive Mažurana proučavanju povijesti Osijeka u osmanskome periodu, *Književna revija. Časopis za književnost i kulturu*. God 54, broj 3, str. 27-36.

Jurin Starčević, Kornelija (2012), *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Jurin Starčević, Kornelija (2011), Prošlost i sadašnjost osmanske graditeljske baštine u zaleđu srednjega Jadrana, IV. *Uluslararası Gıney-Dogu Avrupa Turkolojisi Sempozyumu bildirileri / Referati sa IV. Medjunarodnog Turkoloskog Simpozijuma Jugoslovske Evrope / Proceedings of the IVth International South-East Europe Turkey Symposium (03.-07.12.2007, Zagreb)*, ur. Nimetullah Hafiz, Prizren, BAL-TAM, str. 993-1014.

Jurin Starčević, Kornelija (2009), Osmanska graditeljska baština srednjega jadranskoga zaleđa u povijesnoj perspektivi, *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić i Damir Agičić, Zagreb, str. 167-189.

Jurin Starčević, Kornelija (2006), Krajiške elite i izvori prihoda: primjer jadranskog zaleđa u 16. i 17. stoljeću, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 243-267.

Jurin Starčević, Kornelija (2006), Islamsko-osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38, str. 113-154.

Jurin Starčević, Kornelija (2005), Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća prema osmanskim detaljnim poreznim popisima (mufassal defterima), *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 139-167.

Jurin Starčević, Kornelija (2003), Vojne snage Kliškog i Krčkog sandžaka pred Kandijski rat – osmanska vojska plaćenika, *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, ur. D. Agičić, Zagreb, str. 79-95.

Kerovec, Barbara (2013), Značenjsko-gramatičke razlike turskog ablativa i akuzativa u prostornim značenjima, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 62, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 7-28.

Kerovec, Barbara (2012), *Kognitivnolingvistička analiza prostornih odnosa u turskom i hrvatskom jeziku*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Kerovec, Barbara (2011), Successive prepositions in Croatian as translational equivalents of Turkish semi-postpositions: ungrammaticality or necessity?, *Space and Time in Language*, ur. Brdar, M., M. Omazić, V. Pavičić Takač, T. Gradečak-Erdeljić, G. Buljan, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, str. 127-144.

Kerovec, Barbara (s Idom Raffaelli) (2008), Morphosemantic fields in the analysis of Croatian vocabulary, *Jezikoslovlje*, 9.1-2, str. 141-169.

Kursar, Vjeran (2013), Being an Ottoman Vlach. On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries), *OTAM. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi / Journal of the Center for Ottoman Studies – Ankara University*, 34, str. 115-161.

Kursar, Vjeran (2013), Non-Muslim Communal Divisions and Identities in the Early Modern Ottoman Balkans and the Millet System Theory, *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16-19th century*, ur. Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev, Vania Racheva, Berlin, LIT Verlag, str. 97-108.

Kursar, Vjeran (2011), Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 371-408.

Kursar, Vjeran (2010), *Nemuslimani i funkcioniranje predmodernoga multikonfesionalnoga društva u osmanskoj Bosni, 1463.-oko 1750*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Kursar, Vjeran (2010), Some Remarks on the Organization of Ottoman Society in the Early Modern Period: The Question of "Legal Dualism" and Societal Structures, *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008*, ur. Ekrem Čaušević, Nenad Moačanin i Vjeran Kursar, Berlin, LIT Verlag, str. 837-856.

Kursar, Vjeran (2004), Anti-muslimanski karakter protuturskih govora, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34-36, str. 29-46.

Moačanin, Nenad (2014), The Die-Hardism of the Pre-Reform Ottoman World in Bosnia: Matija Mažuranić's "Tourist" Visit (1839/40), *Ein Raum im Wandel*, Leipzig, str. 265-274.

Moačanin, Nenad (2013), Militärgrenze und "Nationalcharakter" der Kroaten im 17. und 18. Jahrhundert, *Das Bild des Feindes*, ur. Eckhard Leuschner i

Thomas Wünsch, Berlin, Gebrüder Mann Verlag, str. 51-54.

Moačanin, Nenad (2013), Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine, *Rad HAZU*, 516, str. 95-120.

Moačanin, Nenad (2011), O pouzdanosti osmanskih katastarskih popisa, *IV. Uluslararası Güney-Dogu Avrupa Turkolojisi Sempozyumu bildirileri / Referati sa IV. Medjunarodnog Turkoloskog Simpozijuma Jugoistocne Evrope / Proceedings of the IVth International South-East Europe Turkology Symposium (03.-07. 12. 2007, Zagreb)*, ur. Nimetullah Hafiz, Prizren, BAL-TAM, str. 223-228.

Moačanin, Nenad (2011), Whether in comparison with the earlier inventories the cizye registers in XVIII century are doing the research of the demographic tendencies on the Balkans easier, *Iz praktikata na osmanskata kancelarija*, ur. Rumen Kovachev, Sofia, str. 165-170.

Moačanin, Nenad (2011), Remek-djelo habsburške (mletačke?) obavještajne službe: anonimni "geografsko-statistički" opis Bosanskog pašaluka (oko 1625.), *Zbornik Nikše Stančića*, ur. Iskra Iveljić, Zagreb, str. 77-88.

Moačanin, Nenad (2009), Sitne daće, krupne implikacije, *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić i Damir Agičić, Zagreb, str. 145-165.

Moačanin, Nenad (2009), The complex origin of the Bosnian ocaklık timar, *Halil İnalçık Armağanı – I*, ur. Selim Aslantaş, Ankara, str. 142-167.

Moačanin, Nenad (2009), Tri slavonska sandžaka – jedno kratko i jedno dugo "tursko stoljeće", *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, prvi svezak, ur. B. Biškupić, V. Kusin i B. Šulc, Zagreb, str. 268-277.

Moačanin, Nenad (2008), La conversione di massa dei contadini bosniaci all'Islam, *Storia religiosa dell'Islam nei Balcani*, ur. Luciano Vaccaro, Gazzada (VA), str. 169-188.

Moačanin, Nenad (sa Željkom Holjevcem) (2007), *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, Leykam International, str. 108-176; 180-186.

Moačanin, Nenad (2007), Demographical Trends in the Ottoman Empire and their impact on Economy: neither the West, nor the East, *Relazioni economiche tra Europa e mondo islamico secc. XIII-XVIII*, Varese, str. 55-73.

Moačanin, Nenad (2006), Turska Virovitica, 725 godina franjevacu u Virovitici, ur. Julijo Martinčić i Dubravka Hackenberger, Zagreb – Osijek, str. 17-22.

Moačanin, Nenad (2006), *Town and Country on the Middle Danube*, Leiden-Boston 2006, 264 str.

Moačanin, Nenad (2006), O izvorima za demografsku povijest Osmanskoga carstva, *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše, Ljubljana, str. 247-258.

Moačanin, Nenad (2005), Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima, *Ekonomika i ekohistorija*, 1, str. 139-146.

Moačanin, Nenad (2005), Rat za oslobođenje 1683.-1699. i njegovi rezultati u istočnoj i središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji – Osmanlijska vlast u hrvatskim zemljama – Bosna u 18. stoljeću, *Povijest Hrvata*, 2, Zagreb, str. 143-146, 193-207, 311-315.

Moačanin, Nenad (2005), Bosansko-humski krstjani u turskim vrelima (napomene), *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. Franjo Šanjek, Sarajevo-Zagreb, str. 407-412.

Moačanin, Nenad (2005), The Poll-Tax and Population in the Ottoman Balkans, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, vol. I, ur. C. Imber i K. Kiyotaki, London – New York, str. 77-89.

Moačanin, Nenad (2003), Turska vojna krajina u hrvatskim zemljama: prolegomena za 16. i 17. stoljeće, *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, ur. Alexander Buczynski, Stjepan Matković, Zagreb, Hrvatski Institut za povijest, str. 85-91.

Moačanin, Nenad (2003), Bosanski pašaluk u XVIII. stoljeću, *Hrvatska i Europa III*, Zagreb, str. 109-113.

Moačanin, Nenad (2003), Staro i novo u osmanističkim istraživanjima povijesti Bosne i Hercegovine koncem XX stoljeća, *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, ur. Enver Redžić, Sarajevo, str. 55-58.

Moačanin, Nenad (2002), "Autonomija" osmanske Bosne. Nacrt, *Zbornik uz 70. godišnjicu života Dragutina Pavličevića*, ur. Krešimir Bušić i dr., Zagreb, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", str. 136-142.

Moačanin, Nenad (2002), Osmanlı Bosnası, *Türkler*, 10, Ankara, str. 399-405.

Moačanin, Nenad (2001), Publishing Ottoman registers: some neglected points, *Archivum Ottomanicum*, 19, Wiesbaden, str. 103-106.

Moačanin, Nenad (2001), *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest – Slavonski brod, 202 str.

Moačanin, Nenad (2000), Migrationen in Slawonien und Syrmien im 16. und 17. Jahrhundert, *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 1997*, Zagreb, str. 68-74.

Moačanin, Nenad (2000), Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavanskoga Broda i okolice: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvitka grada i okolice u razdoblju turske vlasti, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u Slavanskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Broda*, ur. Zlata Živaković Kerže, Slavonski Brod, str. 133-144.

Moačanin, Nenad (2000), O pogledima akademika Nedima Filipovića na neka pitanja povijesti BiH XVI. i XVII. stoljeća u svjetlu dostignuća suvremene osmanistike, *Okrugli sto Naučno djelo Nedima Filipovića*, Sarajevo 23. novembar 1999, Sarajevo, str. 171-176.

Moačanin, Nenad (2000), Novije spoznaje o povijesti Kliškog sandžaka prema osmanskim izvorima, *Mogućnosti*, 4/6, str. 74-82.

Moačanin, Nenad (2000), O problemima kartografske identifikacije obavijesti iz osmanskih popisa bosanskih krajišta, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 32-33.

Moačanin, Nenad (2000), Exposing Existing Fallacies Regarding the Captaincies in the Bosnian Frontier Area between the 16th – 18th Centuries, *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, Budimpešta, str. 75-90.

Moačanin, Nenad (2000), Hrvatska i Osmansko Carstvo, *Hrvatska i Europa II*, Zagreb, str. 63-82.

Moačanin, Nenad (1999), *Turska Hrvatska*, Zagreb, 211 str.

Moačanin, Nenad (1999), Some Observations on the kapudans in the Ottoman Northwestern Frontier Area 16-18 c, *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums*, ur. Markus Köhbach, Gisela Proházka-Eisl i Claudia Römer, Beč, str. 241-246.

Moačanin, Nenad (1999), Islamizacija seljaštva u Bosni od 15. do 17. stoljeća: demistifikacija, *Zbornik Mirjane Gross*, ur. Nikša Stančić, Ivo Goldstein i Mario Strecha, Zagreb, str. 53-63.

Moačanin, Nenad (1999), Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században (Kapetanije na bosanskom serhatu 16-18. st.), *Aetas* 4, Szeged, str. 51-58.

Moačanin, Nenad (1999), Mass Islamization of Peasants in Bosnia: Demystifications, *Mélanges prof. Machiel Kiel*, ur. Abdeljelil Temimi, Zaghoun, str. 353-358.

Moačanin, Nenad (1998), The Question of Vlach Autonomy Reconsidered, *Essays on Ottoman Civilization, Archiv Orientalní, Supplementa VIII., Proceedings of the XIIth Congress of the CIEPO, Praha 1996*, Prag, str. 263-269.

Moačanin, Nenad (1998), Osmansko-turski po-rezni popisi i historijska geografija, *Radovi IHP* 30, Zagreb, str. 294-299.

Moačanin, Nenad (1998), Osijek u turskim izvorima, *Povijesni prilozi* 16/1997, Zagreb, str. 33-56.

Moačanin, Nenad (1998), Introductory Essay on an Understanding of the Triple-frontier Area: Preliminary Turkologic Research, *Microhistory on the Triplex Confinium*, ur. Drago Roksandić, Budimpešta, str. 125-136.

Moačanin, Nenad (1997), Srijemska Mitrovica 1566: Mit, legenda i povijest, *Otium*, 4/1-2/1996, str. 114-117.

Moačanin, Nenad (1997), *Požega i Požeština u sklopu Osmanskoga carstva (1537.-1691.)*, Jastrebarsko, Naklada Slap, 544 str.

Moačanin, Nenad (1997), Život Jakub-paše, pobjednika na Krbavi 1493., *Krbavska bitka i njezine posljedice*, ur. Dragutin Pavličević, Zagreb, str. 175-177.

Moačanin, Nenad (1996), Upravna podjela hrvatskih zemalja u sklopu Osmanskog carstva, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, str. 39-47.

Moačanin, Nenad (1996), Bihać i osmanski obrambeni sustav na sjeverozapadu Bosanskoga

ejaleta 1592.-1711. *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, str. 105-111.

Moačanin, Nenad (1996), Zur Lage des kroatischen Bauerntums während der Osmanenherrschaft, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 133-147.

Moačanin, Nenad (1995), The Croatian Rural Households and Ottoman Fiscal Units, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 211-216.

Moačanin, Nenad (1994), Neki problemi tumačenja turskih izvora u vezi s bitkom kod Siska 1593. godine, *Sisačka bitka 1593*, ur. Ivo Goldstein i Milan Kruhek, Zagreb-Sisak, str. 125-130.

Moačanin, Nenad (1994), Bâc and gümrük on the Middle Danube 1540-1614: Terminological Elucidations, *Comité International pour les études préottomanes et ottomanes, VIIe Symposium, Actes*, Ankara, TTK Basımevi, str. 463-466.

Moačanin, Nenad (1994), Myth, Legend and History in the Life of a Provincial Ottoman Town: the Case of Dimitrofçe/Sremska Mitrovica, *Scripta Hierosolymitana*, XXXV, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, str. 70-74.

Moačanin, Nenad (1994), The Historical Fate of Croatia and Turco-Croatian Relations in the Past, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI, 27, Ankara, str. 243-255.

Moačanin, Nenad (1994), Hacı Mehmet ağa of Požega, God's Special Protégé (ca. 1490 – ca. 1580), *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the age of Süleyman the Magnificent*, ur. G. Dávid-P. Fodor, Budimpešta, str. 171-181.

Paić-Vukić, Tatjana (2013), Natpisi na "zagrebačkom" jataganu, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU* 31, str. 217-230.

Paić-Vukić, Tatjana (2012), Extant Private Libraries of Oriental Manuscripts from Bosnia: Research Possibilities, *Gamer: Journal of the Center of South-east Studies*, 1, Ankara, str. 143-154.

Paić-Vukić, Tatjana (2012), Osobne bilježnice (medžmue) iz osmanske Bosne kao povijesni izvori: metodološka pitanja, u: *Zbornik u čast Petru Strčiću*, ur. Maja Polić i Elvis Orbanić, Rijeka, Povijesno društvo Rijeka, str. 345-351.

Paić-Vukić, Tatjana (2012), Mecmûa incelemelerinin sınırları ve olanakları: Bosna mecmualarına bir yaklaşım, *Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkamberi*, ur. Hatice Aynur et al., Istanbul, Turkuaz, str. 53-71.

Paić-Vukić, Tatjana (2011), *The World of Mustafa Muhibbi, a Kadi from Sarajevo*, prev. na engleski Margaret Casman Vuko, Tatjana Paić-Vukić i Miroslav Vuko, Istanbul, ISIS, 237 str.

Paić-Vukić, Tatjana i Ekrem Čaušević (2011), Hrvatski Seyyahı Matija Mažuranić'in Gözüyle Bosna, *Bosna'ya Bir Bakış Yahut Bir Hrvatsk Vatandaşının*

1839-40 Yılları Arasında O Eyalette Kısa Bir Yolculuğu, ur. Čaušević, Ekrem; Paić-Vukić, Tatjana; Hafiz Küçükusta, Ayla, Prizren, BAL-TAM, str. V-XXV.

Paić-Vukić, Tatjana (2011), Prekogranični susret: Imbro Tkalac u domu Mehmed-bega Bišćevića, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 451-460.

Paić-Vukić, Tatjana (2010), Sačuvane privatne zbirke arapskih, turskih i perzijskih rukopisa iz Bosne i Hercegovine: istraživačke mogućnosti, *Hrvatske Indije III*, ur. Zdravka Matišić, Zagreb, Bibliotheca orientalis, str. 66-75.

Paić-Vukić, Tatjana (2008), The transmission of knowledge among learned Bosnian Muslims as recorded in the manuscripts of Mustafa Muhibbi, a qadi from Sarajevo, *30 Years of Arabic and Islamic Studies in Bulgaria: "The Arab World and Islam – Identities and Intercultural Interactions": proceedings*, ur. Tzvetan Theophanov et al., Sofija, University Press, St. Kliment Ohridski, str. 361-371.

Paić-Vukić, Tatjana i Ekrem Čaušević (2008), A Croat's view of Ottoman Bosnia: the travelogue of Matija Mažuranić from the years 1839-40, *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faruqi*, ur. Vera Costantini i Markus Koller, Leiden, E. J. Brill, str. 293-305.

Paić-Vukić, Tatjana (2007), *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, Zagreb, Srednja Europa, 267 str.

Paić-Vukić, Tatjana i Ekrem Čaušević (2007), "Pogled u Bosnu" Matije Mažuranića kao povijesni izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 56, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 177-191.

Paić-Vukić, Tatjana (2005), Pjesme sarajevskoga kadije Mustafe Muhibbija o jelu i piću, *Etnološka tribina* 27-28, vol. 34/35, str. 53-60.

Paić-Vukić, Tatjana (2003), Biljno i čudotvorno liječenje prema rukopisima sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija, *Etnološka tribina* 26, vol. 33, str. 9-21.

Paić-Vukić, Tatjana (2002), Razvitak tiskarstva i inkunabule u islamskome svijetu, *Historijski zbornik* LV, str. 43-51.

Paić-Vukić, Tatjana (2000), Arapski, turski i perzijski rukopisi Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, *Trava od srca: hrvatske Indije II*, ur. Zdravka Matišić, Zagreb, Bibliotheca orientalis, Sekcija za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva i Filozofski fakultet, str. 231-237.

Paić-Vukić, Tatjana (1997), "Ljudi na suncu" Gassana Kanafanija, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 46, Orijentalni institut u Sarajevu, str. 83-101.

Paić-Vukić, Tatjana (1997), Modernistički eksperiment palestinske književnosti: "Ono što vam je preostalo" Gassana Kanafanija, *Književna smotra* XXIX, 104-105 (2-3), str. 79-86.

Razglednica carigradske tiskare "Zellich": "Ulaz u Crno more – Bospor"
(*Entrée de la Mer Noire – Bosphore*) – Zbirka Uzaya Togaya, Turkish Postal History, Istanbul

Od nove osmanske do suvremene turske književnosti

Azra ABADŽIĆ NAVAĖY

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Pregledni stručni rad.
Prihvaćen za tisak 3. 10. 2014.

U potrazi za novim jezikom

Povijest turske književnosti obično se dijeli u dva veća razdoblja – osmansko tursko i moderno – koja se u glavnim crtama podudaraju s najvažnijim razdobljima turske društvene i političke povijesti. Prvi period obuhvaća šest stoljeća književne tradicije na osmanskom turskom koja je od kraja 13. do sredine 19. stoljeća nastajala u granicama Osmanskoga Carstva, u okrilju islamskoga svjetonazora te pod snažnim utjecajem klasične perzijske i arapske književnosti. Premda je Osmansko Carstvo trajalo sve do 1922. godine, književnost pisana u zadnjim desetljećima njegova postojanja nije imala mnogo veze s klasičnom poetikom prethodnih razdoblja. Upravo stoga većina književnopovijesnih pregleda začetke nove paradigme u turskoj književnosti smješta i prije službenog početka modernoga doba – koje za Turke otpočinje utemeljenjem Republike (1923) – točnije, u razdoblje kasnog Osmanskog Carstva, što osmansku prošlost ujedno čini nezaobilaznim dijelom priče o postanku i razvoju moderne turske književnosti.

Povijest moderne turske književnosti od početaka je bila u tijesnoj vezi s političkom poviješću države što je presudno utjecalo na njezine stvaralačke impulse i dinamiku razvoja. Kao što je poznato, tursko je društvo u posljednjih sto pedeset godina prošlo kroz ubrzan proces modernizacije i proživjelo nekoliko paradigmatičkih obrata. Sudeći po posljedicama, neki od najdramatičnijih bili su prisilna europeizacija, rušenje Carstva, stvaranje nacionalne države, sekularizacija i vojni udari. Svaki je od tih obrata u više navrata iz temelja mijenjao uporišta turskog identiteta: odnos prema prošlosti i religiji, kulturu i običaje, jezik i pismo. U takvim je okolnostima, dakako, i književni jezik bio primoran brzo odgovarati na izazove što su ih nagle ideološke smjene predstavljale za stabilizaciju kolektivnog identiteta, preuzimajući na sebe nerijetko emancipatorsku i identifikacijsku ulogu. U tom se kontekstu čini posve opravdanom tvrdnja da je književnost u Turskoj nastupala ne samo kao pratilac, već aktivni sudionik, predvodnik i katalizator svih važnijih društvenih promjena.¹

S obzirom na specifične povijesno-političke konstelacije u kojima je nastajala, moderna je turska književnost od samih početaka bila i estetska i politička činjenica, narativni medij u kojemu se propituju i odbacuju stare vrijednosti, a usvajaju nove. U svom najuspjelijem izdanju, djelovala je kao glas protesta protiv autoritarne državne politike, kao mjesto tekstualne potrage za izgubljenim jezikom/pismom, i simbolički prostor koji nudi alternativna uporišta za kolektivnu identifikaciju. Stoga nam moderna književna praksa pruža ponajbolji uvid u složenu dinamiku društvenih mijena i raznolikost diskurzivnih modela s pomoću kojih je Turska, u prevratnim desetljećima svoje povijesti, nastojala (re)definirati temeljne odrednice svoga modernog identiteta.

U pregledu koji slijedi skiciraju se najvažniji estetski, stvaralački, kulturnopovijesni i ideološki impulsi koji su od sredine 19. do početka 21. stoljeća usmjeravali razvoj moderne turske književnosti, oblikovali njezine vrijednosne kriterije i društvene uloge, te utjecali na promjene u žanrovskoj, rodnoj, tematskoj, stilskoj i konceptualnoj hijerarhiji.

OSMANSKI MODERNIZAM: POČECI EUROPEIZACIJE I POLEMIKA S TRADICIJOM

Sve do sredine 19. stoljeća osmanska je književnost bila relativno monolitan sustav, zatvoren unutar obrazaca orijentalno-islamske poetike i prilično imun na strujanja sa Zapada. Tek u drugoj polovici 19. stoljeća, razvijanjem intenzivnijih odnosa između Osmanskog Carstva i zapadnog svijeta, i ta se književnost počinje otvarati novim kulturnim utjecajima. Poblize upoznavanje Osmanlija s kulturnim postignućima zapadne Europe suočilo ih je s vlastitim nedostacima i potaknulo na korjenite promjene. U želji da zaustavi propadanje Carstva osmanska se uprava odlučila na sveobuhvatne reforme koje su imale cilj osuvremeniti oslabljeni državni aparat. Budući da je u svijesti tadašnje elite modernizacija značila isključivo europeizaciju, te su reforme, službeno započete proglašenjem Tanzimatske odredbe (*Gülhane Hatt-ı Hümayun*, 1839), nalagale reorganizaciju svih sfera

¹ Talat Sait Halman, *Rapture and Revolution: Essays on Turkish Literature* (Syracuse-New York: Syracuse University Press, 2007), str. 9.

života prema zapadnoeuropskom modelu, posebice francuskom koji je poslužio kao uzor. Premda slabog uspjeha i ograničenih dometa, tanzimatske su reforme ipak bile značajne jer su utrle put uklanjanju zastarjelih društvenih struktura², omogućile protok novih ideja i najavile prijelaz na drukčije poimanje svijeta.

Vodeću ulogu u širenju zapadnih ideja, promjeni mentalnih obrazaca i formiranju novog tipa građanske inteligencije od druge polovice 19. stoljeća preuzela je književnost, koja se stala oblikovati pod snažnim utjecajem zapadnoeuropskih književnih tokova, posebice francuskog prosvjetiteljstva, klasicizma i romantizma. Uvelike potpomognuta novinarskom djelatnošću, književna je praksa ubrzo postala najjače sredstvo kulturne modernizacije i glavni pokretač intelektualnog napretka. Posve u suglasju sa zahtjevima reformističkog doba pripisana joj je i nova uloga: didaktičko-odgojna i prosvjetiteljska. Prvi predstavnici, ujedno i začetnici nove književne škole, bili su iz redova napredne mladoosmanske inteligencije, malobrojne skupine proeuropskih liberalnih reformista. Vrsni poznavatelji europske književnosti i oduševljeni zagovornici prosvjetiteljskih ideala, zalagali su se za veći stupanj demokratizacije, prosvječivanje društva i jačanje kritičke svijesti.

Prva razvojna faza moderne turske književnosti, poznatija kao *Tanzimatska književnost* (1859-1896), naziva se katkad "osmanski modernizam"³ ili "nova osmanska književnost", i nerijetko se ocjenjuje kao tranzicijska i manje važna dionica u razvoju te književnosti. Takva je atribucija, međutim, tek djelomice prikladna budući da su upravo u tom razdoblju artikulirani neki od vodećih zahtjeva moderne turske književnosti: okretanje zapadnim uzorima, polemika s vlastitom tradicijom, društvena korisnost i kritički angažman. Učenje europskih jezika, učestali kontakti sa strancima i boravak u zemljama zapadne Europe⁴ omogućili su osmanskim intelektualcima neposredniji susret s novim svjetonazorom, ali i kritički odmak od vlastite tradicije. Naime, čitajući i prevodeći zapadne autore tanzimatski su pisci usvajali ne samo nove nazore o životu i svijetu, nego i drukčije razumijevanje prirode književnoga stvaralaštva. Vlastitu su književnost počeli promatrati "izvana", očima stranaca, prosuđujući je prema zapadnim mjerilima, čime su i nesvjesno pristali na "orijentaliziranje" svoje intelektualne, umjetničke i duhovne baštine. Riječ je o perspektivi koja će dugoročno obilježiti ne samo ranu fazu osmanske moderne, nego i velik dio kasnije književne produkcije u Turskoj.

Na udaru književnih reformista našle su se posebno vjersko-mistična i divanska poezija, kojima se predbacivao elitizam, hermetičnost i društvena neodgovornost.⁵ Nova je književna praksa, po uzoru na onu europsku, trebala što vjernije reproducirati, rekonstruirati i, po potrebi, intervenirati u društvenu stvarnost. Da bi se udovoljilo zahtjevima nove poetike trebalo je stvoriti novi književni jezik: visoko stilizirani osmanski turski, razumljiv samo malobrojnoj eliti obrazovanih, morao se pojednostaviti i približiti govornome jeziku.

Najistaknutije mjesto među zagovornicima tih promjena pripada İbrahima Şinasiju, angažiranom pjesniku i reformatoru koji je zaslužan za nastanak prvih turskih djela u zapadnom stilu. Iako u literarnom smislu ograničenih dometa, neki od njegovih projekata predstavljaju polazišne točke moderne turske književnosti. Među najznačajnijima vrijedi spomenuti objavljivanje prvoga književnog prijevoda s nekog zapadnog jezika na turski – pjesničke antologije *Ter-ciüme-i Manzume (Prijevod poezije, 1859)*⁶, adaptacija zapadne drame u lokalni turski kontekst, i pokretanje prvih neslužbenih novina za politička i kulturna pitanja, kojima je društvenu problematiku pripustio u svijet književnosti. Şinasijev zahtjev za stvaranjem novog jezika s uporištem u narodnome govoru također je naišao na odličan prijam među reformističkim intelektualcima i smatra se pretečom svih kasnijih pokreta jezičnog purizma u Turskoj.

Pa ipak, unatoč velikom entuzijazmu književnih reformista, malo se koji od tanzimatskih pisaca doista uspio osloboditi utjecaja stare škole. Pjesništvo je i dalje ostalo dominantan književni izraz druge polovice 19. stoljeća, s manjim, uglavnom formalnim izmjenama u tematsko-motivskom repertoaru i stilu. Pokazalo se, naime, da je mnogo teže mijenjati postojeće književne oblike nego stvarati nove, pa je tako prava reforma i istinska prekretnica u razvoju moderne književnosti započela tek preuzimanjem novih vrsti žanrova, dotad nepoznatih u turskoj kulturi: drame i romana.

Kao i druge kulturne novine koje je osmansko društvo tijekom 19. stoljeća uvezlo sa Zapada, i roman i drama su u tursku sredinu došli "izvana". Više negoli književne vrste, prihvaćeni su kao simbol modernizacije i sredstvo civiliziranja tradicionalnog osmanskog društva.⁷ Unatoč statusu "zakašnjelog stranca", brzo su se prilagodile novoj sredini i pokazale poprilično samosvojnosti u daljnjem razvoju. S jedne strane, bile su pokazatelj prihvaćanja novih europskih vrijednosti, a s druge pak djelotvorno sredstvo kritizi-

² Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, preveo N. Močanin (Zagreb: Školska knjiga, 1992), str. 139.

³ Gökner, "The novel in Turkish: narrative tradition to Nobel prize", Kasaba, Reşat (ur.), *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, Vol. 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), str. 477.

⁴ Tijekom 19. stoljeća velik broj osmanskih intelektualaca boravio je u Zapadnoj Europi, kao studenti, diplomati ili politički egzilanti.

⁵ Ahmet Evin, *Origins and development of the Turkish novel* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1983), str. 11-21.

⁶ Opsegom nevelika zbirka sadržavala je slobodne prepjeve odabranih ulomaka iz djela francuskih klasicista i romantičara (Racine, Lamartine, La Fontaine, Gilbert i Fénelon).

⁷ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), str. 11.

ranja nepoželjnih učinaka europeizacije.⁸ Umjesto nekritičke modernizacije, diktirane s vrha i svedene na slijepo imitiranje Zapada, novi su pripovjedni oblici ponudili nešto *umjereniju* varijantu, takozvani “alternativni modernizam”⁹; prostor narativne slobode i diskurzivno poprište na kojemu se moglo naići na koliko-toliko artikuliranu društvenu kritiku. Poseban je status zadobila drama kao najpodobniji žanr za širenje revolucionarnih ideja i sredstvo otpora protiv sultanove represije, zbog čega je nerijetko bila na udaru državnih cenzora. Kritika političkih institucija, satira na stare običaje, povijest i domoljublje, neke su od tema prvih turskih dramatičara predvođenih Namikom Kemalom i Abdülhakom Hamidom Tarhanom.

Otvoreno priklanjanje različitim ideologijama i političkim orijentacijama obilježilo je stvaralaštvo prve generacije osmanskih modernista. Ipak, najzanimljivija ostvarenja toga perioda jesu ona koja teže kulturnoj sintezi, djela koja se, bilo formom ili sadržajem, kolebaju između zapadnih vrijednosti i istočne tradicije, europskog modernizma i islamskih ideala. Kulturni romani prvoga naraštaja turskih romanopisaca (Şemsettin Sami, Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Samipaşazade Sezai) razotkrivaju sve dileme i podvojenosti s kojima se suočavalo osmansko društvo u razdoblju europeizacije. U fokusu prvih romana uglavnom su predstavnici nove građanske klase, a radnja se obično svodi na sukob između tradicionalista i proeuropske elite i pokušaj osmansko-europske sinteze. Većina ih odiše kozmopolitskim duhom carske prijestolnice (radnja se u pravilu zbiva u Istanbulu), dok se islam, premda ne uvijek izriječno, pojavljuje kao kulturni podtekst i moralni korektiv vrijednostima zapadne civilizacije. Okrenutost svakodnevnici i društvenoj zbilji usmjerila je prve turske romanopisce realizmu, govornome jeziku i jednostavnijem pripovjednom stilu, bliskom novinarsko-publicističkom¹⁰, što će i u narednim desetljećima ostati dominantnom pripovjednom konvencijom turskih prozaista.

Prijelaz u novo stoljeće obilježili su jačanje sultanova apsolutizma, snažna politička represija, progona intelektualaca i cenzura govora. U takvom se ozračju teško moglo promicati ideale liberalnijeg društva i pozivati javnost na kritički angažman, pa se i književnost, primorana na povlačenje i stanovitu izolaciju od društveno-političkih zbivanja, otvorila novim temama i krenula drukčijim smjerom. Pokretanjem časopisa *Servet-i Fünun* (*Bogatstvo znanosti*) započini djelovati istoimena književna škola, poznata i pod imenom *Edebiyat-ı Cedide* (*Nova književnost*, 1896-1901), kojom turska književnost ulazi u novu

razvojnu fazu. Okupivši oko sebe najistaknutija književna imena tog razdoblja (Recaizade Mahmud Ekrem, Tevfik Fikret, Halit Ziya Uşaklıgil i Mehmet Rauf) časopis je ubrzo postao teorijsko žarište škole i bio iznimno utjecajan u širenju zapadnoeuropskih literarnih trendova, posebno poetike parnasovaca, simbolizma i realizma. Vođeni estetikom larpurlartizma, pristaše *Nove književnosti* ustali su protiv utilitarizma u umjetnosti te unijeli značajne izmjene u književni izraz. Najveću su pažnju poklanjali stilsko-tehničkim pitanjima umjetničkog stvaralaštva i jezičnoj virtuoznosti, znatno su proširili sadržajno-tematski repertoar, pridonijeli individualizaciji književnog izričaja i uopće definiranju temelja moderne turske književnosti.

Ipak, zahtjev “novih književnika” za isključivo estetskom funkcijom književnosti nije dugo čekao na odgovor. Prve reakcije uslijedile su nakon Mladoturške revolucije iz 1908, ukidanja sultanova apsolutizma i proglašenja novog ustava. Nova politička klima pogodovala je jačanju reformističkih struja koje su prvi put u osmanskoj povijesti stekle pravo glasa i javnog djelovanja. Osim pristaša pjesničkoga pokreta *Fecr-i Ati* (Zora budućnosti, 1909-1913), koji su naglašavali jednaku važnost individualističke estetike kao i društvene korisnosti književnosti¹¹, najglasnija kritika larpurlartizma i svojevrstan poziv na književni aktivizam pristigao je iz redova nacionalno osviještenih mladoturških intelektualaca, pobornika etnonacionalističke ideologije – turkizma. Buđenje svijesti o etničkoj posebnosti Turaka iznova je poljuljalo njihova dotadašnja identitetska uporišta i nagovijestilo smjenu kulturnih obrazaca. Književni je diskurs i ovaj put odigrao ključnu ulogu, znatno pridonijevši artikuliranju novoga nacionalnog identiteta.

RASKID S TRADICIJOM I STVARANJE NACIONALNE KNJIŽEVNOSTI

Nakon 1908. među osmanskim Turcima započini plodna nacionalistička propaganda, najprije u okviru novoosnovanih kulturnih društava i časopisa, a potom i unutar nove nacionalno orijentirane književne struje. Počeci *Nacionalne književnosti* (*Milli edebiyat*, 1911-1922) obično se vežu uz osnivanje časopisa *Genç kalemler* (*Mlada pera*) i programske aktivnosti pokreta *Yeni Lisan* (*Novi jezik*) koji se zalagao za stvaranje nacionalnog jezika kao temeljne pretpostavke nacionalne turske književnosti. Potraga za novim kulturnim identitetom, koja započinje sa Şinasiem u 19. stoljeću, dosegla je vrhunac početkom 20. stoljeća u opusu angažiranog pjesnika, političkog mislioca i najvažnijeg ideologa turkizma – Ziya Gökalpa. Njegova čuvena krilatica “Biti suvremen, musliman i Turčin” (“Muasırlaşmak, İslam-

⁸ Evin, *Origins and development of the Turkish novel*, str. 80.

⁹ Gökner, “The novel in Turkish: narrative tradition to Nobel prize”, str. 476.

¹⁰ Evin, *Origins and development...*, str. 49.

¹¹ Halman, *Rapture and Revolution...*, str. 225.

Halide Edip Adıvar

lašmak, *Türkleşmek*”)¹² na najbolji način sažimlje polazišta nove ideologije, koja je temelje moderne turske kulture vidjela u sintezi zapadne, nacionalne i islamske komponente. Turkizam je tako uveo dva kontradiktorna koncepta: “muslimanski nacionalizam” i “sekularni islam”¹³, koji će pred naredne generacije postaviti još uvijek nerazriješenu dilemu.

Potreba za artikuliranjem novog identiteta pogodovala je razvoju narativnih vrsta, posebno romana koji, nakon kraće stagnacije na prijelazu stoljeća, iznova doživljava afirmaciju. pisci *Nacionalne književnosti* uglavnom nastupaju kao apologeti turkizma, katkad i (pan)turanizma, stavljajući književnu naraciju u službu novoga nacionalnog ideologema. Među ogleadne primjere takve književne prakse ubrajaju se pripovijetke Ömera Seyfettina, te rani romani spisateljice Halide Edip Adıvar, Reşata Nuriya Güntekina i Yakupa Kadrija Karaosmanoğlu. U njihovim je djelima moguće iščitati sve najvažnije odrednice nacionalističkog diskursa koji će službenu legitimaciju zadobiti utemeljenjem Republike Turske.

¹² Kemal. H. Karpat, “Historical continuity and identity change or how to be modern Muslim, Ottoman, and Turk”, u: Karpat, Kemal H. (ur.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000), str. 2-3.

¹³ Gökner, “The novel in Turkish: narrative tradition to Nobel prize”, str. 484.

Propašću Osmanskoga Carstva i stvaranjem nove države u turskoj je povijesti nastupio paradigmatički zaokret koji je izmijenio dotadašnje razumijevanje prošlosti i prosudbe vlastitog naslijeđa. U želji da se odvoji od svog imperijalnog prethodnika nova je vlast odlučila pokidati sve spona koje su je vezale za osmansko naslijeđe. U nizu reformskih poteza najradikalnija je bila jezična reforma (1928), koja je uključivala korjenitu promjenu jezika, ukidanje arapskog pisma i uvođenje latinice. Cjelokupna književna ostavština Osmanlija tim je činom postala nečitljiva i nerazumljiva, “drugost” u pravom smislu te riječi, što je kod modernih Turaka izazvalo snažan osjećaj diskontinuiteta u poimanju vlastitog identiteta. Prazninu zbog nagloga gubitka prošlosti nastojale su nadomjestiti i novoosnovane kulturne institucije *Türk Dil Kurumu* (Institut za turski jezik, 1932) i *Türk Tarih Kurumu* (Institut za tursku povijest, 1935), u kojima se proizvodio novi “čisto” turski jezični, književni i povijesni identitet.

Otrgnuti od vlastite tradicije i nepovjerljivi spram Zapada, turski romanopisci republikanskog perioda zatvorili su se u okvire svoje zbilje, koju je prvih desetljeća po utemeljenju Republike definirala nacionalna, revolucionarna i (poslije)ratna problematika. Tematsku jezgru ranih republikanskih romana uglavnom čine povijesni događaji kao što su Prvi svjetski rat, europska okupacija Turske, Rat za nezavisnost i kemalistička revolucija, smješteni pretežito u anadolski kontekst – novo uporište autentične turske kulture. Većina romana otvoreno promiče stavove kemalističke ideologije, zagovara sekularizam i napredak uz oštru kritiku islamske tradicije kao simbola zaostalosti, te se s pravom ubraja u paradigmatičke primjere ideološki produktivnih tekstova. U središtu pripovijesti obično je prosvijećeni urbani intelektualac, koji borbu za ideale i žrtvovanje za nacionalni kolektiv pretpostavlja vlastitim interesima.

Za razliku od proze, pjesnička produkcija republikanskog razdoblja sklonija je eksperimentu i mnogo otvorenija prema različitim utjecajima i oblikovnim modalitetima. Dominiraju pjesnici domoljubne, revolucionarne i lirsko-romantičarske poezije poput Mehmeta Emina Yurdakula, Mehmeta Akifa Ersoya (autora nacionalne himne) te pristaše slogovnog metra (*Beş Hececiler*) inspirirani ratom za nezavisnost, turskim folklorom i narodnom tradicijom. Kao kontrapunkt rodoljubnom pjesništvu, koje se ubrzo iscrpilo u budničarskim stihovima, u prvoj polovici 20. stoljeća oglasilo se još nekoliko jakih pjesničkih osobnosti različitih i originalnih poetika: Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmet Muhip Dıranas, Necip Fazıl Kısakürek i Fazıl Hüsni Dağlarca. U mnoštvu revolucionara i književnih ideologa republikanskog razdoblja posebno se izdvaja neoklasicist Yahya Kemal Beyatlı, jedan od istovremeno najotvorenijih i najtradicionalnijih pjesnika nove turske književnosti. Izniman erudit, obrazovan u dvije kulture, nadahnut francuskim simboliz-

Fazıl Hüsni Dağlarca

mom i osmanskim tradicijom, Beyatlı se suprotstavio isključivosti kemalističkog projekta modernizacije i osebnom pjesničkom sintezom uspostavio vezu između osmanske prošlosti i republikanske sadašnjosti. Iako za života neshvaćen i neprihvaćen, svojim je nazorima o važnosti tradicije snažno utjecao na stvaralaštvo dvojice istaknutih pisaca druge polovice 20. stoljeća: Ahmeta Hamdija Tanpınara i Orhana Pamuka.

SOCREALIZAM I DRUŠTVENA KRITIKA

Nacionalno osviješten republikanski narativ, s urbanim individualcem u središtu radnje, od sredine 20. stoljeća sve više poprima socijalni prizvuk. Zaokret k socrealizmu obično se smješta u 1940-e, kada u turskom političkom životu nastupa višestranačje, a njime i prva kritika kemalističke vlasti. Najglasnija kritika bila je ona društveno orijentirana, pristigla iz redova lijeve opozicije u ime socijalno ugroženih. Najoriginalniji pjesnički izričaj zadobila je u stihovima Nazima Hikmeta Rana, buntovnog ljevičara, romantičnoga komunista i neumornog borca za slobodu riječi, koji je inovativnim zahvatima u pjesnički jezik radikalno modernizirao tursko pjesništvo. Osim što je prvi u tursku poeziju uveo slobodan stih i govorni jezik, Hikmet je, kao nitko prije i poslije njega u turskoj književnosti, uspio izmiriti lirski i revolucionarni naboj, socijalnu osjetljivost i individualizam, društveni aktivizam i pjesničku imaginaciju. Za tim će književnim idealom, više ili manje uspješno, tragati i većina turskih pisaca 20. stoljeća.

Novi kreativan poticaj turskome pjesništvu, na tragu Hikmetovih inovacija, dao je početkom 1940-ih pjesnički pokret *Garip* (Čudan), gdje se nazivao i *Birinci Yeni* (Prva nova). Predvođen trojkom Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday i Oktay Rifat, pokret

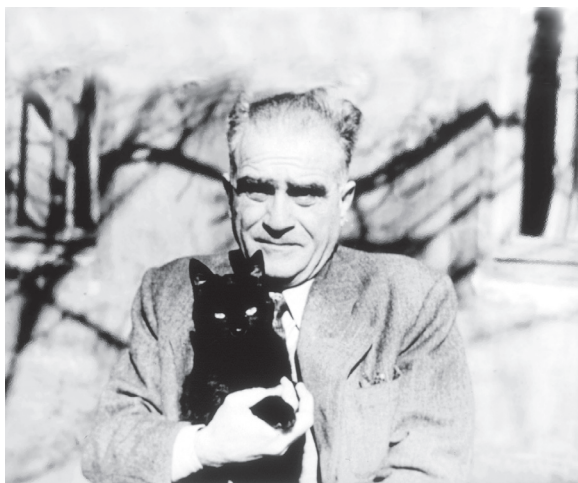
je zagovarao tzv. "poetski realizam"¹⁴, novu književnu estetiku utemeljenu u poetizaciji uličnoga govora, običnih ljudi i njihove svakodnevnice.

Kao reakcija na književni socrealizam i poetski realizam *Prve nove* oglasio se 1950-ih pokret *İkinci Yeni* (Druga nova). Premda uključuje pjesnike vrlo različitih književnih poetika, kao što su Ece Ayhan, İlhan Berk, Edip Cansever, Sezai Karakoç, Cemal Süreyya, Ülkü Tamer i Turgut Uyar, pravac je jedinstven u zahtjevima koje postavlja pred književno stvaralaštvo: otpor kolektizmu i utilitarizmu književne prakse, radikalni subjektivizam i individualizam, zaokret k apstrakciji i podsvijesti, esteticizam i eksperiment. Katkad nazivana i prvom turskom avangardom, *Druga nova* je zapravo anticipirala intelektualne probleme i ideje s kojima će se turska književnost ozbiljnije pozabaviti tek osamdesetih, te se s pravom smatra prvim glasnikom modernizma na turskoj književnoj sceni.

Sličan tematski zaokret koji je zahvatio pjesništvo od 1940-ih zamjećuje se i u prozi. Riječ je o tipu stvarnosne proze s elementima društvenog angažmana koja se referirala na poratnu zbilju sela i grada, svakodnevnicu "malih" ljudi, probleme obespravljenih radnika, marginalaca i potlačenih. Posebno uspješna ostvarenja u žanru socijalno osviještene kratke priče potpisuju Sabahattin Ali, Sait Faik Abasıyanık – jedan od ponajboljih turskih pripovjedača – Halikarnas Balıkcısı i satiričar Aziz Nesin, redom angažirani pisci i novinari koji su zbog kritike upućene kemalističkom projektu modernizacije nerijetko bili na udaru vlasti. Zatvaranja i progoni političkih neistomišljenika bili su sastavni dio svakodnevnice književnika u razdoblju od četrdesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća, i gotovo jedini način piščeve propusnice u svijet književnosti.

Socijalno angažirana književnost dosegla je vrhunac s "romanom sela" (*köy romanı*), žanrom koji će nekoliko desetljeća vladati turskom prozom. Bilo da je riječ o autorima koji su se školovali u seoskim institutima (Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Mahmut Makal, Mehmet Başaran), ili pak onima koji su odrasli na selu (Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Tarık Buğra, Kemal Tahir, Kemal Bilbaşar), pisci seoskog romana, za razliku od svojih prethodnika, podastiru autentičan prikaz tegobnog života anadolske provincije. Briga za probleme kolektiva u njima ima prevagu nad individualnim, psihološki sukobi pojedinaca potisnuti su u korist klasnih sukoba, što seoske romane nerijetko pretvara u poprište ljevičarske propagande i dokumentarni izvještaj koji zapada u didaktizam. Ipak, ponajbolja ostvarenja iz tog žanra – primjerice neke romane Yaşara Kemala – odlikuje iznimna pripovjedna snaga i stilsko raznolikost koja varira između dokumentarizma i etnografije, narodne epike i legende, lirizma i fikcije.

¹⁴ Halman, *Rapture and Revolution...*, str. 341.

Ahmed Hamdi Tanpınar

Osim kritičkoga impulsa intelektualne ljevice, koju su predstavljali pisci seoskih romana i socijalno angažirane književnosti, kemalistička je ideologija sredinom 20. stoljeća doživjela i svoju prvu kulturalnu kritiku, ovaj put iz redova urbanih intelektualaca. Riječ je o malobrojnim i tada uglavnom neshvaćenim književnicima kao što su, primjerice, Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, Samiha Ayverdi i Safiye Erol, koji su razvili kritički stav prema isključivosti nacionalističkog diskursa i ideji radikalnog pazapadnjenja iznova se okrenuvši pitanju tradicije.¹⁵ Skrećući pažnju na psihološke posljedice koje njezanje jednoga segmenta vlastite prošlosti može imati po kulturni identitet naroda, svaki je od tih pisaca na svoj način poljuljao republikanski koncept turske nacije i ponudio alternativu: prihvaćanje i mirenje s osmanskim tradicijom kao neizostavnom komponentom turskoga identiteta. Najvažnije mjesto među spomenutom četvorkom zasigurno pripada Ahmetu Hamdiju Tanpınaru, jednom od najvećih turskih pisaca 20. stoljeća. U jednakoj mjeri naklonjen zapadnoj moderni i orijentalno-islamskoj tradiciji, zaljubljenik u francuski simbolizam i klasično osmansko pjesništvo, Tanpınar je autor čiji književni svijet odražava dileme i podijeljenosti karakteristične za društva u kulturnoj tranziciji. U svojim romanima i književnoj esejistici zaokupljen je egzistencijalnom dramom pojedinca koji je nakon 1923. prisiljen birati između Istoka i Zapada, tradicije i modernizma, Istanbula i anadolskog sela, islamskog i sekularnog. Namjesto utopijskih obrazaca što ih je nudila kemalistička ideologija, Tanpınar svjesno pristaje uz neodlučnost, kolebanje i dileme bez izlaza, pokazujući kako i čin nepriustajanja može biti oblik građanskog otpora. Međutim, u represivnoj političkoj klimi obilježenoj uzastopnim

vojnim udarima i snažnom polarizacijom turskoga društva rascijepljenog na socijalističku ljevicu i radikalne nacionaliste, tzv. "čuvare" kemalističkog poretka, egzistencijalne i moralne drame o kakvima je pisao Tanpınar još neko su vrijeme ostale na marginama spisateljskih i čitateljskih zanimanja.

MODERNISTIČKA STRUJANJA: INDIVIDUALIZAM, GLASOVI S MARGINA I POVRATAK TRADICIJI

Prvi zaokret k novoj poetici i otklon od dominantnog socrealizma zamjećuju se u turskoj književnosti – doduše u ograničenom opsegu – tek od početka sedamdesetih godina 20. stoljeća. Više je razloga za tu promjenu paradigme, no najutjecajniji je svakako ideološki obrat koji je nastupio početkom desetljeća. Naime, vojnim udarom iz 1971. u Turskoj je iznova uspostavljena autoritarna vlast i stroga državna kontrola što je pogodovalo snažnijoj polarizaciji društva na desni (nacionalistički, republikanski) i lijevi (socijalistički, marksistički) blok. Period između dva vojna udara (12. 3. 1971. – 12. 9. 1980) obilježili su jaka vojna represija i pokušaji opozicijske ljevice da uspostavi novu demokratsku vlast. Suočeni s pritiskom represivnoga državnog aparata književnici su reagirali na različite načine: dok jedni nastavljaju s tradicijom društveno angažirane književnosti, drugi sve češće pribjegavaju temi otuđenja i neuklopljenosti pojedinca u sustav.

Zaokret prema pojedincu i njegovu unutarnjem svijetu bio je, po mišljenju mnogih, prijelomni događaj u razvoju turske književnosti koji je nagovijestio konačno otvaranje prema modernističkim tendencijama Zapada i raskid s kolektivizmom i socijalnim nacionalizmom koji su obilježili književnost nakon utemeljenja Republike.¹⁶ Razočarani nametnutim ideološkim projektima države i svjesni nemogućnosti bilo kakvoga društvenog angažmana, neki se turski pisci svjesno povlače i odustaju od ideje kolektivne borbe. Počevši od sedamdesetih, nacionalistički ideali republikanskih pisaca i socijalističke utopije socrealista sve više uzmiču pred osobnijim ispovijestima, u čijem su fokusu tjeskobni, osamljeni i otuđeni pojedinci, neuklopljeni u sredinu i kao takvi osuđeni na društvenu izolaciju. Kulturni roman Oğuza Ataya *Tutunamayanlar* (*Oni koji se ne mogu održati*, 1972) već je svojim naslovom nastojao predočiti egzistencijalnu dramu upravo takvih pojedinaca, gubitnika koji se ne uspijevaju održati u svijetu u kojemu žive, neprilagođenih kolektivu i protjeranih na margine. Bio je to roman toliko ispred svoga vremena i toliko drukčiji od svega što se dotad moglo pročitati u turskoj književnosti da je još zadugo po objavljivanju, skupa sa svojim autorom, ostao ne-

¹⁵ Više o modernim turskim prozaistima naklonjenim tradiciji v.: Ramazan Korkmaz (ur.), *Yeni Türk Edebiyatı (1839-2000)*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2006), str. 421-432.

¹⁶ Yıldız Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar* (Istanbul: İletişim Yayınları, 2006), str. 85.

shvaćen i izoliran od korpusa nacionalne književnosti. Pravu je recepciju doživio tek u devedesetima, kada je kritika u Atayu prepoznala prvoga glasnika (post)-modernizma i začetnika metafikcionalne proze, proglasivši ga jednim od najvažnijih turskih pisaca 20. stoljeća. Osim Ataya, još dvojica autora dala su turskoj književnosti sedamdesetih prve modernističke eksperimente u prozi: Yusuf Atılgan, autor koji temu samooće i otuđenja obrađuje u kafkijanskoj atmosferi, i Ferit Edgü, predvodnik književnog minimalizma.¹⁷

Pojačano zanimanje za pojedinca ipak nije do kraja ugasilo zanimanje za društvene teme i odnos prema problemima kolektiva. Pisци sedamdesetih nastavljaju s tradicijom socijalno angažirane književnosti eksperimentirajući sve više s novim žanrovima, narativnim tehnikama i stilovima. Pišu se tako romani o vojnom udaru, tzv. “*12 Mart Romanı*” (“Roman 12. ožujka”), zatvorski memoari, romani struje svijesti, egzistencijalistički tekstovi i književnost apsurdna, a osobit razvoj doživljava angažirana feministička književnost s temom ženske seksualnosti i oslobađanja od patrijarhalnog naslijeđa, koju predvode spisateljice Adalet Ağaoğlu, Leyla Erbil, Sevgi Soysal, Füruzan i Erendiz Atasu. Za razliku od angažirane proze ranijih razdoblja, pisci toga vremena društvenu borbu nerijetko transponiraju na individualnu razinu, oslikavajući psihološke krize političkih marginalaca i besmisao borbe s krutim ideološkim aparatom. Svi su njihovi tekstovi svojevrsna optužnica protiv države i vojnog režima koji je tada bio na vlasti.

Vojnim udarom iz 1980. godine u Turskoj je otpočelo još jedno tranzicijsko razdoblje, obilježeno snažnom depolitizacijom svih sfera društvenog života i potragom za novim kulturnim vrijednostima.¹⁸ Iako je riječ o jednom od najrepresivnijih perioda u novijoj turskoj povijesti – desetljeću žestokih progona i rušenja opozicije, strogih cenzura i političkih zabrana, državne kontrole i širenja straha – bilo bi ipak jednostrano kulturnu klimu osamdesetih tumačiti samo u kontekstu prisila i autokratskoga vojnog režima. Isključive u političkome smislu, osamdesete su najavile iznimno višeglasno i kreativno razdoblje kulturno-umjetničkog aktivizma, i moguće ih je razumjeti jedino u kontrapunktu, uzimajući u obzir sve suprotnosti koje sa sobom nose: i vojno-političku represiju i liberalizam.¹⁹ S jedne strane, bilo je to desetljeće najveće “represije govora” i ograničenja individualnih sloboda, a s druge period “eksplozije govora”, uspona nezavisnih medija, komercijalizacije kulture, stvaranja potrošačkog društva i liberalnog tržišta, rastućeg utjecaja pop-kulture i vrijeme velikog povratka potlače-

nih, marginaliziranih, zatumljenih i ušutkanih glasova.²⁰ Sve one manjinske skupine – rodne, nacionalne, političke, vjerske ili kulturne – koje se po osnivanju Republike nisu uspjele izraziti ili im je to pravo bilo uskraćeno, sada su prvi put dobile priliku javno progovoriti, i to izvan okvira službenoga republikanskog narativa. Kroz njihove je priče moderna Turska iznova razotkrila i upoznala svoja alternativna lica – manjinsko etničko, feminističko, kurdsko, islamsko, osmansko – kao i sva ona zaboravljena ili potisnuta koja su izlazila iz uskih okvira kemalističke ideologije. Jačanje marginalnih glasova tijekom osamdesetih bio je tek početak diskurzivnog razračunavanja s dotad dominantnim ideologijama – nacionalističkom i socijalističkom²¹ – ali i prvi nagovještaj kulturnoga pluralizma koji će obilježiti devedesete. Za Tursku, bila je to prva prilika da preispita svoja identitetska uporišta i iskuša svoju nacionalnu i građansku svijest.

Premda je politička konstelacija u osamdesetima onemogućavala književni aktivizam, upravo je to razdoblje pogodovalo stvaranju alternativnih pripovijesti prilično subverzivnog i kritičkog potencijala koji su doveli u pitanje prijašnje narativne modele. Posljedica je sve veće udaljavanja književnosti od politike, kao i značajan zaokret u tematskom repertoaru. Od sredine osamdesetih turski se pisci eksplicitnije distanciraju od političkih sadržaja – što, dakako, nije nužno značilo i apolitičnost – i bježe od stvarnosti, nerijetko u prostorno i vremenski udaljene svjetove. Socrealizam, društvena kritika i problemi potlačenih ustupaju mjesto magijskome realizmu, egzistencijalizmu, fantastičnom i alegorijskom te povijesnim sadržajima. Lišeno mogućnosti društvenog angažmana, književno se djelo prestalo shvaćati isječkom zbilje, čime je ozbiljno poljuljana vjera u njegovu mimetičku vrijednost. Od društvenog aktivizma pisci se okreću problemima umjetničkog stvaranja, a pitanje “kako treba živjeti” zamjenjuju onim “kako pisati”. Kod mnogih se autora očituje sklonost formalnom i tematskom eksperimentu, književni se jezik individualizira, oslobađa političke stege i kolektivne odgovornosti, pribjegava jezičnoj igri i alegoriji te, naposljetku, samome sebi postaje referencijom i jedinim istinskim uporištem.²² Pisци nove generacije s kojima je turska književnost proživjela svoj formalistički obrat ujedno su i najpoznatiji predstavnici njezinih (post)modernističkih trendova: Latife Tekin, Bilge Karasu, Güney Dal, Orhan Pamuk, Peride Celal, Pınar Kür, Hilmi Yavuz, Erhan Bener i Hasan Ali Toptaş.²³

¹⁷ Isto, str. 88-89.

¹⁸ Hasan Bülent Kahraman, *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye: 1980 Sonrası Zihinsel, Toplumsal, Siyasal Dönüşüm* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007), str. 209.

¹⁹ Nurdan Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey: Living in a Shop Window* (London & New York: Zed Books, 2011), str. 4-5.

²⁰ Isto, str. 5-9.

²¹ Gökner, “The novel in Turkish: narrative tradition to Nobel prize”, str. 498.

²² Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey...*, str. 12.

²³ Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, str. 100.

Orhan Pamuk

Sve te tendencije koje su se očitovala u turskoj književnosti početkom sedamdesetih, intenzivirale osamdesetih, a postale dominantnom paradigmom devedesetih godina 20. stoljeća, obično se skupno nazivaju postmodernizmom. To je određenje, međutim, tek djelomice točno budući da su se modernističke i postmodernističke tendencije u turskoj književnosti pojavile istovremeno i razvijale zajedno.²⁴ Manifestirale su se kao osporavanje i propitivanje prethodnih modaliteta mišljenja, odnosno kao kritika neuspjeha, propusta i nedostataka kemalističkog projekta modernizacije. Turski je postmodernizam u tom smislu tek jedan oblik, a ne nastavak ili zamjena modernizma. Uvažavajući regionalne i kulturne specifičnosti koje je pojava (post)moderne svijesti manifestirala u različitim sredinama, nove trendove u turskome kontekstu moglo bi se također definirati i kao postkemalizam, postsocijalizam²⁵ i povratak osmanskog tradiciji, što je u svakom slučaju preciznija i prikladnija oznaka za epohu osamdesetih i devedesetih koju su u književnosti obilježili preispitivanje, sumnja i kritičnost prema propustima republikanskog projekta modernizacije.

Prva postkemalistička i postsocijalistička kritika u turskoj književnosti oglasila se iz islamističkih krugova koji su zagovarali povratak dugo potiskivanim islamskim vrijednostima. S tim su ciljem početkom osamdesetih razvili specifičan književni žanr, takozvani "roman spasa" (*hidayet romanı*)²⁶. Unatoč kritičkim polazištima, pisci toga vala (Şule Yüksel Şenler, Mustafa Miyasoğlu i drugi) nisu uspjeli nadmašiti ideološki naboj svojih prethodnika. Jednako kao socijalisti ljevičarskih ili republikanskih uvjerenja, i oni su književnost instrumentalizirali i zapadali u populizam, propustivši priliku da reinterpretacijom tradicije dekonstruiraju službeni nacionalistički ideologem.

Drugi kritički impuls usmjeren protiv ograničenja kemalističke ideologije došao je iz neoliberalnih intelektualnih krugova a očitovao se kao zaokret prema osmanskog prošlosti i zanimanje za problem identiteta. Pozivanje na vrijednosti nekadašnjeg Carstva (višeetničnost, multikulturalizam, višejezičnost, više-konfesionalnost, kozmopolitizam, islamska kulturna tradicija i sufizam), omogućilo je turskim piscima da propitaju neke od najvećih "tabu tema" sekularne republike, nadiđu ograničenja sekularnog modernizma i ponude nove modalitete kulturne identifikacije. Zanimljivo je da je upravo okretanje regionalnom, lokalnom i orijentalno-osmanskog nagovijestilo pomak ka globalnom, univerzalnom i transnacionalnom književnom izričaju. Drugim riječima, onog trenutka kada se Turska suočila sa svojim lokalnim, potisnutim i drugotnim licima izvan perspektive bilo koje od nametnutih ideologija, dobila je priliku da nadiđe okvire nacionalne paradigme. Pisac kojemu u tome pripada središnje mjesto svakako je Orhan Pamuk, prvi turski nobelovac i najpoznatije ime suvremene turske književnosti u svijetu. Pamukov opus razotkriva raznorodne stilske tendencije oblikovane na razmeđima realizma, modernizma i postmodernizma. U narativnom pogledu, sva autorova fiktionalna djela očituju sklonost eksperimentu, koji je moguće sagledati u rasponu od tradicionalne naracije do historio-grafske metafikcije, tipično postmodernističkog žanra s kraja 20. stoljeća. Upravo je roman *Bijeli zamak*, prva historio-grafska metafikcija u turskoj književnosti, označio početak piščeva obračuna s dominantnim diskursima prethodne epohe i nagovijestio ulazak turske književnosti u tzv. transnacionalnu fazu. U svim svojim djelima Pamuk se doticao problema povijesti i odnosa prema tradiciji, a posebno uspjelom književnom obradom osmanske teme smatra se njegov novopovijesni roman *Zovem se Crvena* (*Benim Adım Kırmızı*, 1998). Polifono strukturiran i žanrovski kompleksan, *Crvena* je roman koji je svojom fragmentarnom kompozicijom, narativnim postupcima i

²⁴ Isto, str. 85.

²⁵ Gökner, "The novel in Turkish: narrative tradition to Nobel prize", str. 498.

²⁶ Kenan Çayır, *Islamic Literature in Contemporary Turkey: From Epic to Novel* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), str. 9-19.

intelektualnom zaigranošću do krajnosti razvio postmodernističke tendencije koje su se sporadično pojavljivale u turskoj prozi počevši od sedamdesetih. Najveću je pažnju, ali i kontroverze pisac privukao intertekstualnim prizivanjem umjetničkih formi iz klasične osmanske tradicije (minijaturno slikarstvo i mistično-ljubavne alegorije), referiranjem na islamske vjerske tekstove, miješanjem fikcije i faksije, autobiografskog i povijesnog, sekularnog i vjerskog. Za razliku od monolitnog jednoglasja i homogenog subjekta na kojemu je inzistirao moderni republikanski narativ s početka 20. stoljeća, književni je (post)-modernizam u tursku sredinu uveo višeglasje, afirmirao razliku, poliperspektivnost i heterogenost.

Okretanje povijesti i veliki povratak pripovijedanju – no ovaj put s postmodernističkim odmakom – rezultirao je pojavom velikog broja novopovijesnih romana koji su obilježili tursku umjetničku prozu na prijelazu u novo tisućljeće (Nedim Gürsel, İhsan Oktay Anar, Hıfzı Topuz, Tahsin Yücel, Elif Şafak, Ayşe Kulin i dr.). Od devedesetih pojavljuje se također sve više utjecajnih spisateljica koje ostvaruju zapažen uspjeh na turskoj i međunarodnoj sceni (Latife Tekin, Nazlı Eray, İnci Aral, Buket Uzuner, Aslı Erdoğan, već spomenuta Elif Şafak i dr.).

Najnoviju generaciju turskih pisaca, rođenu u doba vojnih udara i odraslu u vremenu globalizacije, teško je jednoznačno odrediti i svrstati u određenu književnu grupu (Murat Uyrkulak, Şebnem İşigüzel, Yekta Kopan, Mario Levi, Emrah Serbes, Enis Batur, Barış Bıçakçı, Ece Temelkuran i dr.). Za razliku od prethodne generacije koja je stvarala u ozračju prisilne depolitizacije i stoga češće pribjegavala u nadrealne, fantastične i prošle svjetove, pisci novoga tisućljeća ne prezaju od intelektualnog angažmana i eksplicitnijeg zadiranja u stvarnost. Mnogi su od njih društveno angažirani kao novinari, kolumnisti ili pisci internet-skih blogova, i više nego ijedna prethodna generacija otvoreniji globalnim utjecajima. Njihovi su likovi nerijetko prijestupnici, marginalci velegrada, poraženi melankolici, ljudi iz društvenog podzemlja, cinični buntovnici i razočarani idealisti kroz čije sudbine turska književnost, u posljednje vrijeme sve prisutnija na globalnoj sceni, progovara novim jezikom.

BIBLIOGRAFIJA

- Belge, Murat, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Çayır, Kenan, *Islamic Literature in Contemporary Turkey: From Epic to Novel*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- Dino, Güzin, *Türk Romanının Doğuşu*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- Ecevit, Yıldız, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Enginün, İnci, *Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2002.

Enginün, İnci, "Turkish Literature and Self-Identity: from Ottoman to Modern Turkish", u: Karpas, Kemal H. (ur.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, str. 212-235.

Evin, Ahmet Ö., *Origins and development of the Turkish novel*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis, 1983.

Evin, Ahmet Ö., "Novelists: New cosmopolitanism versus social pluralism", u: Ayşe Öncü, Metin Heper i Heinz Kramer (ur.), *Turkey and the West: Changing political and cultural identities*, I.B. Tauris, London, 1993, str. 92-115.

Findley, Carter Vaughn, "Continuity, Innovation, Synthesis, and the State", u: Karpas, Kemal H. (ur.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, str. 29-46.

Gökner, Erdağ, "The Novel in Turkish: Narrative Tradition to Nobel Prize", u: Kasaba, Reşat (ur.), *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, str. 472-503.

Gürbilek, Nurdan, *The New Cultural Climate in Turkey: Living in a Shop Window*, prevela Victoria Holbrook, Zed Books, London & New York, 2011.

Halman, Talat Sait, *Rapture and Revolution: Essays on Turkish Literature*, Syracuse University Press, Syracuse-New York, 2007.

Kahraman, Hasan Bülent, *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye: 1980 Sonrası Zihinsel, Toplumsal, Siyasal Dönüşüm*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007.

Karpas, Kemal H., "Historical Continuity and Identity Change or How to be Modern Muslim, Ottoman and Turk", u: Karpas, Kemal H. (ur.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000, str. 1-28.

Korkmaz, Ramazan (ur.), *Yeni Türk Edebiyatı (1839-2000)*, Grafik Yayınları, Ankara, 2006.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York, 2002.

Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Moacanin, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış I*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış II*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış III*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Seyhan, Azade, *Tales of Crossed Destinies: The Modern Turkish Novel in a Comparative Context*, The Modern Language Association of America, New York, 2008.

SUMMARY

IN SEARCH OF A NEW LANGUAGE

The article offers an overview of the most significant aesthetic, historical and ideological prompts that have from the mid-nineteenth up until the twenty-first century directed the development of Turkish literature, shaped its values and social roles, and promoted changes in generic, gender, thematic, stylistic and conceptual hierarchies.

Prodavač tespiha, Istanbul, o. 1970.

Hrvatskoj nepoznati turski klasici

Yaşar KEMAL

Yaşar Kemal, jednooki bard koji je godinama bio turski kandidat za Nobelovu nagradu, rođen je 1926. godine u jugoistočnoj Anadoliji, u selu Hemite pod padinama gorja Taurus. Napustivši zadnji razred osnovne škole, radio je kao nadničar, traktorist, knjižničar i nadglednik na poljima riže. Od 1940-ih povezao se s umjetnicima i piscima ljevičarima, i sa sedamnaest godina prvi put završio u zatvoru. To je tek prva u nizu njegovih zatvorskih epizoda, a nevolje vezane uz ideološku opredijeljenost snalazile su ga i izvan Turske: poznata je anegdota prema kojoj je uz psovke izgrdio agenta CIA-e kad mu je on predložio da, ako želi biti poznat u SAD-u, istupi iz Turske radničke partije koju je gorljivo podržavao.

U svojim je romanima u epskom i gotovo mitskom stilu prikazao život seljaka i nekadašnjih nomada koji se prilagođavaju novome svijetu, i time dao sliku razvoja mnogonarodnog i mnogojezičnog Osmanskog Carstva do nove i jedne, ali ne i nacionalno jedinstvene turske države. Među njegovim brojnim proznim djelima, nekoliko je višesveščanih romana: *Pobunjenik s Taurusa* (4 sveska), *Otočna priča* (4 sveska), *Age Akčasaza* (2 sveska), *Nitko živ* (3 sveska).

Svesci *Pobunjenika s Taurusa* objavljeni su, redom, 1955, 1969, 1984. i 1987.¹

Pobunjenik s Taurusa

(izbor)

I.

Podnožje gorja Taurus počinje čak tamo u Sredozemnom moru. Iz bijele pjene koja tuče obalu postupno se uzdiže prema vrhuncima. Nad Sredozemnim se morem uvijek njišu okruglasti bijeli oblaci. Obala je posve ravna, glatko glineno tlo, kao pocakljeno. Glineno je tlo poput mesa. Satima prema unutrašnjosti miriše po moru, po soli. Oštar miris soli. Nakon ravnoga, glinastog, izoranog tla, počinje šipražje ravnice Čukurove. To je područje pokriveno žbunjem gustim kao da je upleteno, trstikom, kupinom, divljom lozom i šašem; tamno zeleno, bez kraja i ruba. Još divlije i tamnije od kakve mračne šume!

Ako se, ostavivši s jedne strane antičku gradinu Anavarza, a s druge kasabu Osmanije, krene prema unutrašnjosti, prema kasabi Islahije, stigne se do prostranog područja močvara. Za ljetnih mjeseci močvare ključaju. Prljave su, zaudaraju. Od smrada im se ne može prići. Zaudara trula trstika, trula trava, drvo, šaš, gnjilo tlo. Zimi su to pak čiste, blistave, nabujale vode. Ljeti se od trave i šaša površinu vode ne može vidjeti. A zimi se rastvori kao plahta. Nakon što se prođe pokraj močvara, opet se dođe do obrađenih njiva. Zemlja je masna, paluca. Spremna dati i četrdesetostruki i pedesetostruki plod. Topla je, meka.

Kad se prođe brežuljcima obraslim mirtom teško-ga mirisa, iznenada se pojavljuje stijenje. Čovjek za-

drhti. Skupa sa stijenama započinje i borovina. Borova smola razasuta je po tlu, sjaji se kao biseri. Nakon prvih borova, opet se izađe na ravničarski kraj. To je neobrađeno tlo, neplodno, jalovo. Snježni vrhunci Taurusa tu se čine toliko blizim, kao da bi ih, ako pružiš ruku, mogao dohvatiti.

Jedna od tih zaravni je Trnovita ravan. Na njoj je smješteno pet sela. Stanovnici svih tih pet sela su bezemljaši. Sva zemlja pripada Abdi-agi. Trnovita ravan je svijet za sebe, izvan svega; u njoj vladaju posebni zakoni i običaji. Ljudi toga kraja gotovo i ne znaju da postoji bilo što izvan njihovih sela. Vrlo rijetko iz njih izlaze. Ni izvana nitko ne zna za ta sela, njihove ljude i njihove živote. Poreznik dođe jednom u dvije-tri godine. Ali ni on se ne viđa sa seljacima, oni ga ne zanimaju. Sastane se s Abdi-agom i ode.

Selo Badanj najveće je selo na Trnovitoj ravni. U tom selu živi Abdi-aga. Selo se nalazi na jugoistoku zaravni. Podno stijena. Stijene su modre. Pokrivene su mliječno-bijelim, zelenkastim, srebrnastim, raznobojnim mrljama.

¹ Prvi svezak preveli su na bosanski Nedim Filipović i Ešref Kovačević (obj. Svjetlost, Sarajevo, 1966). Iako bi doslovan prijevod naslova romana bio *Mali Memed*, oni su uveli naslov *Pobunjenik sa Torosa*, koji je donekle izmijenjen prihvaćen i u ovom prijevodu nekoliko odlomaka iz prvoga sveska toga romana.

Yaşar Kemal

Tu, u svoj svojoj veličanstvenosti, godinama stoji jedna platana zavinutih grana, stara toliko da su joj od starosti grane spuštene sve do tla. Približiš se joj od starosti grane spuštene sve do tla. Približiš se joj platani sto metara, pedeset metara, i ne čuješ ni šušnja. Sve je u dubokoj tišini. Tišina čovjeka plaši. Priđeš joj na dvadeset pet metara, i opet je jednako... I na deset metara ista tišina. Tek kad dođeš do stabla i okreneš se prema stijenu, sve se promijeni: začuješ zaglušujući huk. Ostanješ iznenađen. U prvi mah huk je toliko jak da čovjek ogluši. Potom se tiša, oslabi.

Huk dolazi od izvora Badnja. Nije to izvor, ali ga ovdašnji seljaci tako nazivaju. Oni tako misle. Ispod jedne stijene izbija voda pjeneći se. Ako se u vodu baci komad drveta, to će drvo poigravati na vodi dandva, pa i tjeđan dana kasnije. Vrteći se. Neki tvrde da bi ta voda i kamen držala na površini, ne bi mu dala da potone. No, to nije izvor vode. Voda dolazi izdaleka, čak od Bjelkastog brda, noseći sa sobom između borova miris metvice i majčine dušice. Ovdje pak ponire pod tu stijenu pa s druge strane izbija vrijući i pjeneći se, uz strašnu buku.

Taurus je ovdje sve do Bjelkastog brda toliko stjenovit i vrletan, da nema zaravni ni toliko da bi na nju stala jedna kuća. Veliki borovi i grabovi uzdižu se iz stijena sve do neba. Na tim stijenama gotovo da nema ni jedne životinje. Jedino, a i to je rijetko, u večernjim satima navrh oštire stijene stoji jelen – veliki mu granati rogovi zabačeni na leđa – napetih nogu, stoji kao da gleda u beskraja.

III.

Pala je večer, svi su se seljaci vratili s polja. Mali Memed nije došao. Zašlo je sunce. Mali Memed nije došao. Smračilo se, Mali Memed još nije došao.

Iz susjedne je kuće strina Zejnep doviknula Memedovoj majci:

“Done! Done! Memed nije došao?”

Done je odgovorila kao da kuka:

“Nije, sestro. Nije došao moj Memed. Što da sad učinim?”

Zejnep joj je ponovila možda i po petnaesti put:

“Idi pitaj Abdi-agu. Možda je k njima otišao. Idi i pitaj, sestro. Što te je sve snašlo... Jadna li si, Done!”

Done odgovori:

“Što me je sve snašlo! Što me sve snašlo! Da je Memed došao u selo, ne bi se nigdje zadržavao, išao bi ravno kući! Ne bi on ni trena čekao kod Abdi-age. Ali opet, idem pitati. Možda...”

Na nebu nije bilo mjeseca. Nisu se ni zvijezde vidjele, bilo je oblačno. Bilo je tako mračno... Kao u rogu. Done je krenula prema Abdi-aginoj kući. Rukama je tražila put. Kroz prozor se vidio tanak trak svjetla. Stigla je do svjetla. Stala je, srce joj je iskakalo iz grudi. Nekoliko puta se zagrcnula. Tresle su joj se i ruke i noge. Stisnula je zube. Na kraju je uspjela protisnuti glas kroz grlo. Glas joj je bio beživotan.

“Abdi-aga! Abdi-aga! Noge da ti ljubim, Abdi-aga! Moj Memed još nije došao. Da nije kod tebe? Došla sam pitati.”

Iznutra se začuo krupan, snažan glas:

“Tko je to? Što tražiš u ova doba, ženo?”

Done je ponovila:

“Preklinjem te, Abdi-aga! Moj Memed nije došao kući. Da nije kod tebe? To sam došla pitati.”

Grubi glas iznutra:

“Bog te prokleo! Jesi li to ti, Done?”

Done odgovori:

“Ja sam, aga.”

Glas nastavi:

“Uđi. Što hoćeš, da čujem?”

Done je ušla puzajući. Abdi-aga sjedio je pred ognjištem na sećiji, podvijenih, prekrivenih nogu. Obod kačketa od kadife sjedio mu je na lijevom uhu. Kape ne skida, ni kod kuće ni u kasabi. Time želi pokazati svoju pobožnost. Na sebi je imao mintan² vezen svilom. Zveckao je tespihom³ krupnih jantarskih zrna.

Imao je izduženo, oštro lice, sićušne, lijepe, plavo-zelene oči, rumene obraze.

“Što sad opet hoćeš? Govori!” ponovio je.

Done je sklopila ruke pred sobom, držeći desnu u lijevoj, pognuta, sva se stisnula.

“Aga”, krenu, “moj Memed još nije došao iz polja. Da nije kod vas, zato sam došla.”

“Aha!” ustane Abdi-aga. “Još nije došao? Pasji sin! Još nije došao? A moji volovi?”

Pojuri prema vratima vitlajući noćnom košuljom. Kroz vrata viknu:

“Dursune, Osmane, Ali, gdje ste?”

“Evo nas, aga”, odgovore uglas s tri različita mjesta.

“Odmah dođite ovamo”, reče.

Tri čovjeka dotrčaše iz mraka. Jedan od njih bio je Dursun, otprilike četrdesetogodišnjak. Bio je krupan. Druga dvojica bili su momčići od petnaestak godina.

² Mintan – haljetak do pasa od čohe s uskim rukavima i preklomom na prsima.

³ Tespih – brojanice.

“Idite odmah u polje, nađite toga psa. I volove, njih pogotovo. Ne vraćajte se dok ih ne nađete. Jasno?” reče aga.

“I mi smo baš o tome govorili. Što li je s Memedom, rekli smo. Još ga nema, govorili smo. Idemo ga tražiti”, odgovori Dursun.

Done poče jecati.

“Prestani”, s gađenjem će Abdi-aga. “Prestani! Što ćemo s tim tvojim pasjim sinom? Ako se volovima nešto dogodilo, polomit ću mu sve kosti. Smrvit ću mu kosti u prah!”

Dursun, Ali i Osman krenuše u mrak. A Done za njima.

“Snaho”, reče joj Dursun, “ti ostani. Samo ga mi možemo naći. Možda je polomio plug. Možda je polomio jaram. Možda se zbog toga boji pa se ne želi vratiti. Nemoj s nama. Mi ćemo ga naći i dovesti. Vрати se, snaho Done!”

Done odgovori:

“Preklinjem vas, ne vraćajte se dok mi ne nađete dijete. Dursune, tebi vjerujem. Ne vraćaj se bez moga sina. Jedino ga ti možeš spasiti. Ne vraćaj se bez mog sina. On te jako voli. Ne vraćaj se bez njega, ti si mu kao stric!”

I žena se vrati kući.

(...)

X.

Netko je tiho kucao. Kao da se boji. Na tren je zastajao, pa ponovno kucao.

Žena probudi muža:

“Ustaj, hajde, ustaj. Netko kuca na vrata.”

Sanjivi je muškarac krenuo ustati, ali mu je glava opet pala na jastuk. Kucanje je postalo odlučnije.

Žena ponovi:

“Ustani, čovječe, netko je na vratima.”

Muškarac je ustao uz gundanje. Do vrata je stigao zanoseći se.

“Tko je?”, viknuo je.

“Ja sam”, odgovorio je onaj izvana. Glas mu je zapinjao. Pročistio je grlo.

“Tko si ti?”

“Samo otvori vrata. Prepoznat ćeš me.”

Otvorio je vrata:

“Hajde, uđi, ako je tako...”

Spotaknuo se ulazeći. Unutra je bilo mračno.

Čovjek reče ženi:

“Ženo, upali svjetlo. Imamo gosta.”

Zapalila je svjetlo i prišla im. Gost je bio sav mokr. Odjeća se polijepila po njemu. Začudeni su promatrali gosta. Sav kao okupan.

Žena nije mogla maknuti pogled s njega.

Stala je, gledala ga. Njega cijelog, njegove oči i kosu.

“Odnekud mi je ovaj gost poznat”, reče napokon. “Samo ne znam odakle...”

Čovjek se smješкао, kao i inače:

“I meni”, reče. “Jest da sad slabo vidim, ali mi je odnekud poznat. Ne mogu odrediti...”

Stavio je gostu ruku na rame i pogledao ga:

“Ne znam. Lice mi je poznato, ali ne znam tko je.”

Obrati se ženi:

“Ženo”, reče, “naš je gost promrznut. Mokr je. Zapali vatru.”

Okrenu se gostu:

“Reci nam, tko si? Poznat si mi, kažem, ali ne znam tko si.”

Gost progovori:

“Striče, ja sam Mali Memed.”

Sulejman se okrenu ženi koja je iz druge prostorije donosila drva:

“Ženo, pogledaj ti tko je došao! Pogledaj samo!”

“Tko?” upita žena uzbuđeno.

“Naš Mali Memed. Pogledaj ga koliki je, mašala! Pravi junak! A tako sam te često spominjao zadnjih dana. Što li je s tim djetetom, pitao sam se. Znači da sam nešto slutio.”

“Da, sinko”, reče žena, “tvoj te je stric Sulejman zadnjih dana stalno spominjao.”

Sulejman je jako ostario. Obrve su mu izrasle, pobijelile i pale na oči kao kićanke. I brada mu je bila jako duga. Kao klupko vate. Njegov je izgled pobuđivao poštovanje.

Žena je donijela rublja i bacila ga pred Memeda:

“Skinu se pa obuci ovo. Da se ne nahladiš.”

Memed se povukao u mračni kut sobe i presvukao se. Vratio se i u košulji i dugim gaćama sjeo pred ognjište.

“I?” reče Sulejman.

“Toliko sam vas puta želio vidjeti, ali nije išlo. Seoski poslovi.”

Sulejman ga nije puštao:

“Još nisi išao u ono selo?”

Memed se gorko nasmijao: “Nisam uspio”. Lice mu je zasjalo.

Sulejman nastavi:

“Sramota je pitati, ali – što te noćas donijelo?”

“Sve ću ti reći”, odgovori Memed. “Došao sam k tebi da mi pomogneš. Nemam nikoga drugoga poznatog na cijelom svijetu. Nitko mi drugi neće pomoći, samo ti.”

“Smrznuo si se, sinko”, reče žena. “Ugrijat ću ti čorbu. Prozebao si.”

Kad je uzeo u ruke zdjelicu tople čorbe, sjetio se kako je prije mnogo godina u istom kutu kraj istog ognjišta jeo juhu, isto tako promrznut. Tad je bio sam. Bojao se. Svega se bojao. Šuma se nadvijala na njega. Bilo ga je strah. Sad je hrabar. Odlučan. Svijet mu se rastvorio, širok je. Uživa u slobodi. I nimalo se ne kaje zbog učinjenoga.

“Vi razgovarajte, a ja idem leći”, reče žena.

“Sad mi sve ispričaj, Memede”, reče Sulejman nakon što je otišla.

“Ubio sam i Abdija i njegova nećaka”, počeo Memed.

“Kada?” upita Sulejman u čudu.

“Danas, u sumrak.”

“Jesi li siguran, Memede?” upita Sulejman s nevjericom. “Ne izgledaš kao da si nekog ubio.”

“Tako se dogodilo. Što ćemo, tako je sudbina htjela.”

Sve je ispriповjedio Sulejmanu, do najsitnijih pojedinosti. Svitalo je, pjevali su jutarnji pijevci. Na kraju je Sulejman rekao:

“Nek’ su ti ruke blagoslovljene, sinko. Dobro si učinio. A što sad namjeravaš?”

“Pa neću se otići predati vlastima, to neću. Odmetnut ću se u brda.”

“Sad legni, sutra ćemo smisliti kako dalje.”

“Neće me valjda ovdje naći?”

“Neće nikome pasti na um da te ovdje traži. Nitko ne bi pomislio da ćeš ubiti dva čovjeka pa se sakriti u selu koje im je pod nosom.”

“To je točno.”

“Ako krenu za tobom, tražit će te po daljim selima i po brdima...”

Uza zid su bili naslagani redovi vezanih vreća. Sulejman pozove Memeda:

“Dodi, Memede, odmaknimo malo ove vreće. Moramo ipak biti oprezni. Napraviti ću ti ležaj iza vreća.”

Obojica su se upeli i oznojili, i tako odmaknuli vreće od zida toliko da između njih može stati jedan čovjek. Sulejman je potom prostro ležaj.

“Evo, uvuci se i leži”, reče. “Ako hoćeš, spavaj ovdje mjesec dana. Nitko neće posumnjati. Sad kad još jednu vreću položim ispred tebe... Tako, leži, samo leži.”

Memed se uvukao u ležaj bez riječi. Sulejman je učvrstio zasun na vratima i otišao u krevet. Žena je bila zaspala. Sad se probudila:

“Slušaj me”, reče joj. “Napravio sam Memedu postelju iza vreća. Nikom živom ne spominji da je došao.”

“Dobro”, odgovori žena i spusti glavu na jastuk.

S turskoga prevela
Marta ANDRIĆ

Ulični kahvedžija, Istanbul, o. 1900.

Nazim Hikmet, pjesnik, rođen je 1901. u Solunu. Završio je mornaričku školu, ali je mornaricu morao napustiti zbog zdravstvenih teškoća. Godine 1921. prvi je put otišao u Moskvu čime je započela njegova cjeloživotna veza s tim gradom, kao i s ruskom komunističkom partijom. Zbog toga je godine koje je proveo u Turskoj uglavnom proboravio po zatvorima koji su se – prepuni pisaca, pjesnika, slikara i filmaša kojima je Hikmet bio uzor – u nekim periodima pretvarali u glavne centre umjetničkoga djelovanja. Godine 1951. pobjegao

je zadnji put u Moskvu, a nakon toga oduzeto mu je tursko državljanstvo. Danas počiva u Moskvi gdje je preminuo 1963.

Već za prvoga boravka u SSSR-u povezao se s ruskim futuristima i konstruktivistima. U svoju je poeziju uveo slobodni stih i time revolucionarno promijenio tursko pjesništvo. *Slike ljudi iz moga zavičaja*, ep od sedamnaest tisuća stihova, kojemu je u osnovi putovanje vlakom iz Istanbula kroz Anadoliju, panoramski je pogled na tursko društvo tijekom II. svjetskog rata.

Slike ljudi iz moga zavičaja

(izbor)

Na kolodvoru Hajdarpaša
u proljeće 1941.

tri su sata.

Na stepeništu sunce,

umor

i nemir.

Jedan čovjek

stoji na stepeništu

o nečemu misleći.

Suhonjav.

Plah.

Nos mu dug i šiljat,

obrazi rošavi.

Čovjek na stepeništu

– majstor Galip –

po čudnim je mislima znan.

“Kad bih barem lisnate halve jeo svaki dan”, mislio je

s 5 godina.

“Kad bih išao u mekteb”, mislio je

s 10 godina.

“Kad bih iz očeva nožarskog dućana

izašao prije akšama”, mislio je

s 11 godina.

“Kad bih imao žute mokasinke

da me cure gledaju”, mislio je

s 15 godina.

“Zašto je otac zatvorio dućan?

A tvornica ne sliči očevu dućanu”, mislio je

sa 16 godina.

“Hoće li mi nadnica porasti?”, mislio je

s 20 godina.

“Otac mi je umro s pedeset,

hoću li i ja tako brzo?”, mislio je

dok je imao 21.

“Što ako ostanem bez posla”, mislio je

s 22 godine.

“Što ako ostanem bez posla”, mislio je

s 23 godine.

“Što ako ostanem bez posla”, mislio je

s 24 godine.

I ostajući s vremena na vrijeme bez posla

mislio je: “Što ako ostanem bez posla”

do pedesete godine.

S 51 je rekao: “Ostario sam,

poživio sam godinu više od oca.”

Sad ima 52 godine.

Posla nema.

I sad je, stojeći na stepeništu,

potonuo u

najčudniju misao:

“S koliko ću godina umrijeti?

Dok budem umirao, hoće li moj jorgan na meni biti?”

Nos mu šiljat i dug.

Obrazi rošavi.

S mirisom ribe u moru

i stjenicama u drvenariji dolazi

proljeće na kolodvor Hajdarpaša.

Sepeti i bisage

niz stepenište silaze,

uz stepenište uzlaze,

na stepeništu stoje.

Jedan dječak

– približno petogodišnjak –

silazi stepeništem uz žandara.

Nigdje nije upisan,

no Kemal mu je ime.

Stepenicama uzlaze bisage,

tkane bisage.

39

Moj je kupe pun medvjeda!
 Prljavština,
 znoj,
 smrad.
 A ne daju otvoriti prozor!"
 Primaknu se sveučilištarcu:
 "Student ste?
 Jasno.
 Po sivom vuku na vašem kačketu.
 No, mnogi nedolični mladići
 nose takve kačkete.
 Tako sam čuo.
 Govore.
 Nisam vidio.
 Nemam ništa s tim.
 No, lagao bih da kažem da nisam probao.
 Kad su u Istanbul došli Englezi,
 oni škotski dečki bez gaća...
 Poslije su jadni Perzijanci došli na loš glas.
 No, čovjek treba okusiti svaki užitak.
 Život se živi
 zbog užitka.
 No, moraš imati šuške, brate.
 Ljubav, život, sve to –
 sve to počinje sa šuškom.
 Ali hajd' ti to objasni ovim medvjedima unutra.
 Ni prozor ne daju otvoriti, kreteni.
 Pogledajte,
 ovo vam je očinski savjet:
 ljudsko je zdravlje od svega svetije.
 Dobro ga čuvati treba.
 Svako jutro popiti prijesno jaje.
 Ja imam tri magarčića:
 svako jutro ispiju tri jajeta.
 U mojoj je kući ovakav red:
 kad se vratim s posla
 majku im krišom ispitam
 jesu li djeca bila zločesta
 ili pristojna.
 I prema tome
 ptičica na prozor nešto donese:
 bilo jabuku,
 bilo naranču,
 bilo čokoladu.
 Ne donosi to ptičica, jasno,
 nego ja.
 No, moj najmlađi magarčić
 to je jedne večeri i otkrio.
 Ujutro je majci rekao:
 "Ptičica je slična našem ocu,
 ista je on!"
 No, moje je uvjerenje sljedeće:
 čovjek mora odmjeriti inteligenciju svoje djece.
 Ja je mjerim.
 Znadete, sigurno, onu priču
 kako je padašah sina učio gatanju pijeskom?
 Sveučilištarac se osmjehnu:
 "Znam je."
 I potom, samo da nešto kaže, upita:

"Službenik ste?"
 "Eh,
 i tako se može reći.
 Računovođa sam u jednim jaslicama u Istanbulu.
 Ime mi je Nuri Ozturk.
 Na državnoj sam plaći.
 Nekad sam prodavao karte na Saladžaku.
 Bio sam i zanatlija,
 i trgovac.
 Sve sam radio,
 samo trgovinu kavom nisam imao.
 Jedino si tu želju nisam ispunio.
 Bio sam i vozač.
 Moj je bio auto.
 Zlatno doba taksija.
 Nikad neću zaboraviti, jednoga ljetnog dana,
 pred ikindiju²,
 ostavim mušteriju na Čiftehavuzlar
 i vraćam se.
 Ide preda mnom jedna žena.
 U crnom mantilu.
 Njeni su mi listovi zapeli za oko,
 obli kao surahije.
 Kad sam došao do nje, zaustavim auto.
 Pogledam joj lice:
 obiteljska žena, otmjena.
 A oči joj krupne, crne kao ugljen.
 Šejtan mi nije dao mira:
 otvorim vrata,
 kažem: "Izvolite."
 Uđe.
 Krenem.
 Kamo ćemo?
 Niti ona govori, niti ja pitam.
 Vidim joj oči u retrovizoru,
 tako su krupne,
 tako crne,
 sve tako.
 Na Džaddebostanu skrenemo gore.
 Erenkoj, Ičerenkoj, polja.
 Zaustavim auto.
 Fino, pod nekom platanom.
 Nigdje žive duše.
 Izvedem je iz auta.
 Ni glasa.
 Polegnem je na zemlju.
 Opet ni glasa.
 No, ljubim je.
 Ona kao kip.
 Uglavnom, da ne duljim,
 obavismo svoje i ustadosmo.
 Opet sjedismo u auto.
 Vraćamo se.
 Kamo?

² Ikindija – treća u danu od pet muslimanskih molitava (namaza), obavlja se između podneva i zalaska sunca (druga nakon podneva).

Jesi li ikad vidio kalifornijsku jabuku?"

"Jok."

"Kalifornijske jabuke, sinko,
crvene su i krupne,
i sve iste veličine,
kao iz kalupa."

"Naše niste uzimali?"

"Ma kakvi,

Bože sačuvaj!

Ni najbiranije jabuke iz Amasje čak
nije kroz vrata puštao mesje Fernan."

"A što je on bio?"

"Kako što? Zar mu ni ime nisi čuo?"

"Nisam."

"Žalim što je tako,
a hodaš naokolo misleć' da si garson."

"Da bar ne hodam."

"Zašto?"

"Ma ništa.

Pričaj mi o tom momku.

Tko je bio?"

"Mesje Fernan bio je naš majstor,
da nije bio kaurin, i učiteljem bih ga zvao.

Doveli ga iz Pariza,

bio je glavni među glavnim kuharima,
ministar kuhara.

Mjesečno je dobivao osam stotina u Ankarapalasu,
osam stotki, sinko.

Ali svaka mu čast,

bio je pravi čovjek,

umjetnik.

Svakog se tjedna do kuhinje,

k njemu spuštao

Kont de Šambrun, francuski konzul."

"O čemu bi razgovarali?"

"O umacima, ako mene pitaš.

Znaš kako je,

kaursko jelo ne ide bez sosa.

Mi smo u Ankarapalasu, sinko, takav sos pripravljali

– sos grand di vonur⁶ –

da mu u cijeloj Turskoj nije bilo
para.

Treba za to gljiva zvana tartuf,
crna jedna gljiva.

Raste ispod zemlje, kažu.

Francuzi uče svinje da im to pronalaze.

Školovane svinje, samo za taj posao.

Nama bi gljive tartufi stizale iz Pariza, sinko,
sve u kutijama."

"A ovdje ne rastu, znači?"

"Bože sačuvaj,

ni blizu!

U Konji su ih pokušali uzgojiti, tako čuh.

Čak su namjesto svinje uzeli psa.

Zalud im bilo,

tartuf mora biti crn,

a ovaj u Konji ispao bijel!"

"Je li mesje Fernan još uvijek u Ankari?"

"Ugovor mu istekao pred tri godine,
otišao je.

No, nas je odgojio.

Iz ruku smo mu oteli zanat, kauru.

Čak je Ibrahim iz Kastamonua

izumio novi umak uz file divlje svinje.

Takav je turski narod:

dok priviri, već se i priuči.

Bistri smo, nema što.

No, vlastiti rod ne poštujemo.

Sad glavnom kuharu Turčinu u Ankarapalasu

daju sto pedeset.

A što mu fali spram mesje Fernana?

To što nije kaurin?"

"Mustafa, kava je gotova..."

Mustafa uze kavu od šegrta,

izađe.

Posluži je.

"Konobar!"

Konobara Mustafu pozva Hikmet Alpersoj

(Hikmet Alpersoj

bio je poduzetnik, tvorničar srčanog smijeha)

"Konobar, donesi tri boce vina Kavaklidere!"

Mardanapal se usprotivi:

"Tri su boce previše, gospodine,

jedna je dovoljna."

"Nije,

donesi tri boce!"

Mardanapal se nasmije

(a smijao se kao stara žaba):

"U pedesetim si, gospodine Hikmete,

a ne odustaješ od rasipanja."

Bilo ih je četvero za stolom.

Mardanapal je već dvadeset godina zastupnik jedne
njemačke firme.

Mardanapal je poljski Židov.

Kako na licitacijama zajedno s električarskom robom
s velikom lakoćom trguje i profesionalnom
čašću

naših službenika, i malih i velikih,

Hitlerovci mu u ruke tutnuše

"dokument o čistoj krvi"

i ostaviše ga na starom mjestu.

Mlada žena Mardanapolova čudesna je:

dvije nježne, duge noge,

dvije dojke kao zrele smokve,

ogromne, mračne, kadifaste oči

i čelo od ružičastog mramora.

Konobar Mustafa donese vina.

Mardanapal pogleda

(pod dlakavim obrvama tužne buljave oči)

Mardanapal pogleda

prema stolu "dostojanstvenika":

"Gospodine Hikmete", reče

"imao bih pitanje za ovoga gospodina:

ako mi pravo odgovori,

dajem sto tisuća lira."

"Što bi ga pitao?"

⁶ Sauce grand veneur.

Fehim je bio vježbenik kod tužitelja,
 zgodan, mlad,
 i malo frfljav.
 Fehimov otac, s liste stopedesetorice⁷, umro je u
 Parizu,
 žena mu je iz roda jednoga kurdskog age.
 U braku su u tri godine spiskali jednu obiteljsku kuću,
 jedan konak
 i šezdeset tisuća u gotovini.
 No, u kući im je još uvijek francuska “dam do
 kompani”,
 Fehim ima automobil Ford,
 tri tisuće lira duga na kocki
 i nezaboravnu petogodišnju slavu
 vezanu uz šamar koji je dobio u palači Dolmabahče
 nakon sramote koju je izazvao u nekom kazinu jedne
 noći na Akintiburnu.
 Na zapovijed stanovnika palače
 ošamario ga je najglasovitiji čuvar.
 Fehim se prvo prepao, naljutio i zabezeknuo,
 a potom pod nogama ovoga iz palače
 s licem na zemlji, potruške,
 plakao jecajući
 kao bespomoćno dijete.

No, istoga je toga dana
izjutra
u sudnici
u srebrnom vezenom crnom ogrtaču, naočit i
uzvišen.
za jednoga čovjeka tražio smrt.

Hikmet Alpersoj upita:
"Zašto te zanima ide li se u rat, Mardanapale?"
"Stvar je računa, gospodine Hikmete."
Fehim ga upita:
"Želiš li da Hitler pobijedi, Mardanapale?"
Što ti srce kazuje?"
Hikmet Alpersoj nasmije se od sveg srca:
"Mardanapal nije pravi Židov."
Mardanapal krenu meko:
"Moj pasoš nije židovski,
ali Mardanapal jest Židov.
Židov sam, nek' Mu je hvala!"
"Samo da Hitler ne čuje."
"Neka čuje.
Ja im zarađujem novce."
"Da ti daju Hitlera, što bi napravio, Mardanapale?"
"Uzeo bih ga za ortaka."
"Da ga izigraš?"
"Ne bi ga ubio?"
"Svi smo na ovom svijetu smrtni."
"Zar se nimalo ne ljutiš na Nijemce?"
To je pitao gospodin Aziz.
Mardanapal se nasmijao,
nije odgovorio gospodinu Azizu.

S turskoga prevela
Marta ANDRIĆ

⁷ “Stopedesetorica“ je ime za visoke dužnosnike koji su nakon Rata za oslobođenje prognani iz Turske zbog suradnje sa stranim neprijateljima.

Aiguiseur Turc âgée 101 annés. Salut de Constantinople

Oštrač noževa, Istanbul, o. 1900.

Oğuz Atay (1943-1977) rođen je u gradiću Ineboluu, na zapadnoj crnomorskoj obali. Bio je sveučilišni profesor građevine u Istanbulu. Pažnju je privukao romanom *Oni koji se nisu uspjeli zadržati* objavljenim 1972. Slijedio je roman *Opasne igre* iz 1973. Pripovijetke su mu objavljene u zbirci *Čekajući strah*. Godine 1975. objavljen mu je i *Roman jednog znanstvenika*. Preminuo je 1977. ostavivši nedovršenim svoj veliki projekt s naslovom *Duh Turske*.

Atay je autor prve metafikcionalne proze i prvi predstavnik postmodernizma u turskoj književnosti. U roma-

nima i pripovjerkama tematizira unutarnji svijet pojedina i društvenih marginalaca suprotstavljenih uvriježenim moralnim vrijednostima i ukalupljenim stavovima, njihovo otpadništvo od kolektiva, izgubljenost i samoću u modernim gradskim sredinama. Pripovjedni stil karakterizira preplitanje fikcije i zbilje, jezični ludizam, humor, parodija i ironija.

Ovdje donosimo jednu od njegovih pripovjedaka.

Zaboravljeni

“Na tavanu sam, dušo!”, povikala je prema dolje kroz otvor. “Danas se dobro zarađuje na starim knjigama. Htjela bih ih malo pogledati.” Je li čuo moje posljednje riječi? “Gore je jako mračno; čekaj, dat ću ti svjetiljku.” Dobro je. Miran je dan. Netko mi je običavao govoriti da čitavog života neprestano tražim pažnju. Kad bi barem tu bilo kakvo ogledalo koje bi pokazivalo da se smiješim; i malo svjetla. “Slomit ćeš si nešto u mraku.” Kroz otvor se prema gore pružila ručna svjetiljka. Svjetlo na vrhu ruke sa svjetiljkom osvijetlilo je, nasumično, jedan nevažni kutak; pomilovala je tu ruku. Ruka se izgubila. O čemu li samo razmišlja? Nasmiješila se: zar opet razmišlja?

Godinama se nije uspjela u tu prašnjavu tamu punu paukova. Neke su se bube ugledavši svjetlo razbježale. Uplašila se; no ohrabrila ju je pomisao da će biti korisno. Možda sam to trebala obaviti ništa i ne spominjući. Od mene ne očekuje nešto zauzvrat. Znači li to pomagati mu? Ne znam, ponekad mi se sve ispoimješa, osobito kad mi bruji u glavi. Voljela bih znati razmišljati poput njega. Promatra me nastojeći da to ne primijetim. Ustručava se. Ako je tako, moram se požuriti. Svjetiljku je primakla jednom mjestu u blizini: fotografije njezine majke i njezina oca. Među njima jedna vreća od cipela, nekoliko polomljenih lampa. Zašto se nisu voljeli? Tako sam se bila uplašila što će umrijeti. Počela je kopati po vreći: nosila sam ih na plesu za koji sam prvi put odjenula svečanu večernju haljinu. Svake bih večeri izlazila s nekim, da plešem. O Bože! Kako li sam to mogla raditi? Prašinu s ruku obrisala je o haljinu. Pogledala je ljubičaste cipele: smežurala su se, popljesnivile. Obula je jednu na lijevu nogu: broj noge nije mi se nimalo promijenio. Postidjela se; ipak je nije mogla izuti. Hramajući je napravila korak-dva. Zatim se približila slikama, kleknula i prinijela ih jednu uz drugu. Laktom je s njih obrisala prašinu. Nisu razumjeli ni mene, ni

sebe same. Koliko sam samo plakala. Bih li dolje mogla naći neko mjesto za njih? U hodniku, u spremištu... govorim gluposti. Nisam ih zaboravila, nisam ih zaboravila. Na očevu je licu bio izraz gorde namrgođenosti. Ne mogu ih objesiti na isti zid. Brzo je u glavi prevrtila raspored kuće. Ne bi željeli biti jedno pokraj drugoga, čak ni u grobu. Uzela je jednu sliku; svjetiljku je bila odložila na pod pa nije mogla znati koju je sliku uzela. Stavila ju je na jedno povišeno mjesto. Malo se uznemirila; udarila je koljenom o neku dasku. Spotakla se i pala na pod; bio je to lagani pad. Nije se usudila ustati; otpuzala je do svjetiljke. Još jedna vreća. Ispraznila ju je: stare fotografije! Udaljavala se od svog cilja. Ne smijem misliti da je činio pritisak na mene. Čak i da mu to kažem u lice, ne smijem na to pomišljati. Žurno je prostrijela slike po podu i ručnom svjetiljkom preletjela preko prašnjavih obrisu. Mogla sam se odseliti u neku drugu kuću, mogla sam ih sve ostaviti nekome koga više nikada neću vidjeti. Prelistala je slike: Gospode, koliko li sam samo slika uslikala! A većina ih nije dobro ispala. Nasmiješila se: kako li su samo u to vrijeme bile dugačke suknje. Neka ružna dužina. I poze su smiješne. Tko zna iz kojeg filma? Bila sam se namjestila kao da hodam okrenuta leđima i onda odjednom okrenem glavu. U koga li sam pogledala? Još jedna slika u istoj haljini. Netko je pokraj mene. Slika je jako prašnjava. Bez obzira na to, čovjek sebe prepoznaje. Ovlažila je prst jezikom; prašina se najprije pretvorila u blato, a zatim... Pri vrhu prsta ugledala je nasmiješeno lice svoga prvog muža. Gospode Bože, nekoć sam i ja bila udana... zatim sam opet bila udana. Čovjek ne može nikamo dospjeti u jednom danu, što da se radi. Kamo? Koliko smo se samo bili rastužili zbog osjećaja koje ne mogu odrediti, kojima ne mogu dati ime. Sagnula se i s poda uzela šaku slika. Kako li sam samo, prije negoli je ova slika uslikana, ni iz čega

Oğuz Atay

bila stvorila problem, a zatim otišla. Što se onda dogodilo? Onda... ta ovdje si... u ovoj kući. Znači da se poslije toga s tim u vezi nije dogodilo ništa. Ni lošega ni dobrog: znači ništa. Ali nisam to osjetila; prijelazi su se zbili tako neprimjetno... Ne, misli su ti se ispremišale; u doslovnom smislu riječi... Kakve to ima veze? Ali ja... dok sam bježala od njega, kako se dogodilo da sam okrenula glavu i uslikala tu sliku? Jesam li na slikama uvijek ovako stajala? Sjela je na jedno povišeno mjesto, naslonila lice između dlanova i počela razmišljati. A tko zna kakvo je bilo njegovo lice? Vjerojatno sam ja kriva; ali ne dok sam slikala sliku... možda sam u tom trenu imala pravo, sigurno sam imala pravo. Već mnogo ranije... mnogo ranije.

Htjela je što prije stići do knjiga, željela je da to putovanje unatrag završi. Pokušavala je s noge izuti svoju staru cipelu za ples. A onda nije nikako mogla pronaći svoje meke papuče zatvorene straga. Krenula je prema ručnoj svjetiljci spotičući se. Škrinja s knjigama trebala je biti malo dalje u kutu. No tamo su se nalazila neka tamna izbočenja koja nisu nalikovala škrinji za knjige. Upravila je svjetiljku prema toj neobičnoj nakupini. Užasnuto ju je privukla natrag: tamo je bio netko, sjedio je. Željela je zgrabiti svjetiljku i pobjeći prema otvoru koliko je noge nose, no nije se mogla ni pomaknuti. Približila mu se sa svjetiljkom unatoč strahu. Sve što je radila tijekom cijeloga svog života, radila je unatoč strahu. Ili se pak već odavno bila izgubila. Primakla je svjetiljku njegovu licu: moj Bože! Na podu je ležao njezin bivši. Prekriven prašinom i paučinom, kao i sve na tavanu. Poput kakvoga staroga kipa paučinom pričvršćenog za sanduk s knjigama i crtaće ploče. Desna ruka naslonjena mu je na rub jednog stola; prsti su mu se iskrivili prema

dolje kao da drži olovku, u praznini. Koljena su joj zaklecala, zubi joj zacvokotali, pod nogama joj je izmaklo tlo; pri tom se prevrnuo crtači stol koji joj je udario u nogu. Ruka je i dalje ostala u praznini: paukovim je mrežama bila pričvršćena za strop. Što li je želio učiniti s tom rukom? Je li pokušavao nešto napisati? Tužno je što to nikada neću znati. Lijeva je ruka bila na podu, držala je pištolj. Ah! Zar se ubio? Nemoguće! Da je nešto učinio, ja bih to znala; sve mi je govorio. Tako smo se dogovorili. Ne bi me ostavio samu.

Zatim se sjetila: jednoga se dana njezin bivši bio uspeo na tavan, poslije jedne žestoke svađe. Jednoga dana kad su oboje rekli da više ne mogu izdržati. Pokušala se prisjetiti pojedinosti: možda to i nije bila neka krupna prepirka. Vjerojatno su bili malo posvađani. Nasmiješila se: kako li se samo ljutio na tu njezinu riječ "malo". Ostavila ga je na tavanu i izletjela na ulicu: osjećala je da će umrijeti. Dobro, ali zašto? Nije znala: u sjećanju joj je ostala samo žestina osjećaja. Zatim je na ulici vidjela "njega"; usprkos tome što je bila nesretna, što se osjećala slabom, što je željela umrijeti, iz nekog je razloga primijetila zanimanje u njegovim očima, ono nešto drukčije što zanese čovjeka. Tog se dana, naravno, vratila kući sama. Koliko sam se samo još mnogo dana nakon toga vratila kući sama. Kad bi barem sada preda mnom govorio, kad bi barem rekao: "Je li bilo moguće 'još mnogo'?" Kleknula je na klecava koljena i prinijela svjetiljku njegovu licu: oči su mu bile otvorene, žive. Nije ih mogla pogledati, okrenula je glavu prema mraku. Zatim je iznova pogledala; opet je iskoristila svoju snagu koja je nije napuštala u pitanjima života i smrti. Uopće nije propao; možda ne bi bilo tako da nisam zakasnila. Rastužila se. Ali, nije se nimalo promijenio; izgleda kao i posljednji put kad sam ga vidjela, čak su mu i oči otvorene. Samo u sjaju tih očiju ima neka promjena: izraz bez emocija usprkos tome što sve zna. Zastrahivao bi me govoreći: "Ne gledaj moju vanjštinu, ja sam iznutra već mrtav." Ne bih mu povjerovala. Usprkos tome što je bio mrtav, govorio bi takve stvari. Možda me opet promatra. Promijenio je mjesto. Rastuživala bih ga govoreći mu: "Nisi zainteresiran za mene". Ne, ne gleda u mene. Možda razmišlja. Iznenada bi započinjao pričati. Pitala bih ga: "Kad li samo razmišljaš o svemu tome?" Nikako ne mogu dokučiti kad je razmišljao. Ne, nije doista umro; jer da je umro, ja ne bih mogla živjeti. To je znao. Nisam znala da mi je tako blizu, ali bila sam mu rekla: "Ja mogu živjeti samo ako ti negdje postojiš." Bila sam mu rekla: "Budi kakav god želiš, meni je dovoljno znati da postojiš." To sam mu bila rekla još puno prije svađe, ali znao je da naš sukob neće ništa promijeniti. Iako ga nakon toga neko vrijeme nisam željela vidjeti, iako sam znala da je tamo, iako se nikako nisam mogla popeti na tavan, znao je da mislim na njega, da bez njega ne bih mogla živjeti. Zašto ga poslije nisam potražila? Nikako se za to nije ukazivala prilika; iako

sam svaki trenutak mislila na njega, uvijek bi iskrsnula neka prepreka. Vjerojatno neko vrijeme nije silazio jer je odozdo čuo nove glasove, nove zvukove. Međutim, znao je: u odnosu između nas, nikakvo novo biće nema važnosti; razgovarali smo o svemu tome. A ja sam, čini se, čekala da siđe. Najprije sam mislila da ne silazi kako bi me povrijedio. A zatim... eto, nikako da se dogodi... nisam se uspijevala popeti: razni gosti, egzistencijalni problemi, kuhanje, pranje suda, čišćenje kuće, briga oko "njega" (bio je poput djeteta, nije se znao brinuti sam za sebe), smrt mojih roditelja, strka oko toga da nešto postignem u životu, neprestano gomilanje poslova koje treba obaviti. Na kraju sam zaboravila da je na tavanu. (Naravno, nisam zaboravila njega.) Ne znam, bilo je i nesretnijih ljudi; njima sam se bavila. Vjerojatno nisam mogla ni pomisliti da će toliko dugo ostati na tavanu. Mislila sam da je pronašao neki način i otišao. Možda dok mene nije bilo kod kuće... da, sigurno sam tako mislila. Kako bih drukčije mogla misliti? Da bih mogla živjeti, bila je potrebna njegova prisutnost u svakom trenutku. Da sam osjećala drukčije, sada bih već bila mrtva. Osim toga, koliko sam samo puta pomislila popeti se na tavan. I sigurno bih se popela da sam čula da se ubio. Ne bih se obazirala na to što se ljutimo jedno na drugo.

Ili sam možda čula? Čini mi se da se jednom odozgo začula neka buka; pomislila sam da je vjetar zalupio nekim vratima. Ali kako je to moguće? Čula sam taj zvuk danima nakon što se on popeo na tavan. A ja sam danima bila skutrena u jednom kutu. Nikamo nisam izlazila. Znači, pucao je. Nije valjda u srce... Držujući se sagnula: Moram mu pogledati srce. Lijeva mu je strana odijela bila istrunula; raspala se na blagi dodir rukom. Iznutra je izašla cijela četa buba i razmilila se uokolo. Sve sam njegovo zapustila, nisam nikada pregledala njegovu odijela; možda su ga žohari počeli jesti kroz neku rupicu koju nisam zašila. Na kraju su proširili rupicu. Rukom je provjerila kakvo je stanje ispod odijela. Dobro je, nisu probili donje rublje. Koža mu je kakva je i bila. Nije baš topla, ali srce mu je vjerojatno na mjestu. Bojim se da nije okrznuo lijevi dio grudi: evo, tu je, znam. Inače ne bih mogla živjeti, zato. (Riječ "zato" trebala sam izgovoriti na početku rečenice; sad će se naljutiti. Da, živjela sam zamišljajući u svakom trenutku njegove riječi, uvijek bih pomislila što li bi on sada rekao.) Samo je toliko istrunulo. Dobro je. Kako li ću ga sada uvjeriti da sam cijelo ovo vrijeme živjela zajedno s njim? Da sam živeći kao da sam ga zaboravila mislila na njega? Neće to razumjeti, mislit će da je onako

kako i izgleda, neće razumjeti. Zato što sam sreća drugoga, mislit će da sam u toj novoj vezi sve zaboravila. No ja se svega sjećam; čak i toga da je odjenuo ovo odijelo onoga dana kad se popeo na tavan. Prešla je svjetiljkom preko mrtvoga tijela: izgleda magličavo iza paučine. Samo je mjesto kamo sam prinijela svoju ruku prema njegovu srcu mračno. Slika kao u snu. Nikada se nismo slikali zajedno. Ni to, kao ni mnogo toga drugoga, nismo iz nekog razloga učinili; jednostavno nam nije polazilo za rukom. Neprestano je bila neka strka, obavljanje koječega... Zašto smo jurili, čemu ta naša užurbanost? Do dana kad se popeo na tavan, neprestano bismo radili jednu stvar za drugom; nikada ne bismo zastali, nikada nešto ponovili. Zatim sam dane proboravila u svom kutu; niti sam jela, niti razmišljala. Pušila sam bez prestanka. Na kraju sam kuću dovela do tog stanja da se u njoj nije moglo živjeti. Sve je prekrio nered kao na kraju kakva rata. Iako sam na određeni način voljela živjeti uredno, valjala sam se u nesnosnoj prljavštini i smeću. Možda sam na taj način kaznila sebe samu. Željela sam pasti u teški očaj kako bih izletjela na ulicu i otišla k njemu. Tko zna? Možda govorim sve ovo jer bi ti želio da o sebi mislim tako loše. Ali nisam mislila da ćeš umrijeti, da ćeš se ubiti. Zamišljala sam da ćeš biti negdje daleko, u nekom barem prividno spokojnom životu.

Za oko joj je zapeo jedan žohar koji je pokušavao pobjeći pod svjetlom; došla je k sebi. Pratila je žohara ručnom svjetiljkom: ružno se stvorenje, zapinjući za paučinu, pokušavalo uspeti. Uplašila se da žoharove nožice ne bi razdrobile odijelo. Godine su prošle, ne bi izdržalo ni lagani dodir, tko zna? Eto, uspinje se po njegovom vratu, na obrazu je malo posrnulo: to je zato što mu je brada malo narasla; ionako se nije volio brijati svaki dan. Buba koja se uspinjala po obrazu izgubila se prema sljepoočnici. Da prinesem svjetiljku onamo? Ne. Uplašila se; ali je u polutami vidjela rupu od metka. U trenutku kad je drhteći ustuknula, žohar je izašao iz iste rupe: između nogu je nosio neki grbavi komadić. Užasnuta je prinijela svjetiljku bliže rupi; svjetlost je bljesnula na unutarnjim stijenkama lubanje. Ajme! Bube su mu izjele mozak, njegov najmekši dio. Možda je žohar nosio zadnji komadić. Nije se mogla suspregnuti: "Jesu li te baš jako zapostavili, ljubavi?" Odozdo, iz jedne druge rupe, začula je glas svog ljubavnika:

"Nešto si rekla, draga?"

Usplahireno je gurnula ruku u škrinju s knjigama: "Ne, ništa", brzo je odgovorila, "razgovarala sam sama sa sobom."

S turskoga prevela
Barbara KEROVEC

Dućan u Kapalićaršiji, Istanbul, o. 1870.

Aziz Nesin (1915-1995) rođen je na jednom od istanbulskih Prinčevskih otoka, Heybeliadi. Završio je vojnu školu, ali je iz vojske istjeran 1944. pod optužbom da je “zlorabio nadležnost i ovlasti”. Nakon toga djelovao je u raznim časopisima i novinama. Uslijed kolumni i pripovjedaka koje je u njima objavljivao u nekoliko je navrata bio zatvaran. Zbog stalnih prijetnji vlasti, u svojoj se spisateljskoj karijeri javljao pod više od dvjesto pseudonima. Godine 1972. osnovao je i danas aktivnu *Zakladu Nesin* čiji je zadatak zbrinjavanje i školovanje siromašne i napuštene djece.

U četrdesetak zbirki pripovjedaka na humorističan je način obradio mnoge strane, i, posebice, slabosti tur-

skoga društva i time ostao zabilježen kao najveći satiričar turske književnosti. Njegove intervencije u ideološki život Turske i uporno zastupanje sekularizma rezultiralo je veoma okrutnom ideološkom lekcijom: kad je u gradu Sivasu 1993. godine zajedno s većim brojem intelektualaca organizirao predstavljanje turskoga prijevoda *Soton-skih stihova* Salmana Rushdieja, “islamski fundamentalisti” napali su hotel u kojemu je ono bilo priređeno. U tim je događajima život izgubilo 37 ljudi okupljenih na predstavljanju, a ranjeno je 56, među njima i sâm pisac.

Slijedi prijevod jedne od njegovih pripovjedaka.

Na jednoj dženazi¹

U našem svijetu ima ljudi koji se bave zanimanjima kakva nam ni na pamet ne bi mogla pasti. Skupljanje poštanskih maraka, skupljanje leptira, skupljanje starih razglednica, skupljanje lula, skupljanje kutija šibica i kutija cigareta, skupljanje salveta s amblemima hotela i restorana toliko su rasprostranjeni da ih više ni ne bismo mogli ubrojiti među neka posebna zanimanja. Skupljanje žlica nije baš toliko rasprostranjeno, ali ipak postoji popriličan broj kolekcionara žlica.

Strast za skupljanjem stvari iste vrste, različitih oblika i iz različitih razdoblja izrade naziva se kolekcionarstvom.

Osobno nisam kolekcionar, no poznajem ih mnogo. Jedan od njih skuplja samovare. Ni skupljanje samovara ne može se baš ubrojiti u neka posebna zanimanja. No što bi se reklo za kolekciju ambalaža britvica za brijanje? Upoznao sam jednoga takvog, hvalio se da je njegova kolekcija ambalaže britvica jedina na svijetu. Upoznao sam i jednoga koji je prikupio kolekciju komada pribora za jelo ukradenih iz domaćih i inozemnih hotela u kojima je odsjedao. Možda je njegovo zanimanje pomalo nastrano. Osim toga, ne može ni izlagati kolekciju pokradene robe... Upoznao sam i jednoga skupljača mnogo osebujnije kolekcije od tih. On je pak skupljao žensko donje rublje. Da bi zavrjedilo ući u kolekciju, to je rublje moralo biti korišteno. Možda je to njegovo zanimanje fetišizam. Prema liječnicima duševnih i neuroloških bolesti, nemoguće bi bilo pronaći ikoga tko nije neki duševni ili neurološki bolesnik, te se i svi kolekcionari mogu smatrati više ili manje duševnim bolesnicima.

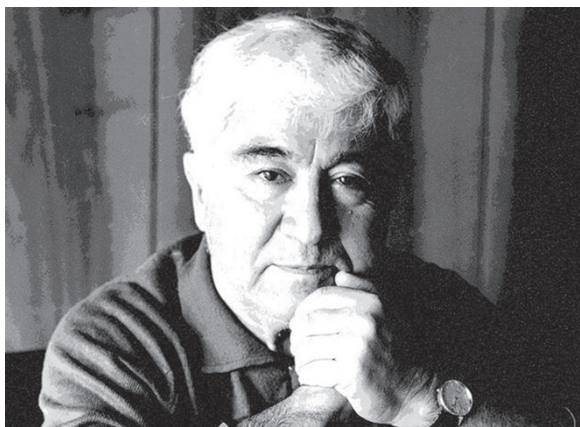
Neki psiholozi kažu da strast za kolekcionarstvom proizlazi iz poriva za izbjavljenjem od samoće ili iz poriva za očuvanjem čovjekova vlastitog ja.

Kolekcionarsku strast među bogatašima vrtoglavih imetaka koja je u onom američkom razdoblju neuobičajenog bogaćenja dosegla razinu ludila ismijava u jednoj svojoj pripovijeci Mark Twain. U pripovijeci, novopečeni američki bogataš, koji ne zna kamo bi utopio svoj novac, stvara kolekciju zvučnih odjeka. Za goleme iznose otkupljuje planine i doline u kojima zvuk najviše i najdulje odjekuje. Takav se kolekcionarski čudak, čije ludilo nadilazi stvar zanimanja, može pronaći samo u humorističnim pripovijetkama.

I vi ste zacijelo upoznali vrlo osebujne kolekcionare. No uopće ne vjerujem da bi mogao postojati netko tko posjeduje kolekciju toliko osebujnu koliko kolekcionar o kojemu ću vam sada pričati. Taj je kolekcionar jedan odavno umirovljeni stari učitelj. Ne znam točno koliko mu je godina, ali mislim da ima više od sedamdeset. Vitalan je s obzirom na godine. Možda ga tako vitalnim održava strast prema njegovoj osebujnoj kolekciji. Zanimanje tog umirovljenog učitelja jest potajice, bez ikakvog upozorenja, snimati na zvučnu vrpcu razgovore ljudi na ceremonijama dženaza. On posjeduje na stotine – ma kakve stotine – možda čak i na tisuće takvih zvučnih vrpca.

Umirovljeni učitelj, vlasnik te osebujne kolekcije, prilično je daleko. Živi u jednom istanbulskom predgrađu, na jednom od katova malene zgrade u osobnom vlasništvu. Gotovo svakoga dana, baš kao kakav zaposlenik sa svojim radnim mjestom, odolijevajući iscrpljenosti od daleka puta prisustvuje jednoj ili dvjema dženazama. Idući s dženaze na dženazu s predanošću službenika privrženog obožavanom poslu, neprestano obogaćuje svoju kolekciju. Svakoga jutra ranom zo-

¹ Dženaza (turb.) sahrana, sprovod

Aziz Nesin

rom otvara novine i najprije zaviruje u osmrtnice. Među njima odabire jednu-dvije. Preko ramena prebacuje prilično težak aparat za tonsko snimanje i kreće na put. Nije mu važno je li pokojnik toga dana neka poznata ili nepoznata osoba. U njegovoj kolekciji ima i razgovora s dženaza vrlo poznatih, poznatih i manje poznatih, i s dženaza onih koji nisu bili uopće poznati. I ja vjerujem da je ta kolekcija jedinstvena na svijetu.

Šteta je što sam imao prilike preslušati samo vrlo mali dio zvučnih vrpca iz te kolekcije. Bilo bi dobro da sam od drugih poslova izdvojio vremena i preslušao ih sve. Kako li su samo zanimljivi ti razgovori bili; ukratko, bili su provokativni, vrlo smiješni, vrlo zabavni, vrlo bolni, vrlo nemilosrdni, vrlo tužni, vrlo smisleni i vrlo glupi!

Nasumično sam odabrao jednu od zvučnih vrpca toga staroga kolekcionara i za vas je pretočio na papir. Taj posao nije bio lak, uzeo mi je mnogo vremena. Ali bilo je vrijedno truda... Ceremonija dženaze na kojoj su se našle osobe čiji su razgovori potajice snimljeni na zvučnu vrpcu i koje vam napismeno predstavljam nije ni po čemu osobita. Bila je to dženaza nekoga ni po čemu osobitog, poput vas, poput mene.

Evo razgovora s te dženaze.

*

– Ajme, kakvo grozno vrijeme... Kiša doslovno prodire u čovjeka.

– Nije samo kiša, još je i hladno.

– Baš je taj naš izabrao dan kad će umrijeti...

(Vrlo suzdržan smijeh)

– Neka nam Allah ne zamjeri, ali rahmetli ni za života baš nije birao što čini.

– Zna to Allah, za umiranje je odabrao baš ovakav dan samo zato da nam naškodi, da se smočimo.

(Smijuljenje)

– Ujutro je bilo vedro. Da je kišilo dok sam izlazio iz kuće, ni po koju cijenu ne bih došao.

– Baš kad smo stigli na dženazu, odjednom je počelo pljuštati.

– E, pa kako bi nam inače naškodilo...

(Smijuljenje)

– Nisam se više mogao ni vratiti, rodbina je već vidjela da sam došao.

– Dobro da ste bili pametni pa uzeli kišobran.

– Pokojnikov sam jako stari prijatelj. Kad je on u pitanju, jako sam oprezan jer me već mnogo puta nasamario. Koliko god on bio mrtav, mene oprez ne napušta pa sam za svaki slučaj ponio kišobran.

(Grohotan smijeh)

– Baš ste nezahvalni. Ipak je mislio na nas i umro na kišni dan, što bi tek bilo s nama da je umro za vrijeme olujna nevremena.

– Nije to zato što je mislio na nas, već zato što je, kao i uvijek, opet mislio na sebe. Da je umro po snježnoj mećavi, nitko mu ne bi došao, izvisio bi... Ni po koju cijenu ne bih došao.

– Što uopće vrijedi jesi li došao na dženazu ili nisi nakon što je pokojnik već mrtav...

– Nemojte tako, ostaje njegova obitelj.

– Upravo tako. Kad sam jutros ustao, osjećao sam se – ne dao vam Allah što slično – sasvim slomljeno. Toliko da, ne da nisam bio u stanju otići na tuđu dženazu, već ni na svoju ne bih mogao. (Smijuljenje.) Ali ne mogu ne doći. Kao što ste kazali, on je umro, ali tu je njegova obitelj. “Pogledaj” govorili bi, “bio mu je tako blizak prijatelj, a ni na dženazu mu nije došao...”

– Govorili bi...

– Da, nažalost je tako... Ne zbog pokojnika, već zbog njegove obitelji...

– Pogledajte mu samo zeta, bogami mu oči kao projektor češljaju svjetinu da vidi tko je došao, a tko nije.

– Samo zeta? Pogledajte mu ženu; tobože rupčićem briše suze, a zapravo se upinje pročitati natpise na vrpcama ne bi li razaznala tko je poslao vijence.

– Kako li samo u ovakvom trenutku može misliti na to... Nevjerojatno!

– Kako god, ja sam i ženi i rodbini izrazio sućut, još da se otklanja dženaza-namaz pa ću konačno moći šmugnuti odavde.

– Samo ne dao Allah da se još porazbolijevamo po ovoj hladnoći...

– I ja čekam da tijelo izađe iz džamije, onda ću se odšuljati.

*

– Vidiš ti to, brate, posvađani smo već više od deset godina. Tko bi rekao da ću mu doći na dženazu...

– Ma nemoj! Zašto ste posvađani?

– Ta znate kakav je čovjek bio...

– Znam, itekako dobro znam.

– Ni ja nisam bio u dobrim odnosima s njim... Nismo bili posvađani, ali nismo se više viđali često kao nekoć... Pozdravili bismo se onako izdaleka...

– I to je puno...

– Ja mu ipak ne zamjeram to što mi je učinio, došao sam mu na dženazu da ispunim svoju posljednju dužnost, eto...

– Bog te blagoslovio...

– Mi pamtimo dobro, ne svetimo se.
– A on neka pamti što je učinio. Znaš kako kažu: plemenitost znači činiti dobročinstvo bez očekivanja nagrade.

– Koliko god da mi je zla učinio, ja sam mu svejedno odlučio doći na dženazu i ispuniti svoju posljednju dužnost. Sve sam pustio i došao.

– Neka te Allah nagradi.

– Sve nas.

– Svi smo tako. Nismo došli zbog njega, došli smo ispuniti dužnost prema Allahu.

– Kako god bilo, ionako neće saznati da smo došli.

– Ali Allah vidi sve.

– Važno je da mi pokažemo svoju ljudskost...

*

– Jeste li pogledali onaj film što je izazvao cijelu buru, mila?

– Jesam, sramota.

– Nisam. Ali novine ga uzdižu u nebesa.

– Meni se svidio.

– Što vam se u njemu svidjelo?

– Već tri tjedna igra, moj gospodine, i to u četiri kina odjednom...

– Talijanska produkcija, zar ne?

– Ne, američka produkcija, ali su Amerikanci film snimali u Italiji.

– Baš sam odlučila danas otići pogledati taj film. Pa rekoh: kad sam već tu, otići ću i na dženazu. Ionako do matinee imam praznoga hoda pa ću na ovaj način i prisustvovati dženazi, i lijepo iskoristiti vrijeme.

– Zaista se zgodno poklopilo... I ja želim pogledati taj film, idemo skupa. Baš dobro da smo se ovdje sreli.

– Autom ste, zar ne? Ako jeste, i ja bih išla s vama... Molim vas samo minutu; idem izraziti sućut njegovoj ženi pa dolazim. Onda krećemo.

*

– Ja mislim da novine Milliyet imaju pravo što se toga tiče.

– Vi to otvoreno podržavate. Jeste li pročitali Metinov tekst?

– Pustite njega, to je prodano pero...

– Oprostite. Ne mislim poput Vas.

– Moguće. Niti ste vi obvezni misliti poput mene, niti ja poput vas. Verter je rekao: protiv sam vašega mišljenja, ali da biste izrekli svoje mišljenje...

– Nije to rekao Verter, nego Voltaire...

– Verter, Voltaire, svejedno...

– Gospodine, Verter je ono Goetheovo.

– Ta prestanite raspravljati, koji je lijes od našega?

– Drugi zdesna.

– Koliko samo ljudi umire zadnjih dana...

– Ma stvarno neobično...

– Što je neobično?

– Još je jučer bio živ, a danas je umro.

– Pa kako bi drukčije moglo biti, neće valjda jučer umrijeti, a danas biti živ...

(Grohotan smijeh.)

– Da, tako je, i ja svašta kažem...

(Smijuljenje)

*

– Jeste li pogledali tko je sve poslao vijence?

– Dva su vijenca stigla od banaka.

– Zašto banke šalju vijence?

– Ne znam. Vjerojatno zato što je njihov klijent.

– Banke bi propale da pošalju vijenac svakome tko umre.

– Pa odakle da znam zašto su poslale, možda je jedan od njihovih partnera.

(Vrlo hladan smijeh.)

– Većina je vijenaca ostala ispod, ne vidi se što piše na vrpcama.

– Jeste li vidjeli osmrtnice? Dali su u četvere novine odjednom.

– Ja sam vidio u dvjema novinama, tri različite osmrtnice... Po meni je to previše... Skorojevički.

– Sad ćete vidjeti svađu oko nasljedstva.

– Hoće li mu žena dobiti većinu nasljedstva?

– Nova žena.

– Zamisli ti kako je imala sreće...

– Pusti ti njezinu sreću, nego zamisli kako njegova bivša žena nije imala sreće; dvadeset i više godina je trpjela tu njegovu narav...

(Nerazumljivi glasovi, šaptanje)

*

– Znam da nije mjesto za to, ali... Ne znam kako da to kažem...

– Što se dogodilo?

– Imao je neki dug prema meni... Baš ga je ovih dana trebao platiti.

– Vjerojatno ćete potraživati od njegovih nasljednika.

– Imate li priznanicu?

– Ne. Bilo je na riječ...

– Onda je malo nezgodno...

(Smijuljenje)

– Od čega je umro, znate li?

– Na gozbi je tobože malo pretjerao...

– Bio je sklon jelu i piću.

– Samo jelu i piću? Bio je sklon svemu. I takav mu je, eto, kraj...

– A kakav bi mu bio kraj da nije bio sklon?

(Grohotan smijeh)

– Neka Allah i mene uzme na takav način...

– Nadamo se...

(Grohotan smijeh)

*

– Pokoj mu duši, bio je pravi šaljivdžija...

– Slobodno reci da je bio neobazriv...

– Eh, moglo bi se i tako reći... Pomalo je bio i... kako da kažem...

– Obožavao je tračati.

– To se ne zove tračanjem, ogovarao je iza leđa.

– Kako god... Što sve ova zemlja neće pokriti...

– Bio je dobar i zgodan pa mu je i opasač bio labav. Mnoge su žene koje su radile s njim prošle kroz njegove ruke... Sjećate se, bila je ona jedna debela žena... Muž je te žene ovoga najurio, motao mu se po

stanu, ušao je u ormar gdje se čuvaju najvažniji dokumenti i sakrio se, jedva se spasio.

(Grohotan smijeh)

– Üzkürü Mevtaküm bil-hayır...

– Što to sad znači?

– O mrtvima samo najbolje.

– Pa nismo ništa loše rekli...

– Zaboga, ako kažeš nešto dok je živ, tračaš, ako kažeš kad umre, grijeh je. Pa dobro, kad ćemo onda govoriti?

(Smijuljenje)

*

– Allah je svjedok da me u uredu stalno gnjavio. Vidiš, nitko ne ostaje nekažnjen. Čak je i on, eto, umro...

– I ja sam došao zato što je prisustvovanje dženazi dobro djelo...

– Znači, čini se da nam se posrećilo što smo mu na dženazi.

– Zapravo je dobro djelo nošenje lijesa, a ne dolazak na dženazu.

– Ja ću ga nositi. Neka me samo puste, nosit ću ga do groba. Samo zato što je to dobro djelo...

– Za još bolje djelo, bacit ćeš u grob dvije lopate zemlje.

– Bacit ću. Sve za dobro djelo... To ti je život, tko bi rekao da ću jednog dana tog čovjeka pokopati u grob i baciti na njega zemlju... O, velik si, Allahu!

*

– Štooo? Dobit će ove izbore? Ma neće ništa dobiti.

– Zapravo ti nećeš ništa dobiti.

– Zaboga, pustite sad to, nije ovo mjesto, zar se na dženazi raspravlja o politici?

– Koja mu je kći?

– Ona s krznem ovratnikom na kaputu...

– Hmmm... Lijepa žena. Udovica je, zar ne?

– Rastala se i od drugog muža.

– Pa što se dogodilo?

– Ništa... Tako, eto... ništa se nije dogodilo.

*

– U ovo doba godine rano pada mrak.

– Možemo ravno odavde otići i popiti dvije čašice. Tako ćemo se i prisjetiti pokojnika.

– Eh, kad se sjetim... Kakve samo uspomene imamo s njim. Nikad neću zaboraviti, jednog sam dana otišao k njemu kući. Nije ga bilo... Njegova nas je žena posjela rekavši da pričekamo, da će sad doći. I tako, taj je tvoj došao predvečer, ali mrtav pijan... Mi smo bili unutra, nije nas vidio. Kad ga je žena napala gdje je dosad, on ispali da je svratio do nas, da sam ja navaljivao da skupa popijemo dvije čašice pa me nije htio uvrijediti... (Grohotan smijeh.) Tu smo bili gotovi... Umrli smo od smijeha...

– Ah, pa i vi ste ovdje? Da vas izljubim, dragi gospodine...

– Jao, gospođo, kako vas je lijepo vidjeti...

– Kad smo se ono vidjeli zadnji put?

– Koliko se sjećam, isto tako na dženazi jednog prijatelja.

– Na kraju se uspijevamo vidjeti od dženaze do dženaze. Da supružnici ili prijatelji ne umiru, bogme se ne bismo viđali.

– Nisam namjeravao doći. Ali dobro da jesam jer sam sada vidio Vas.

– Gospodine, ne možemo ne doći. Imamo zajedničke prijatelje. Svi su poznanici i prijatelji ovdje... Da sada samo mi ne dođemo, bila bi sramota.

– Jdna žena.

– Tko?

– Njegova žena.

– Koja, bivša ili nova?

– Nova je poživjela, gospodine...

*

– Lažan je ovaj svijet, lažan...

– Živio kratko ili dugo, na kraju te opet stigne sudbina...

– Sad sam se sjetio kad ste rekli “živio”, kako je naš Živko?

– Tko je naš Živko?

– Sjećaš se kad su se on i rahmetli posvađali igrajući tavlu... Rahmetli...

– Njegovo ime nije Živko...

– Nego?

– Turgut.

– Kako god... Ionako sam tipa vidio samo jedanput... Sad sam ga se sjetio kad si ono rekao... Ta shvatio si tko je, to je važno...

(Grohotan smijeh)

*

Zvučna vrpca na kojoj je potajice zabilježeno o čemu se na ovoj dženazi govorilo ovdje završava. Jednoga sam dana toga starog umirovljenika pitao odakle mu je i kako palo na pamet da prikupi takvu kolekciju. Navodno bi mu svaki put kad bi otišao na dženazu tu i tamo razgovori prisutnih privukli pažnju. Mislio je da bi bilježenje tih razgovora moglo biti zanimljivo. Kad se umirovio, bacio se na taj posao.

Pitao sam ga:

– Mislite li razgovore na tim vrpcama objaviti kao knjigu? To bi mogla biti vrlo dobra knjiga...

– Ne, rekao je, takvo što definitivno ne želim. Čak ću ih i prije svoje smrti, ako budem pri snazi, sve spaliti.

– Zašto?, upitao sam.

– Zato što nitko od ljudi koji bi poslušali te razgovore neće htjeti da mu se poslije njegove smrti upriliči dženaza. Da smo u nekoj bogatoj zemlji, prodavači pogrebnih potrepština i pogrebne tvrtke koje ondje vrlo dobro zarađuju dale bi mnogo novaca da spriječe objavljivanje takve knjige. Ja ću te vrpce sam spaliti, ako mi prije smrti ostane dovoljno snage da ih spalim...

– Ako je tako, zašto ste uložili toliko truda i kradomice bilježili te razgovore? Kakva je korist od toga?

– Korist je samo meni. Sve te razgovore slušam iznova i iznova. I razmišljam kako ću se kasnije, kad umrem, pokopati bez dženaze. Neprekidno to planiram. Želim takav grob za čije mjesto neće znati nitko osim mene, i želim u sebi naći još toliko snage da do njega dođem i u njega uđem, čak i da se prekrijem i sakrijem od svih i da tamo udahnem posljednji dah. Sve što želim je, eto, to... Najljepša je smrt umrijeti ne zamarajući nikoga s ceremonijom dženaze.

Iskreno, nisam baš shvatio čemu sav taj trud ako se ne objavi knjiga. To sam mu otvoreno i rekao.

– Meni je bilo od velike koristi... rekao je.

– Koja je to korist?

– Još me jednom podučilo dobro znanoj istini, istini za koju se smatra da se dobro zna.

– Koja je to istina?

– Ta da ljudi umiru sami.

Dugo nisam viđao starog umirovljenog učitelja. Nedavno, na jednoj od stražnjih stranica jednih visokotiražnih novina, vidio sam njegovu sliku otisnutu u jednom stupcu. Ponad slike pisalo je "Nestao, traži se". Stari je umirovljeni učitelj prije deset dana izašao iz svoje kuće i nije se vratio.

S turskoga prevela
Barbara KEROVEC

Rumelijska tvrđava, Istanbul, 1936.

Razglednica carigradske tiskare “Zellich”: “Carigrad – Galata. Dokovi s brodom ‘Bruenn’ austrijskog Lloydja”
(Constantinople – Galata. Des quais avec bateau ‘Bruenn’ du Lloyd Autrichien) – SALT, Istanbul

Novo čitanje starih tekstova

Azra ABADŽIĆ NAVAĖY

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad.
Prihvaćen za tisak 3. 10. 2014.

Orhan Pamuk i novo čitanje osmanske povijesti*

I. IZMEĐU ZAPADNOGA KANONA I OSMANSKOG NASLJEDA

Turski nobelovac Orhan Pamuk (1952) najistaknutije je ime suvremene turske književnosti i pisac koji već nekoliko desetljeća ne prestaje izazivati brojne kontroverze. U književnosti se oglasio početkom 1980-ih i već prvim romanima pobudio ozbiljnije zanimanje čitateljske javnosti.¹ Pravi je uspjeh uslijedio u devedesetima kada ostvaruje zapažen prijam i na međunarodnoj sceni. Prvi prijevodi njegovih romana na zapadne jezike osigurali su mu naklonost književne kritike, koja ga je odmah proglasila velikom spisateljskom nadom i svrstala uz najistaknutija imena zapadnoga književnoga kruga.²

S obzirom na dosljednost kojom se priklonio poetici europskog romana Pamuk se s pravom ubraja među najeuropskije turske pisce. Štoviše, on je autor koji svoju privatnu i profesionalnu egzistenciju u cijelosti duguje pozapadnjenju – službenoj ideologiji Republike Turske kojom se zagovarala radikalna transformacija društva po uzoru na Zapad.³ Ipak, unatoč izrazito laičkom odgoju i europskoj orijentaciji, Pamuk je svoj opus izgradio s naglašenom sviješću o pripadnosti specifičnom kulturnom prostoru i tradiciji bitno drukčijoj od one zapadnoeuropske. Spoznaja da je odrastao u istočnoj zemlji s uvjerenjem da je zapad-

njak⁴, kao i svijest da će na Zapadu uvijek biti prihvaćen prvo kao orijentalac a tek onda kao književnik – kako i sâm često navodi⁵ – predodredila je u najvećoj mjeri njegove literarne i intelektualne prioritete, kao i središnju temu njegova opusa: zaokupljenost pitanjima kulturnog identiteta, složenim odnosima Istoka i Zapada, i potrebu za neprekidnim (re)definiranjem njegovih granica.

Svaki je od Pamukovih romana⁶ – unatoč izrazitoj žanrovskoj, stilskoj i sadržajnoj raznolikosti među njima – posvećen tematici složenih, hibridnih i podvojenih identiteta, primoranih na neprekidna kolebanja pod pritiskom različitih povijesnih i ideoloških mijena. Riječ je o djelima u kojima se to pitanje nerijetko razmatra unutar specifično turskog, odnosno orijentalno-islamskoga povijesnoga konteksta. Osmanska kulturna povijest jedno je od područja na koja se pisac učestalo referira, no ona je u njegovim romanima više od *lajtmotiva* ili ambijentalnog dekora kako ga obično rabe pisci povijesnih romana. Za Pamuka, povijest je ponajprije diskurs, pripovjedni konstrukt i “golemi muzej”⁷ u kojemu je moguće

⁴ Orhan Pamuk, *Öteki Renkler* (Istanbul: İletişim Yayınları, 1999), str. 134.

⁵ Nicholas Wroe, “Occidental Hero”, *Guardian* (May 8, 2004), <http://www.guardian.co.uk/books/2004/may/08/fiction.orhanpamuk>

⁶ Pamukov dosadašnji opus broji osam romana: *Dževdet-beg i sinovi* (*Cevdet Bey ve Oğulları*, 1982), *Tiha kuća* (*Sesiz Ev*, 1983), *Bijeli zamak* (*Beyaz Kale*, 1985), *Crna knjiga* (*Kara Kitap*, 1990), *Novi život* (*Yeni Hayat*, 1994), *Zovem se Crvena* (*Benim Adım Kırmızı*, 1998), *Snijeg* (*Kar*, 2002) i *Muzej nevinosti* (*Masumiyet Müzesi*, 2008), jednu autobiografsko-memoarsku prozu *Istanbul: grad, sjećanja* (*Istanbul: Hatıralar ve Şehir*, 2003), scenarij za film *Skriveno lice* (*Gizli Yüz*, 1991) te nekoliko naslova nefikcionalne proze književno-kritičkog, dnevničkog i publicističkog karaktera: *Druge boje: odabrani eseji i jedna priča* (*Öteki renkler: Seçme Yazılar ve Bir Hikaye*, 1999), *Fragmenti krajolika: život, ulica, književnost* (*Manzaradan Parçalar: Hayat, Sokak, Edebiyat*, 2010), *Naivni i sentimentalni romanopisac* (*Saf ve Düşünceli Romançı*, 2011) i *Nevinost stvari* (*Şeylerin Masumiyeti*, 2012).

⁷ Viktor Žmegač, *Povijesna poetika romana* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004), str. 437.

* Ovaj je rad napisan na temelju jednoga poglavlja autoričine doktorske disertacije *Osmanski intertekst u romanima Orhana Pamuka*, obranjene na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2013. godine.

¹ Za svoj književni prvijenac *Dževdet-beg i sinovi* (*Cevdet Bey ve Oğulları*, 1982) Pamuk je primio čak dva priznanja: 1979. godine nagradu za najbolje neobjavljeno prozno djelo, a 1983. prestižnu nagradu Orhan Kemal za najboljeg romanopisca godine.

² Među piscima s kojima se Pamuka najčešće dovodilo u vezu uglavnom su europski, manjim dijelom i američki autori, sve odreda klasici (post)modernističkog pisma kao što su Proust, Joyce, Faulkner, Borges, Nabokov, Eco, Calvino i Auster.

³ Nurdan Gürbilek, *The New Cultural Climate in Turkey: Living in a Shop Window*, prevela Victoria Holbrook (London & New York: Zed Books, 2011), str. 209.

uspostavljanje različitih tipova veza među svim raspoloživim znakovima, pa je stoga i odnos koji on uspostavlja s osmanskim tradicijom naglašeno intertekstualan.

Intertekstualni dijalog s osmanskim nasljeđem jedan je od specifikuma Pamukova stvaralaštva i onaj segment koji je kod čitatelja izazvao vjerojatno najviše zanimanja, nerazumijevanja, prijevora i pitanja. Zapadni su kritičari u taj literarni pothvat uglavnom učitali političke ideologeme vlastitog doba, hvaleći Pamuka kao pisca posvećena istraživanju “kulturalnih sukoba”⁸ i pojašnjavanju netrpeljivosti između Istoka i Zapada. Kod turskih je čitatelja, pak, piščev zaokret prema osmanskoj tematici dočekan s poprilično rezervi, izazvavši polemike koje i danas traju. Naime, za prosvijećenoga turskog intelektualca, odgojena na kemalističkom nasljeđu, modernizam je značio odricanje od osmanske prošlosti i promišljanje vlastitog identiteta unutar nacionalističko-sekularističkih okvira. U službenom republikanskom diskursu osmanska je prošlost redovito predstavljana kao nepoželjna “drugost” i antipod sekularnom modernizmu, a svaki ozbiljniji interes za orijentalno-islamsko nasljeđe bio je shvaćen kao prijetnja državnoj stabilnosti. Ne čudi stoga da je Pamuk, tematizirajući sadržaje koji su desetljećima bili tabuirani, u javnosti izazvao nevjericu. Odakle jednom prozapadnom piscu sekularno-liberalnih nazora toliki interes za osmansko nasljeđe, na koji ga način i s kojim ciljem uvodi u svoj fikcionalni opus, te koje su političke implikacije tih literarnih inovacija – neka su od pitanja čiji bi odgovori u nastavku ovoga rada trebali ponuditi bolji uvid u poetičke i političke domete Pamukova bavljenja osmanskim temom.

U kritičkim osvrtima na Pamukov opus *Bijeli se zamak*⁹ obično navodi kao prvi u nizu piščevih romana kojim on otpočinje alternativno čitanje osmanske povijesti. Ipak, prave začetak autorova zanimanja za povijesnu problematiku možemo otkriti već i ranije, u *Tihoj kući*.¹⁰ Unatoč odličnoj recepciji *Bijelog zamka* i *Tihe kuće* na Zapadu¹¹ znakovito je da su oba romana među hrvatskim čitateljima prošla prilično nezamijećeno, bez recenzija i kritičkih osvrta koji bi ih približili

široj kulturnoj javnosti¹², što je bio dodatan poticaj da upravo ta dva djela iz piščeva opusa budu predmetom kritičke analize.

II. ORHAN PAMUK I OSMANSKA TEMATIKA

Pamukovo zanimanje za osmansku prošlost i njezino nasljeđe prisutno je, s različitim intenzitetom i interpretativnim polazištima, od samih početaka njegova spisateljskog djelovanja. Prvo mu je književno ostvarenje – još uvijek neobjavljeno – bila jedna povijesna pripovijetka napisana, prema njegovim riječima, s prilično naivnim i romantičarskim oduševljenjem za povijest općenito.¹³ Sudeći po njegovim kasnijim napisima, kako fikcionalnim tako i onim nefikcionalnim autopoeitičkim tekstovima, pisac se takvog stava relativno brzo odrekao okrenuvši se povijesti s mnogo više kritičke svijesti: kao riznici koja mu podastire “svježe i neokaljane slike” i “spremištu imaginacije” sa čijih polica pažljivo odabire građu za svoja djela.¹⁴ “Ono što vas treba začuditi jesu moji romani, a ne povijest”¹⁵, jedna je u nizu Pamukovih opaski kojom ističe svoju usmjerenost na tekst i fenomen tekstualnosti, namjesto zbilje i povijesne faktografije.

Osim što je mijenjao interpretativna polazišta Pamuk je i samoj tematici osmanskog nasljeđa pristupao iz različitih kronoloških i problemskih perspektiva. Prema E. Gökneru, moguće je izdvojiti četiri povijesna konteksta na koja se pisac u svojim romanima najčešće referira: prvi je period tranzicije iz Osmanskog Carstva u Republiku Tursku (što čini okosnicu njegovih ranih romana *Dževdet-beg i sinovi* i *Tiha kuća*), drugi su doticaji Osmanlija s europskim dostignućima (*Bijeli zamak* i *Zovem se Crvena*), treći tematski okvir predstavljaju kemalistička kulturna revolucija i vojni udari u Republici Turskoj (*Novi život* i *Snijeg*), dok je četvrti istanbulski kozmopolitizam (*Crna knjiga* i *Muzej nevinosti*).¹⁶ Nije nevažno podsjetiti i na to da su radnje svih piščevih romana, uz iznimku *Novog života* i *Snijega*, smještene u Istanbul, simbol Osmanskoga Carstva. Svojom imperijalnom prošlošću i kozmopolitskom kulturom Istanbul je grad koji predstavlja antipod republikanskom nacionalizmu s uporištem u Anadoliji, pa se tako i piščev projekt literarnog oživljavanja nekadašnje prijestolnice može

⁸ Znakovito je da je čak i stručni odbor Švedske akademije u svom službenom priopćenju prilikom dodjele Nobelove nagrade 2006. godine istaknuo kako je književno priznanje dodijeljeno piscu koji je svojim djelom “(...) otkrio nove simbole *sukoba* i *prožimanja* kultura”. Na taj je način i službeno ovjerena ideološka potka koja se provlačila kritičkim čitanjima Pamukova opusa.

⁹ Orhan Pamuk, *Bijeli zamak*, preveo M. Raos (Zagreb: Vuković & Runjić, 2001).

¹⁰ Orhan Pamuk, *Tiha kuća*, prevela M. Andrić (Zagreb: Vuković & Runjić, 2008).

¹¹ Odmah po objavljivanju u engleskom prijevodu (1990) *Bijeli je zamak* dobio Independentovu nagradu za stranu književnost. Za *Tihu kuću* autor je također primio ugledna priznanja: 1984. godine nagradu Madaralı za najbolji roman u Turskoj, a 1991. u francuskom prijevodu Nagradu za europsko otkriće (Prix de la découverte européenne).

¹² Nešto bolji prijam među čitateljima u Hrvatskoj *Tiha kuća* ponajviše duguje tome što je prevedena dvije godine nakon što je pisac primio Nobelovu nagradu, dok je *Bijeli zamak* i dalje na listi slabije čitanih Pamukovih djela na hrvatskom.

¹³ Pamuk, *Öteki Renkler*, str. 112.

¹⁴ Isto, str. 112-113.

¹⁵ Isto, str. 113.

¹⁶ Erdağ Gökner, “The Ottoman Legacy and *The White Castle*”, str. 123, *Journal of Turkish Literature*, br. 7 (Ankara: Bilkent University Center for Turkish Literature, 2010), str. 123-139.

tumačiti kao jedan od oblika legitimiranja osmanske teme i raskidanja s anadolskim socrealizmom.

Premda se Pamuk ni u jednom od svojih romana ne bavi eksplicitno političkim temama (osim u *Snijegu*), u turskoj javnosti slovi za državnog izdajnika, a njegov se opus redovito politički kontekstualizira. Pa ipak, disidentski položaj u nacionalnoj književnosti kontroverzni nobelovac ne duguje svojim političkim izjavama – kako se obično ističe u turskoj javnosti – već u prvom redu literarnim inovacijama u formi, stilu i sadržaju kojima već tri desetljeća ustrajno destabilizira službeni nacionalni narativ. Jedna od tih inovacija književni je dijalog s osmanskim nasljeđem, koji je piscu omogućio da propita neke od polazišnih teza turskog književnog i sekularnog modernizma.

Valja naglasiti da Pamukov zaokret prema osmanskoj tematici gotovo bez iznimke pretpostavlja kritički stav prema diskursu službene historiografije Republike Turske, utemeljene u ideologiji kemalizma. Izuzev njegova prvog romana *Dževdet beg i sinovi*, koji još uvijek u izvjesnoj mjeri razotkriva piščevu nekritičko priklanjanje modernizaciji, Zapadu i postignućima kulturne revolucije, sva ostala Pamukova djela tematiziraju određeni aspekt osmanske baštine kojim se nastoji kritički propitati, preosmisliti i revidirati neke od polazišnih teza kemalističke ideologije kao što su: turkizam, etnička / jezička / religijska / kulturna homogenost, laicizam, nacionalizam, antiislamizam i antiosmanizam. Među najuspjelije pokušaje takve literarne “revizije” modernoga turskoga književnoga kanona, zacrtanog unutar orijentalističkog i nacionalističkog diskursa prvih desetljeća 20. stoljeća, ubrajaju se ona Pamukova djela u kojima je posezanje za elementima iz osmanske književne i povijesne građe najprisutnije, drugim riječima, oni romani u kojima osmansko nasljeđe funkcionira kao tekstualni predložak ili model prema kojemu se strukturira novi romaneskni tekst. Od svih piščevih romana tri su najsnažnije obilježena pristupom osmanskoj tradiciji i to tako što za svoje polazište uzimaju neki od tekstova osmanske kulture: uporište *Bijelog zamka* je osmanski povijesni arhiv, mistično-ljubavna alegorija iz sufijske književnosti predložak je *Crnoj knjizi*, dok umjetnost iluminacije i orijentalna tradicija pripovijedanja čine intertekstualno polazište romana *Zovem se Crvena*.

Premda se *Bijeli zamak* obično navodi kao prvi u nizu Pamukovih “osmanskih romana”, prave začetke piščeva distanciranja od nacionalističkog diskursa republikanske historiografije može se otkriti već u *Tihoj kući*. Objavljen neposredno nakon vojnog udara 1980, roman *Tiha kuća* predstavlja prvi piščev zaokret od tada prevladavajućega socijalnog i historijskog realizma. Osim novina na formalno-stilskom planu, Pamuk se tim romanom upustio u ideološku kritiku republikanskog nacionalizma čime je nagovijestio paradigmatički obrat u razvoju moderne turske proze. Kulminacija tog obrata nastupit će objavljivanjem njegova sljedećeg romana *Bijeli zamak*, koji se opravdano smatra međašnim djelom (post)moderne turske književnosti.

III. TIHA KUĆA I FARUK DARVINOĞLU: OD SUMNJIČAVA POVJESNIČARA DO AUTORA METAFIKCIJE

Prema Pamukovim riječima, *Tiha kuća* je nastala kao rezultat njegove želje da se razračuna s “plitkim i površnim realizmom”¹⁷ devetnaestostoljetnih romana. Radnjom je smještena u nešto bliskije razdoblje turske povijesti, neposredno prije vojnog udara u rujnu 1980. godine, i smatra se piščevim najrealističnijim prikazom tadašnje društveno-političke klime u zemlji. No Pamukove su ambicije bile mnogo veće od pisanja političkog romana. Kroz sudbinu tri generacije obitelji Darvinoğlu, *Tiha kuća* razvija nekoliko problemskih čvorišta: od pitanja europeizacije turskog društva i nekritičkog zanosa prosvjetiteljskim idejama sa Zapada, preko ljevičarsko-nacionalističkih previranja koja su obilježila tursku politiku prije osamdesetih, do književnoteorijske problematike vezane uz pitanje naracije i (re)prezentacije povijesne faktografije. Usporednom razvijanju većeg broja različitih tema pogodovala je i polifona struktura romana, koja je ranih osamdesetih bila novina u turskoj književnosti. Linearna naracija i sveprisutni pripovjedač iz prethodnog romana u *Tihoj kući* ustupaju mjesto petorici naratora, od kojih svaki progovara u zasebnome poglavlju i kazuje priču iz vlastitog očišta. Roman tematizira utjecaje kulturne revolucije i vojnih udara na tursko društvo koje predstavlja kroz treću generaciju po ustanovljenju Republike. Društvena previranja tako pratimo kroz vizuru četvero unučadi najstarijeg lika, Selahattina Darvinoğlua: proameričkog srednjoškolca Metina, studenticu sociologije Nilgün, povjesničara Faruka i nezakonitog unuka Hasana. Svaki od njih na alegorijski način utjelovljuje jednu od vodećih političkih ideologija u Turskoj: neoliberalizam (Metin), socijalizam (Nilgün), sekularni republikanizam (Faruk) i ultranacionalizam (Hasan).¹⁸

Faruk Darvinoğlu jedan je od petorice pripovjedača iz *Tihe kuće* i lik kojim se Pamuk prvi put upustio u kritiku sekularne republikanske ideologije. Tijekom čitavog romana Faruk je zaokupljen problemima naracije i diskurzivne proizvodnje, te se može protumačiti i kao piščev *alter ego*. Osim u *Tihoj kući*, Faruk se pojavljuje i u *Bijelom zamku*, a činjenica da mu je pisac dodijelio toliko prostora i ulogu svojevrsnog uvodničara u tematiku kojoj će posvetiti nekoliko svojih narednih romana dovoljno ukazuje na to da bi tome liku trebalo pokloniti nešto više analitičke pažnje.

Pamukov ironijski odmak i kritički stav spram kemalističkog projekta kulturne (re)evolucije, posebno njezinih prosvjetiteljskih nastojanja, jasno se očituje

¹⁷ Pamuk, *Öteki Renkler*, str. 107.

¹⁸ Erdağ Gökner, *Orhan Pamuk, Secularism and Blasphemy: the Politics of the Turkish Novel* (London-New York: Routledge, 2013), str. 74.

već u odabiru junakova prezimena. Darvinoğlu, ili u prijevodu na hrvatski Darvinović, nezgrapni je zapadno-istočni hibrid, parodijski skovan od imena engleskoga tvorca teorije o evoluciji živih bića (Darwin) i turskoga nastavka u značenju sin/potomak (oğlu). Osim osobnim imenom, Faruk Darvinoğlu također svojim nazorima i postupcima utjelovljuje dvojbe, paradokse i promašaje kemalističke modernizacije, smišljene s ciljem da nekadašnje Osmanlije preko noći preobradi u prosvijećene "Darvinove potomke". Po zanimanju Faruk je osmanist, stručnjak za osmansku povijest 16. i 17. stoljeća. Intelektualac sa statusom društvenog marginalca, sklon je alkoholizmu i kronično depresivan, sekularnih nazora i politički lijevo orijentiran, poslovno neuspješan, rastavljen i biološki neplodan. Uz biološku neplodnost Faruka prati i profesionalna neproduktivnost: već je duže vrijeme u kreativnoj blokadi, izgubio je povjerenje u svoje interpretativne sposobnosti i osjeća "gađenje prema svemu što ima veze s poviješću i prošlošću".¹⁹ Unatoč poljuljanoj vjeri u smisao svoje struke, veći dio vremena provodi u zapuštenom arhivu gradića Gebzea, nedaleko od Istanbula, u kojemu prekapa po zaboravljenim osmanskim rukopisima. Farukovo povlačenje u osmanski arhiv, svjesno bježanje u prošlost i potpuno isključivanje iz političkih zbivanja koja će ubrzo dovesti do još jednoga vojnog udara, može se protumačiti kao čin pobune protiv vojnog nametanja kemalističkih načela i intelektualni odgovor na političku represiju u zemlji.

Razmišljanja koja Darvinoğlu iznosi u romanu *Tiha kuća*, najčešće u formi struje svijesti, razotkrivaju metodološku krizu u koju je zapao moderni turski povjesničar osvijestivši fikcionalnu prirodu svog predmeta interesa. Znakovito je da je glavnina njegovih metodoloških dvojbi posvećena istim problemima kojima su zaokupljene i suvremene teorije teksta, što je Pamuku omogućilo da kroz lik povjesničara progovori i o nedoumicama vlastitoga spisateljskog rada. U cijelom romanu, naime, Faruka proganja ideja o pisanju povijesne knjige koja "ne bi imala ni početka ni kraja", nalik otvorenom tekstu u koji je moguće umetnuti sve što autoru dopadne ruku, bez ikakva reda i svrstavanja prema važnosti, i koja bi nastala iz beskrajna nastojanja na predočavanju.²⁰ Pitanja kojih se pritom dotiče – kao što su predstavljanje faksije riječima (u uvijek obilježenih prethodno upisanim značenjima), nužnost autorskoga odabira prilikom konstrukcije (pri)povijesti, nemogućnost dopiranja do "objektivnih", neposrednih i realnih činjenica, te svijest o prisutnosti diskurzivnih tropa u svakom posredovanju faktografskih podataka i proživljenih iskustava – samo su neka od pitanja koja su se istih

godina kada je *Tiha kuća* objavljena našla u žarištu najutjecajnijih književnoteorijskih rasprava u svijetu.²¹

Osim želje za pisanjem koju nikako ne uspijeva realizirati, Faruka proganja i nevjerica zbog spoznaje da se posao povjesničara zapravo svodi na puko pre-pričavanje činjenica i izmišljanje priča.²² U trenucima stvaralačke krize i zamora od arhivske građe, neodlučni se osmanist prepušta čitanju Evlije Čelebije, čuvenog osmanskog putopisca iz 17. stoljeća kojemu se iskreno divi. U jednom od monologa Faruk razotkriva i razloge svojeg divljenja: slavnom je putopiscu, za razliku od njega, pošlo za rukom biti svoj ("Taj momak nije podvojen, uspijeva biti svoj"²³), promatrati sebe kao da je netko drugi, ostvariti izravnu i stvarnu vezu s predmetima i, napokon, ovladati vještinom pripovijedanja radi užitka i zabave, pripovijedanja neopterećena željom za konstruiranjem ideoloških narativa pozivanjem na istinitost ili dokazivanjem ispravnosti.

Neproduktivan i nepovjerljiv prema nasljeđu republikanske historiografije, povjesničar Darvinoğlu utjelovljuje sva ograničenja turske modernizacije i slabosti isključive nacionalne perspektive. U doslovnom smislu, ograničen je na prostor osmanskog arhiva u kojemu provodi istraživanja; u prenesenom, sveden je na diskurzivni prostor službene republikanske ideologije koju pokušava, ali ne uspijeva nadići.²⁴ Međutim, kako saznajemo već u sljedećem Pamukovom romanu (*Bijeli zamak*), nakon vojnog udara 1980. Faruk biva otpušten sa sveučilišta što ga čini isključenim iz diskursa vladajuće historiografije. Lišenom službenih interpretativnih ovlasti, pruža mu se mogućnost alternativnog čitanja arhivske građe i (re)konstruiranja mnogo osobnije, neslužbene i ideološki rasterećene (pri)povijesti. Odgurnut na margine i otvoren drukčijim modelima interpretacije, Faruk prolazi profesionalnu i osobnu transformaciju: od pasivna i nepoduzetna povjesničara iz *Tihe kuće*, u *Bijelom se zamku* promiseće u nadahnuta prevoditelja i priređivača osmanskog rukopisa. Preuzimajući na sebe autorsku ulogu, sumnjičavi se osmanist nastoji iskupiti za vlastiti neuspjeh i prevladati krizu u koju je zapao. Mjesto u kojemu se događa taj diskurzivni obrat,

²¹ Podsjetimo, utjecajno djelo Haydena Whitea *The Fictions of Factual Representation. Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, kojim su otpočele debate o povijesnoj naraciji na književnoteorijskoj razini, objavljeno je 1978, tek nekoliko godina prije *Tihe kuće*. Činjenica da je Pamuk tu temu uveo u tursku književnost mnogo prije negoli je historiografska metafikcija uopće postala predmetom zanimanja turskih teoretičara ukazuje, s jedne strane, na anticipatorsku ulogu fikcionalnog diskursa u procesu kulturalnih promjena u turskom društvu, dok s druge strane dovodi u pitanje neopravdano ponavljane tvrdnje o zakašnelome turskom (post)modernizmu kao imitatorskoj replici onoga zapadnjačkog.

²² Pamuk, *Tiha kuća*, str. 159.

²³ Isto, str. 219.

²⁴ Gökner, "The Ottoman Legacy and *The White Castle*", str. 126.

¹⁹ Pamuk, *Tiha kuća*, str. 43.

²⁰ Isto, str. 155, 156.

svojevrnsna (r)evolucija autorskoga lika, jest napušteni povijesni arhiv u kojemu Darvinoğlu pronalazi građu za svoj novi tekst. Kako u *Tihom kući* tako i u *Bijelom zamku* osmanski arhiv ima ključnu ulogu u Pamukovom projektu literarne revizije nacionalnog narativa: funkcionira kao simboličko mjesto pišćeve inicijacije u problematiku dugo osporavane osmanske prošlosti, i služi mu kao polazište i tekstualni predložak za sve kasnije intervencije u tradiciju modernoga turskog romana.

IV. OSMANSKI ARHIV: ISHODIŠTE NOVOGA KNJIŽEVNOG MODERNIZMA

Povijesni arhiv u koji Pamuk smješta svoj treći roman utjelovljenje je osmanske materijalne i duhovne prošlosti. Po mnogim svojim odlikama arhiv je mjesto subverzivnog potencijala i prijetnja nacionalnom sekularnom identitetu moderne Turske. Smješten je u gradiću Gebzeu i udaljen od središta republikanske moći. U romanu je opisan kao zabačena "rupa" koju se teško može zvati arhivom²⁵, kao nepristupačna i napuštena tekstualna riznica, s mnoštvom nabacanih rukopisa na zaboravljenim i nerazumljivim jezicima (osmanskom turskom, arapskom i perzijskom).²⁶ Upravo zbog te jezične barijere, nerazumljivosti i marginaliziranosti u kontekstu sekularne države, osmanski je arhiv mjesto koje najlakše izmiče nadzoru disciplinirajućeg diskursa Republike Turske.²⁷ U Pamukovim romanima arhiv funkcionira na više razina: prvo, može se čitati kao "podzemni" sloj turske povijesti, njezina potisnuta i zaboravljena podsvijest koju pisac priziva kroz svoju fikciju; drugo, funkcionira kao mjesto osporavanja sekularnog modernizma i protuteža isključivom nacionalnom diskursu; konačno, mjesto je protesta i diskurzivnog otpora nametnutim ideologijama, model za novo čitanje povijesti i revidiranje republikanskoga književnoga kanona.

Nimalo slučajno, prvi tekst alternativne modernističke paradigme u turskoj književnosti smješten je upravo u osmanski arhiv. Kako saznajemo iz "Predgovora" *Bijelom zamku*, koji funkcionira kao paratekst i svojevrsna uputa prije samog čitanja romana, Pamuk je treći roman neznatno prerađen rukopis što ga je povjesničar Faruk pronašao u zabačenom osmanskom arhivu. Pripisujući autorstvo *Bijelog zamka* jednom od likova iz svoga prethodnog romana²⁸,

²⁵ Pamuk, *Bijeli zamak*, str. 7.

²⁶ Kao posljedica jezične revolucije i uvođenja latinice (1928), arhivska građa iz osmanskog perioda, pisana arapskim pismom, bila je nečitljiva i teško pristupačna generacijama obrazovanim nakon tridesetih godina 20. stoljeća.

²⁷ Gökner, "The Ottoman Legacy and *The White Castle*", str. 128.

²⁸ Čitateljima *Bijelog zamka* koji nisu pročitali *Tihu kuću* ova intertekstualna referencija uglavnom promiče ili izaziva nerazu-

Pamuk intertekstualno povezuje ta dva teksta čime skreće pažnju na njihovu napravljenost i artificijelnost.

U "Predgovoru" romana *Bijeli zamak* pripovjedač Faruk daje na znanje kako je bio privučen "pričom radi nje same", a ne znanstvenom, kulturnom, antropološkom ili povijesnom vrijednošću pronađenog rukopisa, napominjući "kako neki događaji opisani u pripovijesti imaju vrlo malo zajedničkoga s činjenicama".²⁹ Svjestan fikcionalnosti pronađenog rukopisa i pun sumnji u historiografske metode, povjesničar mu pristupa kao izmišljenoj pripovijesti, a ne povijesnom izvoru. Tom odlukom pripovjedač Darvinoğlu / Pamuk odustaje od znanstvenog discipliniranja teksta i okreće se književnoj naraciji kao jedinoj praksi koja je po njegovu sudu kadra umaći ideološkoj kontroli. Njegov je otpor stoga u prvom redu tekstualni, narativni i literarni: odvija se putem prevođenja arhivskoga rukopisa u književno djelo, odnosno, putem dekodiranja anonimnog rukopisa iz "nerazumljivog" osmanskog jezika u suvremeni, nacionalni turski idiom.

Na metaforičkoj razini *Bijeli se zamak* može čitati kao prevoditeljski i interpretativni pothvat, i to ne samo u filološkom pogledu – kao čin prevođenja s osmanskog na suvremeni turski jezik – nego i kao čin posredovanja između dva različita kulturna koda: imperijalnog, nadnacionalnog, orijentalno-islamskog, s jedne strane, i republikanskog, nacionalnog, sekularno-turskog, s druge. U tom su kontekstu posebno zanimljive Farukove opaske o vlastitom prevoditeljskom pothvatu, koje iznosi u "Predgovoru" romana:

"Čitatelji će opaziti kako nisam težio ni za kakvim stilskim dometima pretačući knjigu u suvremeni turski jezik. Pročitavši nekoliko rečenica iz rukopisa, što sam ga držao na jednom stolu, otišao bih u drugu sobu, gdje sam svoje papire držao na drugom stolu, pa bih današnjim jezikom prepričao ono što mi je ostalo u svijesti."³⁰

Dojmljiv prizor povjesničareva šetanja između dviju prostorija tijekom procesa prevođenja (u ovom slučaju shvaćenog kao tranzicija, prelaženje i decenriranje), služi kao metafora za jaz koji je nastupio jezičnom reformom 1928. godine, kada službenim dekretom osmansku arabicu zamjenjuje turska latinica. Farukovo je hodaње također metafora za nestabilnu poziciju svakog osmanista koji se činom prevođenja osmanske povijesti u moderni turski idiom nužno izmiješta i upušta u pothvat političkog predznaka.

Već iz načina na koji se Faruk dokopao osmanskog rukopisa očito je da je njegovo prevođenje potencijalno subverzivno i da graniči sa zakonskim

mijevanje, što je vjerojatno ponukalo Pamuka da se u svom pogovoru romanu *Bijeli zamak*, objavljenom godinu dana nakon romana, osvrne na pitanje autorstva.

²⁹ Pamuk, *Bijeli zamak*, str. 8.

³⁰ Isto, str. 10.

prekršajem. U “Predgovoru” tako napominje da je bio “oduševljen, no preljen a da bi prepisivao rukopis” i da ga je zbog toga strpao u svoju torbu i ukrao, iskoristivši povjerenje čuvara koji ga je ostavljao bez nadzora.³¹ Otvorenim priznanjem krađe na samom početku Faruk se izdaje za prijestupnika i osobu koja izmiče državnoj kontroli, čime nam ujedno stavlja do znanja da je priča koja slijedi osmišljena bez ičijeg nadzora, izvan zakona i disciplinirajućih ideologija.

S obzirom na važnost prevoditeljskog čina oko kojeg je strukturiran *Bijeli zamak*, nije se naodmet osvrnuti i na neke od prevoditeljskih metoda kojima se služi Faruk. Premda je iz “Predgovora” očito da nastupa kao prevoditelj, znakovito je da nigdje izrije kom ne spominje prevođenje nego “priprečavanje današnjim jezikom”.³² Njegov je pothvat stoga bliži parafraziranju i kreativnom pripovijedanju negoli doslovnom prevođenju. To nam, uostalom, sugerira i Pamuk u svom pogovoru romanu, pod naslovom *O Bijelom zamku*³³, u kojemu Darvinoğluov rad u arhivu dovodi u vezu s modernom književnim praksom: “I dok je Faruk, baš kao i Cervantes, prenosio na jezik svojih sugrađana rukopis koji je pronašao u arhivu u Gebzeu – čega će se prisjetiti oni koji su čitali *Tihu kuću* – mora da je tekstu pridodao ponešto iz drugih knjiga”.³⁴ Usporedba sa Cervantesom i poprilične slobode kojima Faruk raspolaže pri prevođenju teksta osmanskog rukopisa potvrđuju ga kao autora koji je spreman žrtvovati vjernost povijesnome izvorniku zaradi izmišljene priče.

Od malodušnog povjesničara i nadahnuta prevoditelja, Faruk Darvinoğlu u *Bijelom zamku* evoluirao (kako sugerira i njegovo prezime) u kritički osviještenog autora: u pisca koji vlastitu naraciju uspijeva odmeriti s ironijske distancije, u samosvjesnog pripovjedača koji pripovijedanjem izvan zadanih diskurzivnih okvira – bilo da je riječ o orijentalističkom, nacionalističkom, kemalističkom ili kakvom drugom – nadilazi krizu stvaralačkog identiteta (na osobnoj razini) i krizu kulturnog identiteta (na društvenoj razini), izazvanu ubrzanim i nepromišljenim paradigmatičkim obratima. Naracija u ovom slučaju ima iskupljujuću ulogu: povijesna knjiga o kojoj Faruk mašta ali je ne uspijeva napisati u *Tihoj kući*, nadomještena je slučajno pronađenim osmanskim rukopisom iz kojeg će nastati hibridni narativni žanr – historiografska metafikcija *Bijeli zamak*.

V. BIJELI ZAMAK ILI PRIPOVIJEST O OSLOBAĐANJU PUTEM NARACIJE

Roman *Bijeli zamak* (*Beyaz Kale*, 1985) u mnogočemu predstavlja međaš, ne samo u Pamukovu opusu, već i u razvoju moderne turske proze. Žanrovski, riječ je o prvoj historiografskoj metafikciji u turskoj književnosti³⁵, što je autoru bez sumnje osiguralo status vodećega (post)modernističkog pisca u zemlji. U narativnom pogledu, *Bijeli je zamak* jedan od prvih primjera dezintegracije tradicionalne romaneskne paradigme; tematski, bio je to piščev prvi “osmanski roman”; s obzirom na recepciju, prvo djelo kojim je Pamuk stekao međunarodno priznanje, osigurao uspon na svjetskoj literarnoj sceni i nagovijestio prijelaz u takozvanu “transnacionalnu” fazu.³⁶

Tekstualni predložak fabule u *Bijelom zamku*, kako je sugerirano već u *Predgovoru* romana, osmanski je rukopis iz 17. stoljeća. Roman otvara autobiografska ispovijest mladoga venecijanskog učenjaka koji nakon jedne pomorske bitke u Sredozemlju dopada osmanskog zarobljeništva i postaje zatočnikom dvorskog uglednika Hodže. Upadljiva fizička sličnost između gospodara (Turčina) i roba (Mlečanina) postavlja temelj za fabularnu okosnicu koju čini priča o dvojnicima, inspirirana dobro poznatim inačicama iz njemačkog romantizma. U središtu je pripovijesti neobičan i gotovo opsesivan odnos koji se tijekom godina zajedničkog života razvija između učenika (roba) i njegova gospodara (Hodže). Turski je gospodar zanesen idejom da od talijanskog roba sazna sve o europskim znanstvenim dostignućima, ne bi li otkrio u čemu je tajna zapadne nadmoći koja je od 17. stoljeća prijetila Osmanskom Carstvu. U romanu u kojemu se gotovo ništa ne događa, glavni je zaplet prebačen na unutarnji plan, u nejasnu zonu (pod)svijesti dvojice glavnih junaka. Kroz zrcalnu igru “blizanaca” koji tijekom cijelog romana pripovijedaju o svojim životima (pišući priče pod naslovom “Zašto sam to što jesam?”), tragaju za njihovim smislom i svojim pravim i izgubljenim identitetima, razotkriva se ujedno i idejna potka romana: pitanje odnosa Istoka i Zapada i zaokupljenost narativnim konstruiranjem identiteta. Onoliko koliko je *Bijeli zamak* pripovijest o narativnoj konstrukciji identiteta, toliko je i priča o njegovoj dezintegraciji i destabilizaciji putem naracije.

Klasična priča o zarobljenicima u Pamukovoj je varijanti predstavljena kao oslobađanje iz ropstva putem naracije. Junaci *Bijelog zamka* stječu slobodu i zadobivaju nove identitete bilo činom prevođenja

³¹ Pamuk, *Bijeli zamak*, str. 7.

³² Isto, str. 10.

³³ Orhan Pamuk, “Beyaz Kale Üzerine” u: *Beyaz Kale* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), str. 183-193.

³⁴ Isto, str. 189.

³⁵ Dilek Yalçın-Çelik, *Yeni Tarihçelcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), str. 15.

³⁶ Gökner, *Orhan Pamuk, Secularism and Blasphemy: the Politics of the Turkish Novel*, str. 96.

(Faruk, koji od povjesničara postaje pisac), bilo činom pripovijedanja (Talijan, koji pripovijedanjem vlastita života zadobiva identitet svoga turskoga gospodara). Prva sloboda koju Talijan stječe rezultat je njegove intelektualne preobrazbe i preuzimanja na sebe uloge učitelja (što ga čini intelektualno nadređenim i nadmoćnijim od gospodara). Kako se roman bliži kraju, dvojnici iz *Bijelog zamka* postupno nadilaze sve binarističke opreke (islam – kršćanstvo, učitelj – učenik, Istok – Zapad, gospodar – rob), postaju onaj “drugi” i izmjenjuju identitete do neprepoznatljivosti. Na kraju romana ostaje nerazjašnjenim tko nastupa u ulozi pripovjedača, Talijan ili Turčin, što je uostalom i nebitno. Postupnim preklapanjem pripovjednih uloga roman ostaje lišen jasno definiranoga pripovjednog očista, a ta nepostojanost pripovjedne instancije upravo je ono na čemu pisac inzistira. U tom se postupku možda najbolje očituje Pamukov pristup osmanskome arhivu, a kroz njega i odnos prema osmanskoj prošlosti. Naime, ne mogavši odlučiti kojemu od dvojnika dati konačnu riječ – Talijanu (Zapadnjaku) ili Turčinu (Istočnjaku) – niti iz koje perspektive zaokružiti pripovijest – iz zapadne orijentalističke ili turske nacionalističke – Pamuk se ograđuje od autorstva, lišava ideoloških ograda unutar kojih su definirani identiteti dvojnika i priklanja kritičkome čitanju koje nadilazi kemalistički diskurs. Kao što sugeriraju junaci njegova romana, samo je takvim tipom naracije moguće napustiti status zatvorenika, osloboditi se ropstva, ograničenja republikanskog diskursa, postati netko drugi i steći samostalni književni i kulturni identitet.

VI. FARUK DARVINOĞLU: CERVANTES MODERNOGA DOBA

Za pripovijest o Zapadnjaku u osmanskome zarobljeništvu i ponovnom stjecanju izgubljene slobode, a time i novog identiteta, Pamuk je posegnuo za konkretnim predlošcima iz zapadne književnosti, zbog čega u ovom romanu ima mnogo manje intertekstualnih referencija na tekstove iz osmanske tradicije negoli u kasnijim piščevim djelima. O tome kao i o procesu nastanka romana Pamuk izriječno progovara u eseju “O Bijelom zamku” (*Beyaz Kale Üzerine*, 1986) koji je pridodao romanu godinu dana nakon njegova objavljivanja. U pogovoru tako navodi svoje literarne izvore, među kojima posebno izdvaja memoare anonimnog Španjolca koji je u 16. stoljeću dopao turskog ropstva – *Viaje de Turquía* (*Putovanje po Turskoj*)³⁷, dogodovštine barona Wenceslase Wra-

tislawa iz vremena provedena u turskom zatočeništvu, objavljene krajem 16. stoljeća, i *Turska pisma* Ghislaina de Busbecqa iz sredine 16. stoljeća.³⁸ Osim tih izvješća, uglavnom anonimnih ili manje poznatih zapadnih autora koje Pamuk spominje u pogovoru, mnogo je značajnija intertekstualna prisutnost jednoga drugoga književnog uzora: Miguela de Cervantesa.

Na španjolskog se pisca Pamuk neposrednije referira tek u dva navrata: u prvom poglavlju *Bijelog zamka*, spominjući ga kao čovjeka koji je “izgubio ruku, pa je to preživio i čak preostalim rukom stigao napisati viteški roman”³⁹, i u posljednjem poglavlju, kao “jednorukog roba Španjolca”.⁴⁰ Osim spomenutih, u romanu su prisutne i brojne druge aluzije na europskoga klasika kojega Pamuk oživljava kroz neke od likova iz svog romana. Tako je, primjerice, sudbina talijanskog učenjaka iz *Bijelog zamka* umnogome nalik onoj Cervantesovoj: obojica su poslije pomorske bitke u Sredozemlju završili u osmanskome zatočeništvu, proveli ondje više godina i po povratku u domovinu posvetili se pisanju.⁴¹ Nadalje, obojica su počeli pisati kao zatvorenici: prva poglavlja *Don Quijotea* Cervantes je napisao u zatvoru, dok je talijanski rob bio prisiljen pisati o svom životu tijekom zatočeništva u Istanbulu. Osim tih biografskih poveznica među naratorima, postoje i određena podudaranja na sadržajnoj razini teksta: u fokusu oba romana je odnos između gospodara i sluga (Talijan – Hodža, Don Quijote – Sancho Panza), u kojemu se suprotstavljene strane nadopunjuju i koji mnogo više nalikuje dijalogu ili polemici između različitih osoba jedne osobnosti. Nadalje, i Pamukov i Cervantesov roman otpočinju predgovorom te su predstavljeni kao prijevodi slučajno nađenih rukopisa. Na početku prvoga dijela *Don Quijotea* pripovjedač razotkriva svoje izvore navodeći kako mu je za predložak poslužio prevedeni rukopis jednog arapskog povjesničara, izvjesnog Cidea Hame-ta Benengelija (što je, po svoj prilici, iskrivljena varijanta arapskoga imena Sejjid Hamid bin Engeli).⁴²

Zakonodavca, dopao turskog ropstva). Nenaviknuti na takav tip intertekstualne igre, mnogi su ga turski kritičari optužili za književnu krađu i plagiranje, što je pisac opovrgnuo već sljedeće godine (1986) navodeći u pogovoru *Bijelog zamka* većinu naslova kojima se poslužio pri pisanju svog teksta.

³⁸ Detaljnije o svim djelima i piscima koje autor poimence navodi vidjeti piščev pogovor *Bijelom zamku*: “Beyaz Kale Üzerine”, str. 183-193.

³⁹ Pamuk, *Bijeli zamak*, str. 22.

⁴⁰ Isto, str. 193.

⁴¹ Poznato je da je Cervantes sudjelovao u pomorskoj bici kod Lepanta (1571), boreći se protiv Osmanlija, da bi koju godinu kasnije bio uhvaćen i odveden u zatočeništvo u kojemu provodi pet godina.

⁴² Miguel de Cervantes, *Bistri vitez Don Quijote od Manche* (dio prvi), preveli Iso Velikanović i Josip Tabak (Zagreb: Globus media, 2004), str. 57-58. Po uzoru na pisce viteških romana Cervantes svoje djelo pripisuje nekome Arapinu, što je dakako parodija na žanr viteških romana s kojim nastoji “raskrstiti” pišući *Don Quijotea*.

³⁷ Pamuk je koristio turski prijevod Fuata Carima iz 1961. godine, pod naslovom *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati: 16. Yüzyılda Kanuni Döneminde Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları* (*Pedrova prisilna putovanja po Istanbulu: uspomene jednog Španjolca koji je u 16. stoljeću, za vladavine Sulejmana*

Na sličan način, podsjetimo, postupa i Faruk Darvinoğlu, predstavljajući se u "Predgovoru" *Bijelog zamka* kao tumač anonimnog rukopisa koji je uzeo iz arhiva Gebze. Osim Faruka, u ulozi prevoditelja / pripovjedača pojavljuje se i zarobljeni Talijan koji je isprva osuđen na prevođenje sebe samog svome turskom gospodar, a potkraj života na prenošenje svoje priče o godinama provedenim u turskom sužanjstvu.

Sve spomenute aluzije na Cervantesa i analogije s pripovjedačima *Bijelog zamka* imaju značajne implikacije za bolje razumijevanje Pamukova pristupa osmanskoj građi, kao i romana u cjelini. Provedemo li analogiju do kraja, konačni bi zaključak mogao biti sljedeći: stvarni zatočenik u *Bijelom zamku* nije Talijan, već priređivač i prevoditelj osmanskog rukopisa – sekularni turski intelektualac Faruk Darvinoğlu (Orhan Pamuk). Za razliku od Cervantesa, koji je fizički boravio u ropstvu, Darvinoğluov je zatvor metaforički, točnije ideološki: zarobljen je ideologijom turkizma, kemalističkom revolucijom i sputan službenim diskursom republikanske historiografije. Pozi-

vanjem na španjolskoga klasika Pamuk, dakako, nije toliko smjerao na njegov zatvorenički status koliko na njegovu ulogu prethodnika i duhovnog oca modernog romana. U tom je smislu *Bijeli zamak* opravdano čitati kao zrcalni odraz *Don Quijotea*, a Pamukov literarni pokušaj tumačiti na tragu Cervantesova. Naime, Cervantesovo je djelo simbolično po tome što utemeljuje novu pripovjednu paradigmu upravo na parodiji i opreci prema dotadašnjoj romanesknoj tradiciji koja je zagovarala srednjovjekovne ideale.⁴³ Ono što ga čini modernim prije svega je spremnost da se obračuna s vlastitom tradicijom i propita književne vrijednosti na kojima počiva. Kao što je španjolski autor, parodirajući tradiciju viteških romana, uspio stvoriti novi tip književne naracije kojom je otpočelo moderno doba⁴⁴, tako je i Pamuk s *Bijelim zamkom* raskrstio s tradicijom sekularnog modernizma i ponudio alternativni model turske moderne: kozmopolitski i nadnacionalni, snažno motiviran lokalnom osmanskom građom, s jedne strane, i poetikom zapadnoeuropskoga modernog romana, s druge.

⁴³ Žmegač, *Povijesna poetika romana*, str. 28.

⁴⁴ Milan Kundera, *Umjetnost romana*, prevela V. Mikšić (Zagreb: Meandar, 2002), str. 12.

Karta Osmanskog Carstva, oko 1680. Autor: J. Danckerts, *Atlas*, Amsterdam.

LITERATURA

Beker, Miroslav, "Tekst-Intertekst", u: Maković i dr. (ur.), *Intertekstualnost i intermedijalnost*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988, str. 9-20.

Biti, Vladimir, "Povijest kao diskurz", *Quorum*, br. 1, Zagreb, 1998, str. 92-107.

De Cervantes, Miguel, *Bistri vitez Don Quijote od Manche* (dio prvi), preveli Iso Velikanović i Josip Tabak, Globus media, Zagreb, 2004.

Ecevit, Yıldız, "Orhan Pamuk's concept of fiction", *Journal of Turkish Literature*, 3, Bilkent University Center for Turkish Literature, Ankara, 2006, str. 103-126.

Ecevit, Yıldız, *Orhan Pamuk'u Okumak*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Ecevit, Yıldız, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Edemariam, Aida, "I want to continue the life I had before", intervju s Orhanom Pamukom, *Guardian*, (3 April, 2006), <http://www.guardian.co.uk/books/2006/apr/03/fiction.turkey>

Gökner, Erdağ, "The Novel in Turkish: Narrative Tradition to Nobel Prize", u: Kasaba, Reşat (ur.), *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, str. 472-503.

Gökner, Erdağ, "The Ottoman Legacy and The White Castle", *Journal of Turkish Literature*, Vol. 7, Bilkent University Center for Turkish Literature, Ankara, 2010.

Gökner, Erdağ, *Orhan Pamuk, Secularism and Blasphemy: the Politics of the Turkish Novel*, Routledge, London & New York, 2013.

Gürbilek, Nurdan, *The New Cultural Climate in Turkey: Living in a Shop Window*, prevela Victoria Holbrook, Zed Books, London & New York, 2011.

Holbrook, Victoria Rowe, "A Postmodernist Turkish Novel", 1990, <http://lists.village.virginia.edu/listservs/pmc-talk/essays/holbrook.essay>

Hutcheon, Linda, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, preveli: Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković, Svetovi, Novi Sad, 1996.

Kahraman, Hasan Bülent, *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye: 1980 Sonrası Zihinsel, Toplumsal, Siyasal Dönüşüm*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007.

Kundera, Milan, *Umjetnost romana*, prevela Vanda Mikšić, Meandar, Zagreb, 2002.

Oran, Fatma, "Razgovor s Orhanom Pamukom: Pisanje romana nosi užitak promatranja događaja pomalo odozgor, poput uživanja u pogledu s balkona", prevela Marta Andrić, *Kolo*, br. 1, Matica hrvatska, Zagreb, 2003, str. 400-409.

Pamuk, Orhan, *Beyaz Kale*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002. (25. izdanje)

Pamuk, Orhan, *Bijeli zamak*, preveo Marinko Raos, Vuković & Runjić, Zagreb, 2001.

Pamuk, Orhan, *Manzaradan Parçalar: Hayat, Sokaklar, Edebiyat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Pamuk, Orhan, *Öteki Renkler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Pamuk, Orhan, *Tiha kuća*, prevela Marta Andrić, Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.

Wroe, Nicholas, "Occidental Hero", *Guardian*, May 8, 2004, <http://www.guardian.co.uk/books/2004/may/08/fiction.orhanpamuk>

Yalçın-Çelik, Dilek, *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Yavuz, Hilmi, *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998.

Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

SUMMARY

ORHAN PAMUK AND A NEW READING OF OTTOMAN HISTORY

The Ottoman heritage is one of the areas to which Orhan Pamuk makes constant reference in his literary work and with whom his opus maintains a very dynamic intertextual relationship. Pamuk's turn to the Ottoman themes presupposes a critical stance towards a discourse of republican historiography and has therefore been interpreted as an attempt to destabilize the official national narrative. Taking its cue from critical readings of the two novels belonging to Pamuk's early cycle—*The Silent House* and *The White Castle*, the article considers the writer's use of Ottoman history as well as poetic and political scopes of such a literary endeavour. In both novels the Ottoman archive plays a central role and has a dual function as a place of discursive resistance to Kemal's inheritance and as a textual origin of a new supranational literary modernism.

[illegible]

عليه حصه المقدرة ما في من اوتوا من نقدنا في
حق الورثة متعلق بغير تركه التي هو صاحبها
سواء في الدنيا أو بعد الموت

“Zbirka lijepih i mudrih riječi slađa je od kadaifa.” Što nam osmanske osobne bilježnice govore o čitanju?

Istraživanja kulture knjige u Osmanskom Carstvu, osobito kulture muslimanskoga stanovništva, posljednjih nekoliko desetljeća daju vrijedne rezultate. Među ostalim izvorima, ispitane su stotine popisa ostavina stanovnika Istanbula, Kaira, Alepa, Soluna, Sarajeva i drugih gradova, iz kojih se doznaje tko je posjedovao knjige, koliko su velike bile privatne biblioteke i koja su se djela u njima nalazila.¹ Pokazalo se da je osim pripadnika uleme, vjerske inteligencije, među vlasnicima bilo i upravnih i sudskih službenika, obrtnika, trgovaca. U bibliotekama na području Balkana najviše je bilo djela iz vjerskih znanosti i arapske filologije na arapskom i osmanskom turskom jeziku, a najmanje onih na perzijskome, jeziku elitne kulture, ponajprije pjesništva.

Podaci o posjedovanju knjiga ne govore, međutim, o odnosu vlasnika prema tekstovima. I tada je bilo onih koji su knjige samo nasljeđivali i čuvali, ili pak kupovali kao vrijedne predmete, ali ne i čitali. Istražujući čitateljske sklonosti muslimana bugarskoga grada Samokova u 18. i 19. stoljeću Stoyanka Kenderova otišla je dalje od statistika o knjigama i vlasnicima i ispitala zapise knjižničara tamošnjih vakufskih, javnih biblioteka, koji su bilježili imena i titule korisnika i naslove posuđenih knjiga.² Pokazalo se da se najviše tražila teološka, pravna i jezikoslovna literatura na arapskome, da su posuditelji najčešće bili muderisi, profesori vjerskih škola, a najmanje da je bilo obrtnika i vojnika.³ Budući da ni takvi izvori ne govore o iskustvu čitanja, Kenderova je najavila da će u daljim istraživanjima ispitati bilješke na marginama i praznim stranicama kodeksâ ne bi li doznala više o recepciji pojedinih djela.⁴ No, kako i sama zamjećuje, marginalije u arabičkim rukopisima uglavnom su usporedbe s drugim primjercima istoga teksta, izvodi iz srodnih djela, leksičke glose i ispravci, a

rijetko osobni komentari. Neke su unijeli prepisivači, katkad ih prenijevši iz predložaka kojima su se služili, druge su upisali ljudi o kojima ništa ne znamo jer kodeksi su prelazili iz ruke u ruku, a marginalije su malokad potpisane. One mogu otkriti koja su djela najviše poticala na unošenje dopuna i objašnjenja ali ne i kakve su bile sklonosti individualnih čitatelja.

OSOBNJE BILJEŽNICE

O osmanskim čitateljima ponešto se može doznati iz njihovih osobnih bilježnica raznovrsna sadržaja, *medžmua*.⁵ To su rukopisi u koje su se unosili citati iz znanstvenih i književnih (većinom pjesničkih) djela, hadisi, poslovice, molitve, savjeti i recepti, zaštitni i iscjeljujući zapisi, upute za proricanje, astrološki podaci, važni datumi islamske, posebno osmanske povijesti, a većinom datumi ustoličenja sultana i rođenja prinčeva i princeza, prijepisi pisama i drugih dokumenata te pokoji spomen lokalnih zbivanja i događaja iz osobnog i obiteljskog života zapisivača. U bogatijim bilježnicama mogu se naći gotovo svi ti sadržaji, druge imaju tek poneki neuredan upis. Osmanist Cemal Kafadar ustvrdio je da se *medžmue* u kojima su sabrani citati i autorski tekstovi sastavljača mogu donekle usporediti s europskim zbirkama izvadaka iz lektire, od renesanse poznatim pod nazivom *commonplace books*.⁶ Uključivanje takvih zbirki u istraživanje povijesti knjige, čitanja i pisanja u Europi omogućilo je uvide u narav i konzekvencije čitanja za koje su statistike i podaci o knjižnim fondovima nedostatni.⁷ Derin Terzioğlu osmanske *medžmue* smatra vrijednim izvorima komplementarnim popisima knjiga iz ostavinskih dokumenata, ali upozorava da će se zbog

¹ Vid. npr. Kenderova 2002; Zubčević 2011.

² Kenderova 2002: 224-268.

³ Kenderova 2002: 232.

⁴ Kenderova 2002: 226-227, bilj. 6. Premda se služila knjigom Muhameda Ždralovića, autorica propušta spomenuti njegovo pionirsko istraživanje bilježaka u arabičkim rukopisima; v. Ždralović 1985. i 1988: 118-149.

⁵ *medžmua* (ar. mağmū'a, tur. mecmua): zbirka, zbornik, antologija; osobna bilježnica raznovrsna sadržaja; također i naziv za monotematski kodeks poput antologije pjesama, zbirke fetvi i zbornika dokumenata, te za zbornik kraćih djela.

⁶ Kafadar 2012: 49, bilj. 12. Ne nalazim prikladan hrvatski prijevod engleskog naziva *commonplace book*, a doslovni ne koristim zbog prizvuka banalosti sintagme “opće mjesto”.

⁷ Allan 2010: 18-19.

njihove raznovrsnosti teško naći reprezentativan broj primjeraka za opsežnija istraživanja.⁸ U ovom ću radu na odabranim *medžmuama* ispitati što se iz njih može saznati o čitanju i čitateljima, i koliko su one uopće usporedive sa zbirkama citata u europskoj kulturi.

Tragajući za zapisima koji govore o čitateljskim praksama pregledala sam trideset *medžmua* iz 17, 18. i 19. stoljeća koje se čuvaju u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (OZHA).⁹ Većina ih potječe iz Bosne, nekoliko je iz drugih krajeva Carstva – Istanbula, Skoplja, Pljevalja i Prizrena, a ima i onih bez ikakva podatka o tome gdje su i kada sastavljene. Tom sam se skupinom rukopisa dosad bavila iskušavajući mogućnosti pristupa *medžmuama* kao izvorima za poznavanje lokalne povijesti, mentaliteta, svakodnevice i osobnog života sastavljača.¹⁰ Da bi se ispitale čitateljske navike i sklonosti, trebalo je izdvojiti one koje sadržavaju dovoljno citata iz knjiga. Takva su, pokazalo se, svega tri rukopisa,¹¹ dok u ostalima većinom nalazimo spomenute primjere praktične, pragmatične pismenosti, zalihe izreka prikladnih za ukrašavanje učene konverzacije, te poneku pjesmu. Taj omjer – tri od trideset – najavljuje da će se doista teško naći dovoljno bilježnica pogodnih za izvođenje zaključaka o osmanskim čitateljima. *Medžmue* koje sam prije istraživala,¹² te one o kojima doznajem iz znanstvenih i stručnih radova¹³ i opisa u katalozima bosanskih i svjetskih zbirki arabičkih rukopisa,¹⁴ potvrđuju da su njihovi sastavljači malokad sustavno bilježili izvode iz lektire.

BILJEŽNICA TRAVNIČKOG MUDERISA

Rukopis OZHA 70 osobna je bilježnica koju je travnički muderis hadži Šālih Mufti-zāde (Muftić), sin hadži Muḥammeda, počeo popunjavati hidžretske 1170/1756-57. godine dok je bio *softa*, učenik medrese.¹⁵ Prvih 57 od ukupno 185 listova zapremaju izvodi iz djela na arapskome: rasprava o kabalističkom zna-

čenju slova arapskog alfabeta u osobnim imenima; *Hāšiyat al-Kaššāf*, glosa Quṭbuddīna Širāzija na Zamahšarījevo djelo iz kuranske egzegeze; izvodi iz as-Suyūṭījeve rasprave *Muḥzir al-luḡa fī uṣūl al-luḡa* i drugih arapskih jezikoslovnih djela; odlomak filozofskog djela *Ḥikmat al-iṣrāq* Šihābuddīna Suhrawardīja, koji govori o tome kako se u različitim kulturama tumači preobrazba duše poslije smrti; glosa Ḥasana Čelebija uz Taftāzānījevo djelo iz stilistike *aš-Šarḥ al-muṭawwal*; traktat Kemālpašazāde o učenjacima; odlomak o smrti iz sufijskog djela *Lawāqih al-anwār*; tekst Muḥammada al-Kirmānija o kemiji; ar-Rāzījeva tumačenja svojstava boja; zapisi o datumima smrti osnivača vjersko-pravnih škola, *mezheba*, i mnogi drugi citati. Tek je nekoliko izvoda na osmanskome, a najduži je iz dogmatičke rasprave Dāvūda Kāršija. Da bi se moglo odrediti što je sve mladi *softa* citirao iz obveznih udžbenika, a što iz literature koju je birao prema svojim sklonostima, trebalo bi poznavati kurikulum medrese koju je pohađao. Primjerice, za teološko djelo *Tagrīd* Naṣīruddīna aṭ-Tūsīja i al-Margīnānījevo pravno djelo *al-Hidāya*, koja također navodi, zna se da su bili udžbenici u medresama.¹⁶ No i bez pomne analize sadržaja, bilježnica odaje dojam da ju je sastavljala osoba svestranih interesa, koju su osim vjerskih znanosti i arapske gramatike zanimali misticismizam, filozofija i prirodoslovlje.

Uz izvode iz lektire Travničanin je mjestimice na arapskome unosio dopune tekstovima i opaske o autorima, tu i tamo s gramatičkim pogreškama. Te bilješke otkrivaju pažljivog i angažiranog čitatelja/prepisivača koji će radi usporedbe ili provjere posegnuti za dodatnom literaturom. (Doduše, ne možemo znati je li neke marginalije prepisao s predloška.) Tako će na margini rasprave o duhanu osmanskoga učenjaka Muḥammeda Ḥādimīja zapisati citat i uz njega dometnuti: “iz njegove druge rasprave” (f. 30b); pokraj ulomka iz drugoga Ḥādimījevog djela stajat će: “Tako je naveo u ‘Arā’isu, ali to je sporno” (f. 7a); uz izvod iz Suhrawardījeva djela, koje zabunom pripisuje Surūrīju, stoji: “ubijen u Alepu” (f. 7a); za Maḥmūda Ḥasana piše: “ubijen u Bagdadu” (f. 7a). Prepisavši tekst kojega je autor Kemālpašazāde, unosi nešto dužu bilješku: “Umro je u prijestolnici i ukopan kod Jedrenske kapije blizu groba Ibrāhīma al-Ḥalabīja, Allah im obojici osvijetlio počivališta. Pripisuje mu se da je razvio sve znanosti. Drugim riječima, umro je onaj koga cijene i Arapi i nearapi.” (f. 25a) Opsežniji izvodi i cjelovita djela završavaju kolofonom u kome *softa* katkad navodi što mu je bio predložak (“Prepisano s primjerka njegova učenika Seyyida ‘Abdūrahmāna b. ‘Abdülkerīma el-Ḳonyawīja el-Āmedīja”; f. 15a) te bilješkom: “Ja sam ubogi Bosanac Šālih, sin hadži Muḥammeda. Zapisah [ovo] u lijepome gradu [Istanbulu], u medresi Šūfī Ismā‘īl-efendije Ḳonyawīja.” (f. 14b) Pa domeće: “Ah, bolne li žalosti i razdvoje-

⁸ Terzioğlu 2012: 293.

⁹ To su rukopisi OZHA 70, 75, 77, 653, 786, 969, 1042, 1043, 1044, 1045, 1104, 1110, 1183, 1222, 1298, 1413, 1435, 1469, 1488, 1574, 1627, 1678, 1694, 1785, 1787, 1891, 1902, 1961, 2037 i 2040.

¹⁰ Vid. Paić-Vukić 2012.

¹¹ OZHA 70, 2037 i 2040. Svjesna sam naravno da je “dovoljno citata” subjektivna prosudba, ali teško je naći mjerilo po kojemu neke *medžmue* možemo smatrati reprezentativnim zbirkama citata a druge “običnim” bilježnicama s nešto izvoda iz lektire.

¹² To su rukopisi iz biblioteke sarajevske obitelji Muhibić pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu; v. Paić-Vukić 2007.

¹³ Hajdarović 1976, 1978. i 1980; Trako i Gazić 1989; Ždralović 2006; Aynur 2012 (zbornik radova o *medžmuama*)

¹⁴ Trako i Gazić 1997; Nametak 1998; Nametak i Trako 1997 i 2003; Schmidt 2006. i 2011.

¹⁵ Ukratko o toj bilježnici v. u: Ždralović 1988: 111-112.

¹⁶ Prema: Ljubović 1995: 12-13.

nosti!” (f. 20a), a katkad se i ovako požali: “Ah, kako je bolna tuđina i koliko li je [ovdje] uši!” (f. 19b)

U drugome dijelu bilježnice, ff. 58-146, papir je deblji i svjetliji, a drukčiji je i duktus – nemaran, ispis, nimalo nalik učeničkom. Kodeks je očito izrađen tako što je u sredinu već djelomice ispisano arka umetnut nov, popunjavan godinama poslije, a cijeli je knjižni blok prije uvezivanja obrezan što se vidi po presječenim riječima. Taj središnji dio većinom sadržava pravna mišljenja, fetve, među kojima su one muftija iz Sarajeva, Mostara, Banje Luke, Jajca, Prusca i Travnika, te neke koje je izdao “hadži Šalih, muftija u Travniku”. (f. 92b) Iz samih se upisa ne bi dalo zaključiti je li taj muftija upravo naš vlasnik bilježnice, no zna se iz drugih izvora da je muderis Šalih doista obnašao tu dužnost.¹⁷ Odatle i potreba da prikupljanjem fetvi sačini svojevrsan profesionalni priručnik.

Treći dio kodeksa, ff. 147-185, nastavak je prvoga. U njemu opet prepoznamo ruku mladoga softe i opet nalazimo godinu 1170/1756-57. Iza uredno unesenih izvadaka iz lektire ostalo je praznih stranica koje je sastavljač sljedećih četrdesetak godina popunjavao fetvama, molitvama, izrekama, financijskim izračunima, ljetopisnim bilješkama i zapisima iz obiteljskog života, pišući uglavnom na osmanskome turskom i potpisujući se kao muderis i kao muftija. Doznajemo da je bio na hodočašću, sagradio kuću, oženio se i dobio djecu, te da su mu neki članovi obitelji umrli od kuge. Tim šturim biografskim podacima može se dodati da je predavao u Elči Ibrahim-pašinoj medresi u Travniku, koju je dao obnoviti 1781.¹⁸ Posljednji datirani zapis unio je u bilježnicu 21. ševala 1208/22. svibnja 1794. (f. 6b)

Rijetko se nađu tako bogate i slojevite *medžmue* koje sadržavaju i odlomke iz djela, i zapisivačeve opaske i dopune, i pokoji biografski podatak, približavajući nam toga davnog čitatelja. *Medžmue* nepoznatih sastavljača popunjavane samo izvodima iz lektire za takvo što nisu dostatne. Spomenimo kao primjer bilježnicu iz 18. stoljeća nabavljenu u Skoplju (OZHA 2037), koju se zbog nekih toponima iz sadržaja (Skoplje, Čustendil i Sofija) može dovesti u vezu s Makedonijom i Bugarskom. U njoj su većinom fetve i odlomci teoloških i pravnih djela pa odaje dojam da ju je sastavio pripadnik uleme, možda muftija. Više od toga ne može se zaključiti jer zapisivač nije ništa rekao o sebi, niti je ostavio dovoljno tragova po kojima bismo sudili o njegovu odnosu prema tekstovima.

BILJEŽNICA ILI KNJIGA?

Sastavljači osmanskih *medžmua* malokad bi spomenuli što ih je navelo da prikupljaju citate, jesu li to činili radi sebe, za svoje bližnje ili za nepoznate čita-

telje. Jedan od rijetkih primjera bilježnice u kojoj se namjena izrijekom objavljuje rukopis je OZHA 2040 što ga je u drugoj polovini 18. stoljeća popunjavao Seyyid Mehmed Šadiq, sin Ismā‘ilov, “Stambolija rođenjem i prebivalištem”. (f. 51b) Na unutarnjoj strani prednje korice zapisao je prvi naslov: *Mağmū‘at al-ma‘ārif šundūqat al-laṭā‘if* (Zbirka znanja, škrinja lijepih i mudrih riječi),¹⁹ na predlistu drugi: *Mecmū‘a-yi ğazeliyyāt ve fevā‘id* (Zbirka gazela i korisnih zapisa), a dalje kaže: “[Ovo je] zbirka u kojoj sam prikupio izvrsne kaside i druge pjesme te mudre misli. Neka me po dobru spomene onaj tko je bude čitao i neka u svojoj velikoj dobrohotnosti prouči Fatihu.” (f. 2b)

Slično bilježnici Šaliha Muftića, istanbulska sadržava desetak izvoda iz lektire na arapskom i osmanskome turskom jeziku, s napomenama odakle su preuzeti. Najviše je odlomaka iz arapskih jezikoslovnih i vjerskih djela, a ima i citata kakvi se u *medžmuama* rjeđe sreću, poput ovog: “Ovako piše u Tevratu [Tori], u Musinoj [Mojsijevoj] knjizi. Gospod je naredio: ne ubijaj očeve mjesto sinova ni sinove mjesto njihovih očeva. Svatko umire u skladu sa svojim lošim djelima. Tako sam vidio u prijevodu Evanđelja.” (f. 37b) Za razliku od travničkog muderisa koji je unosio samo prozne tekstove, Mehmed Šadiq zapisivao je i osmanske divanske i narodne pjesme. U *medžmui* se nalaze i njegovi stihovi, prijepis privatnog pisma te kratka rasprava o pravilnom pisanju koju je sastavio na arapskome. Uz raspravu napominje da je posrijedi čistopis (*tabyiḍ*), što znači da je vjerojatno imao i drugu, radnu bilježnicu.

Tako uredno i promišljeno popunjavan kodeks, u kojemu osim citata ima i sastavljačevih proznih i poetskih tekstova, nalazi se na samome kraju šarolikog spektra rukopisa ovdje nazvanih bilježnicama, na kojemu se bliži “pravoj” knjizi. Dakako, u rukopisnoj kulturi – a ona je u Osmanskom Carstvu zbog kasnog uvođenja tiskarstva prevladavala do duboko u 19. stoljeće – ne može se pouzdano znati što nazvati knjigom a što bilježnicom, te kolika uređenost sadržaja može biti mjerilo.²⁰ Kako bilo, istanbulska je *medžmua* djelo čitatelja i pisca koji je privatnu zbirku tekstova priredio kao štivo namijenjeno drugima.

PORIJEKLO CITATA

Iz samih *medžmua* rijetko doznajemo u kakvim su se okolnostima u njih unosili citati. Poneki bi se odlomak mogao upisati gdje god se čitalo, i gdje god

¹⁹ Arapsku riječ *laṭīfa* (mn. *laṭā‘if*) koja znači anegdota, dosjetka, lijepa riječ, oštroumna misao (Muftić 1973: 3153) slobodno prevodim kao “lijepu i mudru riječ” smatrajući to primjerenim sadržaju bilježnice.

²⁰ Govoreći o jednoj *medžmui* djelomice uređenoj prema uzusima sastavljanja djela u osmanskoj kulturi Christoph Neumann (2005: 62-63) propituje može li se ona nazvati “pravom pravcatom knjigom” (doğru dürüst kitap) i kako su sami Osmanlije gledali na takve kodekse.

¹⁷ Duranović 2013: 246-247.

¹⁸ Duranović 2013: 247.

su se prepisivala cjelovita djela – kod kuće, u vakufskim, medresanskim ili tekizkim bibliotekama. No, znače li ti odlomci da je zapisivač doista čitao knjigu? Ne nužno. Navodi su se preuzimali i iz tuđih bilježnica što potvrđuju ovakve napomene: “Tako sam vidio u medžmui Mehmeda Hasib-efendije.”²¹ Nadalje, jesu li citati potvrda izravnoga kontakta sastavljača bilježnice s pisanom riječju? Ni to se ne može znati. Od klasičnog doba islamske civilizacije knjige su se skupno čitale i tumačile, a za prisustvovanje čitanju nekog djela izdavale se i svjedodžbe.²² Takav način prijenosa znanja nije bio svojstven samo odnosu profesora i učenika. Mnoge bilješke u kodeksima pokazuju da su se u Istanbulu, osobito u 18. stoljeću, knjige zajednički čitale u privatnim i javnim prostorima – na tržnicama, u dućanima, kavanama i konacima, a tome su mogli prisustvovati ljudi iz raznih društvenih slojeva.²³ I sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija iz druge polovice 18. stoljeća spominje sijela na kojima je čitao i raspravljao sa znancima.²⁴ Jednog su stanovnika Istanbula na sastavljanje bilježnice potaknuli upravo skupovi (*meclis*) pametnih ljudi kojima je, kaže, danonoćno prisustvovao.²⁵ Neki su zapisi mogli dospjeti u *medžmue* upravo u tom dinamičnom i još nedostatno istraženom procesu usmenog prijenosa znanja.

ŠTO MEDŽMUE GOVORE O ČITANJU I ČITATELJIMA?

Sudeći po velikom broju sačuvanih osobnih bilježnica, u osmanskij kulturi bilo je uobičajeno sastavljati takve rukopise. Sadržaji tih “zbirki lijepih i mudrih riječi sladih od kadaifa”²⁶ uglavnom se svode na primjere pragmatične pismenosti i citate iz tekstova kulture u najširem smislu, a vrlo je malo onih, pokazuju to i rukopisi OZHA, koji mogu govoriti o čitateljskim praksama. I ondje gdje ima izvoda iz knjiga često se ne može utvrditi tko ih je upisao, a ako se i nađe ime sastavljača, ne znači da je sve sadržaje unijela ta osoba. Jednu su bilježnicu tako popunjavala tri naraštaja porodice Okić iz Jajca (OZHA 1627),²⁷ u drugoj nalazimo dva imena (OZHA 1891) pa je teško znati kome što pripisati. Ni paleografska ispitivanja ne mogu uvijek pomoći da se odredi je li kodeks popunjavalo više ruku. Travnička bilježnica dobro pokazuje da razlog za promjenu načina pisanja može biti drukčije odrezano pero, različit papir, mijenjanje

osobnog duktusa tijekom godina i želja za iskušavanjem različitih inačica arapskog pisma, no to se ne bi moglo utvrditi da uz upise ne stoji i ime Šāliha Muftića. I kada se pouzdano zna tko je sastavljač *medžmue*, citati nam o njegovu odnosu prema tekstovima neće reći više od očite činjenice da ih je smatrao vrijednim prepisivanja. Nađu li se u *medžmui* ili u drugim izvorima kakvi podaci o toj osobi, oni mogu razjasniti motive za unošenje određenih tekstova, onako kao što podatak da je travnički muderis bio i muftija objašnjava njegovu potrebu za prikupljanjem pravnih mišljenja.

S obzirom na to da ima malo sustavno popunjavanih, datiranih i potpisanih bilježnica, kao što pokazuju pregled fonda OZHA i podaci iz kataloga arabičkih rukopisa, te da su i u takvima rijetke opaske o pročitanoj/prepisanom, može li se uopće očekivati da će istraživanje većeg broja rukopisa dovesti do zaključaka o čitateljskim praksama pripadnika cijelih društvenih slojeva i grupa? Na temelju dosad ispitanih *medžmua* reklo bi se da nema dovoljno onih u kojima su se kao sastavljači potpisali obrtnici, trgovci ili vojnici, a zaključivati o zanimanju i društvenom statusu nepoznata sastavljača samo na osnovi sadržaja bilo bi ishitreno. Potpisi se većinom nalaze u *medžmuama* koje su popunjavali ljudi više naobrazbe i razvijenije knjižne kulture: kadije, muftije i muderisi. Kod njih se češće zamjećuje i nastojanje da bilježnicu uredi kao knjigu a svoje upise uobličie ugledajući se na “prave” pisce. Stoga *medžmue* mogu najviše pridonijeti poznavanju čitateljskih praksi onoga sloja o čijem se intelektualnom životu već ionako najviše zna – uleme.

Pitanja koja su u ovome radu ostala bez odgovora pokazuju da će za pokušaj približavanja osmanskome čitatelju putem *medžmua* biti potrebno mnogo “metodološke kreativnosti” po kojoj su, kako kaže David Allan, istraživači povijesti čitanja poznati.²⁸ Vraćajući se Kafadarovoj tvrdnji da su te bilježnice donekle usporedive s europskim zbirkama citata nazvanim *commonplace books*, rekla bih da osmanistima mogu koristiti iskustva istraživača europskih “*medžmua*”, ali da taj pristup primijenjen na osmanske izvore ne može dati ni približno vrijedne rezultate. Naime, u osmanskome kulturnom svijetu *medžmue* nisu imale status kakav je pripadao zbirkama citata u engleskoj kulturi humanizma. U medresama su se tekstovi učili napamet, a zatim se o njima raspravljalo,²⁹ dok je europsko humanističko obrazovanje zamijenilo klasične tehnike memoriranja organiziranim i usmjeravanim popunjavanjem bilježnica.³⁰ Učenicima i studentima savjetovalo se da redovito zapisuju i tematski raspoređuju izvatke iz lektire, davale su se upute o tome kako organizirati sadržaj, a mogle su se kupiti i

²¹ Paić-Vukić 2007: 86.

²² Witkam 1995: 125.

²³ Değirmenci 2008.

²⁴ Bašeskija 1987: 174-175.

²⁵ Prema Kafadaru (2012: 48-49), to je jedna od rijetkih *medžmua* u kojima zapisivač govori o tome što ga je potaknulo da je sastavi.

²⁶ OZHA 1044, f. 1b.

²⁷ O tom kodeksu više u Paić-Vukić 2012: 67.

²⁸ Allan 2010: 17.

²⁹ Ljubović 1995: 13.

³⁰ Cavallo i Chartier 2003: 29.

bilježnice s već priređenim rubrikama.³¹ O tim čitateljskim i zapisivačkim praksama govore i drugi izvori – dnevници, pisma i autobiografije, iz kojih se također može zaključivati o ulozi i važnosti zbirke citata u onodobnom intelektualnom životu. Istraživači osmanskih *medžmua*, suočeni s nedostatkom dodatnih izvora, primorani su na temelju samih rukopisa domišljati što su oni značili svojim vlasnicima i kakvu su ulogu imali u prijenosu znanja, jesu li se usmeno prenosile kakve upute za popunjavanje ili se to učilo iz tuđih *medžmua*.

Još je jedan mogući razlog razmjerno malome udjelu izvoda iz lektire u osobnim bilježnicama, zbog kojega je većinu takvih kodeksa teško usporediti s europskim zbirkama citata. Kao što je spomenuto, kultura rukopisne knjige prevladavala je u Osmanškom Carstvu gotovo do kraja 19. stoljeća. Učenje i čitanje bili su tijesno povezani s prepisivanjem cjelovitih djela, bilo po diktatu ili s predloška. Izrađivali su se kodeksi koji su obuhvaćali i po desetak tekstova. Među njima su monotematski zbornici rasprava iz iste discipline – dogmatike, jezikoslovlja ili prava na primjer, koji su mogli služiti kao profesionalni priručnici ili učeničke čitanke, te zbornici kraćih tekstova iz različitih disciplina koji djeluju kao da su ih sastavljači izrađivali za sebe, prema svojim sklonostima. Tako je sarajevski kadija Mustafa Muhibbi osim bilježnice “svaštare”, u kojoj su citati iz lektire činili tek dio sadržaja, sastavio jedan zbornik prepisavši cjelovita djela iz dviju znanosti koje su ga najviše zanimale – prava i medicine.³² Takvi nas promišljeno sastavljeni kodeksi također približavaju osmanskim čitateljima nadomještajući manjak tekstova u bilježnicama. Istodobno, raznolikost sadržaja *medžmua*, mogućnost da se u njima nađu pojedinosti o osobi koja ih je zapisivala i tako razumiju razlozi odabira pojedinih citata, čine te bilježnice nezamjenjivim izvorima za povijest knjige, čitanja i pisanja u Osmanškom Carstvu. Bez njih ne bismo mogli tako živo zamisliti mladoga travničkog softu kako negdje u Istanbulu, tugujući za zavičajem i mučen ušima, kitnjastim rukopisom ispisuje svoju knjigu znanja.

LITERATURA

Allan, David (2010), *Commonplace Book and Reading in Georgian England*, Cambridge University Press, Cambridge.

Aynur, Hatice et al. (ur.) (2012), *Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı*, Turkuaz, Istanbul.

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki (1987), *Ljetopis (1746 – 1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović (2. dopunjeno izd.), Veselin Masleša, Sarajevo.

Cavallo, Guglielmo i Roger Chartier (2003), “Introduction” u: Cavallo, Guglielmo i Roger Chartier (ur.), *A History of Reading in the West*, University of Massachusetts Press, Amherst – Boston, 1-36.

Değirmenci, Tülün (2011), “Bir kitabı kaç kişi okur? Osmanlı’da okurlar ve okuma biçimleri üzerine bazı gözlemler”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 13(253), Istanbul, 7-43.

Duranović, Elvir (2013), “Travničko muftijstvo i muftije od 1680-1930. godine”, *Takvim za 2014. godinu*, Sarajevo, 239-256.

Hajdarović, Rašid (1976), “Medžmua Mula Mustafe Firakije”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 22-23/1972-73, Sarajevo, 301-314.

Hajdarović, Rašid (1978), “Dvije medžmue iz prve polovine 19. stoljeća”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 26/1976, Sarajevo, 183-198.

Hajdarović, Rašid (1980), “Medžmua Sarajlije Ahmeda Bosanca”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 28-29/1978-79, Sarajevo, 188-213.

Kafadar, Cemal (2012), “Sohbete Çelebi, Çelebiye mecmûa...” u: Aynur, Hatice et al. (ur.) *Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı*, Turkuaz, Istanbul, 43-52.

Kenderova, Stoyanka (2002), *Knigi, biblioteki i čitateljski interesi sred Samokovskite mjesulmani (XVIII – p’rva polovina na XIX vek)*, Narodna biblioteka “Sv. Kiril i Metodij”, Sofija.

Ljubović, Amir (1995), “Uvod” u: Ljubović, Amir i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 7-18.

Muftić, Teufik (1973), *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, Udruženje Ilmije u SR BiH, Sarajevo.

Nametak, Fehim (1998), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* [Gazi Husrev-begove biblioteke], sv. 4, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation – Rijaset Islamske zajednice u Bosni, London – Sarajevo.

Nametak, Fehim i Salih Trako (1997), *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. 1, Bošnjački institut, Zürich.

Nametak, Fehim i Salih Trako (2003), *Katalog arapskih, perzijskih, turskih i bosanskih rukopisa iz zbirke Bošnjačkog instituta*, sv. 2, Bošnjački institut, Zürich – Sarajevo.

Neumann, Christoph K. (2005), “Üç tarz-ı mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası’nda kitap yazmak ve okumak”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 1(241), Istanbul, 51-76.

Paić-Vukić, Tatjana (2007), *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskoga kadije*, Srednja Europa, Zagreb.

Paić-Vukić, Tatjana (2012), “Mecmûa incelemelerinin sınırları ve olanakları: Bosna mecmûalarına bir yaklaşım” u: Aynur, Hatice et al. (ur.), *Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı*, Turkuaz, Istanbul, 53-71.

Schmidt, Jan (2006), *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*, sv. 3, Leiden University Library, Leiden.

Schmidt, Jan (2011), *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden – Boston.

Terzioğlu, Derin (2012), “Mecmû’a-i Şeyh Mısrî: On yedinci yüzyıl ortalarında Anadolu’da bir derviş sülûkunu tamamlarken neler okuyup yazdı?” u: Aynur, Hatice et al. (ur.), *Mecmûa: Osmanlı edebiyatının kırkambarı*, Turkuaz, Istanbul, 291-321.

³¹ Prema: Cavallo i Chartier 2003: 29.

³² O tom zborniku v. Paić-Vukić 2007: 88-90 i 144-150.

Trako, Salih i Lejla Gazić (1989), "Dvije mostarske medžmue", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38/1988, Sarajevo, 98-124.

Trako, Salih i Lejla Gazić (1997), *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta u Sarajevu: lijepa književnost*, Orijentalni institut, Sarajevo, 247-327.

Witkam, Jan Just (1995), "The human element between text and reader: the *ijaza* in Arabic manuscripts" u: Dutton, Yasin (ur.), *The Codicology of Islamic Manuscripts: Proceedings of the Second Conference of Al-Furqan Islamic Heritage Foundation*, 4-5 Dec. 1993, Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London, 123-136.

Zubčević, Asim (2011), "Knjige i njihovi vlasnici prema kassam defterima sarajevskog suda 1762.-1787.", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60/2010, Sarajevo, 431-450.

Ždralović, Muhamed (1986), "Bilješke u orijentalnim rukopisima", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 35/1985, Sarajevo, 107-132.

Ždralović, Muhamed (1988), *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, sv. I, Svjetlost, Sarajevo.

Ždralović, Muhamed (2006), "Donjovakufska medžmua", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55/2005, Sarajevo, 147-76.

SUMMARY

"A COLLECTION OF BEAUTIFUL AND WISE WORDS IS SWEETER THAN KADAIF": WHAT CAN BE INFERRED ABOUT READING PRACTICES FROM OTTOMAN PERSONAL MISCELLANIES?

Ottoman personal miscellanies, *mecmuas*, are discussed in this article as sources for the history of reading. For this study, thirty manuscripts containing various personal inscriptions were examined in the Oriental Collection of the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb. Only three of the manuscripts contain a sufficient amount of citations testifying to the systematic recording of ex-

tracts during reading. One of the three bears no signature, making it difficult for the researcher to attribute its contents to a specific individual and infer about his reading experiences. The second one, compiled in the 18th century by a Bosnian named Šālih Muftić of Travnik, contains extracts from the books he read, notes referring to the texts and annotations on his personal life thus enabling us to infer his intellectual inclinations and motives for the choice of certain citations. In his youth, when he was a *medrese* student in Istanbul, Muftić was interested in religious and philological works, some of which could have been his obligatory schoolbooks, but he also quoted works in philosophy and natural sciences. Years later, while working as a professor (*müderres*), and a jurisconsult (*müftü*), he mostly recorded legal opinions, *fetvas*. As it was created over the course of forty years, the *mecmua* of Travnik reveals changes in the reading practices and preferences of the compiler. The third manuscript contains inscriptions entered by a certain Seyyid Mehmed Şādiķ of Istanbul in the 18th century. Mehmed Şādiķ also recorded texts on religion and philology, as well as a large number of Ottoman poems. The contents of his miscellany reveal his preferences both as a reader and as an author of poems and prose works. These examples confirm that *mecmuas* can be valuable additional sources for the history of books and reading, giving a touch of life to otherwise dry inventories of books transcribed and bought. However, any attempt to form a conclusion about the reading practices of entire social strata and groups is faced with at least two major obstacles: a relatively small share of Ottoman miscellanies containing quotations from works read and the anonymity of most compilers. Dozens of descriptions of *mecmuas* in catalogues of Arabic-script manuscripts confirm that signatures are mostly found in manuscripts compiled by members of the educated elite (*ulema*), whose intellectual life is already the most well known of all.

Citatnost u klasičnoj osmanskoj književnosti: *Tahmis* pjesnika Hayâlîja

1. UVOD

Klasična osmanska književnost je termin za elitnu književnu, uglavnom poetsku, tradiciju koja se njegovala u okvirima Osmanskog Carstva u razdoblju od XIV. do XIX. stoljeća na osmanskome turskom jeziku. Turski autori XX. stoljeća nazivaju je još i divanskom književnošću (*Divan Edebiyatı*) jer su pjesnici svoju poeziju sakupljali i bilježili u pomno uređene pjesničke zbirke – *divane*. (Macit 2002:47) Divanska književna tradicija nastala je na tekovinama islamske civilizacije, prije svega na glavnim izvorima islama: Kur'anu i hadisu, te se kao takva može percipirati i kao islamska književnost. Ipak, pojam islamska književnost ovdje ne podrazumijeva teološku književnost, nego označava korpus književnih djela koja pripadaju u jedan nadnacionalni i nadjezički sustav koji je njegujući zajedničke poetičke postulate obuhvaćao cijeli islamski svijet. Unutar tog sustava, poetika književnosti uspostavljena je sinkronijski, sa *Sakralnim Tekstom* kao nedostižnim idealom, riznicom iz koje treba crpiti. Naime, Kur'an u svom utjecaju na druge narode, prije svega one iranskog i turkijskog porijekla, nije nametnuo samo jezik već i čitav niz stilskih sredstava, te uvjetovao nastanak jednoga velikoga kulturnoga kruga koji je prevladavao okvire arapskog svijeta (prema Duraković 2007: 285-86). Književna tradicija ovoga kulturnoga kruga može se percipirati, kako Esad Duraković kaže, kao *rezervoar motiva* koje samo treba usavršavati, te klasična djela predstavljaju uzore koje treba oponašati kako u pogledu forme, tako i tematike i stila (2007: 287).

Takvo mišljenje dijeli i Mehmed Kalpaklı, suvremeni istraživač klasične osmanske književnosti, te govori o imitativnosti kao dominantnoj karakteristici poetike klasične osmanske književnosti. Kalpaklı također ističe da su *tazmini*, specifične intertekstualne forme zasnovane na citiranju kanonskih tekstova, najilustrativniji primjeri kako se književna djela ponavljaju i kopiraju unutar tradicije, te upućuju na kretanje k idealnom, jedinstvenom, odnosno k božanskom (2006:134).

Unutar *tazmina*, književnih formi čija je dominantna karakteristika intertekstualnost, u smislu u kome je definira Gérard Genette, odnosno kao doslovna i efektivna prisutnost nekog teksta u drugom

tekstu (plagijat, citat, aluzija) (Genette 1997:3-7), posebno mjesto zauzima *tahmis* kao najreprezentativnija i najzastupljenija forma. *Tahmis* je poetska forma zasnovana na eksplicitnom citiranju pjesme nekog afirmiranog autora. On ima strogo definiranu paradigmu citiranja prema kojoj se na svaki distih prototeksta dodaju tri nova stiha, što u pogledu sadržaja znači međutekstualno semantičko nadovezivanje stihova u novu pjesničku cjelinu. Paradigma citiranja izgleda ovako: 3 nova polustiha + 2 citirana polustiha = 5 polustihova jedne strofe. Takvim postupkom na mjestu ranijeg distiha nastaju strofe od po pet stihova što označava i sam termin *tahmis* (*hams* – arap. pet, *tahmîs*- upeterostručiti). (Develioğlu 1998: 1021) Svakako, ne radi se samo o pukom dodavanju novih stihova na citirani tekst već oni moraju biti u istom metru, s istom rimom i istom tematikom kao prototekst što predstavlja vrlo kompleksan intertekstualni postupak. Stoga citatnost u *tahmisu* zavređuje da bude istražena, odnosno da se utvrdi njena tipologija unutar korpusa klasične osmanske književnosti. Kao uzorak za ovo istraživanje odabran je *Tahmis Hayâlîja*, jednog od najcjenjenijih dvorskih pjesnika XVI. stoljeća, napisan na *gazel*¹ njegovog mecene i uzora sultana Sulejmana Veličanstvenog koji je pisao poeziju pod pseudonimom Muhibbî. U teorijskom smislu polazna osnova bit će tipologija citatnosti koju je uspostavila Dubravka Oraić-Tolić u knjizi *Teorija citatnosti*.

2. TAHMIS PJESNIKA HAYÂLÎJA

U kontekstu reprezentativnosti *Tahmisa* pjesnika Hayâlîja kao primjera za istraživanje citatnosti u klasičnoj osmanskoj književnosti važno je osvrnuti se na autorovu biografiju i recepciju njegove poezije. U većini turskih izvora biografski podaci o Hayâlîju vrlo su oskudni. Uglavnom se navodi da je rođen potkraj XV. stoljeća u mjestu Yenice-i Vardar (Giannitsa) u blizini Soluna, gdje je stekao književno obrazovanje, te još u ranoj mladosti počeo pisati poeziju. U to vrijeme pristupio je i kalenderijskom derviškom redu

¹ *Gazel* – poetska forma lirskog sadržaja koja se sastoji od 5 do 15 distiha.

koji je predvodio Baba Ali Mest-i Acemi. Red Kalenderija činili su lutajući derviši koji su putovali od mjesta do mjesta i propagirali svoje učenje kroz specifičan muzičko-poetski performans. Slijedeći taj derviški red pjesnik Hayâlî je stigao do prijestolnice, odnosno Istanbula gdje ga je zapazio i ponudio mu svoju zaštitu tadašnji istanbulski kadija Nurettin Efendi. Posredstvom Nurettina Efendija stupio je u kontakt s Osmanskim dvorom, te postao štićenik prvo velikog vezira Ibrahim-paše, a zatim i rizničara Iskendera Çelebija kojima je posvetio svoje stihove, osobito kaside – pohvalnice. Kontakti s dvorom omogućili su mu da stekne i blagonaklonost sultana Sulejmana Veličanstvenog koji ga je obilno nagrađivao za njegovu poeziju, o čemu svjedoče podaci da je u razdoblju 1525-26. godine za nju dobivao mjesečnu plaću od 290 akči, a u narednih sedam godina deset puta je nagrađen s po 1000 akči. Dodijeljen mu je i feudalni posjed u mjestu Serfiçe nakon čega je dobio i titulu *bey*a (bega). (Şentürk 1999: 263) Ipak, velika naklonost sultana Sulejmana često je izazivala ljubomoru i zavist među drugim dvorskim pjesnicima što potvrđuju satire u kojima su ismijavali Hayâlîjevu slavu i ugled. (Mengi 2002: 156)

Pjesnik Hayâlî autor je i *Divana*, zbirke poezije uređene prema tradicionalno utvrđenim normama, unutar kojeg, osim brojnih kasida posvećenih državnim velikodostojnicima i gazela mističko-lirskoga karaktera, pažnju privlači i tahmis u koji je utkao stihove gazela sultana Sulejmana Veličanstvenog. Taj tahmis svjedoči o prisnom odnosu mecene i njegovog štićenika, ali i o poetskom dijalogu između dvojice pjesnika, jer je poznato da sultan Sulejman nije bio samo pokrovitelj poezije, već i vrlo plodan pjesnik.² Tradicija pisanja tahmisa podrazumijevala je da se za predložak odaberu stihovi nekog uvaženog i afirmiranog pjesnika. Naime, uvriježeno je mišljenje da se tahmis pisao iz dva razloga: da se promovira stvaralaštvo pjesnika čiji se stihovi citiraju i da se odmjere vlastite snage s poezijom koja je već stekla pozitivnu recepciju. (Dilçin 1995: 223) Mehmed Kalpaklı pripisuje tahmisu i sličnim intertekstualnim formama još

jednu funkciju, edukativnu. Prema njemu, te forme bile su obrazovna sredstva za pjesnike koji tek stasavaju, odnosno svojevršne “akademije poezije” u kojima su mladi pjesnici oponašajući svoje uzore razvijali vještinu poetskog izražavanja. (2006:136) Stoga ne čudi što su pjesnici uglavnom nastojali “upetorostručiti” poeziju državnih velikodostojnika i čuvenih pjesnika svoga vremena, ali i onih iz ranijih stoljeća. Takvo uspostavljanje međutekstualnih odnosa s uzorima i autoritetima u pjesništvu ukazuje na snažan utjecaj konvencija, te bi se poetika klasične osmanske književnosti stoga mogla povezati s *estetikom istovjetnosti* koja prema Juriju Lotmanu, za razliku od *estetike suprotnosti* podrazumijeva da čitatelji uživaju u ponavljanju istoga³.

Kao književni postupak tahmis je imao konvencionalno utvrđen odnos s citiranim tekstom, što pokazuje shematski prikaz rime i rasporeda stihova: aaa “aa” bbb “ba” ccc “ca”, odnosno dodani stihovi se rimuju s prvim stihom citiranog distiha. Ipak, forma tahmisa je zahtijevala sklad s predloškom ne samo u pogledu metra i rime već i u pogledu tematike, što je dodatno poticalo pjesnikovu kreativnost i dokazivanje unutar strogo određenih normi. U isto vrijeme, ukazivalo je i na njegov pozitivan stav prema poetskoj tradiciji, kako to ocjenjuje Duraković u svojoj knjizi *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*:

[U] tahmisu metapjesma ima zadani kalup u proto-pjesmi; u njoj je već zadana tema / motiv i zadana joj je forma. Time su mogućnosti metapjesme sužene, u izvjesnom smislu, jer ona ne kreira ni motiv ni formu. Međutim, njen cilj je da pokaže kako uvažava i izvanredno poznaje tradiciju i njenu poetiku, na jednoj strani, a na drugoj strani ima zadatak da se nadmeće s autoritetom tradicije koju, zapravo, usavršava. (311-12)

U tom smislu, kao što je već najavljeno, bit će ilustrativno sagledati taj književni postupak na konkretnom primjeru tahmisa pjesnika Hayâlîja, napisanog na stihove njegovog mecene, uzora u pjesništvu, izvora egzistencije i apsolutne moći – sultana Sulejmana Veličanstvenog⁴.

TAHMIS GAZELA SULTANA SULEJMANA

Nek se ne nada spokoju onaj tko vjernu dragu traži
Nek ne dolazi u ulicu ljubavi onaj tko čast i ugled traži
Srce će ranama ispuniti onaj tko dragu s licem poput tulipana traži
Ne čudi ako krv proguta onaj tko dragu s rubinskim usnama traži
Na ovom putu dušu će izgubiti onaj tko kose gospodarice tame traži

² Sultan Sulejman Veličanstveni smatra se najplodnijim osmanskim pjesnikom. Njegov *Divan*, zbirka poezije sadrži 15 935 distiha, od toga čak 2 799 pjesama u formi gazela na osmanjskom turskom jeziku. V.: M. Isen, A. F. Bilkan, T. I. Durmuş (2012)

³ Lotman, J. M. (1976) *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

⁴ Za osmanske pjesnike biti u blizini sultana značilo je biti blizu izvora moći i egzistencije. V.: İnalçık (2003), Čatović (2014).

Onaj tko uz napor do Kabe svoga cilja usp'je dospjeti
Svoju dušu će bez ustezanja žrtvovati, život neće žaliti
Pjesmu zaljubljenih ne može svaki početnik skladati
Ja ću radi tvoje kose, bogobojaznost i spokoj izgubiti
Ja sam onaj što na sudnjem danu zunnar⁵ traži

Srce u svojoj lijenosti ne pokazuje dragoj poštovanja dovoljno
Kao leptir oko svake vatre oblijeće, i u vatri gori strpljivo
Jadno srce poput mojih rana krvavih u boju krvi se obojilo
Nije mu dosta u tvojoj ulici biti, srce se tvom dolasku ponadalo
Za blagodat raje ne mari onaj tko ljepotu i ljubav traži

Vječnu ljubav srcu, a dušu tijelu povjerenu ćeš naći
Ako si žedna moje krvi se napij, taj užitak ne traći
Nestajući u čistom dragulju srca suštinu ćeš pronaći
Na ovom svijetu samo će ga bol i nesreća snaći
Blago svog života troši, onaj tko vjernu dragu traži

O Hayâlî, nek ti je srce radosno, tugu zovi prijateljicom
Nek ti je duša ispunjena, ne opterećuj se vanjstinom
Ako te ljubav obasja smatraj je svjetlošću svetom
O Muhibbî, prihvati patnju za nevjernom dragom
Jer bez ljubavi ostaje onaj tko se ne želi osramotiti a dragu traži

Tahmîs-i Gazel-i Sultân Süleymân Hân

'Afiyetden çeksün el yâr-i vefâ-dâr isteyen
Kûy-ı 'ışka gelmesün nâmûs ile 'âr isteyen
Sinesin pür-dâg ider bir lâle-rusâr isteyen
'Kan yudarsa tan degül la'l-i leb-i yâr isteyen
Cân virür bu yolda bir zülf-i siyeh-kâr isteyen'

Ka'be-i maksûda ol kim irgürür sa'y ile yol
Cânını kurbân virür olmaz hayâtından melûl
Nagme-i 'uşşâka âheng idimez her bî-usûl
'Terk idüp zühd ü salâhı kılmışam zülfün kabûl
Rûz-i mahşerde benem ey dîst zünnâr isteyen'

Yâre kalmaz hâtırı oldugına âvâre dil
Yandugına sabr ider pervânedür her nâre dil
Kanlu dâgum gibi boyandı kızıl kanlare dil
'Kâni' olmaz kûyûna vaslun diler bîçâre dil
Hiçe satdı cenneti 'ışk ile dîdâr isteyen'

'İşk-i bâkî câdadur cân cismüm içre 'âriyet
Teşne isen kanımı nûş eyle sahhan âfiyet
Cevher-i pâk-i mahabbetde fenâdur hâsiyet
'Hâsıl eyle derd ü mihnet 'âlem içre 'âkıbet
Nakd-i 'ömrün harc idüp yâr-i vefâ-dâr isteyen'

Gam nedîmündür Hayâlî kalbünü mesrûr tut
Zâhirün vîrâne eyle bâtınun ma'mûr tut
Salsa pertev cismüne nâr-i mahabbet nûr tut
'Bî-vefâ yârun Muhibbî cevriini ma'zûr tut
Yârsûz kalur cihânda 'aybsuz yâr isteyen' (Şentürk 1999: 264)

⁵ Zunnar – naziv za pojas koji su nosili kršćanski svećenici u Osmanskom Carstvu. Postojala je fetva (šerijatskopravno mišljenje) prema kojoj onaj tko se opaše tim pojasom prestaje biti musliman.

3. TIPOLOGIJA CITATNOSTI

Iako je svijest o citatnosti kao intertekstualnom postupku vezana za XX stoljeće, ovaj fenomen u književnosti bio je prisutan mnogo ranije, kako u europskim književnostima, tako i u književnostima orijentalno-islamskoga kulturnoga kruga. Kako smo u uvodu već naglasili, u teoretskom smislu problem citatnosti u tahmisu analizirat ćemo na osnovi knjige *Teorija citatnosti* Dubravke Oraić-Tolić koja pojam citatnosti uvrštava u jedan od tipova intertekstualnih relacija, definirajući ga kao tekstualno podudaranje ili ekvivalenciju između vlastitog i tuđeg teksta. Autorica dijeli citate prema određenim kategorijama, odnosno na osnovi njihovih citatnih signala, opsega podudaranja s prototekstom, vrste prototeksta iz koga potječu, njihove funkcije, i, konačno, uspostavlja tipologiju citatnosti, na osnovi *kategorijalnoga citatnog četverokuta* koji se temelji na semantičkoj, sintaktičkoj, pragmatičkoj relaciji, te onoj u okviru globalne kulturne funkcije. (1990:15-16)

Prvu kategoriju predstavljaju *citati po citatnim signalima*, odnosno citati se dijele na *prave* i *šifrirane*. Za *prave citate* karakteristični su vanjski citatni signali, kao što su: navodni znaci, drugi tip slova, točni podaci o prototekstu iz kojega potječu i sl. S druge strane, šifrirani citati posjeduju unutarnje signale poput spominjanja naslova ili autora citiranog teksta u bližem ili daljem kontekstu. (Oraić-Tolić 1990:16) Promatramo li tahmis u kontekstu tipologije citatnosti prema citatnim signalima, svakako treba imati na umu da se radi o tekstu napisanom u XVI. stoljeću, arapskim pismom i u specifičnoj pjesničkoj formi. Navodni znaci ili pisanje kurzivom jesu, prije svega, odlike grafije i interpunkcije europskih jezika. Kako osmanski turski jezik ne poznaje velika i mala slova, kurziv, niti navodne znake, takvi citatni signali ne mogu se smatrati validnim za arabički tekst. Kada je riječ o tahmisu, njegov najuočljiviji citatni signal je pseudonim pjesnika na čije stihove je spjevan tahmis, kao i strogo određena forma tahmisa, koja precizno definira poziciju prototeksta u odnosu na vlastiti tekst. Naime, tradicionalno utvrđen raspored tri stiha vlastitog teksta nakon kojega slijede dva stiha citiranog teksta može se promatrati kao vanjski citatni signal. Također, navođenje pseudonima Muhibbî u posljednjem distihu jasno ukazuje na autorstvo citiranih stihova, odnosno na to da njih nije napisao pjesnik Hayâlî nego sultan Sulejman Veličanstveni.

Tradicionalno utvrđena forma tahmisa determinirajuća je i kada je u pitanju tipologija citata prema opsegu njihova podudaranja s prototekstom. Naime, u kontekstu podjele citata autorice Oraić-Tolić koja razlikuje *potpune*, *nepotpune* i *vakantne* ili *prazne* citate, sam povod pisanja tahmisa, odnosno namjera pjesnika da reproducira i afirmira književnu tradiciju ponukat će nas da a priori kažemo kako je riječ o *pravim* citatima. (1990:18) Zapravo, osmanski pjesnici, pa tako i Hayâlî, pišući tahmis ni na koji način

nisu željeli skriti svoj citatni postupak već upravo suprotno, cilj im je bio odmjeriti vlastite snage s citiranim tekstom. Stoga karakteristike forme tahmisa zahtijevaju od pjesnika da potpuno citira prototekst. Ipak, kada usporedimo Hayâlîjev citat Muhibbîjevoga gazela s istim gazelom u kritičkom izdanju Divana Sulejmana Veličanstvenog, možemo uočiti izvjesne razlike. Nepodudaranja se prije svega ogledaju u upotrebi različite leksike na pojedinim mjestima, npr. u kritičkom izdanju stih "Hîçe satdı cenneti 'ışk ile dîdâr isteyen'" stoji u obliku "Hîçe almaz cenneti 'ışk ile dîdâr isteyen'" a oba u osnovi znače "Onaj koji traži ljepotu lica drage i ljubav ne mari za raj". U prvom slučaju susreće se glagol *satmak* što znači prodati, a u drugom *almak* u značenju uzeti, oba u konstrukciji s rječcom *hîç* (išta/ništa). U prvom slučaju stih bi se mogao prevesti kao "Onaj ko traži ljepotu lica drage i ljubav raj u bescjenje (ni za što) prodaje", dok je u drugom frazem "hîçe almak" u značenju ne pridavati značenje, ne mariti za nešto i sl. Obje glagolske konstrukcije kao bliskoznačnice ne utječu bitno na promjenu semantike stiha. S druge strane, obje se sastoje od jednakog broja zatvorenih slogova što ne mijenja metriku pjesme.

Sličan slučaj je i sa stihom "Nakd-i 'ömrün harc idüp yâr-i vefâ-dâr isteyen", koji u kritičkom izdanju glasi "Nakd-i 'ömrün harc ider yâr-i vefâ-dâr isteyen" (Blago svog života troši, onaj tko vjernu dragu traži), gdje je u prvom slučaju upotrijebljen gerund na *ip* glagola *itmek* (etmek), a u drugom trajni prezent istoga glagola. To odstupanje, također, nije donijelo značajniju promjenu na semantičkom nivou jer gerund na *ip* koji u suvremenom turskom jeziku označava radnju koja prethodi radnji finitnoga glagolskog oblika, u osmanskome turskom jeziku imao je mnogo širu upotrebu koja se često podudarala sa značenjem trajnog prezenta. I u pogledu metrike to odstupanje ne znači promjenu stope jer u obje verzije su dva zatvorena sloga. Važno je spomenuti da autor kritičkog izdanja Coşkun Ak navodi da je u jednom od rukopisa prisutna upravo verzija koju nalazimo i u Hayâlîjevom tahmisu.⁶

Ta činjenica otvara pitanje koji je predložak Muhibbîjevoga gazela imao pjesnik Hayâlî. Iz današnje perspektive, u nedostatku izvora koji bi upućivali na to, veoma je teško rekonstruirati na osnovi kojeg predloška je pjesnik Hayâlî realizirao svoj citatni postupak. Također, vrlo je moguće da on nije citirao gazel na osnovi nekoga rukopisnog primjerka već po sjećanju, odnosno prema usmenom kazivanju što ne iznenađuje ako znamo da se na osmanskome dvoru poezija recipirala uglavnom usmeno. Naime, osmanski dvor njegovao je pjesničke skupove gdje se recitirala poezija koja se često učila napamet i tako pre-

⁶ Ak, Coşkun. *Muhibbî Divanı-İzahlı Metin Kanuni Sultan Süleyman*. Tom 2. Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları, 2007. Gazel 2054.

nosila dalje. (Andrews 2000: 153) Takva dominacija usmene kulture uvjetovala je određena odstupanja u različitim verzijama pojedinih pjesama, što zahtijeva poseban oprez prilikom ocjene opsega podudaranja citata s prototekstom. Stoga nepodudaranje citata s izvornim tekstom u ovom slučaju ne znači namjeru pjesnika Hayâlîja da se poigra s kanonskim tekstom već može ukazivati na to da je raspolagao različitom verzijom Muhibbîjevih stihova.

Nadalje, u kategorizaciji citata autorica Oraić-Tolić uspostavlja kriterij citatnosti prema vrsti prototeksta razlikujući *intrasemiotičke* (tekst i podtekst pripadaju istoj umjetnosti), *intersemiotičke* (podtekst pripada drugim umjetnostima) i *transsemiotičke* citate (podtekst uopće ne pripada umjetnosti). (1990:21) U slučaju Hayâlîjevog tahmisa radi se o *intrasemiotičkim* citatima jer i tekst i podtekst pripadaju istoj umjetnosti, tj. citatni suodnos se uspostavlja na relaciji književnost: književnost. Kada je pak u pitanju kriterij tipologije citata po funkciji, prema Oraić-Tolić, postoje *referencijalni* i *autoreferencijalni citati*. *Referencijalni citati* su orijentirani na prototekst i upućuju na njegov smisao, dok su *autoreferencijalni* orijentirani na tekst u koji je uključen i njegov smisao. (1990:30) U primjeru "Tahmisa gazela sultana Sulejmana" tradicionalne norme pisanja tahmisa nas potiču da kažemo da se radi o *referencijalnim citatima* jer pjesnik koji je autor tahmisa mora zadržati smisao prototeksta, a svoj tekst uklopiti u njega ne samo semantički već i u pogledu rime i metrike.

Konačno, govoreći o citatnosti kao semiotičkom sustavu Oraić-Tolić uvodi termin *kategorijalnoga citatnog četverokuta*. Prema autorici, prvu stranicu tog četverokuta čini *semantička relacija* (odnos između označitelja i označenog), *drugu sintaktika* (odnos među elementima unutar sustava), *treću pragmatika* (odnos između znaka i korisnika), i četvrtu *globalna kulturna funkcija* "koju tekst u cjelini svih svojih relacija obavlja u sklopu kulturnog sustava kome pripada". (1990:33)

Na *semantičkoj razini* citatnosti osnovno pitanje odnosi se na generiranje značenja u susretu teksta i citata, u ovom slučaju gazela Sulejmana Veličanstvenog i novog teksta, odnosno Hayâlîjevog tahmisa. Citirani stihovi gazela semantički dominiraju tahmisom, odnosno stihovi koje je dodao Hayâlî nastali su oponašanjem uzora – prototeksta ne samo u pogledu sadržaja već i u pogledu forme. Iako u gazelu ne možemo govoriti o jedinstvu teme u modernom značenju, pa tako ni u tahmisu kao cjelini, imitacija na semantičkom nivou prisutna je, prije svega, u okviru pojedinačnih strofa. Naime, svaki citirani distih diktirat će temu strofe tahmisa u koju je integriran. Semantičkoj podređenosti teksta tahmisa citatima doprinosi i rima koja je već zadana unutar citiranoga gazela. Sama činjenica da rima, ponekad izražena određenom leksemom ili čak cijelom predikatskom frazom, determinira jedinstvo značenja, može se uočiti već u prvoj strofi:

Nek se ne nada spokoju onaj tko vjernu dragu traži
Nek ne dolazi u ulicu ljubavi onaj tko čast i ugled traži
Srce će ranama ispuniti onaj tko dragu s licem poput
tulipana traži
Ne čudi ako krv proguta onaj tko dragu s rubinskim usnama
traži
Na ovom putu dušu će izgubiti onaj tko kose gospodarice
tame traži

Patnja i žrtvovanje kao neizostavni dio predanosti u ljubavi osnovno su značenje stihova teksta i prototeksta. Slično je i s drugim strofama, a osobito je zanimljivo da se u drugoj strofi religijski kontekst koji je prisutan u citiranom distihu "Ja ću radi tvoje kose, bogobojznost i spokoj izgubiti/Ja sam onaj što na sudnjem danu zunnar traži" susreće već i u prvom stihu teksta autora tahmisa "Onaj tko uz napor do Kabe svoga cilja uspjeh dospjeti". Naime, religijski motivi kao što su bogobojznost, sudnji dan, zunnar determinirali su i upotrebu islamskoga religijskog simbola – Kabe prvom stihu, što ukazuje na subordiniranost teksta u odnosu na citat.

Podređenost Hayâlîjevog teksta u odnosu na prototekst zapaža se i na *sintaktičkoj razini*. Stihovi pjesnika Hayâlîja subordinirani su u odnosu na citate, čemu posebno pridonosi forma, rima i atmosfera koju je pjesnik prema načelima tradicije svakako trebao očuvati. Na nivou sintaktike, odnosno unutar teksta kao mikrosustava, oni su subordinirani u odnosu na citate. S druge strane, promatrano šire u sustavu kulture, odnosno na razini žanrovsko medijskog sustava, odnos prototeksta i autoteksta određen je okvirima tradicije pisanja tahmisa koja podrazumijeva da autotekst afirmira i imitira prototekst, kako u pogledu forme, tako i sadržaja, unutar književne tradicije kojoj pripada.

Književna tradicija ima značajnu ulogu i u analizi tahmisa na *pragmatičkoj razini* "kategorijalnog citatnog četverokuta". Pripadnost recipijenta osmanskoj književnoj tradiciji u širem, to jest, poznavanje osmanske lirike XVI stoljeća u užem smislu jest preduvjet za odgovarajuću recepciju i interpretaciju tahmisa. To znači da će recipijent moći prepoznati žanr, odnosno formu i samim tim usmjeriti svoju percepciju teksta, ocijeniti kvalitetu citatnog postupka i novonastalog teksta u odnosu na prototekst, te eventualno – kod afirmiranih pjesama – prepoznati porijeklo citata, odnosno prototekst. Recipijent koji ne pripada danoj interpretativnoj zajednici teško se može snaći u tekstu tahmisa, odnosno, on ne spada u grupu primatelja prema kojoj je orijentiran citatni tekst, i njegov obzor receptivnog očekivanja svakako će se razlikovati od onoga kanoniziranog orijentalno-islamskom književnom tradicijom.

Koliko je pripadnost određenoj kulturi primatelja citatne poruke značajna na *pragmatičkoj razini*, toliko je i određena kultura bitna, kao sustav u kojemu citatni tekst obavlja *globalnu kulturnu funkciju*, što je pitanje kojim se bavi posljednja stranica "kategorijalnog citatnog četverokuta". Drugim riječima, odgovara na pita-

nje radi li se o *reprezentaciji* tuđeg teksta i kulture, što bi se moglo definirati kao “vertikalna kulturna tradicija” ili, pak, *prezentaciji* vlastitog teksta i vlastite kulture, što se realizira unutar “horizontalne kulturne tradicije”. Tahmis kao poetski žanr, pa tako i tahmis pjesnika Hayâlîja, usmjeren je očuvanju i afirmiranju te tradicije, a time i potvrđivanju postojeće kulturne tradicije i konvencionalnog obzora čitateljskog očekivanja, što bi se definiralo kao *reprezentacija* tuđeg teksta i kulture. Naravno, kada je u pitanju osmanska, odnosno orijentalno-islamska književna tradicija, teško ju je a priori definirati kao horizontalnu, odnosno, vertikalnu književnu tradiciju; ipak, nakon određenog perioda razvoja, ona je svakako postala “vertikalna kulturna tradicija” koja je opstajala upravo održavanjem autoriteta po vertikali. U tom smislu, i tahmis kao poetska forma, s obzirom na to da se u osmanskoj književnosti pojavljuje tek u XV stoljeću, svakako je produkt vertikalne kulturne tradicije i tako ga treba promatrati.

Takav zaključak vraća nas na početak, odnosno polazne stavove autora koji ocjenjuju klasičnu osmansku književnost, tj. orijentalno-islamsku književnu tradiciju u širem smislu kao konvencionalnu epohu kojom je vladala poetika istovjetnosti. Forma tahmisa upravo je reprezentativan primjer percepcije tradicije kao riznice koju treba oponašati i reproducirati. S druge strane, u konkretnom slučaju Tahmisa pjesnika Hayâlîja taj književni postupak ne svjedoči samo o tradiciji koja se nastoji afirmirati i očuvati, već ukazuje i na pjesnikov ukus, njegove uzore i autoritete u pjesništvu, te stvaralačku moć da odgovori zahtjevima tradicionalno strogo utvrđene forme.

LITERATURA

Ak, Çoşkun (2007) *Muhibbî Divanı-İzahlı Metin : Kanuni Sultan Süleyman*. Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.

Andrews, Walter G. (2000) *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı*. Prev. Tansel Güney. Istanbul: İletişim Yayınları.

Čatović, Alena (2014) *The rhetoric of space in Ottoman lyric poetry*. U: *Neohelicon* 41/2014, Budimpešta.

Devellioğlu, Ferit (1998) *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 15. baski. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Dilçin, Cem (1995) *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Duraković, Esad (2007) *Orijentologija – univerzum sakralnoga teksta*. Sarajevo: Tugra.

Duraković, Esad (2005) *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*. Sarajevo: Connec-tum.

Faroqi, Suraiya (2002) *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. Prev. Elif Kılıç. Istanbul: Tarih Vakfı.

Genette, Gérard (1997) *Palimpsestes – Literature in the Second Degree*. Prev. Channa Newman & Claude Doubinsky. Lincoln and London: University of Nebraska Press.

Gibb, E. J. Wilkinson (1999) *Osmanlı Şiir Tarihi*. (I-IV) Prev. Ali Çavuşoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları.

Halman, Talât Sait (ur.) (2006) *Türk Edebiyatı Tarihi II*. Istanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Inalcık, Halil (2003) *Şâir ve Patron*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İsen M., Bilkan A.F., Durmuş T.I. (2012) *Sultanların Şiirleri Şiirlerin Sultanları*. Istanbul: Kapı Yayınları.

Ivanetić, Nada (2005) *Frazemska intertekstualnost i njena recepcija*. U: *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*. Zagreb – Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 345-355.

Kalpaklı, Mehmed (2006) *Osmanlı şiir akademisi: Nazire* U: Halman, Talât Sait (ur.) *Türk Edebiyatı Tarihi*. Tom II. Istanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 133-38.

Lotman, Jurij M. (1976) *Struktura umetničkog teksta*. Prev. Novica Petković. Beograd: Nolit.

Macit, Muhsin (2002) *Divan Estetiği*. U: İsen M., Macit M., Horata O., Kılıç F., Aksoyak İ.H. (ur.) *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Maković Z., Medarić M., Oraić D., Pavličić. P. (ur.) (1988) *Intertekstualnost & intermedijalnost*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Mengi, Mine (2002) *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Moranjak-Bamburać, Nirman (2003) *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo: Buybook.

Muftić, Teufik (1984) *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. I-II. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji.

Nametak, Fehim. (2007) *Pojmovnik divanske i te-savvuške književnosti*. Sarajevo: Orijentalni institut.

Oraić-Tolić, Dubravka (1990) *Teorija citatnosti*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Orr, Mary (2005) *Intertextuality: Debates and Contexts*. Cambridge: Polity Press.

Şemseddin Sami (1996) *Kâmûs-ı Türkî*. Istanbul: Çağrı Yayınları.

Şentürk, Ahmet Atilla (1999) *Osmanlı Şiir Antolojisi*. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1999) *Eski Şiir*. U: Mehmed Kalpaklı (ur.) *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*. Istanbul: Yapı kredi Yayınları. 78-80.

SUMMARY

CITATION IN CLASSICAL OTTOMAN LITERATURE: THE POET HAYÂLÎ'S TAHMIS

The poetics of classical Ottoman literature is based on imitation, which means repetition and reproduction of canonical texts that has obliged each new text to assume a dialogue with tradition and use specific intertextual forms. Among the intertextual procedures of classical Ottoman literature a pride of place is reserved for *tahmis* as the most used poetic form based on an explicit citing of the poetry by renowned authors. The article examines the phenomenon of citation in the *tahmis* using the theoretical model of the typology of citation by Dubravka Oraić-Tolić. As a representative sample a *tahmis* by the poet Hayâlî is chosen, his author being one of the most famous sixteenth-century court poets. The *tahmis* is written according to a pattern, that of a gazelle by the poet's patron and his poetic role-model, Sultan Süleiman the Magnificent.

“Novi” Evlija Čelebi: autograf “Putopisa”

UKRATKO O EVLIJI

Biografski podaci o Evliji Čelebiju (1611. Istanbul – 1683/4?), njegovu podrijetlu, obitelji, obrazovanju i privatnom životu vrlo su oskudni i mogu se doznati jedino iz onoga što je sam rekao o sebi u vlastitom djelu jer do sada nisu pronađene referencije o Evliji u bilo kojem drugom onodobnom izvoru. Potjecao je iz situirane turske obitelji koja je imala dobre prijateljske i rodbinske veze na Porti. Otac mu je bio starješina zlatara na sultanskome dvoru, a majka Kavkaskinja bila je u srodstvu s nekolicinom utjecajnih osoba u Carstvu (primjerice s bosanskim beglerbegom Melek Ahmed-pašom) kojima će se Evlija kasnije pridružiti kao pratnja na pohodima. Tijekom djetinjstva i mladosti stekao je dobro obrazovanje u poznavanju islamskih znanosti i vjerske tradicije te osmanske umjetnosti. Pohađao je nižu (mekteb) i višu (medresu) islamsku školu te je izučio za hafiza, imama i mujezina. Lijepim i melodioznim glasom znao je recitirati cijeli Kur'an napamet te se po tim postignućima mogao svrstati u nižu ulemu. Svladao je pjevanje, muziciranje i umijeće kaligrafije. Dvije se godine školovao i kao paž u sultanskoj palači, nakon čega je postao spahija.¹ Svestrano obrazovanje priskrbilo mu je nadimak “čelebi”, što je bila konvencionalna titula za školovane i rafinirane ljude u Carstvu onoga doba.² Usprkos postignutom obrazovanju, Evlija nije imao ambicije za nastavak karijere u državnoj službi nego se radije 1640. godine zaputio na svoje prvo putovanje u grad Bursu na zapadu Anadolije. Od tada je sljedećih četrdesetak godina proveo na gotovo neprekidnim putovanjima tijekom kojih je stekao bogato životno iskustvo i praktična znanja, koja su nadopunjavala skolastičko obrazovanje. Postao je “profesionalni putnik” putujući uglavnom kao pratnja osmanskih provincijskih dostojanstvenika poput beglerbegova kojima je bio povjerenik, tajnik, glasnik i prijatelj.

¹ Biografske podatke o Evliji donose Šabanović, Hazim. “Evlija Čelebi i njegov Putopis” u: Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (preveo Hazim Šabanović). Sarajevo, 1967, str. 21–41, te Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*. Leiden – Boston, 2006, str. 9–32.

² Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 115–116.

Ponekad je obavljao dužnost popisivača i poreznika, a ponekad imama i mujezina na vojnim pohodima. Nije se libio ni priključivati odredima osmanskih krajiških ratnika koji su provaljivali na protivnički teritorij radi pljačke. Znao je obavljati i posredničke, pregovaračke i diplomatske aktivnosti. Tako je obišao gotovo svaki kutak prostranoga Carstva, ali i dobar dio susjednih zemalja Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Znanstvenici koji su proučavali Evlijin život i osobnost opisuju ga kao vrlo osebnju ličnost, koju su krasile bistrina uma i pronicljivost, radoznalost i duhovitost, sposobnost zapažanja i dosjetljivost, kao i nevjerovatan interes za svijet koji ga je okruživao.³ Osobito je volio proučavati povijest, kulturu i jezike naroda i krajeva s kojima je dolazio u dodir. Cijeli svoj životni vijek ostao je svjetski putnik koji se vjerojatno nikada nije oženio niti ostavio potomstvo iza sebe.⁴ Vrijedi navesti njegov komentar na temu uzajamnog napadanja i haranja na osmansko-hrvatskom pograničnom prostoru, koji i danas zvuči nevjerovatno moderno, štovise “filozofski”, a koji govori mnogo o njegovoj individualnosti: “svijet je maskenbal” (*bir eğlence maskara dünyâdır*).⁵

Godine 2011, na 400. godišnjicu Evlijinog rođenja, UNESCO ga je proglasio “čovjekom godine”, a Europsko vijeće “jednom od 20 osoba koje čovječanstvu u 21. stoljeću pokazuju put”.⁶ Te su se godine diljem svijeta održavale različite svečanosti i skupovi posvećeni proučavanju života i djela ovoga velikoga svjetskog putopisca. Jedan od navedenih znanstvenih skupova, na kojemu je bilo i turkologa iz Hrvatske, održan je od 26. do 30. rujna 2011. u tri turska grada istovremeno – u Istanbulu, Kütahyi i Bursi, odnosno

³ Šabanović, H. “Evlija Čelebi i njegov Putopis”, str. 40–41; Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 82, 151–152.

⁴ Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 118.

⁵ Evliyâ Çelebi bin Dervîş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (priredili: Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – İbrahim Sezgin), V. Knjiga, Istanbul, 2001, str. 275.

⁶ Andrić, Marta. “Simpozij o Evliji Čelebiju (Symposium about Evliya Çelebi)”. *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 12, 2012, str. 377.

u gradovima koji se simbolički vežu uz Evlijino djetinjstvo, podrijetlo predaka i prvo putovanje.⁷

INTERES ZA EVLIJINO DJELO

Pozornost svjetske znanstvene javnosti na djelo *Seyahatnâme* prvi je skrenuo osmanist Joseph von Hammer Purgstall koji je u svojoj opsežnoj povijesti Osmanskog Carstva objavljenom 1815. godine koristio podatke iz prva dva sveska koje je pronašao. Kasnije je objavio i detaljne sažetke tih svezaka na engleski jezik.⁸ Dugo nakon toga Evlijino djelo nije izazvalo gotovo nikakav interes znanstvenika izuzev što je 1889. godine Šemsuddin Sami-beg u svom historijsko-geografskom leksikonu napisao kratku bilješku o piscu.⁹

Krajem 19. stoljeća u Pertev-pašinoj biblioteci u derviškoj tekiji Selimiji u Uskudaru pronađeno je svih deset svezaka Evlijinog djela. Nakon prijedloga uglednoga turskog pisca i povjesničara Nedžipa Asima da se to djelo učini dostupnim publici u Carstvu, započelo se s tiskanjem *Seyahatnâme* u okviru časopisa *İkdam Gazetesi* koji je izlazio u Istanbulu. Prva četiri sveska objavljena su 1896/97. godine, peti svezak 1897/98., a šesti 1900. godine.¹⁰ Objavljivanje se odvijalo u vrijeme autokratskog režima sultana Abdulhamida II (1876-1909) koji je gorljivo nastojao na kulturnoj modernizaciji Carstva i tijekom čije vladavine je znatno povećano tiskanje knjiga i novina. No tada je na snazi bila oštra cenzura kojoj je podvrgnut i Evlijin rukopis iz kojega su izbačeni, iz perspektive ondašnje sultanske vlasti svi nepoćudni sadržaji (uglavnom negativna proročanstva o osmanskoj dinastiji).

Zbog nepovoljnih političkih okolnosti i ratnih zbivanja u I. svjetskom ratu (1914-1918) i ratu za tursku nezavisnost (1918-1923), s objavljivanjem ostalih svezaka se stalo na duže vrijeme. S tim je poslom nastavilo tek Tursko historijsko društvo (*Türk Tarih Kurumu*) i Ministarstvo prosvjete (*Ma'arif Vekaleti*) Republike Turske, tako da su sedmi i osmi svezak svjetlo dana ugledali 1928. godine, deveti 1935, a deseti posljednji svezak tri godine kasnije.¹¹ Najveći dio Evlijina rukopisa tiskan je na osmanskome turskom jeziku i arabičkom pismu, osim posljednja dva sveska koji su objavljeni u latiničkom transkriptu. Jedan primjerak te tiskane verzije dostupan je i u Orijentalnoj zbirci Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Nakon objavljivanja prvih svezaka u Istanbulu, *Seyahatnâme* postaje predmet proučavanja osmanista i turkologa diljem Europe. Gotovo istovremeno se po-

javljuje i interes u zemljama u regiji jer je uočeno da se u djelu iznimno mnogo piše o Bosni, Mađarskoj, Srbiji, Hrvatskoj i Bugarskoj. Već oko 1900. godine pojedini dijelovi *Seyahatnâme* počinju se prevoditi na južnoslavenske jezike te su tako tijekom desetljeća brojni autori više ili manje uspješno preveli i objavili pojedine ulomke (P. Jazvo, D. Čohadžić, S. F. Kemura, J. Radonić, M. R. Delić, G. Elezović, F. Spaho, A. Šopov). Neki su prevodili izravno s osmanskog predloška, a neki pak s nekoga drugog jezika na koje je Evlijino djelo u međuvremenu bilo prevedeno (primjerice, s mađarskoga).¹² No, sve su to bili vrlo kratki ulomci čija izdanja uglavnom nisu zadovoljavala kriterije objavljivanja građe na znanstveno prihvatljiv način. Tek je prijevod Hazima Šabanovića, uglednoga bosansko-hercegovačkog orijentalista, ispunio te kriterije. Godine 1954. u izdanju nakladničkog poduzeća "Svjetlost" iz Sarajeva objavljena je prva knjiga odabranih dijelova *Seyahatnâme* na 290 stranica pod naslovom "Putopis: Odlomci o jugoslavenskim zemljama". Godine 1957. objavljena je druga knjiga na 268 strana. Iste je godine objavljeno i drugo dopunjeno izdanje prve knjige. Kao što naslov govori, Šabanović je odlučio prevesti i objaviti sve one dijelove iz V, VI, VII. i VIII. sveska u kojima Evlija opisuje svoje kretanje po zemljama koje su u vrijeme kad je Šabanović prevodio navedeno djelo bile sastavnice FNR / SFR Jugoslavije. Godine 1967. u izdanju istog izdavačkog poduzeća objavljena je dopunjena i objedinjena verzija "Putopisa" koja se sastoji od 682 strane s 10 dodatnih stranica, popraćena terminološkim komentarima, indeksom geografskih i topografskih naziva, indeksom osobnih imena i etničkih naziva. Drugo izdanje te verzije objavljeno je 1973. godine na 705 stranica, 1979. godine na 702 stranice, a ponovljeno izdanje 1996. godine u izdanju nakladničke kuće "Sarajevo – Publishing" opet na 702 stranice. S obzirom na brojna izdanja koja je doživjela knjiga "Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama", možemo ustvrditi da je interes čitalačke publike na prostorima bivše Jugoslavije za Evlijino djelo bio vrlo velik.

SEYAHATNÂME KAO POVIJESNI IZVOR

Ocjene o važnosti i pouzdanosti *Seyahatnâme* kao povijesnog izvora u svjetskoj su historiografiji vrlo kontroverzne, te se tako mogu iščitati sudovi koji ocjenjuju to djelo kao prvorazredan izvor za različite vrste istraživanja do onih koji ga odbacuju kao zbirku izmišljenih priča.¹³ Primjerice, u turskoj historiografiji dugo ga se nije tretiralo kao ozbiljno povijesno vrelo,

⁷ Ibid., str. 378.

⁸ Šabanović, H. "Evlija Čelebi i njegov Putopis", str. 9.

⁹ Ibid., str. 10.

¹⁰ Ibid., str. 10-11.

¹¹ Ibid., str. 14.

¹² Ibid., str. 11-12, 14-16.

¹³ Usporediti: Šabanović, H. "Evlija Čelebi i njegov Putopis", str. 51; Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 153; *History of the Ottoman State, Society and Civilisation* (ur. Ekmeleddin İhsanoğlu), Istanbul, 2002, str. 72.

a nije ga se posebno cijenilo niti kao književno djelo jer je svojom formom i jezičnim izričajem izlazio iz strogih kanona osmanske književnosti klasičnog doba.¹⁴ Neki od razloga što je bio izvrnut oštrom kritici i postao predmet potcjenjivanja loš su odabir ulomaka koji su se s osmanskoga prevodili na suvremeni turski jezik (uglavnom odlomci u kojima Evlija prenosi lokalne legende, snove, čudnovate zgode i izmišljenu tradiciju), kao i mali broj ozbiljnih znanstvenih studija koje su se bavile Evlijinim rukopisom.¹⁵ Evlijina vjerodostojnost znatno je narušena i time što su u parcijalno tiskanim izdanjima iz rukopisa izbacivane formule i riječi kojima se autor ograđivao od podataka koje je prenosio iz drugog izvora, a da se nije osobno osvjedočio u njihovu utemeljenost.¹⁶ Tek u posljednjem desetljeću, paralelno s procesom revalorizacije i reinterpretacije osmanskoga naslijeđa u Republici Turskoj, pokušava se iznova revalorizirati i Evlijin rukopis. Pri tom vodeću ulogu ima Tursko jezično društvo (Türk Dil Kurumu), krovna institucija za turski jezik, koja je izdala niz filoloških i lingvističkih studija tematski usmjerenih na analizu Evlijinog stila pisanja i izričaja te organizirala spomenuti skup o Evliji. Ta su istraživanja, dopunjena nekim ranijim proučavanjima, neosporno dokazala da je Evlija kao osoba s prirodnim darom za jezik, vlastiti pa donekle i za strane, više nego pouzdan izvor.¹⁷

Vrijednost *Seyahatnâme* kao povijesnog izvora u jugoslavenskoj je historiografiji također bila upitna. Neki povjesničari su osporavali dokumentarističku vrijednost djela i vjerodostojnost Evlije kao putopisca, uz navode da je sklon “pretjerivanju”, “izmišljanju” i “fantaziranju”. Osobito se to odnosilo na brojčane podatke za koje se često tvrdilo da su pretjerani (primjerice, broj vjerskih objekata u nekom gradu, stanovnika, mahala itd.). Također su mnogo skeptičnosti izazivali nepoznati toponimi, pogrešno zapisana osobna imena, netočni datumi, ne uvijek jasan itinerar, “magloviti” opisi nekih zgoda i mjesta, pozivanje na zapadne kronike i autore itd. Zbog navedenih razloga brojne vrijedne spoznaje koje donosi “Putopis” nisu bile dostatno korištene u jugoslavenskoj historiografiji nego su se odbacivale kao neistinite i pretjerane.¹⁸ Generalni stav o Evliji mogao bi se svesti na ocjenu

Fehima Spahe da je “Evlija Čelebija pisac pun fantazije, koji traži samo čudnovate stvari i pustolovine; njemu su često draže priče nego historijska predanja, pa u svojim prikazivanjima dosta puta i pretjera. Ako mu to odbacimo, njegovo je djelo prava riznica kulturno-historijskih, folklorističkih i zemljopisnih podataka”.¹⁹ I sam je Šabanović u uvodnoj studiji “Putopisa” jasno upozorio na prednosti i mane *Seyahatnâme* te se donekle ustezao od donošenja definitivnog suda o Evlijinoj pouzdanosti dok se pojedine obavijesti ne sravnaju s drugim relevantnim izvorima. Kao vrlo savjestan znanstvenik nastojao je provjeravati Evlijine navode kad god je to mogao i upozoravati na evidentne greške u njegovim kazivanjima. Neke neosporive nedostatke pripisivao je samom Evliji i njegovoj bujnoj mašti, a neke pak objektivnim okolnostima u kojima je nastajalo djelo i njegova tiskana verzija. Naime, Šabanović je odlomke *Seyahatnâme* koji se odnose na jugoslavenske krajeve prevodio na temelju istanbulskog izdanja koje je izlazilo od 1896/7. do 1938. godine. Iako vrsni orijentalist i osmanist, povremeno se nalazio u velikim mukama kako prevesti cenzuriran i nejasan tekst. Stoga je u predgovoru “Putopisa” napisao da u nekim slučajevima uopće nije bilo jasno što pojedina mjesta znače i da su se rečenice mogle shvatiti na više načina. Nadalje, istaknuo je nemarnost izdavača, ustvrdivši da izdanju na temelju kojega je prevodio nedostaje savjesnost. Prema njegovu mišljenju, tiskano izdanje obiluje mnogim manama i krupnim nedostacima, tako da mi ne možemo uvijek znati koje mane i nedostatke djela moramo pripisati autoru, a koje izdavaču i drugim okolnostima. Prije svega tu se zapaža da je tekst samovoljno ispušten bez ikakva obzira na važnost izbačenih mjesta za povezanost teksta. Osim toga, tu su jezik i stil na najnevjerotniji način “korigirani i popravljeni”, to jest na mnogim mjestima je Evlijin nešto arhaičan način izražavanja izmijenjen i modernizovan prema ukusu izdavača. Ima također vrlo mnogo štamparskih grešaka. Tu se nalaze oblici, riječi i izrazi koji ne postoje u turkologiji, a nastali su uslijed nepažljivog čitanja ili nerazumijevanja pri čitanju. Zbog svega toga, a naročito zbog samovoljnog izbacivanja teksta, prevođenje je na mnogim mjestima petog i šestog sveska bilo jako otežano, pa sam pri tom često morao pribjegavati vlastitoj interpretaciji tih mjesta.²⁰

AUTOGRAFI

Najvažnija činjenica koja je znatno izmijenila mišljenje znanstvenika o značenju Evlijinog djela kao relevantnoga povijesnog izvora je otkriće autografa. Naime, osim rukopisa iz Pertev-pašine biblioteke, u

¹⁴ Andrić, M. *Simpozij o Evliji*, str. 377; *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (ur. Gabor Ágoston, Bruce Masters), New York, 2009, str. 210.

¹⁵ Andrić, M. *Simpozij o Evliji*, str. 379; *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. II, Leiden, Brill, 1991, pod EWLIYÂ ÇELEBI, str. 718.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibid., str. 279-380; Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. XV-XVI.

¹⁸ M. Andrić primjećuje da iz navedenih razloga saznanja iz Evlijinog djela nisu korištena za pisanje *Historije naroda Jugoslavije* II, ugledne sinteze povijesti koja je tiskana 1959. u Zagrebu. Vidjeti: Andrić, Marta. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Bugünkü Hürvatistan'ı Anlatan Bölümlerinin Eski Yugoslavya Dillerine Çevirileri ve Yankıları*. Rukopis, str. 3.

¹⁹ Spaho, Fehim. “Hrvati u Evlija Čelebijinu Putopisu”, *Hrvatsko kolo*, knj. XIII, 1932, 41-50, str. 43.

²⁰ Šabanović, H. “Evlija Čelebi i njegov Putopis”, str. 6.

Istanbulu je tijekom desetljeća pronađeno još nekoliko prijepisa *Seyahatnâme*. Između ostaloga, u paviljonima Bagdad i Revan palače Topkapı u Istanbulu pronađen je komplet za koji većina stručnjaka, poput primjerice Richarda Kreutela, smatra da se radi o izvornom Evlijinom rukopisu odnosno o autografu.²¹ To je otkriće dovelo do odluke da se spomenuti rukopis transliterira i objavi kako bi bio pristupačniji znanstvenoj javnosti. Latinički transkript svih deset svezaka objavljivan je u Istanbulu u razdoblju od 1998. do 2007. godine u izdanju izdavačke kuće *Yapı Kredi Yayınları* pod naslovom *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Tako je stotinu godina nakon izdanja prvih nekoliko svezaka *Seyahatnâme* na temelju nepotpunog rukopisa iz Pertev-pašine biblioteke izdana Evlijiina izvorna verzija na temelju rukopisa iz paviljona Bagdad (knjige I-V, VII-VIII) i Revan (knjiga VI). Knjige IX. i X. tiskane su na temelju kombinacije nekoliko rukopisa.²² Na pripremi toga izdanja radili su turski i svjetski osmanisti (Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin, Z. Kurşun, R. Dankoff).

Kako su znanstvenici različitog profila počeli temeljitije i intenzivnije proučavati Evlijiino djelo i objavljivati svoja istraživanja, tako su uočene ozbiljne razlike u rukopisu iz Pertev-pašine biblioteke u odnosu na autograf, te je postalo mnogo jasnije da su neke "pretjerane brojke", "čudna imena" i "nelogičnosti" posljedica prepisivačkih pogrešaka. Uz to, u autografu je pronađeno i posve novog materijala. Navedene razlike uvelike su potaknule proces revalorizacije i pridonijele promjeni mišljenja pojedinih stručnjaka o pouzdanosti *Seyahatnâme* kao povijesnog izvora.²³ Slobodno se može ustvrditi da se u stručnim osmanističkim krugovima danas na Evliju i njegov putopis gleda s uvažavanjem. K tome, sada je posve sigurno da niti ovaj autograf nije konačna verzija kakvu je Evlija imao namjeru napisati. Ugledni osmanist Robert Dankoff, koji je velik dio svoje karijere posvetio proučavanju Evlijinog rukopisa, i istaknuta osmanistica Suraiya Faroqhi koja se u svojim dugogodišnjim istraživanjima iscrpno služila navedenim izvorom, slažu se da je pronađeni primjerak vjerojatno samo koncept ili skica na temelju koje je trebala biti napisana konačna verzija.²⁴ Općenito se smatra da je djelo nastalo tako što je Evlija bilježio kratke opaske na licu mjesta ili za vrijeme trajanja puta (vjerojatno ih je

diktirao svome tajniku koji ga je svuda pratio), a kasnije ih redigirao. No to nikada nije činio odveć revnosno pa odatle ponekad i "sirovost" u izričaju i stilu, pogreške u nekim datumima, itineraru i redosljedu mjesta koja je posjetio itd. Pred kraj života te je bilješke nadopunjavao i dotjerivao, ali nikada nije u potpunosti završio svoj rukopis. Vjerojatno ga je smrt spriječila u tome.²⁵

Navedene spoznaje odrazile su se i u natuknicama u enciklopedijskim priručnicima o Evliji i njegovom djelu. Primjerice u Enciklopediji islama (*The Encyclopaedia of Islam*) u izdanju iz 1991. godine, u odjeljku koji su napisali J. H. Mordtmann i H. W. Duda, *Seyahatnâme* se ocjenjuje kao djelo osmanske "lake" književnosti 17. stoljeća, koje je zadovoljavalo potrebe onodobnih obrazovanih slojeva Carstva za zabavom i informacijama i koje je, zbog tradicionalne narativne tehnike i uporabe kolokvijalnoga osmanskoga turskoga nadopunjenoga kitnjastim frazama, bilo prihvatljivo širem krugu čitateljstva. Ističe se da se radi o izvoru u kojemu ima dosta pretjerivanja i u kojemu se uočava nedostatak osjećaja za prenošenje povijesne istine jer je autoru ponekad bilo važnije zapisati legende negoli činjenice. Osim toga, tvrdi se da su književne ambicije sprečavale Evliju da zabilježi stvari onakvima kakve je doista vidio i doživio. Na kraju autori ipak ustvrđuju da *Seyahatnâme* nudi mnoštvo saznanja o kulturnoj povijesti, folkloru i geografiji zemalja koje je Evlija posjetio, a kao posebnu vrijednost ističu to što se u djelu odražava mentalni pristup osmanske elite 17. stoljeća nemuslimanskom Zapadu.²⁶

U Enciklopediji Osmanskog Carstva (*Encyclopedia of the Ottoman Empire*) objavljenoj 2009. godine u natuknici koju je napisao Gottfried Hagen *Seyahatnâme* se ističe kao najvažniji pojedinačni tekst osmanske literature te najveće djelo takve vrste ne samo u kontekstu islamske civilizacije nego vjerojatno i u svjetskom kontekstu uopće. Ocjenjuje ga se kao povijesni izvor jedinstvenog bogatstva koji donosi obilne i dragocjene podatke o gotovo svim krajevima prostranoga Carstva. Iako se naglašava da nije uvijek lako uspostaviti jasnu distinkciju između pouzdanih činjenica i Evlijinih maštovitih digresija interpoliranih radi zabave potencijalnog čitateljstva, kritičnost je znatno ublažena.²⁷

Danas je povjesničarima mnogo jasnije da prilikom iščitavanja *Seyahatnâme* uvijek na umu treba imati namjeru autora koja služi kao svojevrsni "ključ" za razumijevanje djela. Pišući svoj dnevnik, Evlija je publici želio pružiti opis Osmanskoga Carstva i zemalja u okruženju i napisati neku vrst vodiča. Stoga je informirao čitatelje o povijesti krajeva koje je posje-

²¹ *History of the Ottoman State, Society and Civilisation*, str. 73.

²² Tiskane su ponajviše na temelju rukopisa iz Pertev-pašine i Hadži Bešir-agine biblioteke. Vidjeti primjerice: Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli TranskripsiyonuDizini* (priređili: Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff), X. Kitap, Istanbul, 2007.

²³ Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 153-154.

²⁴ *Ibid.*, str. VIII.

²⁵ *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. II, str. 717-720.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, pod Evliya Çelebi, str. 209-210.

tio, administrativnoj organizaciji, geografiji, topografiji, urbanom životu, društvenim slojevima, ekonomskom životu, lokalnim jezicima, hrani, odjeći, običajima itd. Nadalje, želio je ostaviti zapis o tijeku svojih putovanja i pustolovina, odnosno o komičnim i dramatičnim dogodovštinama koje je proživljavao na putu. I konačno, želio je svoje čitatelje i zabaviti. Stoga je zapisivao legende, snove, anegdote iz života osmanske dvorske i provincijske elite i druge sadržaje za koje je znao da će privući pažnju onodobnog čitateljstva.²⁸ Općenito se može ustvrditi da je Evlija mnogo pouzdaniji u svojim kazivanjima kada želi informirati čitatelja negoli kad ima namjeru razonoditi ga.

EVLIJA O HRVATSKIM KRAJEVIMA

Evlija je u razdoblju između rujna 1660. i lipnja 1664. godine u više navrata posjetio različite hrvatske regije i područja koja su tijekom 17. stoljeća bila razdijeljena između Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Na prostorima Bosanskoga pašaluka, uključujući i Slavoniju i Srijem, posjetio je gotovo svako značajnije gradsko naselje i utvrdio. Na područjima pod habsburškom i mletačkom vlašću obišao je veći broj važnijih gradova, a posjetio je i Dubrovačku Republiku. U smislu saznanja o hrvatskim krajevima izuzetno su važni dijelovi petog, šestog i sedmog sveska iako se sporadičnih informacija može pronaći i u drugim svescima. Primjerice, u desetoj knjizi, koja je cijela posvećena boravku u Egiptu, Sudanu i Etiopiji, Evlija se u svojim reminiscencijama prisjeća određenih pustolovina koje je doživio tijekom boravka na graničnom području između mletačke Dalmacije i osmanske Bosne, a koje su mu ozbiljno narušile zdravlje (čini se gnojna upala u predjelu prepona). Tek kada je u Egiptu konačno pronašao lijek za svoju dugogodišnju boljku, prisjetio se cijele avanture.²⁹

²⁸ Čelebi, E. *Putopis*, str. 53; Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 153-154.

²⁹ Na mjestu gdje opisuje sukove i drogeriste usred staroga Kaira prisjetio se kako se 1056. godine po hidžri / 1646-47. godine nakon poraza Tekeli-paše na Danilovu kod Šibenika, izgubio i danih luto opasnim šumama, okružen još opasnijim "hrvatskim uskokima". Zato je zakopao oružje i novac, pa nastavio tražiti spas dok nije naišao na neke muslimane drvosječe koji su mu rekli: "hod'amo sinko, hod'amo". Oni su ga odveli u Glamoč gdje je dobio konje kako bi se mogao vratiti po skrivene stvari. Nakon što je pronašao svoje stvari, vratio se u Glamoč, ali je iste noći pao u krevet bolestan i ležao sedam dana. Posljedice upale osjećao je sve dok u Kairu nije popio neki vrlo učinkovit lijek. Ovaj događaj, spomenut u I. knjizi i detaljno opisan u X. knjizi je dvojbena što se tiče kronologije jer se navodno dogodio 1646. godine u vrijeme kad je zapravo bio u Anadoliji, no nemamo razloga sumnjati u istinitost doživljenoga iskustva skrivanja pred "hrvatskim uskokima" (iako posljedice za njegovo zdravlje nisu možda bile tako ozbiljne kako ih je prikazao). Detaljnije: *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, X, str. 145.

CILJ RADA I REZULTATI KOMPARATIVNE ANALIZE

Cilj ovog rada je komparativna analiza "Putopisa" odnosno Šabanovićevog prijevoda *Seyahatnâme* i V, VI. i VII. knjige autografa kako bi se na temelju preliminarnog istraživanja niza odabranih primjera utvrdila razlika u količini i vrsnosti informacija, provjerila vjerodostojnost nekih Evlijinih svjedočanstava i pridonijelo procjeni pouzdanosti *Seyahatnâme* kao izvora za povijest hrvatskih zemalja i susjednih regija. To istraživanje valja promatrati tek kao uvodno; buduća detaljna istraživanja zasigurno će prilikom analize morati uzeti u obzir cijelu tiskanu verziju na temelju koje je H. Šabanović prevodio. I ne samo nju, nego što je moguće više drugih verzija i prijevoda ako postoje (vidjeti "mađarski primjer", bilješka broj 39). Također, nemoguće je bilo u radu ograničenog opsega poput ovoga navesti sve promjene, razlike i greške koje su uočene komparativnom analizom, nego je bilo nužno ograničiti se na one ilustrativnije, tipične i češće primjere.

Valja opet naglasiti da je Hazim Šabanović vrlo dobro preveo tekst kojim je raspolagao, tako da se gotovo može staviti znak jednakosti između "Putopisa" i tiskanog izdanja ("Abdulhamidova") od prije blizu stotinu i dvadeset godina. Za velike, pa i vrlo velike manjkavosti tog izdanja on nije odgovoran. Uglavnom je kratko dugačke naslove te pokoju Evlijinu upadicu koja mu se činila nezgodnom za vlastitu političku podobnost u to vrijeme, pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća. Unatoč tome, uspoređivali smo ovdje odabrana "problematična" mjesta u "Putopisu" i predložku (*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Istanbul 1314. – 1318. dalje u tekstu: E.Č.S.). Dakle, nije lako, a ni potrebno s obzirom na zanimanje hrvatske javnosti uvijek upućivati na arabičko izdanje koje je teško dostupno i rijetki ga mogu čitati. Jugoslavenska i post-jugoslavenska historiografija, pače osmanistika, do sada je iznimno rijetko umjesto prijevoda koristila staru tursku publikaciju, jer objektivne potrebe gotovo nije ni bilo. Uvjetno izjednačavanje prijevoda i predložka ima posve praktičnu svrhu i polazi od nedvojbene točnosti prijevoda.

Već i letimičan pogled u izvorni tekst *Seyahatnâme* odnosno u one dijelove autografa koji su važni za povijest hrvatskih i susjednih zemalja pokazuje dramatične razlike i odstupanja glede obavijesnog potencijala. Bez pretjerivanja može se ustvrditi da u autografu ima čak 35 posto više teksta te da se gotovo u svakom dijelu koji govori o nekoj hrvatskoj regiji ili području, naselju ili historijskom događaju pojavljuju nove informacije kojih nema u "Putopisu". To se odnosi i na prostore današnje Bosne i Hercegovine te Srbije. Ponekad su te informacije nadopuna podacima u Šabanovićevom prijevodu (odnosno E.Č.S.), no ponekad su posve različite, čak i kontradiktorne. Usporedbom "Putopisa" i autografa sada je moguće razrješiti neka nejasna mjesta i ispraviti

greške koje su se potkrale prilikom tiskanja, moguće je nadopuniti cenzurirana mjesta, upotpuniti saznanja o mnogim gradovima i krajevima koji djeluju "manjkavo" i "maglovito" opisani, rekonstruirati točan itinerar po hrvatskim krajevima itd. S obzirom na zavidnu količinu posve nepoznate autentične i originalne historijske građe koja se pronalazi u autografu nužno je upozoriti stručnu javnost na potrebu novog prijevoda pojedinih dijelova V, VI. i VII. sveska *Seyahatnâme* na hrvatski jezik, kao i dijelova ostalih svezaka, što će donijeti bitno nove informacije i baciti novo svjetlo na hrvatsku i regionalnu povijest ranoga novoga vijeka. Uz to, nužno je izvršiti kritičku analizu nove građe. Slika hrvatskog društva ili bolje rečeno društava u različitim političkim okvirima (osmanском, mletačkom i habsburškom) koja se nadaje u djelu *Seyahatnâme* tako će postati bitno drugačija, razumljivija i jasnija. Na taj način bit će moguće pridonijeti objašnjenju i interpretaciji ranomodernih nacionalnointegracijskih procesa, socijalnih i etno-konfesionalnih struktura i procesa, ekohistorijskih determinanata, geografskih odrednica itd. S novim prijevodom predodžba o vezama Hrvata s Osmanskim Carstvom, kao i o hrvatskoj ranonovovjekovnoj povijesti nužno bi trebala biti točnija i potpunija. Uspoređujući autograf i "Putopis" (odnosno E.Č.S) može se uočiti više vrsta pogrešaka.

BROJČANI PODACI

Najviše skeptičnosti među stručnim krugovima u jugoslavenskoj historiografiji izazivali su Evlijini brojčani podaci, primjerice kada navodi broj vjerskih i svjetovnih objekata u nekom gradu i mjestu koje je posjetio, broj stanovnika nekoga grada, visinu novčanog iznosa nadarbina sandžak-begova itd. Uvidom u autograf vidljivo je da su mnoge nerealno pretjerane i nerealno umanjene brojke uglavnom rezultat ne Evlijinih izmišljotina nego tiskarskih pogreški te omaški pri prepisivanju i prevođenju. Dapače, mogli bismo ustvrditi da je Evlija u tom smislu često vrlo pouzdan i precizan. Uvijek se trudio osobno osvjedočiti u istinitost brojčanih podataka koje je prenosio, primjerice na način da je opseg utvrdio i širinu varoš mjerio koracima gdje god je to bilo moguće, penjao se na najviše zgrade u gradovima kako bi brojao minarete i džamije, razdaljinu između udaljenih mjesta upisivao je u danima i konacima itd. Za one informacije koje nije mogao provjeriti iz prve ruke trudio se doći do relevantnog izvora na temelju kojega je donosio podatke. Tako se za pisanje svoga djela uvelike koristio službenim podacima iz poreznih popisa, kadijskih sidžila, kanun-nama... te usmenim informacijama upućenih ljudi iz osmanske administracije (povjerenika za prikupljanje harača kada donosi podatke o broju podanika koji plaćaju harač, muhtesiba kada donosi podatke o visini tržišnih taksi koje se ubiru u gradu, defterdara itd.). Tako uz odavna poznati i

komentirani podatak o 73 obveznika džizje u Bosni (u opisu Sarajeva) iznenada "izranja" na površinu podatak o 41 000 obveznika baštinskog harača prilikom opisa Banje Luke.³⁰ Kad nije mogao doći do pouzdanih informacija Evlija je radije ostavljao prazninu negoli upisivao netočne podatke. Stoga je mišljenje onih povjesničara koji su mu pripisivali tendencioznost namjernog uvećavanja (primjerice islamskih vjerskih objekata i muslimanskih kuća u nekom gradu) i umanjenja brojki (primjerice, broja muslimanskih i kršćanskih zarobljenika), u najmanju ruku neutemeljeno. Također je potrebno naglasiti da je Evlija prilično pouzdan kada donosi brojčane podatke koji se tiču osmanskih građevina, mahala, broja poreznih obveznika, kuća itd., odnosno kada želi da ga čitatelji shvate ozbiljno.³¹ Slijede primjeri nekih od različitosti koje je temeljem uvida u autograf sada moguće ispraviti, nadopuniti ili promijeniti.

Stanovništvo. Prema podacima u "Putopisu" (odnosno E.Č.S) Beograd ima 98 000 stanovnika, a prema autografu 48 000 stanovnika u 60 mahala.³² Podatak o stanovništvu u autografu djeluje realnije, a k tome je upotpunjen brojem mahala, o čemu nema informacija u "Putopisu" (odnosno E.Č.S.).

Vjerski objekti. Posebno zanimljivo je pitanje vjerskih objekata u gradovima. Tako se primjerice u "Putopisu" (i E.Č.S.) navodi da u Beogradu ima 270 džamija, a u autografu piše 217 mihraba.³³ Za kasabu Nevesinje u "Putopisu" piše da ima 50 džamija, a u autografu pak piše 11 mihraba.³⁴ Za Zvornik se u autografu navodi da je imao 18 mihraba, a u "Putopisu" piše 2800.³⁵ Mihrab je prazno udubljenje u zidu koje pokazuje kibli, pravac k Meki. Mihrab je, u osnovi, jedini simbolički oblik džamije i od početka ima posvećeni karakter.³⁶ Čini se da pod izrazom "mihrab" Evlija nije predmnijevao samo džamije nego sve objekte s mihrabom i koji su stoga predstavljali molitveno mjesto. Iz autografa je vidljivo da Evlija molitvenim mjestima smatra džamije, mesdžide, tekije i zavije, musale, mezgite, ejne i buke, dakle sva mjesta pogodna za obavljanje molitve jer imaju mihrab. Historičari su dosad uglavnom s pravom odbacivali Evlijina kazivanja o brojnosti džamija i mesdžida u pojedinim gradovima kao pretjerane, no oni nisu znali da je Evlija pritom brojao mihrabe. Važno je istaknuti

³⁰ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, V, str. 261-262.

³¹ O Evlijinom odnosu prema brojevima vidjeti: Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 154-158.

³² Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 84; Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, V, str. 190.

³³ Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 85; Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, V, str. 190.

³⁴ Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 411; Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, VI, str. 255.

³⁵ Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 478; Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, VI, str. 290.

³⁶ Smailagić, Nerkez. *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990, str. 412.

da se u "Putopisu" mjestimično posve gubi pravo značenje jer je Šabanović riječ "mihrab" prevodio izrazima "džamija" i "mesdžid", ponekad i izrazom "islamska bogomolja", možda i ne znajući da su svi navedeni objekti i prostori mogli poslužiti kao obredna mjesta ako su imali mihrab. To je ujedno i primjer jedne od malobrojnih prevoditeljevih stvarnih pogrešaka. Nadalje, u autografu Evlija ponekad zasebno navodi ne samo broj džamija i mesdžida u gradu, nego svih postojećih vjerskih objekata, dok u "Putopisu" (i E.Č.S.) takvi detalji najčešće nedostaju. Primjerice u Gornjem i Donjem gradu beogradske utvrde sedam je građevina služilo kao mesdžid, četiri kao buka, dvije kao zavija, jedna kao mezigit, jedna kao ejne. Evlija im svima navodi utemeljitelje.³⁷ U "Putopisu" tih i takvih informacija nema, ne samo za Beograd nego ni za druge gradove. Sljedeći je primjer iz povijesti osmanskog Osijeka. Opisujući Osijek Evlija u autografu ističe da postoji 6 džamija u kojima se moli petkom, i 40 mesdžida, buka, musala, ejna i mezgita zajedno, odnosno ukupno 46 mihraba.³⁸ Broj od šest džamija sasvim odgovara današnjim spoznajama o urbanoj strukturi Osijeka u osmansko vrijeme. U "Putopisu" se pak navodi da u Osijeku ima "u svemu šezdeset i šest muslimanskih bogomolja".³⁹ U tekstu se nadalje opisuju tri džamije (Sulejman-hanova, Kasim-pašina i Mustafa-pašina) te se na taj opis nadovezuje rečenica da "osim tih džamija, ima ovdje četrdeset mahalskih mesdžida".⁴⁰ Oba podatka Šabanović u komentaru oštro opovrgava tvrdeći da je broj džamija barem udesetostručen, a mesdžida strašno pretjeran.⁴¹ U ovom konkretnom slučaju evidentno je da su podaci u "Putopisu" (odnosno E.Č.S.) netočni. I za Sarajevo u autografu stoji zapisano da ima zajedno stotinu mesdžida, buka i zavija⁴², dok u "Putopisu" (E.Č.S.) samo piše da u Sarajevu postoji stotinu mesdžida, opet uz Šabanovićevu opasku u bilješci da je taj broj svakako pretjeran.⁴³ Iz svega rečenoga proizlazi da broj ipak nije pretjeran jer je Evlija brojao sva molitvena mjesta, a ne samo mesdžide. Kad primjerice opisuje šehar Uskoplje (današnji Gornji Vakuf), Evlija u autografu kaže da ima trideset mihraba te nadodaje: "Mnogo je svijetlih džamija, ali ima i puno mesdžida".⁴⁴ U "Putopisu" pak piše da Uskoplje ima trideset džamija, uz Šabanovićevu napomenu u bilješci da je broj gotovo udeseterostručen, da je džamija bilo mož-

da najviše četiri.⁴⁵ Komparativnom analizom otkriveno je mnogo slučajeva poput već navedenih u kojima se autograf pokazao pouzdaniji u odnosu na "Putopis" (odnosno E.Č.S.).

Nadarbine. Tipične su i razlike poput sljedećih. Nadarbina (has) sandžak-bega Bosne iznosila je 650 000 akči u autografu. U "Putopisu" piše 600 050.⁴⁶ Nadarbina zeametskog defterdara iznosila je prema autografu 85 330 akči. U "Putopisu" piše 15 330.⁴⁷ Has bega Klisa iznosio je prema autografu 142 500 akči, a prema "Putopisu" 1425 akči.⁴⁸ Has sandžak-bega Krčkog sandžaka iznosio je 300 000 akči prema autografu, a prema "Putopisu" 200 000.⁴⁹ Has hercegovačkog paše dozeo je prema autografu čak 1 100 515 akči, a prema "Putopisu" samo 100 515 akči.⁵⁰ Sandžak Srijem brojao je 15 zeameta i 154 timara prema autografu, a prema "Putopisu" 154 zeameta i timara.⁵¹ Točnost navedenih podataka u autografu odnosno u "Putopisu" svakako treba provjeriti u drugim relevantnim izvorima, poput poreznih popisa.

Mahale. Sarajevo je prema podacima u autografu imalo 104 mahale, a u "Putopisu" (odnosno E.Č.S.) 400.⁵² Iako Šabanović u bilješci jasno ukazuje na evidentnu grešku i napominje da je Sarajevo u Evlijino vrijeme moglo imati najviše 104 džamije pa niti mahala nije moglo biti više, ipak su brojke poslužile za različite spekulacije i kao dokaz Evlijinih izmišljotina. Taj ispravak je potvrdila Evlijine pouzdanosti. Isto tako, prema autografu, Zvornik je imao 18 mahala. U "Putopisu" je navedeno 80.⁵³

Kuće i kule. Prilikom opisa varoši utvrde Novi na obali Jadranskoga mora u "Putopisu" (odnosno E.Č.S.) stoji da u pet mahala ima 3080 kuća što je dakako posve pretjerano i s pravom izaziva dvojbe.⁵⁴ Iz stručne literature je poznato da je prosječna mahala nekoga osmanskoga grada obično imala između 20 i 80 kuća. Kako u autografu piše 306 kuća, Evlijina pouzdanost više nije upitna ni u ovom konkretnom slučaju.⁵⁵ Prilikom opisa livanjske utvrde u autografu

⁴⁵ Čelebi, E. *Putopis*, str. 130.

⁴⁶ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 103; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 218.

⁴⁷ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 104; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 218.

⁴⁸ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 138; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 229.

⁴⁹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 157; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 236.

⁵⁰ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 393; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 246.

⁵¹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 351; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 100.

⁵² Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 105; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 218.

⁵³ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 478; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 290.

⁵⁴ Čelebi, E. *Putopis*, str. 432.

⁵⁵ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 265.

³⁷ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 191.

³⁸ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 106.

³⁹ Čelebi, E. *Putopis*, str. 364. Više sreće s brojem "džamija" imao je Imre Karacson. Koristio je jednu drugu od niza "defektnih" varijanata, gdje se govori o 44 mihraba u Osijeku. Imre Karacson, *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai : 1660-1664*. Budapest: MTA, 1904. – XVI, 547 str.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 365.

⁴¹ *Ibid.*, str. 364-365, bilješka 71, 76.

⁴² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 219.

⁴³ Čelebi, E. *Putopis*, str. 108.

⁴⁴ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 226.

doznajemo da su u njoj smještene tri male kuće, tri skladišta za žito i careva džamija u koju može stati jedva dvadesetak ljudi.⁵⁶ U “Putopisu” se pak iščitava da se u livanjskoj utvrdi nalazi 300 malih kuća, tri skladišta za žito i careva džamija.⁵⁷ S obzirom na sačuvane ostatke livanjske utvrde čini se da je i u ovom slučaju opis u autografu bliži istini negoli u “Putopisu” (odnosno u E.Č.S.). Prilikom opisa beogradske utvrde u “Putopisu” navodi se da “... u uglovima devetorostrikih gradskih zidina ima ukupno 160 kula...” dok se u autografu navodi da ima ukupno 116 kula.⁵⁸ Zvornik je u Evlijino vrijeme imao prema autografu 2800 pokrivenih kuća, a prema “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) 2800 islamskih *bogomolja*.⁵⁹

Zarobljenici i vojnici. Evlijine informacije o zarobljenicima svakako pomažu povjesničarima u nastojanjima da pokušaju premostiti jaz između napadno velikih brojk i u zapadnim izvorima o zarobljenicima iz kršćanskih zemalja odvođenima u unutrašnjost Carstva, i istočnih izvora koji zarobljenike i roblje spominju u mnogo manjoj mjeri. U “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) broj je zarobljenika vjerojatno zbog tiskarske greške u više navrata izmijenjen. Jednom prilikom osmanski su ratnici ugrabili u okolici Splita 1600 sužnjeva prema autografu, a prema “Putopisu” 600.⁶⁰ Nadalje, u “Putopisu” (odnosno u E.Č.S.) nema informacija o šest stotina žena i djece koja su postala ratni plijen Osmanlija prilikom jednog četovanja već o “ogromnom plijenu”.⁶¹ Kad je Evlija posjetio Split, ugledao je galije na kojima su muslimanski zarobljenici služili kao veslači. U opisu u autografu je zapisano da sa svake strane galije ima po pedeset vesala na kojima veslaju muslimanski sužnjevi, a u “Putopisu” piše deset vesala.⁶² U bici koja se odigrala na hrvatskom tlu, u autografu se navodi da je od 30 tisuća vojnika njih sedam stotina poginulo, a u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) se navodi da je od 1300 vojnika njih sedam stotina poginulo.⁶³ Iz onoga kako su se dalje odvijali događaji, posve je jasno da su podaci o veličini vojske navedeni u autografu ispravni.

Ostalo. Prema autografu zarobljeni bihački kape-tan je teglio 27 oka, a prema “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) 12 oka teške željezne okove na nogama kad ga je Evlija susreo u Čakovcu kod Zrinskoga. U znak Evlijine dobrodošlice pucano je, prema autografu,

“možda iz tisuću topova”, dok u “Putopisu” piše dvije tisuće.⁶⁴ Kad je Evlija mjerio u koracima dužinu od jednog do drugog dijela zborničke varoši napisao je, prema autografu, da ima 5500 koraka, a prema “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) 500 koraka. Isto tako, Zvornik je bio sjedište kadiluka od 300 akči prema autografu, dok u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) piše 400 akči. Prevoditelj opet točno primjećuje grešku u predlošku s kojega je prevodio i navodi da nije ni postojao kadiluk od 400 akči.⁶⁵

Iako je većinu ovakvih i sličnih brojčanih podataka gotovo nemoguće provjeriti, nužno je ukazati na učestalost različitosti u dva komparirana izvora.

TOPONIMIJA, ANTROPONIMIJA, TITULE

Toponimija. Dosta različitosti susreće se i u toponimiji, odnosno prilikom zapisa imena utvrda i mjesta. Iako Evlijin itinerar po hrvatskim zemljama nije uvijek posve jasan i logičan, ponekad razlog pogreškama nije u Evlijinim zabilješkama nego u netočno prepisanim i tiskanim toponimima. Do sada je na temelju “Putopisa” (odnosno E.Č.S.) neke pogrešno zapisane toponime bilo nemoguće pročitati, a kamoli ubicirati. H. Šabanović se ponekad domišljao imenima mjesta da bi na kraju bio prisiljen ostaviti ih u nezgrapnom obliku kako je bilo zapisano u tiskanom izdanju s kojega je prevodio. Uvidom u autograf sada znamo da umjesto imena nepoznatog mjesta “Tundžara” u Dalmaciji treba pisati “Lončarić”⁶⁶, umjesto sela “Čilek” treba pisati “Čelebić”⁶⁷, umjesto “brdo Musnik” treba upisati “brdo Musić”⁶⁸, umjesto planina “Devina” pokraj Sarajeva treba upisati “Ravna planina”⁶⁹, umjesto nepostojećega grada “Kotar” treba upisati “Krupa”⁷⁰, umjesto “utvrda Marjan” treba pisati “utvrda Marina”, umjesto nepoznatog toponima “Merti” u Moslavini treba pisati “Kirinti / Kirintija”,⁷¹ umjesto toponima

⁶⁴ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 245-246; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 275.

⁶⁵ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 478; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 290.

⁶⁶ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 178; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 245.

⁶⁷ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 172; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 242.

⁶⁸ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 178; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 245.

⁶⁹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 111; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 219.

⁷⁰ Šabanović je upozoravao da Evlija Ravne kotare naziva gradom, pretpostavljajući da pod “grad Kotar / Kopar” zapravo misli na Ravne kotare, no u latiničnom transkriptu nedvojbeno je toponim pročitao kao Krupa (grad nedaleko od Bihaća) pa time cijeli smisao odlomka postaje jasniji, a hipoteze o postojanju grada Kotara nedaleko od Zadra neutemeljene. Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 163, 248; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 238, 276.

⁷¹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 244; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 274.

⁵⁶ Ibid., V, str. 229.

⁵⁷ Čelebi, E. *Putopis*, str. 138.

⁵⁸ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 78; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 187.

⁵⁹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 478; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 290.

⁶⁰ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 178; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 245.

⁶¹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 145; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 232.

⁶² Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 200; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 254.

⁶³ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 492; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 318.

“Barkiri” treba pisati “... drugu stranu...” (... *bir gayri canibi...*)⁷², umjesto “Zrb deresi” treba upisati “Zob deresi” ili “Dolina zobi”⁷³, umjesto “Vlaška” treba upisati “Stari Vlah”⁷⁴, umjesto “Knin” treba upisati “Tinj”⁷⁵, umjesto “Crnilo” treba upisati “Mokro”⁷⁶, umjesto “rijeka Tuz” treba upisati “rijeka Dunav”⁷⁷, umjesto Kor Kulu treba pisati Kula Krupa⁷⁸, umjesto visoravan “Zeriče” treba upisati visoravan “Zupci”⁷⁹, umjesto Neferija treba upisati Nazaret (Lazaret kod Dubrovnika) itd.⁸⁰ Nadalje, Evlija u autografu nabraja neke toponime i mjesta koja je posjetio, a koja ne nalazimo u “Putopisu”, primjerice “polje Hirvadin” u sjevernoj Dalmaciji⁸¹, “Stara Korpa” (Stara Krupa?), “Dereslak”.⁸² Njih za sada nije moguće ubicirati. K tome, neki su izrazi krivo pročitani kao toponimi. Primjerice, kod Livna “Guskina planina” (pročitano kao *Kaz Daği*) zapravo je pećina koju je izdubio (*kazdği*) jedan džin.⁸³ “Velika kujundžijska mahala” u Osijeku zapravo je “mahala Velike kapije”.⁸⁴ Na kraju opisa Požege ne piše da je “izgled ovog grada neobičan i čudan”, nego se radi o novom odlomku naslovljenom “neobičan i čudan događaj”.⁸⁵

Zanimljivi su i Evlijini zapisi o etimologiji pojedinih toponima kojih uglavnom ne nalazimo u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.). Ovdje treba napomenuti da Evlija vjerojatno prenosi lokalnu pučku etimologiju ili se pak sam domišlja nazivima. Tako primjerice etimologiju imena poznate srednjovjekovne kule “Ne-

bojša” u beogradskoj utvrdi povezuje s riječima “Udri, ne boj se”, referirajući se na snagu koju je ta utvrda imala u beogradskom obrambenom sustavu u vrijeme osmanskih provala.⁸⁶ Etimologiju imena Sinja nedaleko od Splita povezuje s perzijskom riječju “grob”⁸⁷, kao i kasabe Nevesinje sa sintagmom “Novi grob” (*nev – nov, sin – grob*).⁸⁸ Danilovo je zapravo drugi naziv za Kosovo polje.⁸⁹

Antroponimija. Osobna imena su također često iskrivljena i pogrešna, primjerice imena utemeljitelja zakladnih objekata, provincijskih dostojanstvenika itd. U Sarajevu je tako han vjerojatno podignuo Hadži Nezir, a ne Hadži Tartar kao što piše u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.).⁹⁰ U Banjoj Luci je vjerojatnije postojao Čovićev (*Čovozade*) mekteb, a ne Đevri-zadeov mekteb.⁹¹ Kliški sandžak-beg Beli Sari Ibrahim-beg je samo Sari (Žuti) Ibrahim-beg jer je greškom umjesto turskog naziva za titulu kliškog bega (*Klis sancağı beği Sari İbrahim beğ*) upisan izraz “beli”, pa je greška postala dio imena.⁹² Umjesto posve čudnovatog imena Eb-paša trebalo bi upisati Ak (Bijeli) Mehmed-paša, umjesto Mimar Ali-aga trebalo bi upisati Madžar Ali-paša kao ime jednog od poznatih utemeljitelja zakladnih objekata u Beogradu⁹³, umjesto Filibeli Mustafa-paša trebalo bi upisati Kibleli Mustafa-paša kao ime osječkog dobrotvora⁹⁴ itd. Poznatoga bosanskog beglerbega koji je poginuo kod Siska 1593. godine Hasan-pašu Evlija u autografu naziva Duš, a u “Putopisu” piše Došen⁹⁵, Husam-paša je zapravo Hurrem-paša⁹⁶, umjesto ban Vornik trebalo bi upisati ban Vojnik⁹⁷ itd.

NEJASNE REČENICE

Ponekad zbog jedne ili više nejasnih riječi cijela rečenica gubi na smislenosti i sadržajnosti. Uvidom u autograf i nadasve pažljivim čitanjem sada je moguće ispraviti neka od takvih nejasnih i dvojbjenih mjesta. Primjerice, kad se Evlija popeo na 105 stepenica visok

⁷² Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 185; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 249.

⁷³ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 190; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 252.

⁷⁴ Kad opisuje Sarajevo, Evlija kaže da pšenica u Sarajevo dolazi iz područja Staroga Vlaha i Hercegovine, a ne iz Vlaške, kako stoji u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.). Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 118; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 188.

⁷⁵ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 171; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 242.

⁷⁶ Prilikom opisa Sarajeva Evlija daje hidrološke podatke o izvorima tekuće vode u Sarajevu. U “Putopisu” stoji “... vrelo koje dolazi s Crnila je kao voda života...”, dok u autografu piše “... cebel-i Mokra cânibinden gelen ayn-ı (---) gûyâ aynü'l-hayâtıdır.” Toponim *Crnilo* posve je nepoznat u navedenim krajevima, za razliku od *Mokra*, pa Evlijino kazivanje dobiva smisao. Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 111; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 219.

⁷⁷ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 446; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 272. Šabanović je ispravno pretpostavio u komentaru da se radi o rijeci Dunav iako je u tekstu ostavio “rijeka Tuz”.

⁷⁸ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 461; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 279.

⁷⁹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 433; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 266.

⁸⁰ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 435; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 267.

⁸¹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 239.

⁸² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 266.

⁸³ Idem, str. 229.

⁸⁴ Idem, VI, str. 105.

⁸⁵ Idem, V, str. 271.

⁸⁶ Ibid., str. 188.

⁸⁷ Ibid., str. 234.

⁸⁸ Ibid., VI, str. 255.

⁸⁹ Ibid., str. 249.

⁹⁰ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 113; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 220.

⁹¹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 212; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 261.

⁹² Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 174; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 243.

⁹³ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 85.

⁹⁴ Ibid., VI, str. 104.

⁹⁵ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 220; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 265.

⁹⁶ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 220; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 266.

⁹⁷ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 478; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 290.

minaret Sulejman-hanove džamije u Gornjoj utvrdi u Beogradu, izbrojio je 65 *visokih kamenih minareta* u gradu, a ne *visokih zgrada* kao što stoji u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.).⁹⁸ Kad se Nikola Zrinski požalio Evliji na pogranične sukobe, upitao ga je: “Zašto turski vezir (*Türk veziri*) ne zauzda svoje vojnike?” U “Putopisu” piše: “Zašto Juruk (skitnica) vezir ne zauzda svoje vojnike?”⁹⁹ Vjerojatno je činjenica što su Juruci bili nomadi potakla Šabanovića na domišljanje o pravom značenju nerazumljive riječi u predlošku s kojega je prevodio. Kad opisuje Beograd Evlija u autografu informira čitatelja da gradski zapovjednik (dizdar) zapovijeda nad tisuću tobdžija, džebedžija, gradskom posadom i *azapskom* vojskom, a ne nad *arapskom* vojskom kao što piše u E.Č.S.¹⁰⁰ Kad opisuje osječki sajam, Evlija obavještava čitatelje da na jednoj strani stoje *kaniške age* (age iz Kaniže) s tri tisuće hrabrih i odvažnih momaka i čuvaju trgovce, a ne *kavaz-age*, kako je navedeno u “Putopisu” (doduše riječi su u E.Č.S. dosta izobličene).¹⁰¹ Osječki se sajam održavao u “palanci koja je malo izvan grada” (*şehirden alarga bir palanka*), a ne u “alargo-palati”, o čemu je već raspravljano u istraživanjima N. Moaćanina. Nedovoljno jasan prijevod k tome prikriva nekoliko ključnih činjenica o urbanoj strukturi Osijek: da u varoš vode dvije, a ne tri kapije i da broj mahala u gradu nije sedam nego 12.¹⁰² Prema autografu Evlija je primijetio da su se u vrijeme održavanja sajma na jednoj strani izvan utvrde smjestili sa svojim šatorima svi kuhari ovog vilajeta, a prema “Putopisu” svo stanovništvo čitavog ovog područja.¹⁰³ Prijepolje se ne sastoji od dvije kasabe kako stoji u “Putopisu” (stvarna greška u odnosu na E.Č.S.) nego je to kasaba od dva dijela (*iki bölük kasabadir*), samo što je drugi dio udaljen od prvog punih tisuću koraka, a put vodi preko groblja i uz obalu rijeke.¹⁰⁴ Prema autografu Dobra Kuća u Slavoniji je bio grad smješten u šumi, daleko od puta pa su zbog toga u njemu boravili samo kapetan i stotinu članova gradske posade. Tek jednom u godini u njega je dolazio naib kako bi sudio prema šerijatu. Osim džamije i kuća vojnika, u njemu nije bilo ničega drugoga. Evlija je bio jedini stranac koji se u tom trenutku nalazio u gradu. U “Putopisu” piše “kako grad

leži na putu, u njemu je samo kapetan i stotinu vojnika gradske posade”.¹⁰⁵ Rečenica time gubi smisao, a u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) nema ulomka u kojemu se navodi da u gradu nije bilo ni jednoga drugog čovjeka izuzev Evlije i vojnika, da nema ni hana, ni hama, ni čaršije te čak da nije ni sjedište naiba. Na stranici 226 u “Putopisu” stoji: “Idući iz gradova Siska i Zagreba u pravcu sjeverozapada prešli smo između dvije oštrice kroz napredne i naseljene hrvatske krajeve...”, a prema autografu: “Idući iz gradova Siska i Zagreba u pravcu sjeverozapada prošli smo kroz šumovitu zemlju naprednih i naseljenih krajeva naroda Hrvatske koji su između dva mača...”.¹⁰⁶ Kad govori o podijeljenosti između dva mača, Evlija vjerojatno aludira na to da bi Banska Hrvatska, kao i ostatak kraljevske Ugarske, trebala biti ne samo habsburški, nego i osmanski vazal.

Primjera nejasnih rečenica poput navedenih u “Putopisu” ima još i samo se putem komparativne analize autografa, osmanskoga tiskanog izdanja (E.Č.S.) i “Putopisa” može pridonijeti razrješenju takvih i sličnih dvojbenih mjesta.

NOVA GRAĐA

Gotovo na svakoj stranici koja se bavi hrvatskim područjima i susjednim regijama nalaze se nove informacije kojih nema u “Putopisu” odnosno u E.Č.S. Uglavnom se radi o podacima važnima za povijest svakodnevnice, osmansku arhitekturu, urbani život, ekohistoriju i historijsku geografiju te etnologiju. Ponekad je tek jedan detalj u rečenici nov, a ponekad su novi cijeli odlomci. Posao valorizacije i kritičke analize nove povijesne građe u autografu tek predstoji i ovom je prilikom moguće dati tek letimičan uvid u to o kakvoj je građi riječ. No već sada je moguće istaknuti da ta građa nudi vrijedne informacije koje će pomoći povjesničarima u istraživanju pojavnosti novih oblika društvenog, gospodarskog, kulturnog i vjerskog života na hrvatskim područjima za vrijeme osmanske vlasti, ali isto tako u razumijevanju procesa ranonovovjekovne političke integracije hrvatskih zemalja nakon odlaska Osmanlija. Osim toga, nova građa može znatno pridonijeti rasvjetljavanju nekih manje poznatih događaja u hrvatskoj povijesti te redefiniranju osmanske materijalne i nematerijalne baštine u hrvatskoj kulturi.

Nova građa uvelike nadopunjava dosadašnje spoznaje iz povijesti urbanog i gospodarskog razvoja pojedinih naselja i gradova. Primjerice, pri opisu Beograda saznajemo mnoštvo novina o zadužbinama Mehmed-paše Sokolovića (osobito o česnama s natpi-

⁹⁸ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 87; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 191.

⁹⁹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 248; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 276.

¹⁰⁰ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 82; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 189. I u ovom primjeru Šabanović u komentaru točno primjećuje da bi trebalo pisati “azapska” vojska.

¹⁰¹ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 367; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 107.

¹⁰² Moaćanin, Nenad. *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999, str. 162-163.

¹⁰³ U autografu stoji “... Bir tarafda cemî’i vilâyetin aşbâzları bu kal’adan taşra haymeleriyle konup...”. Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 367; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 106.

¹⁰⁴ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 389; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 244.

¹⁰⁵ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 234; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 270.

¹⁰⁶ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 226; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 266.

sima), o navikama stanovništva da u kućama grade hamame, o prosvjetnim objektima u kojima se poučava islamska vjerska tradicija i Evlijinom dojmu da je interes među beogradskim pukom za tu vrstu pouke slab. Evlija se osobito zadržava na opisu riječnog pristaništa u Beogradu i dotoku robe brodovima iz različitih dijelova Carstva. Između ostalog navodi da roba u Beograd stiže rijekom Savom iz utvrda na hrvatskom serhadu, poimence iz Bihaća, Kostajnice, Krupe, Udbine i Gradiške, Drinom iz utvrda Zvornik, Rača, Bijeljina, Bôğürdelen (Šabac), s područja Crnog mora iz utvrda Silistrija, Ruščuk, Vidin, Nikopolje i Sedd-i Islam. U Evlijino vrijeme u jednoj godini u Beograd je navodno stizalo po pet-šest tisuća brodova različite vrste i nosivosti, natovarenih robom što je, prema njegovoj prosudbi, bilo razlogom da su cijene u Beogradu bile niske.¹⁰⁷ Prilikom opisa Sarajeva također donosi mnogo novog materijala; tako primjerice u "Putopisu" (odnosno E.Č.S.) nema opisa Careve džamije koja se nalazila na strani nasuprot Carevog mosta prema rijeci Miljacki, iako je bila najveća, džemat vjernika navedene džamije mnogobrojan, a voda za uzimanje abdesta topla.¹⁰⁸ Cijeli je i novi odlomak o Srebrenici i rudniku srebra u Bosni.¹⁰⁹ Novi su detalji o osvajanju utvrde Vinčac kod Jajca, o borbama oko Jajca (o zauzimanju i preotimanju Jajca iz osmanske pod kršćansku vlast i obratno) i stanovništvu toga grada. U autografu je, u odnosu na "Putopis" (i E.Č.S.) također mnogo duži i detaljniji dio u kojemu se govori o reljefnim i hidrološkim odrednicama grada Jajca i njegove okolice, važnosti Vrbasa i Plive za gradsku ekonomiju, o značenju zadužbina Melek Ahmed-paše i ljudi iz njegove pratnje za obnovu grada nakon požara, kao i o etnokonfesionalnoj strukturi stanovništva u gradu.¹¹⁰ Za urbani, kulturni i gospodarski razvoj Banje Luke i okolice također saznajemo pregršt novih detalja: da u gradu ima jedanaest mekteba, od čega su najpoznatiji Ferhad-pašin i Čovićev, da ima devet tekija, da se porez na vinograd plaća od 5000 vinograda i bašča itd.¹¹¹ Novi su i detalji o Drnišu koji nadopunjuju dosadašnja saznanja o razvoju toga grada koji je svoj urbani procvat doživio u prvoj polovici 17. stoljeća. Tako se u autografu može iščitati da je Drniš imao nekoliko viših vjerskih škola (medresa), džamije prekrivene olovnim kupolama i bogate trgovce kojima su trgovine vrijedile više od 100 000 groša. Oni koji su raspolagali imovinom vrijednom 10 000 groša smatrani su siromašnima. U autografu još Evlija kaže da je Drniš bio sjedište Hrvatskog vilajeta.¹¹² Kao što je već naglašeno, ponekad u autografu nailazimo na

cijela nova poglavlja, poput odlomka o Kamengradu, Karinu, Tinju itd., ponekad su odlomci tek malo prošireni novim informacijama¹¹³, a ponekad je samo jedan detalj nov, ali taj detalj daje potpunije i jasnije značenje cijeloj rečenici. Primjerice, kad Evlija u autografu opisuje livanjsku utvrdu, onda kaže da je Melek Ahmed-paša popravio topove koji su *od godine poraza Tekeli-paše* preostali u gradu i poredao ih na bedeme grada. U "Putopisu" piše: "... popravio je topove koji su *od davnih vremena* preostali u gradu..."¹¹⁴

Za urbanu povijest Požege, Broda, Osijeka i drugih slavonskih gradova osobito su vrijedne nove Evlijine opservacije. Tako, na primjer, doznajemo brojno stanje vojne posade u požeškoj utvrdi (u vrijeme Evlijinog posjeta Požega je imala kapetana i čak šest stotina vojnika), kao i opis džamije koju Evlija u autografu naziva Šarkalut (opisuje je kao vrlo čvrstu, s minaretom i pokrivenu crvenom opekam od poda do krova).¹¹⁵ Nadalje, doznajemo da je u brodskoj utvrdi crkva pretvorena u Sulejman-hanovu džamiju te da ni u vrijeme Evlijinog posjeta nije imala minareta¹¹⁶, da je u vukovarskoj utvrdi džamija imala drveni minaret¹¹⁷, da je Voćin u utvrdi imao džamiju i zaviju, te izuzetno kultivirane i lijepe vrtove, voćnjake, ružičnjake i vinograde u okolici¹¹⁸, da je Pakrac imao Sulejman-hanovu džamiju, skladište za žitarice, skladište oružja, čvrste kule s topovima tipa *kolomburna* i *šahi*, tri medrese, ali ne primjerice i bezistan.¹¹⁹ Nove informacije o osmanskome Osijeku temeljene na autografu i bitno drugačije negoli u "Putopisu" već su objavljene u znanstvenim člancima N. Moaćanina, koji je obrađivao ekonomsku, socijalnu, etničku, konfesionalnu i urbanu strukturu naselja.¹²⁰ Uz to, nove spoznaje iz autografa u njegovim su radovima potkrijepljene drugim nenarativnim osmanskim izvo-

¹¹³ Primjerice, razgovor između velikog vezira i sultana Ibrahima o tome kako su Mlečani osvojili Klis 1648. godine u "Putopisu" (odnosno u E.Č.S.) opisuje se u nekoliko rečenica, dok je u autografu toj temi posvećeno znatno više prostora. Kad Evlija prolazi pored sela Čoltarević (Čoltaroğlu) nedaleko od Vrane u sjevernoj Dalmaciji, u "Putopisu" (i E.Č.S.) se opisuje samo kao opustošeno bez ikakvih drugih pojedinosti, dok se u autografu mogu iščitati detalji da je to nekada bilo prosperitetno mjesto, s hanom, džamijom, vrtovima i vinogradima. Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 152, 171; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 235, 242.

¹¹⁴ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 138; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 229.

¹¹⁵ U Putopisu se džamija naziva "Šerklot". I jedan i drugi naziv vjerojatno potječu od "Kloštar", a Evlija je lokalni naziv džamije prenio u iskvarenom obliku. Za pojedinosti o Požegi usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 237; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 271.

¹¹⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 272.

¹¹⁷ *Ibid.*, str. 102.

¹¹⁸ *Ibid.*, VII, str. 57.

¹¹⁹ *Ibid.*, V, str. 269.

¹²⁰ Moaćanin, N. *Turska Hrvatska*, 152-179; Moaćanin, Nenad. "Osijek u turskim izvorima", *Povijesni prilozi*, 16, 1997, str. 33-56.

¹⁰⁷ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 195.

¹⁰⁸ *Ibid.*, str. 219.

¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 216.

¹¹⁰ Usporediti: Čelebi, E. *Putopis*, str. 207; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 259.

¹¹¹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 262.

¹¹² *Ibid.*, str. 250.

rima (uglavnom poreznim popisima). Na ovome mjestu valja istaknuti da će evaluacija Evlijinog zapisa o Osijeku donijeti još nekih novih detalja iz povijesti toga važnoga prometnog, gospodarskog i vojnog središta na Dravi. Primjerice o vojvodi Kasim-paši – utemeljitelju osječkih zadužbina, o jeziku kojim se govorilo u gradu (mađarski i bošnjački), o sajmu (trgovcima i vrstama robe) i mostu preko Drave.

Dosta nove građe pronalazi se i za urbanitet grada Čakovca, zatim za povijest svakodnevnice plemićke obitelji Zrinskih (informacije o uređenju palače, prehrani i odijevanju), kao i za biografiju Nikole Zrinskoga. Razgovori između Evlije i Zrinskoga u autografu su mnogo živopisniji negoli u “Putopisu” (i E.Č.S.) i s više “sočnih” detalja u međusobnom ophođenju.¹²¹ Opis Koprivnice je nadopunjen podacima o izgledu i snazi utvrde (kaže da je čvrsta utvrda iako je palanka, a na njenim kulama ima mnogo vojske koja je, vidjevši osmansku vojsku, ispalila hice iz 70 *balymez* topova).¹²² Na ovom mjestu valja naglasiti da će buduća istraživanja Evlijinog rukopisa svakako morati zahvatiti širi geografski areal negoli što ih određuju suvremene političke granice bivših jugoslavenskih zemalja kako bi se obradile sve informacije relevantne za povijest Hrvata u ranom novom vijeku. Pri tom se osobito misli na Evlijina putovanja po mađarskim zemljama. Tako primjerice kad govori o Sigetvaru Evlija obavještava da kompletno stanovništvo grada čine Bošnjaci, koji znaju mađarski i hrvatski jezik i koji često odlaze u vilajet Zrinskoga u “čete i potjere” i vode “rat za vjeru”. Među njima ima mnogo onih junaka koji su oslobođeni iz zarobljeništva.¹²³

I za povijest Dubrovnika u autografu se pronalaze novi detalji, osobito za povijest kontakata Osmanlija s Dubrovčanima, kulturni i politički život grada i demografsku strukturu.¹²⁴ Potvrđena je pretpostavka da je postojao još jedan lazaret na Pločama, osim onoga koji i danas stoji blizu Pila. Pri opisu u “Putopisu” piše da tamo dolaze trgovci “iz svih područja”, a u autografu se striktno navodi da dolaze trgovci iz Indije (Hind), Samarkanda, Jemena, Arabije, Perzije (Acem), Istanbula, Bosne i Hercegovine.¹²⁵ Vrlo je slikovit i opis sajma ili panađura na visoravni Čemeru na kojemu se okupljaju gotovo svi kršćani (uskoci, Srbi, Bugari, Hrvati, Bošnjaci, Lacmani, Latini, Franci, Grci i Armenci), Židovi i dosta tisuća muslimana.¹²⁶

Novog materijala ima i za povijest gradova u sandžaku Hercegovina: tako je opis Gabele i kule Norin dopunjen informacijama o funkcioniranju administracije (sjedište emina zbog skele za sol) i obrambenog sustava koji se sastojao od četiri kule u kojima je bilo smješteno 1800 vojnika¹²⁷, detaljima o odijevanju, izgledu, načinu života i običajima hercegovačkog stanovništva te Evlijinim dogodovštinama u tim krajevima.¹²⁸ Opis Mostara dopunjen je pojedinostima o javnim zgradama i mostu, hidrološkim opservacijama o Radbolji i Neretvi, opisom lokalnih običaja.¹²⁹ Opis Tašlidže odnosno Pljevalja je bogatiji informacijama vezanima uz zadužbine Husein-paše Boljanića, najzaslužnije osobe za urbani razvitak grada, kao i o puškarskom obrtu koji je pak bio važan za gospodarski razvitak grada. Također doznajemo da je Evlija smatrao Pljevlja pravim serhadskim gradom jer je lokalno stanovništvo često postajalo plijenom “nevjernika” iz dva dana udaljenoga mletačkoga Kotora.¹³⁰ Novoga materijala zanimljivog za ekohistorijska istraživanja ima u svim dijelovima *Seyahatnâme*, a autorima su posebno bile zanimljive Evlijine opservacije o krškom području koje iznosi tijekom obilaska Popova polja i uz rijeku Bunu u Hercegovini.¹³¹

Vrlo intrigantan sklop tema koji je iznimno zahvalno istraživati na temelju novih Evlijinih zapisa jest onaj o pograničnoj svakodnevici, kodeksima i obrascima ponašanja na osmansko-mletačko-habsburškoj granici. Tako, primjerice, doznajemo da je osječki sajam bio pravo mjesto za prodaju robova i drugoga ratnog plijena te da su jednom prilikom osmanski krajišnici tamo zaradili 46 000 groša od prodaje onoga što su opljačkali u pohodu po “Duduškoj”.¹³² Nadalje, doznajemo kakva je bila procedura prilikom podjele zarobljenika između bosanskoga paše i osmanskih krajišnika te da se raspodjela zarobljenika prema zakonu jedne petine (pendžik) nije uvijek odvijala mirno i bez sukoba s pašom.¹³³ Doznajemo da su muslimanski krajišnici u dalmatinskom zaleđu imali običaj piti vino pa su se pravdali pred Evlijom da je to dozvoljeno jer se radi o ratnom plijenu iz “svetog rata”.¹³⁴ Isto tako doznajemo da su se hrvatski muslimanski junaci (*Hrvat gazileri*) na krajištu toliko često sukobljavali s krajišnicima na kršćanskoj strani (i do pet-šest puta dnevno) da se nisu odvajali od mača i puške te su inzistirali da njihovo oružje s njima ide i u grob kako bi ih štitilo od Šejtana.¹³⁵ Tih nekoliko slikovitih epizoda iz povijesti svakodnevice pograničnih muslimana pokazuju da povijesnoantro-

¹²¹ Navedimo primjerice da je Zrinski zaprijetio bihačkom kapetanu da više ne napada i ne spaljuje njegovo područje jer će ga, u protivnom, ako mu ponovno dopadne šaka, ubiti i rasjeći na 70 komada, a potom će Evliji oderati kožu. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 275.

¹²² *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 317.

¹²³ *Ibid.*, str. 303.

¹²⁴ Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 424-425; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 258-262.

¹²⁵ Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 419; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 258.

¹²⁶ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 274.

¹²⁷ *Ibid.*, str. 279.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, str. 281-286.

¹³⁰ *Ibid.*, str. 247-248.

¹³¹ *Ibid.*, str. 277.

¹³² *Ibid.*, VI, str. 320.

¹³³ *Ibid.*, V, str. 232.

¹³⁴ *Ibid.*, str. 248.

¹³⁵ *Ibid.*, str. 267.

pološka istraživanja mogu biti znatno obogaćena novom Evlijinom građom. Zanimljivo je da Evlija ne spominje Vlahe ondje gdje bi se to očekivalo, to jest posvuda po jadranskom zaleđu. Ne zna ni za Morlake. Svo to stanovništvo ili naziva jednostavno Hrvatima, ili pak Uskocima (naziva ih “našim” podanicima od kojih su mnogi prešli Mlečanima). Uskoci – Hrvati su mu ponekad i Crnogorci.¹³⁶

Evlija je pokazivao velik interes za narodnu tradiciju i lokalnu predaju, te ih je redovito zapisivao. Zbog svoje sklonosti da prenosi legende, Evlija je često u historiografiji bio omalovažavan, iako se određenim formulama i riječima ograđivao od onoga što je čuo i što su mu pričali.¹³⁷ Možda doista možemo ustvrditi da takvi Evlijini zapisi nemaju značajnu povijesno-činjeničnu vrijednost, ali zasigurno ocrtavaju duh vremena, mentalitet ljudi u krajevima kroz koje je putovao i ukus onodobnog čitateljstva. Da je očekivao znatni interes, svjedoči velik broj prijepisa, kao i to da je bilo i drugih pisaca sličnih nakana. Bez ambicija da procjenjujemo relevantnost i značenje Evlijinih zapisa o lokalnim predajama za etnološka, etnografska i povijesnoantropološka istraživanja, na ovom mjestu je bitno istaknuti da se u autografu nalazi mnogo više potencijalne građe za navedena istraživanja u odnosu na “Putopis” (odnosno E.Č.S.). Čitaateljima će zasigurno biti zanimljivo saznati lokalnu predaju o postanku imena Bošnjak koje Evlija povezuje s divom Posnak¹³⁸ ili pak lokalnu legendu o turbetu Gazi Ismail-babe u Travniku koje je postalo mjesto hodočašća muslimanskih vjernika.¹³⁹ Vrlo je zanimljiva i povijesno – legendarna crtica o Kasim-begu sa samog početka njegova boravka u Osijeku. Navodno mu je sultan Sulejman naložio da se zatvori u svoju kuću, ne zamata turban nego obuče žensku odjeću, sjedi i moli Boga, a da nipošto ne pomišlja da iziđe iz grada (sudjeluje u vojnim pothvatima?), inače će ga pogubiti.¹⁴⁰

Za filološka i lingvistička istraživanja svakako je važan podatak da u “Putopisu” (odnosno E.Č.S.) nema cijeloga jednog odlomka s primjerima riječi iz jezika Bošnjaka i naroda Hrvata koji je Evlija zapisao u Sarajevu, a koji pronalazimo u autografu.¹⁴¹ Također

su nove i bilješke o jeziku Hrvata koje je zapisao putujući kroz Drniš, s nekoliko dodatnih primjera riječi i izraza kojih nema u “Putopisu” (odnosno u E.Č.S.).¹⁴² Evlijine zabilješke o talijanskom jeziku u Splitu također su kraće u “Putopisu” (odnosno u E.Č.S.) u odnosu na autograf.¹⁴³ Čitajući autograf moguće je saznati i neke druge kulturološki interesantne podatke o kojima nema spomena u “Putopisu”, primjerice da Evlija Istanbul naziva *Islambol* (“izdašan islamom”). Hazim Šabanović je riječ *Islambol* prevodio riječima *Istanbul* i *Carigrad*. Kraćeni su i kitnjasti podnaslovi pojedinih odlomaka, iako su odlika Evlijina stila pisanja koji je, prema ocjeni G. Hagen, lako razumljiv i živahan, a varira od raskošne osmanske proze do jednostavnog, razgovornog (pučkog) dijalekta turskog jezika.¹⁴⁴

Za kraj navedimo da se i u autografu provlače greške u brojčanim podacima, datumima, antroponimiji, toponimiji itd., no tih grešaka ima znatno manje negoli u “Putopisu” (odnosno u E.Č.S.). Također, Evlija i u autografu prenosi niz netočnih i neutemeljenih povijesnih događaja i informacija (poput one da je u Zagrebu u njegovo vrijeme postojala džamija, da je Trogir bio pod osmanskom vlašću do kada i Klis, da je Gazi Husrev-beg osvojio Bosanski Novi itd.)¹⁴⁵, no to se odnosi uglavnom na ona mjesta koja nije osobno posjetio.

ZAKLJUČAK

Komparativna analiza “Putopisa” (odnosno E.Č.S.) i autografa pokazala je da je usporedbom ta, uvjetno rečeno, dva izvora sada moguće razriješiti neka nejasna mjesta i ispraviti greške koje su se potkrale prilikom prijepisa i tiska *Seyahatnâme*. Također, moguće je dopuniti cenzurirana mjesta i upotpuniti saznanja o nekim gradovima i krajevima koji djeluju “manjkavo” opisani. Uz to, u autografu je pronađena zavidna količina posve nepoznate autentične i originalne građe. U autografu ima zasigurno preko trideset posto više teksta te se, u svakom dijelu koji govori o nekoj hrvatskoj regiji ili području, naselju ili historijskom događaju pojavljuju nove informacije kojih nema u “Putopisu” odnosno u E.Č.S. Nepoznati Evlijini zapisi o hrvatskim regijama i susjednim područjima vrlo su bogat izvor za svekolika istraživanja, uključujući povijesna, etnološka, kulturološko-antropološka, socio-lingvistička, arheološka itd. Kao što je ovo istraživanje pokazalo, Evlija je u mnogim elementima vrlo pouzdan i sistematičan izvor, osobito onda kada ima namjeru informirati.

¹³⁶ Ibid., VI, str. 271.

¹³⁷ Formule i izrazi kojima se Evlija ograđivao od onoga što je prenosio iz “druge ruke” npr. su: ‘kažu, ali ja to nisam vidio’, ‘meni to nije poznato’, ‘kazuju’, ‘govore, ali ja nisam vidio’. Tako primjerice kad opisuje dmišku utvrdi, kaže da nije velika, no nadodaje: “laganje je zabranjeno, a ja je nisam mjerio”. Ibid., V, str. 250. O formulama kojima se Evlija služio kad je prenosio informacije od drugih ljudi konzultirati: Andrić, M. *Simpozij o Evliji*, str. 379; Dankoff, R. *An Ottoman Mentality*, str. 188-195.

¹³⁸ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 223.

¹³⁹ Prema Evlijinom zapisu, onoga dana kada je umro u polovici bunara bila je krv, a u polovici voda. Još i sada, prenosi Evlija, u onih tjedan dana kada je obljetnica njegove smrti voda je crvena kao krv. Vidjeti: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 226.

¹⁴⁰ Ibid., VI, str. 105.

¹⁴¹ Ibid., V, str. 224.

¹⁴² Ibid., str. 252.

¹⁴³ Usporediti: Çelebi, E. *Putopis*, str. 202-203; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 255.

¹⁴⁴ *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, str. 210.

¹⁴⁵ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, V, str. 235, 264, 266.

Donedavno često kod mnogih povjesničara proglašavano nepouzdanim, Evlijino djelo danas, nakon objavljivanja autografa i svestranijeg sravnjivanja s ostalim vrstama izvora, poput poreznih popisa, nudi sve više mogućnosti valjana znanstvenog uvida. Stoga je u doglednoj budućnosti nužno prevesti sve dijelove autografa koji se odnose na hrvatske zemlje, te prirediti kritičko izdanje sa znanstvenim aparatom, terminološkim komentarima i popratnim studijama. Tada će se moći dati i realnija prosudba o djelu *Seyahatnâme* kao izvoru za hrvatsku i regionalnu povijest ranoga novog vijeka.

LITERATURA

Andrić, Marta. *Simpozij o Evliji Čelebiju (Symposium about Evliya Celebi)*. Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, 12, 2012, 377-380.

Andrić, Marta. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi' nin Bugünkü Hrvattistan' ı Anlatan Bölümlerinin Eski Yugoslavya Dillerine Çevirileri ve Yankıları*. Rukopis.

Çelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. (preveo Hazim Šabanović). Sarajevo, 1967.

Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*. Leiden – Boston, 2006.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. V. Kitap (Priredili: Dağlı, Y. – Kahraman, S. A. – Sezgin, İ.). İstanbul, 2001.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. VI. Kitap (Priredili: Dağlı, Y. – Kahraman, S. A.), İstanbul, 2002.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. VII. Kitap (Priredili: Yücel Dağlı – Seyit Ali Kahraman – Robert Dankoff), İstanbul, 2003.

Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TürkçeYazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini* (priredili: Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff), 10. Kitap, İstanbul, 2007.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, İstanbul 1314. – 1318. *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. II, Leiden, Brill, 1991.

Encyclopaedia of the Ottoman Empire. (urednici: Gabor Ágoston, Bruce Masters), New York, 2009.

History of the Ottoman State, Society and Civilisation (uredio: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 2002,

Holjevac, Željko – Moačanin, Nenad. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb, 2007, 6-107.

Karacson, Imre. *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai: 1660-1664*. Budapest: MTA, 1904.

Moačanin, Nenad. *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb, 1999.

Moačanin, Nenad. "Osijek u turskim izvorima", *Povijesni prilozi*, 16, 1997, str. 33-56.

Smailagić, Nerkez. *Leksikon Islama*, Sarajevo, 1990.

Spaho, Fehim. "Hrvati u Evlija Çelebijinom Putopisu", *Hrvatsko kolo*, knj. XIII, 1932, 41-50.

SUMMARY

THE "NEW" EVLIA CHELEBY: THE TRAVELOGUE'S AUTOGRAPH

Evlia Cheleby (or, Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî) is a well known Ottoman traveller from the seventeenth century who spent more than forty years travelling across the Ottoman Empire and its borders. His numerous travels are described in detail in ten voluminous books entitled *Seyahatnâme*. That work is based primarily on the author's testimony, that is on Evlia's personal impressions and experiences. Although reserachers still dispute the authenticity of some episodes described by Evlia (it is doubtful if he ever visited the Netherlands and Spain), and despite the obvious fact that some data are based on the sources provided by the earlier Ottoman chroniclers and historiographers (for example, Ibrahim Peçevi and Mehmed Aşık), it is still the case that in recent years Evlia's work has gained in relevance. Most contemporary historiographers of the Ottoman era and researchers such as philologists, who have studied Evlia's work based on autographs, have recognized *Seyahatnâme* as a reliable historical source that provided the correct methodology offers objective and variously useful insights. It therefore comes as no surprise that Evlia Cheleby is today probably the most oft quoted Ottoman author in historiography worldwide. However, it has not always been the case since up until only recently there were in circulation contradictory estimates concerning his reliability. Some researchers held that Evlia's work is a repository of precious information, while some have rejected it as a collection of invented stories. It is the article's goal to chart a way of comparative analysis of the "Travelogue", particularly the translations of *Seyahatnâme* by Hazim Šabanović and the volumes V, VI and VII of autographs so as to establish on the basis of preliminary examination of a few randomly choses examples the range of differences, to ascertain credibility of some of Evlia's testimonies and contribute to an estimation of reliability of *Seyahatnâme* as a historical source for Croatian lands and the neighbouring regions.

Dašak Carigrada

Vjeran KURSAR

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad.
Prihvaćen za tisak 12. 9. 2014.

Carigradska tiskara “Zellich”*

POVIJESNI OKVIR: HRVATI KAO STRANI
RADNICI U ISTANBULU TIJEKOM “DUGOG
19. STOLJEĆA”

Zamah industrijalizacije, te razvoj svjetske ekonomije i globalnog tržišta rada, u 19. stoljeću uzrokovali su velika kretanja radno sposobnog stanovništva iz nerazvijenih poljoprivrednih područja s viškom radne snage u razvijenija industrijska područja u kojima je radne snage nedostajalo. Pretežito se radilo o migracijama iz područja europske “periferije,” poput Irske, Španjolske, Italije, kao i zemalja istočne Europe, u rastuće svjetske ekonomije i novootvorena tržišta. Svoje mjesto među tim ekonomskim iseljenicima u potrazi za poslom i boljim životom zauzeli su i Hrvati, i to u prilično velikom broju. Hrvatske zemlje pripadale su među najnerazvijenije pokrajine Habsburške Monarhije, koja se i sama nalazila na periferiji europske industrijalizacije. Administrativna i politička razjedinjenost hrvatskih zemalja, neravnomjerna zastupljenost u vlasti, cenzura, i uopće vrlo ograničena politička prava potencirali su opće nezadovoljstvo i, u kombinaciji s vrlo teškom ekonomskom situacijom, utjecali su na stvaranje atmosfere koja je pogodovala iseljavanju, što je u najvećoj mjeri zahvatilo Dalmaciju. Tijekom 19. stoljeća stanovništvo Dalmacije se udvostručilo, no, rast broja stanovnika nije bio praćen gospodarskim rastom i industrijskim razvojem. Suočeni s nemogućnošću zapošljavanja i nerješivim siromaštvom, Dalmatinci su se sve češće odlučivali na iseljavanje u zemlje u kojima je bilo moguće naći posao. Blizina mora, luke povezane s brojnim sredozemnim i svjetskim lukama te revolucija u transportu, nastala zahvaljujući izumu parobroda, pružili su većem broju ljudi mogućnost jednostavnijeg odlaska k željenoj destinaciji.

Tzv. prva globalizacija, koja je započela 1820-ih i trajala sve do katastrofe Prvoga svjetskog rata (1914), utjecala je i na modernizacijske procese u ocvalom Osmanskom Carstvu. Pritisak velikih europskih sila prisilio je sultana da naposljetku otvori bogato osmansko tržište svjetskoj ekonomiji. Poslije potpisivanja

preferencijalnih ugovora o slobodnoj trgovini s europskim državama (prvi s Velikom Britanijom, 1838), ulazak europskoga kapitala i investicija u Osmansko Carstvo znatno dinamizira njegovo gospodarstvo.¹ Zajedno s europskim kapitalom, investicijama, biznisom i poduzećima, osmansku državu, a prije svega njen administrativni i ekonomski centar, Istanbul, preplavili su imigranti iz europskih zemalja u potrazi za zaradom, od biznismena i bankara, preko stručnjaka za nove tehnologije, do fizičkih radnika. S druge strane, neki imigranti došli su na poziv države. U većini slučajeva radilo se o stručnjacima koji su bili potrebni za provođenje započetih reformi i uvođenje novih tehnologija.²

Suočeni sa zaostajanjem na svim poljima u odnosu na europske države, sultani započinju dugotrajan i težak proces sveobuhvatne modernizacije koja će u potpunosti izmijeniti lice Osmanskog Carstva.³ Modernizacija tijekom reformskog razdoblja Tanzimata (1839-1876) i liberalizacija režima, prije svega uredbe koje su uklonile diskriminatorne odredbe šerijatskog prava i uspostavile pravnu jednakost između svih građana bez obzira na vjersku ili etničku pripadnost, dodatno su potaknule dolazak stranaca. U takvim uvjetima broj europskih useljenika u Istanbulu, ali i drugim velikim, prije svega lučkim gradovima Levan-

* Želio bih zahvaliti Edwinu Zellitchu, Jeanu Zellichu i Željku Zeliću što su mi dali pristup svojim privatnim obiteljskim arhivima i tako omogućili nastanak ovoga rada. Također, želim izraziti zahvalnost na pomoći Lorans Tanatar Baruh, Ekremu Čauševiću, Tomislavu Galoviću, Amiru Soudipouru, Dimitrisu Loupisi i Stefanu Petrungaru.

¹ V.: V. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and Relations 1854-1914* (London-New York: I.B. Tauris, 2011), str. 21-28.

² Oliver Jens Schmitt, *Les Levantines. Cadres de vie et identités d'un groupe ethno-confessionnel de l'Empire ottoman au 'long' 19e siècle*, prev. Jean-François de Andria (Istanbul: Les Édition Isis, 2007), str. 112-113.

³ V.: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (Istanbul: Alkim, 2005); srpski prijevod: İlber Ortaylı, *Najduži vek imperije* (Beograd: Srpska književna zadruga, 2004).

ta, poput Smirne (Izmir), Aleksandrije i Soluna, ubrzano se povećavao. Kako piše Oliver Jens Schmitt u svojoj knjizi o Levantincima u Carigradu i Smirni (Izmiru), iseljenici iz Dalmacije, najnerazvijenije pokrajine Habsburške Monarhije, bili su među najbrojnijim pridošlicama u Istanbulu u prvoj polovici 19. stoljeća.⁴ Propadanjem Venecije i Dubrovnika ta pokrajina pripada Austriji, no, novi porezi, centralizacija, birokratizacija i, ne na zadnjem mjestu, vojna obveza, popraćene ekonomskom i poljoprivrednom krizom, djelovali su kao sile koje su potaknule masovno iseljavanje Dalmatinaca. Iako je još uvijek teško rekonstruirati točnu proceduru prilikom odlaska naših iseljenika na rad u Istanbul i na Levant uopće, pored austrijskih vlasti, dio poslova je bio obavljen vjerojatno i posredstvom osmanskih konzulata (*şehbenderlik*) koji su se nalazili u Dubrovniku, Zadru, Zagrebu, kao i Rijeci, čija je intrigantna *Casa Turca* nedavno dobila obnovljeno pročelje.⁵

O velikom broju hrvatskih iseljenika u Istanbulu govore našijenci koji su posjetili grad na Bosporu, poput zagrebačkog jezikoslovca i književnika Adolfa Vebera Tkalčevića u "Putopisu u Carigrad" iz 1885. godine, fra Jake Baltića, bosanskog franjevca koji je na pastoralnoj službi u osmanskoj prijestolnici proveo tri godine (1847-1849), ili pak bosanskog polihistora fra Ivana Frane Jukića, koji je sredinom stoljeća proveo neko vrijeme u carigradskoj tamnici pod optužbom za protudržavnu djelatnost. Zanimljivo je da se procjene u Veberovom putopisu i Baltićevoj kronici podudaraju kada govore o oko 6.000 iseljenika iz hrvatskih zemalja. Dok bi se u putnikove procjene moglo posumnjati, budući da ih, prema vlastitim riječima, temelji na podacima koje je čuo od jedne hrvatske kućanice u Istanbulu, doduše potvrđenim od jednog "starješine hrvatskog", s kojim se susreo na Feneru, vijest bosanskog bratra pouzdanijeg je karaktera, budući da je fra Jako, kao duhovnik na službi u župnoj crkvi Santa Maria Draperis u glavnoj katoličkoj četvrti Pera, morao imati relativno dobar uvid u brojčano stanje svojih zemljaka. Da je broj hrvatskih iseljenika u Istanbulu tijekom 19. stoljeća doista bio poprilično velik potvrđuju nam matične knjige carigradskih katoličkih župa. Tako broj djece našega podrijetla krštene samo u župi sv. Petra i Pavla na Galati u ovome razdoblju doseže gotovo 1000. Kada bi se tome dodali podaci iz matičnih knjiga drugih župnih crkava u Peri (Santa Maria Draperis, Saint

Antoine), te nove levantinske župne crkve u Pangaltiju (katedrala Saint-Esprit), taj broj bi se znatnije uvećao.⁶

Zbog toga što strani državljani nisu bili uključeni u službene osmanske popise stanovništva, točan broj Hrvata koji su živjeli u Istanbulu teško će se moći u dogledno vrijeme sa sigurnošću utvrditi. Međutim, makar djelomičan uvid mogao bi se dobiti iz podataka konzulata i veleposlanstava država čiji su Hrvati državljani bili. Primjerice, prema izvještajima iz Generalnoga konzulata Kraljevine SHS u Istanbulu, između dva svjetska rata ovdje je živjelo oko 8.000 Bokelja i Dalmatinaca.⁷ U hrvatskim arhivima za sada nisu otkrivene liste iseljenika u Carigrad i Levant, izuzev nekolicine pojedinačnih putnica izdanih za rad u ovim krajevima. Može se pretpostaviti da bi se iscrpniji podaci o ovome pitanju mogli naći u arhivima Beča i Budimpešte, kao i Rima. Međutim, potpunih podataka najvjerojatnije nema budući da je praksa izdavanja putovnica u zapadnoeuropskim državama u drugoj polovini 19. stoljeća krajnje liberalizirana, odnosno ukinuta, pa tako i u Habsburškoj Monarhiji (1865).⁸

Kao što su zabilježili očevici, poput fra Ivana Frane Jukića, fra Jake Baltića, ili Adolfa Vebera Tkalčevića, hrvatski iseljenici i iseljenice radili su kao nadničari, industrijski radnici, zaštitari, kućepazitelji, kućne pomoćnice, obrtnici, trgovci i mornari. Dobrim dijelom su bili vezani za kompanije i poduzeća koja su imala sjedište u Habsburškoj Monarhiji, kao što je bio, primjerice, pomorski prijevoznik "Austrijski Lloyd" sa središtem u Trstu. Dio hrvatskih iseljenika živio je teško, ponekad čak i ispod granice siromaštva. Tako pojedini osmanski dokumenti donose naredbe da se siromašni i nezaposleni Hrvati vrate u domovinu zbog velike bijede i neimaštine, a ponekad i zbog nereda koje su izazivali. No, treba napomenuti da se Hrvati, kao stranci, odnosno državljani Habsburške Monarhije, u osmanskim izvorima vrlo često susreću upravo u ekscenim situacijama, koje prisiljavaju osmansku državu da se direktno uplete u inače, u pravnom pogledu, neovisne poslove stranaca. S druge strane, jedan dio hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka uspio je ostvariti zavidne karijere i zadobiti ugled u istanbulskoj levantinskoj zajednici, pa i izvan nje, poput Đure Klarića, ravnatelja istanbulske tvornice duhana, Giacomoa Anderlitcha, osnivača doma za starije osobe "Artigiana," čuvenoga kartografa Jacquesa Pervititcha, i drugih.⁹

⁴ Schmitt, *Les Levantines*, str. 179-180. O Hrvatima i Dalmatincima u Istanbulu v.: Vjeran Kursar, "Hrvati u gradu na Bosporu. Hrvatsko iseljeničtvo u osmanskoj prijestolnici Istanbulu u dugom 19. stoljeću," *Hrvatska revija*, 13, 4 (2013), str. 42-49, dostupno online: <<http://www.matica.hr/hr/399/Hrvati%20u%20gradu%20na%20Bosporu/>> (pristup: 20. svibnja 2014).

⁵ V.: *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan* (Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010), str. 120-121, 108-109, 112-119; Esmâ Halepović Đečević, ur., *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci* (Rijeka: Hrvatsko-tursko društvo, Liber, 2007).

⁶ Kursar, "Hrvati u gradu na Bosporu," str. 43-44.

⁷ Radmila Radić, "Jugoslovenska kolonija u Carigradu između dva svjetska rata," *Tokovi istorije*, 3-4 (2008), str. 201.

⁸ Cristoph Herzog, "Migration and the state. On Ottoman regulations concerning migration since the age of Mahmud II," u: Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi i Florian Riedler, ur., *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity* (London – New York: Routledge, 2011), str. 128.

⁹ Kursar, "Hrvati u gradu na Bosporu," str. 46-48.

BRELJANIN ANTONIO ZELIĆ I UVOĐENJE LITOGRAFSKOG TISKARSTVA U OSMANSKO CARSTVO I NJEGOVU PRIJESTOLNICU

Obitelj Zelić najistaknutiji je primjer uspona jedne nove iseljeničke obitelji. Glava carigradske obitelji Zelić, Antonio, rodio se u Brelima pokraj Makarske 21. siječnja 1820. kao četvrti od petorice sinova Grge Zelića i Simeone Medić. Studirao je teologiju u Splitu, no, studij je ipak prekinuo i iselio u Istanbul 1840. godine. Moguće je da je bio primoran donijeti takvu odluku iz “političkih razloga” (*per causa politica*). Isprava iz 1938. iz Župnog ureda Brela sugerira da je Antonio bio u vezi s hrvatskim nacionalnim pokretom, te je vjerojatno zbog pritiska habsburških vlasti i napustio domovinu.¹⁰ U svakome slučaju, Antonio Zelić odudara od stereotipa klasičnoga hrvatskog iseljenika, i po obrazovanju i po motivima iseljavanja.

Po dolasku u Istanbul, Zelić se zaposlio u litografskoj tiskari Henrija Cayola, *l'Imprimerie Cayol*, kao tiskar-litograf.¹¹ I sam Cayol, rođen u Aubagneu pokraj Marseillea, bio je europski imigrant poput Zelića, a u grad na Bosporu došao je devet godina ranije.¹² Cayol je kao jedan od rijetkih stranaca u relativno kratkom vremenu naučio turski, a možda je i upravo zahvaljujući tome uskoro dobio priliku da uvede litografski tisak u Osmansko Carstvo. Pokretač brojnih reformi i procesa modernizacije osmanske države, sultan Mahmud II (1808-1839), shvaćao je važnost novih tehnologija i stranih stručnjaka za svoj modernizacijski projekt, i Cayol je uskoro bio angažiran u državnoj službi. Cayol je vodio litografski atelijer koji je tiskao publikacije za Ministarstvo rata i seraskera Mehmed Husrev-pašu, a pod svojom upravom imao je 50 vojnika-učenika. Nekoliko godina kasnije Mahmud II odao je priznanje Cayolovom radu i udijelio mu je ferman kojim mu se dopušta samostalno djelovanje i tiskanje djela na osmanskom turskom jeziku. Henri Cayol je iskoristio pruženu priliku, napustio Ministarstvo rata i osnovao vlastitu tiskaru u predjelu Kulekapı (Téké) u četvrti Pera 1836. godine. Zahvaljujući vlastitom umijeću, sposobnosti tiskanja tekstova u različitim pismima kao što su osmanski turski, francuski, grčki i armenski, kao i utjecajnim prijateljima i poznanicima, Cayol je vrlo brzo zadobio povjerenje i simpatije klijenata i razvio poslovanje.¹³

Litografija, koja je bila izumljena svega tridesetak godina prije njenog uvođenja u Osmansko Carstvo, revolucionirala je tiskarsku tehnologiju, posebice u pogledu kvalitete otiska ilustracija, što ju je učinilo izvanrednim medijem za komunikaciju sa širim slojevima.¹⁴ S druge strane, nova tehnologija i upotreba kamene ploče učinila je ovu vrstu tiska izuzetno prilagodljivom posebnim značajkama arapskog pisma, koje je bilo u općoj upotrebi u Osmanskom Carstvu, i koristilo se za pisanje osmanskoga turskog kao službenog jezika, kao i arapskog i perzijskog. Sposobnost litografije da zadrži kvalitetu arapskog pisma na gotovo kaligrafskoj razini omogućila je tiskarstvu da konačno preuzme primat u odnosu na ručno prepisivanje i pisare. Drugi razlog za uvođenje litografije u masovnu upotrebu imao je više društveno-vjerski, nego tehnološki karakter. Cehovno udruženje pisara (“esnaf katiba”) bio je protiv uvođenja tehnologije koja će učiniti njihove usluge suvišnima, i u konačnici uništiti samu profesiju. S druge strane, i *ulema*, koja je brinula nad pravovjerjem u osmanskoj državi, *a priori* se protivila uvođenju “novotarija” (*bid'a*), kao sigurnog puta u herezu; ako se pritom radilo o “novinama” “nevjerničkog” podrijetla, opasnost je bila tim veća. Ne bi li se izbjeglo protivljenje vjerskih krugova i bogobojažnog stanovništva, prva osmanska tiskara Ibrahima Müteferrike iz 1730-ih započela je s radom tek s afirmativnom *fetvom* (pravnim mišljenjem) šejhulislama. U 19. stoljeću situacija za uvođenje tiska u masovnu upotrebu je i u tome pogledu sazrela: tehnička poboljšanja su otklonila prigovore o nepogodnosti tiska za arapsko pismo, dok su ambiciozne reforme uvelike smanjile utjecaj šerijata i uleme u korist sveprožimajuće modernizacije.¹⁵ U tome pogledu, važnost Cayolove tiskare kao prve litografije u Osmanskom Carstvu zaista je bila izuzetna.

Iako je već nakon nepune dvije godine po dolasku u Cayolovu tiskaru u prosincu 1840. odlučio napustiti Istanbul i započeti posao na novom projektu na Malti, Cayol je svom dotadašnjem zaposleniku, “tiskaru litografu” Zeliću napisao vrlo pozitivnu preporuku za novoga poslodavca G. Brocktorffa (25. lipnja 1842).¹⁶ Cayol je istaknuo da je “bio vrlo zadovoljan kako s njegovom poslušnošću, pažnjom i pomoći na poslu, jednako tako i s njegovim dobrim ponašanjem koje je uvijek bilo besprijeekorno...”¹⁷ Neočekivano, Zelić

¹⁰ Osobni arhiv Željka Zelića, Brela (kasnije: AŽZ). Alberio genealogico del quo. Zelić Gregorio e Simeona Medić. Dall'ufficio Parrochiale (*sic*), Brela 4. agosto 1938, Dn Antonio Soljanić parroco.

¹¹ Grégoire Zellich, *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie* (Istanbul: A. Zellich fils, 1895), 47.

¹² *Ibid.*, 43-44.

¹³ *Ibid.*, 44-47; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı* (Istanbul: Devlet Basımevi, 1939), 10-29. Cf. Günay Alpay Kut, “Matba‘a. 2. In Turkey,” *Encyclopaedia of Islam. New Edition*,

(Leiden: Brill, 1991), Vol. 6, 802; Âlim Kahraman, “Taş Basmacı,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, sv. 40 (Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), str. 144-145.

¹⁴ V.: Peter C. Marzio, “Lithography as a Democratic Art: A Reappraisal,” *Leonardo* 4, 1 (1971), 37-48.

¹⁵ V.: Francis Robinson, “Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print,” *Modern Asian Studies*, 27, 1 (1993), 229-251.

¹⁶ Osobni arhiv Edwina Zellitcha, Atena (kasnije: AEZ). Pismo preporuke Henrija Cayola, 25. VI 1842. Cf. Zellich, *Notice historique*, 47.

¹⁷ AEZ. Pismo preporuke Henrija Cayola, 25. VI 1842.

Antonio Zelić i njegov sin i nasljednik Grégoire – Arhiv Edwina Zellitcha, Atena

Braća Nicolas i Grégoire Zellich – Arhiv Edwina Zellitcha, Atena

Henri Zellich sa kćerkama i sinom Louisom, posljednjim tiskarom obitelji Zellich – Arhiv Edwina Zellitcha, Atena

je na Malti ostao svega nekoliko mjeseci, i zbog zdravstvenih problema napustio je Brocktorffa i otok, te se, nakon duljeg putovanja po Italiji, krajem 1842. vratio u Istanbul, gdje se iznova zaposlio u Cayolovoj tiskari. S vremenom se Zelić izuzetno istaknuo u struci i zadobio povjerenje i klijenata i suradnika, tako i vlasnika, koji ga na kraju postavlja za voditelja poslovanja, a sam se posvećuje studijima lingvistike, arheologije i numizmatike.¹⁸ Cayolova tiskara je širila i razvijala posao sve do 1852. godine, kada je zgrada tiskare u požaru izazvanom nepažnjom radnika potpuno izgorjela. Ipak, Cayol je uspio smoći snage i, uz pomoć Antonija Zelića, iznova pokrenuti tiskaru 1855. Ne bi li zadržao visoku razinu nekadašnje produkcije, Cayol je potom u Parizu nabavio nove strojeve i slova.¹⁹ Naime, u to vrijeme se pojavila i nekolicina novih litografskih tiskara, no sve se nisu uspjele nametnuti tržištu, i uskoro su nestale.²⁰ Nova Cayolova tiskara nalazila se na na novoj lokaciji u glavnoj ulici Pere (*Grand rue de Péra*, današnji *İstiklal Caddesi*), u blizini francuskog veleposlanstva (križanje *İstiklal Caddesi* i *Nur-i Ziya Sokağı*).²¹ Tiskara pod Zelićevim vodstvom uskoro je uspjela nadmašiti konkurente, i s uspjehom se nastavila širiti. Značajna promjena nastupila je 1865, kada je epidemija kolere koja je izbila u Istanbulu odnijela i život prvog osmanskog litografa Henrija Cayola, u dobi od šezdeset godina. Osim dokazane izvrsnosti u litografskom umijeću, Cayol, je prema riječima Antonijevog sina Grégoira Zellicha, bio “ne samo *homme de lettres*” i istaknuti orijentalist, nego i učen arheolog”, koji je ostavio iza sebe veliku biblioteku s 3 do 4 tisuće naslova i brojnim orijentalnim rukopisima, kao i bogatom numizmatičkom zbirkom.²² Što se tiče njegovog glavnog zanimanja, litografije, treba reći da je Cayol bio i vrstan kaligraf vičan osebujnim karakteristikama arapskog pisma, a iza sebe je, uz Antonija Zelića, ostavio više učenika, kao što su Brindisi, Manaraki, Trapani, i dr.²³ Cayolova tiskara je nastavila raditi i nakon smrti vlasnika i osnivača, a poslovanje je u ime obitelji do 1869. godine vodio Antonio Zelić.²⁴

OSNIVANJE TISKARE I LITOGRAFIJE “A. ZELlich I SINovi”

Godine 1869. Antonio Zelić osnovao je vlastiti litografski atelijer, kojemu je kasnije pridodao i tiskaru, i započeo je rad u prilično skromnim uvjetima. Antoniju se u poslu uskoro pridružio stariji sin Gré-

goire, koji se posvetio proučavanju litografije i drugih grafičkih vještina, te učenju “orijentalnih” jezika.²⁵ Nekoliko godina kasnije, obiteljskoj tiskari priključuju se još trojica Antonijevih sinova, Nicolas, Michel i Henri. Pretvaranje tiskare Antonija Zelića u obiteljsku tiskaru ogledalo se i u promjeni njenog imena. U početku je tiskara nosila ime svog osnivača, kako je to vidljivo u impresumu nekolicine knjiga objavljenih 1871, 1874. i 1875. godine: *Imprimerie A. Zellich*.²⁶ Nakon što su se sinovi priključili očevom projektu, i tiskara mijenja ime u “A. Zellich i sinovi,” odnosno *Imprimerie A. Zellich et fils*, kako stoji u impresumu od 1880. nadalje.²⁷ Pod tim imenom se tiskara spominje i 1881. u *L'indicateur ottoman annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de l'administration & de la magistrature*, godišnjaku-almanahu za trgovinu, industriju, administraciju i magistraturu, koji je donosio popise zanimanja i zaposlenika u navedenim oblastima. Između dvadeset “tiskara ili litografa” (*imprimeurs ou typographes*) u Istanbulu te godine navedena je istaknutim slovima i tiskara “ZELlich (A.) et Fils.”²⁸ Pod tim imenom tiskara se pojavljuje i u izdanjima za 1883, 1885. i 1889-1890. godinu.²⁹

U Istanbulu je Antonio Zelić osnovao i obitelj, oženivši se Mariom Démie iz Marseilla, zemljakinjom

²⁵ Ibid., 54; Osobni arhiv Jeana Zellicha, Pariz (kasnije: AJZ). “Notice sur l'imprimerie A. Zellich & fils. Constantinople, Novembre 1887” u: *Livre d'or. 1869-1919. Cinquantenaire de la maison Zellich frères. 8 décembre 1919*.

²⁶ Ali Pacha, *Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le grand vésirat de Son Altesse Ali Pacha* (Constantinople, Imprimerie A. Zellich, 1871); Antonio D. Grati, *Biografia dell'avvocato Antonio D. Grati Fondatore della società scientifica, Letteraria, artistica* (Costantinopoli, A. Zellich, 1874); S. Lanquetin, *Fractionnaire portatif supprimant, dans les calculs d'intérêts, les longues multiplications et divisions* (Constantinople: Imprimerie de A. Zellich, 1875); F. A. Belin, *Notice biographique et littéraire* (Constantinople; Imp. A. Zellich, 1875).

²⁷ Léonard Arnaud, *Une mission pour la peste en Mésopotamie, rapport adressé en 1876 au Conseil international de santé de Constantinople, par le Dr Léonard Arnaud* (Constantinople: Impr. de A. Zellich et fils, 1880); *Camera italiana di commercio, arti ed industrie di Costantinopoli : Atti dell'anno 1885*, (Costantinopoli, Tip. Lit. A. Zellich Et Fils, 1887); *Commission arbitrale instituée pour statuer sur les réclamations existant entre le Gouvernement impérial ottoman et la Compagnie d'exploitation des chemins de fer orientaux : demande du Gouvernement impérial ottoman no. 4 : paiement d'un loyer à fixer pour la ligne de Salonique à Mitrowitza et la section de Tirnova-Hermanly-Yamboli* (Constantinople: Imprimerie A. Zellich & Fils, 1888).

²⁸ *L'indicateur ottoman annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de l'administration & de la magistrature*, créé par Raphael C. Cervati et publié par Carvati frères & D. Fatzea. deuxième année 1881 – Hégire 1298. (Constantinople, Imprimerie et lithographie centrales du journal ‘La Turquie’ 1881), str. 318, 265 (od 1885. izlazi pod naslovom: *L'indicateur oriental annuaire du commerce de la magistrature etc. Turquie, Russie, Grèce & Bulgaire*, dok 1889. nosi ime *Annuaire oriental du commerce l'industrie de l'administration et de la magistrature*).

²⁹ *L'indicateur ottoman*, 1883, str. 357, 412; *L'indicateur oriental*, 1885-1886, str. 349, 292; *Annuaire oriental*, 1889-1890, str 368, 458, 467.

¹⁸ Zellich, *Notice historique*, 51.

¹⁹ Ibid., 51-52; Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı*, 28-29; Kut, “Matba‘a,” 802.

²⁰ Zellich, *Notice historique*, 53.

²¹ Ibid., 52.

²² Ibid., 53.

²³ Ibid., 53-54.

²⁴ Ibid., 54.

svojega šefa i mentora Henrija Cayola. Grégoire Zellich, očeva desna ruka, rođen je 28. listopada 1853.³⁰ Osim ranije spomenutih sinova koji će se također uključiti u obiteljski biznis – Nicolasa (r. 1859), Henrija (r. 1866), i Michela (r. 1851), Antonio je imao i sina Constantina (1863), koji nije radio s ocem i ostalom braćom u tiskari, a umro je u dobi od 34 godine, te kćeri Annette, udanu Hontang, i Helenu Ursulu (r. 1861), o kojoj više ne znamo (moguće da je umrla kao dijete, ako se ne radi o jedno te istoj osobi).³¹ U narednim godinama i desetljećima tiskara Zelićevih razvijat će svoje poslovanje upravo zahvaljujući zajedničkom trudu čitave obitelji. Obitelj je i zajedno stanovala u Ulici Balkon (ili Tekke) u Peri, dok se sa stražnje strane nalazila tiskara, koja je imala ulaz s Ulice Yazıcı (Yazıdjı), danas Serdar-ı Ekrem Sokağı.³² U čast obitelji Zellich, ulica u kojoj je obitelj stanovala dobila je njeno ime – “Rue Balcon ou Passage Zellich,” kako to otkrivaju najpoznatije karte Istanbula s početka 20. stoljeća, poput karte Charlesa Eduarda Goada “Plan d’assurance de Constantinople” iz prosinca 1905. godine,³³ odnosno karte Jacquesa Pervititcha “Plan cadastral d’Assurances” iz 1932.³⁴

Prve godine rada tiskare prema riječima Grégoirea Zellicha bile su teške, a uvjeti skromni.³⁵ Prve do danas sačuvane i poznate knjige tiskare “Zellich” su katalog predmeta u Imperijalnom muzeju u Istanbulu iz 1871. godine (Ali Pacha, *Catalogue explicatif, historique et scientifique d’un certain nombre d’objets contenus dans le Musée impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le grand vésirat de Son Altesse Ali Pacha*), te knjiga o kršćanskim svecima i mučenicima i njihovim čudima “Altınoluk”, skup tekstova koje je s grčkog na karamanlijski turski jezik (pisan grčkim pismenima) preveo svećenik iz Nevşehirli Nemşehirli (Nevşehirli) Georgios (Yorgi) Efendi (“Bu Altınoluk ayılan kitapta bazı martirosların ve Hosiosların nakliyetleri Hristos için çektikleri garyetler beyan-

dır...” Istanbul, Antonaki Zeliç Tab’hanesi; 1. izd. 1815).³⁶ Od izdanja iz 1870-ih danas je poznato sedam knjiga, od toga tri na francuskom, i po jedna na talijanskom, albanskom, grčkom i osmanskom turskom.³⁷ Već u prvom desetljeću svoje izdavačke aktivnosti Zelići su pokazali sposobnost udovoljiti potražnji tehnički vrlo zahtjevnoga istanbulskoga multijezičnog tržišta knjiga, koje je bilo ogledalo kozmopolitskoga karaktera glavnoga grada Osmanskog Carstva.³⁸ Objavljena djela tematski su bila vrlo raznorodna, od crkvenih (pravoslavnih i katoličkih) i medicinskih, do biografskih, povijesno-književnih (Belin) i povijesno-političkih (“Alfabëtarë”). Osim knjiga, tiskara “A. Zellich” je od 1875. do 1876. izdavala i jedan od važnijih gradskih časopisa na francuskom jeziku “Revue de Constantinople : politique, financière et littéraire” vikonta Alfreda de Castona.³⁹

Dok su ubrzani razvoji i širenje tiskarstva u Osmanskom Carstvu započeli još u doba sultana Abdülaziza (1861-1876), tiskarstvo je doživjelo svoj puni procvat za vladavine sultana Abdülhamida (1876-1909). Razlog tome bila je opća modernizacija zemlje, koja je iziskivala otvaranje novih škola i širenje obrazovanja u dotada neviđenom obliku, pri čemu je masovno tiskanje udžbenika, knjiga, novina, biltena, ali i povećanje općeg interesa javnosti za lijepom književnosti imalo vrlo važnu ulogu.⁴⁰ I tiskara Zelićevih u tome razdoblju doživljava procvat. Iako su danas od izdanja iz 1880-ih poznata samo tri djela, francusko-osmansko-turski rječnik, udžbenik francuskog jezika, te jedan školski priručnik,⁴¹ tiskara je

³⁰ V.: I. Phonetica, J. Eckmann, “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 1.2, (1950), str. 170-171.

³¹ F.-A. Belin, *Notice biographique et littéraire*, (Istanbul: Impr. de Zellich, 1875); *Prosefche sinthemene par’ enaretu Catholicu: adhia ke sistassi tu Antoniu Maria M. Grasselli dhia ton ieron iubilëon kirichthenda para tu acru archieros tis Romis Piu IX tin 24 Dhekmvriu 1874*, (Istanbul: A. Zellich, 1875); S. Lanquetin, *Fractionnaire portatif supprimant*; Antonio P. Grati, *Biografia dell’avvocato Antonio D. Grati*; L. Vandeputte, *Hifzi’s-sihha ve Cerrahlığa Dair İstimâli Kolay Nasâyih* (Istanbul: Zeliç Matbaası, 1875); *Cimetière catholique latin à Féri-Keui : compte-rendu de l’exercice mortuaire 1872-73* (Istanbul: A. Zellich, 1873); *Alfabëtarë e Gluhësë Shqip* (Istanbul: A. Zellich, 1879).

³² V.: Johann Strauss, “Zum Istanbuler Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts,” *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 12 (1992), str. 307-338.

³³ V.: Nur Akin, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, 2. izd. (Istanbul: Literatür, 2002), str. 244; Johann Strauss, “Le livre français d’Istanbul (1730-1908),” *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87-88, septembre 1999, mis en ligne le 10 octobre 2004, URL : <http://remmm.revues.org/307> (pristup: 15. svibnja 2014).

³⁴ Strauss, “Zum Istanbuler Buchwesen,” 307-308, 313; Zellich, *Notice historique*, 54-55.

⁴¹ Chakir Pacha, *Dictionnaire portatif français ottoman*; Olivero Leone, *Nuovo metodo per l’insegnamento della lingua francese. Edizione redatta per l’uso dei greci* (Istanbul: Zellich A. e figli, 1885); Mîhrî [Mihran Apikyan], *Muhtasar Güldeste. Muharrerat-ı Resmiye ve Gayr-ı Resmiye*, (Istanbul: Matbaa-i Zeliç, 1886).

³⁰ AEZ. Potvrda o austrijskom državljanstvu Grégoirea Zellicha, izdana od Austro-ugarskog veleposlanstva u Istanbulu 14. travnja 1898.

³¹ Arhiv katoličke župe Santa Maria Draperis, Istanbul (kasnije: SMD). Liber VII baptizatorum ab anno 1858 usq. ad annum 1868, str. 39, br. 315, str. 243, br. 1878; str. 116, br. 974; Mario Augusto Zelic, “Family tree”, “Zelic family” na stranici myheritage.com, <<http://www.myheritage.com/site-59470351/zelic-family>> (posljednji pristup 12. 05. 2014); podaci sa spomenika obitelji Antonia Zellicha, katoličko groblje Feriköy, Istanbul.

³² Vidi: *L’indicateur ottoman*, 1881, str. 265, 318; *L’indicateur ottoman*, 1883, str. 357, 412; *L’indicateur oriental*, 1885-1886, str. 349, 292; Impresum Zelićeve knjige *Notice historique* donosi sljedeću adresu: “Imprimerie A. Zellich Fils, Péra, rue Balcon et rue Yazıdjı (*Passage Zellich*).”

³³ Charles Eduard Goad *un İstanbul Haritaları*, ur. Ali Mazak (Istanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müze Müdürlüğü, 2007), f. 35.

³⁴ Institut Français d’Études Anatoliennes, Istanbul. Jacques Pervititch, *Plan cadastral d’Assurances levé et dessiné en 1932. Beyoğlu. Metro Han. Kumbaracı*.

³⁵ Zellich, *Notice historique*, str. 54.

tada proširila svoju djelatnost na sve grane tiskarstva, uključujući tiskanje časopisa, brošura, udžbenika, kao i svih vrsta tiskovina za trgovinu, industriju i administraciju, proizvodnju različitih tipova papira i omotnica, posjetnica, izradu registara, uvezivanje, i sl.⁴² Osim tiskare i ureda, koji su se nalazili u Ulici Teke br. 4 i 6, Zelići su tada otvorili i podružnicu i papirnicu na Galati u Ulici Yüksek kaldırım br. 17, odnosno od 1885. godine u Ulici Yorgancılar ili Mahmudiye (Grand rue de Galata) br. 25 i Kürekçiler br. 36, gdje se od 1889/1890. nalazilo skladište za trgovinu na veliko.⁴³ U toj papirnici i knjižari na Galati prodao je svoje prve slike po dolasku u Istanbul 1891. ili 1892. godine Talijan Fausto Zonaro, kasnije dvorski slikar sultana Abdülhamida.⁴⁴ Nešto kasnije, 1900, Zelići su otvorili još jednu papirnicu u glavnoj ulici Pere – Grand rue de Péra, br. 351.⁴⁵

Uz svoju temeljnu djelatnost, Zelići su istovremeno bili i zastupnici nekolicine europskih i američkih proizvođača tiskarskih i litografskih strojeva, slova i opreme, poput poduzeća za tiskarske strojeve i materijal F.M. Weiler iz New Yorka, E. Cauderon et Cie iz Pariza za tiskarsku boju i lak itd., H. Chr. Reich iz Nürnberga za zlatne listiće, broncu i brokat u prahu.⁴⁶ Kao zastupnici i distributeri tiskarske opreme i materijala, Zelići su imali važnu ulogu pri osnivanju nekih novih tiskara u Osmanskom Carstvu, poput tiskare “Sarây Matba‘ası” u Trabzonu, kojoj su dostavili jedan litografski kamen 1903. godine.⁴⁷

Tiskara “A. Zellich i sinovi” u drugom je desetljeću svojeg djelovanja počela dobivati i prva priznanja. Na izložbi u Vatikanu 1883. godine Zelići su osvojili zlatnu medalju, a 1888. srebrnu, dok su na izložbi u Budimpešti 1885. godine bili posebno istaknuti (*mentions honorables*).⁴⁸ U znak priznanja i zahvalnosti za usluge njegove tiskare katoličkoj crkvi u Istanbulu i na Levantu uopće, 1888. godine papa

Leon XIII. dodijelio je Antoniju Zeliću počasni nasljedni naslov “Tiskara Svete Stolice” (*Imprimeur du St-Siège*).⁴⁹ U ime obiteljske tvrtke Zelići su 3. svibnja 1888. papi poslali svečanu zahvalnicu (*salutations distinguées*) za tu počast iskazanu 15. veljače iste godine.⁵⁰ Osim već spomenutih knjiga, Zelići su tiskali i druge vrste tiskovina za Katoličku crkvu, poput katoličkoga Kalendara za upotrebu na Levantu za 1888. godinu, posvećenog papi Leonu XIII povodom njegovog jubileja.⁵¹ 31. prosinca 1887. Zelići su tiskali i luksuzno ukrašen spomen-plakat povodom svetog jubileja Njegove Svetosti pape Leona XIII (*Ricordo del giubileo sacerdotale di S. S. Leone XIII*).⁵² Taj bliski odnos s Katoličkom Crkvom Zelići su nastavili održavati i kasnije, tiskajući brojna crkvena izdanja, često doktrinarnog ili polemičkoga karaktera, poput knjiga o odnosu Pravoslavne i Katoličke Crkve, uključujući i službeni bilten Apostolskog vikarijata u Istanbulu.⁵³ Osim toga, tiskara “Zellich” objavila je i čitav niz službenih izdanja za lokalne crkve i katoličke laičke organizacije, udruženja i škole.⁵⁴ Papa Leon XIII. je 1891. godine još jednom iskazao svoju naklonost obitelji Zelić imenovavši Antonijeva nasljednika Grégoirea Zellicha vitezom papinskog reda “Sv. Silvestra” (*l’ordine ponteficio di Cavaliere di San Silvestro*).⁵⁵ U ovaj red primani su katolički svjetovnjaci aktivno uključeni u život Crkve, koji su se istakli na profesionalnom planu.

⁴⁹ Zellich, *Notice historique*, 56;

⁵⁰ AEZ, Zahvalnica “A. Zellich & Fils” papi Leonu XIII za dodijeljeni počasni naslov “Imprimeurs de St-Siège”, Istanbul, 3. ožujak 1888.

⁵¹ AEZ, Dopis papi Leonu XIII, 15. studenog 1887.

⁵² AEZ, *Ricordo del giubileo sacerdotale di S. S. Leone XIII*, 31 dicembre 1887.

⁵³ R. P. Tondini Quarenghi, *Conférence sur la réforme du calendrier* (Istanbul: A. Zellich Fils, 1894); M. M., *Réponse à la lettre patriarcale et synodale de l’église de Constantinople sur les divergences qui divisent les deux églises* (Istanbul: A. Zellich, 1896); S. Bosforov, S., *K voprosu o Soedinenii Tserkvei / A propos de l’Union des Églises* (Tsarigrad : Tip. “Brat’ia Zellich”, 1922); I. A. Zabuzhnyi, *Pravoslavie i katolichestvo* (Tsarigrad: Bratia Zellich, 1922); *Bulletin du Vicariat apostolique de Constantinople*.

⁵⁴ *Statut de la Congrégation de la T.S. Vierge*, (Istanbul: A. Zellich Fils, 1906); *Règlement de la confrérie de Saint Antoine de Padoue érigée dans l’église des pères mineurs conventuels a Lui Dédiee* (Istanbul: A. Zellich Fils, 1896); *Regolamento della Confraternita del glorioso taumaturgo Sant’Antonio di Padova eretta nella Chiesa dei Minori Conventuali a lui dedicata in Pera di Costantinopoli* (Istanbul: A. Zellich Figli, Stamp. della S. Sede, 1896); *Guide du professeur / Collège Saint-Benoit* (Istanbul: A. Zellich Fils, 1893); *Oeuvres de charité. Rapport sur les oeuvres des Associations des dames de la charité de Constantinople, pendant l’année 1913, lu à l’Assemblée générale, le 8 avril 1914* (Istanbul: A. Zellich fils, 1914); *Colège des Lazaristes, Manuel de l’élève renfermant l’ordre général des exercices et le calendrier scolaire 1906* (Istanbul: A. Zellich Fils, 1906).

⁵⁵ AEZ, Obavijest konzula Austro-Ugarske Grégoire Zellichu o imenovanju, 1. srpnja 1891.

⁴² AJZ. “Notice sur l’imprimerie A. Zellich & Fils;” Zellich, *Notice historique*, 56. Vidi npr. i reklamu za tiskaru “A. Zellich & Fils” u: *L’indicateur ottoman*, 1881, str. 16.

⁴³ *L’indicateur ottoman*, 1881, str. 265; *L’indicateur ottoman*, 1883, str. 357; *L’indicateur oriental*, 1885-1886, str. 292; *Annuaire Oriental du commerce l’industrie de l’administration et de la magistrature*, 1889-1890, str. 458.

⁴⁴ Fausto Zonaro, *Abdülhamid’ in Hükümdarlığında Yirmi Yıl / Fausto Zonaro’nun Hatıraları ve Eserleri*, ur. Cesare Mario Trevigne i Erol Makzume, prev. Turan Alptekin i Lotte Romano (Istanbul: Yapı Kredi Yayınevi, 2008), str. 52-53.

⁴⁵ *Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce de l’industrie, de l’administration et de la magistrature*, 1900, str. 591; *Annuaire Oriental*, 1904, str. 785; AEZ, Reklama za “A. Zellich Fils,” 1900; AEZ, Reklama za “A. Zellich Fils,” Constantinople, le 10 Septembre 1906: “Papeterie nouvelle, 351, Grand rue de Péra, à côté de la Succursale de la Banque Imp. Ott.”

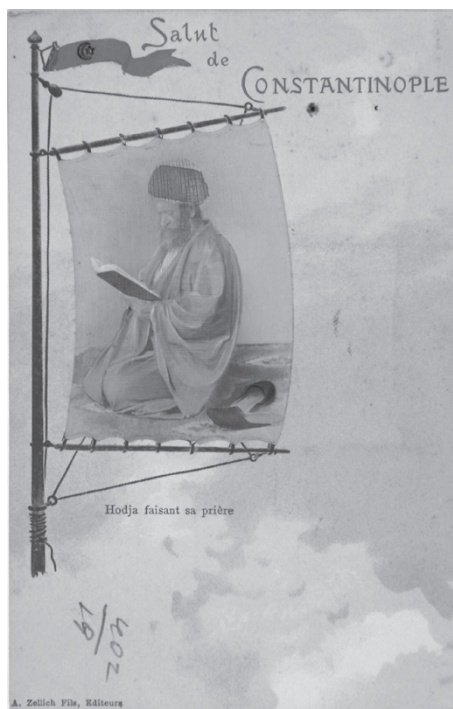
⁴⁶ *L’indicateur ottoman*, 1881, str. 265; *L’indicateur ottoman*, 1883, str. 357; *L’indicateur oriental*, 1885, str. 292.

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul (dalje: BOA). DH. MKT, 759/13.

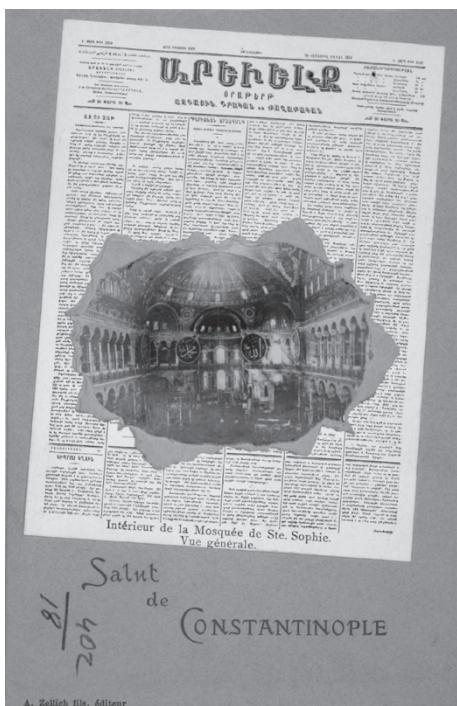
⁴⁸ AEZ, Reklama za “A. Zellich Fils,” 1906; *L’indicateur oriental*, 1889-90, str. 458.

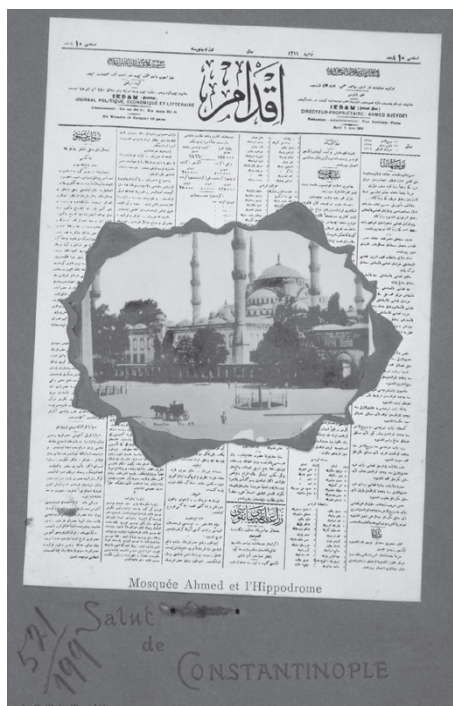
“Pozdrav iz Carigrada. Dvije turske dame razgovaraju na prozoru” (*Salut de Constantinople. 2 Dames turques causant à la fenêtre*) – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, DH. MKT., 983/4

“Pozdrav iz Carigrada. Hodža pri molitvi” (*Hodja faisant sa prière*) – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, DH. MKT., 983/4

“Pozdrav iz Carigrada. Unutrašnjost džamije Sv. Sofija. Glavni pogled” (*Salut de Constantinople. Intérieur de la Mosquée de Ste. Sophie. Vue générale*) – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, DH. MKT., 983/4

“Pozdrav iz Carigrada. Ahmedova džamija i Hipodrom” (*Salut de Constantinople. Mosquée Ahmed et l'Hippodrome*) – Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, DH. MKT., 1131/21

Cenzurirane razglednice tiskare “Zellich” (1905. i 1906.)

16. svibnja 1890. osnivač te tada već ugledne istanbulske tiskare Antonio Zelić, “Tiskar Sv. Stolice, koji se isticao pobožnošću i vjerom” (*Typographus Pontificus, qui pietate ac religione pollens*), umire od moždanog udara u 70. godini života. Sljedećeg dana bio je pokopan na glavnom istanbulskom katoličkom groblju Feriköy “uz mnoštvo naroda.”⁵⁶ Nakon smrti utemeljitelja tiskare njegovi nasljednici nastavljaju posao promijenivši ime tiskare u “A. Zelliha” (“Sinovi A. Zelića”). Grégoire Zelliha preuzeo je vođenje poduzeća kao “chef de la maison A. Zelliha”, Michel je bio poslovođa papirnice, Nicolas upravitelj tiskare, dok za Henrija nije navedena nikakva posebna dužnost, osim pripadnosti poduzeću (*de la maison A. Zelliha*).⁵⁷ No, na plakatu izdanom povodom 25-godišnjice tiskare 1894. godine navedeno je da je Henri bio upravitelj (*administrateur*) papirnice, dok je Michel bio poslovođa centralne papirnice (*gérant de la ‘Papeterie Centrale’*) (v. Prilog 5, 2).⁵⁸ Suvremeni online knjižnični katalozi potvrđuju da je tiskara doživljavala procvat. Danas znamo za 13 različitih publikacija tiskare “Zelliha” iz posljednjeg desetljeća 19. stoljeća, dok će do kraja svoga djelovanja sredinom 20. stoljeća Zelići objaviti oko 300 različitih naslova.⁵⁹ Da se doista radilo o vrlo uglednoj tiskari s međunarodnom reputacijom iznova potvrđuju domaća i međunarodna priznanja. Godine 1894. tiskara “Zelliha” dobiva osmansku medalju za lijepe umjetnosti (*médaille des beaux-arts*),⁶⁰ dok je sljedeće godine “Gospodina Grégoire Zelliha, vlasnika velike litografije i tiskare” (*kebîr litograf ve basma hane sâhibi Mösyö Gregor Zeliç*) za zasluge u tiskarstvu

sultan Abdülhamid II. odlikovao srebrnim odlikovanjem *İftihâr* (*İftihâr madalyası*).⁶¹ Osim domaćih odlikovanja Zelići su dobili i nekoliko međunarodnih priznanja za svoju djelatnost. Na međunarodnoj izložbi litografije u Parizu 1895. godine “Zelliha” dobili su zlatnu medalju (*médaille d’or exp. int. Paris 1895*).⁶² Upravo povodom sudjelovanja tiskare na toj izložbi nastala je i knjiga Grégoire Zelliha “Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie” (“Povijesna bilješka o litografiji i početku njenog uvođenja u Tursku”),⁶³ nezaobilazan izvor za povijest modernog tiskarstva u Osmanskom Carstvu. Grégoire Zelliha je za svoj rad osobno dobio nekoliko međunarodnih priznanja. Godine 1892. srpski kralj Aleksandar I Obrenović odlikovao je “Grigorija Zelića, štampara u Carigradu” kraljevskim ordenom sv. Save petog reda, “na predlog predsjednika Našeg ministarskog saveta [i] Našeg ministra inostranih dela...”⁶⁴ Grégoire i njegova tiskara višestruko su zaslužili ovo odlikovanje: “A. Zelić i sinovi” tiskali su 1899. godine “Čitanku za I. razred osnovne škole u Otomanskoj carevini.” Od 1890. do 1902. “Sinovi A. Zelića” tiskali su kalendar “Golub” na srpskom jeziku, godišnjak popularno-prosvjetnoga karaktera koji je izlazio u gotovo 10.000 primjeraka i prodavao se diljem europskog dijela Osmanskog Carstva.⁶⁵ Od 27. siječnja 1895. do 1. kolovoza 1902. Zelići su tiskali i “Carigradski glasnik,” prve nezavisne tjedne novine na srpskom jeziku u Osmanskom Carstvu, koje su se distribuirale i u inozemstvu.⁶⁶ Iako je Nikodim Savić bio osnivač, urednik i vlasnik ovoga tjednika, vlada Kraljevine Srbije je zahvaljujući svojoj novčanoj i stručnoj potpori imala kontrolu nad pisanjem “Carigradskoga glasnika.”⁶⁷ Iz kojeg razloga je tiskara Zelićevih istovremeno prestala izdavati “Golub” i “Carigradski glasnik” 1902. godine, kada tiskanje tih dvaju izdanja preuzima tiskara “Braća Gerard”, te je li se radilo o pritisku austrougarske ambasade na Zeliće kao svoje državljane protiv suradnje sa Srbi-

⁵⁶ SMD, Liber X Mortuorum ab anno 1890. usque ad annum 1907, str. 15, br. 75; AEZ, Izvod iz matične knjige umrlih župe Santa Maria Draperis, sv. 10, 10. travnja 1891.

⁵⁷ *Annuaire oriental*, 1891, str. 452/14.

⁵⁸ AEZ, Souvenir du jubilé de la maison A. Zelliha fils à l’occasion du 25me anniversaire de sa fondation à Constantinople, 1894.

⁵⁹ Izvori: Google Books <books.google.com>, Milli Kütüphane (Turska nacionalna knjižnica) <http://mksun.mikutup.gov.tr/F>, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Knjižnica Turskog povijesnog društva) <http://library.ttk.gov.tr/web/catalog/basic_search.php>, Gallica bibliothèque numérique de la Bibliothèque nationale de France <http://gallica.bnf.fr/>, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Knjižnica Sveučilišta Istanbul) <http://kutuphane.istanbul.edu.tr/>, Salt Research, Istanbul <http://saltresearch.org/primolibrary/libweb/action/search.do?vid=salt>, Atatürk Kitaplığı, İstanbul <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>, Eski Harfli Türkçe Basma Kitaplar <http://www.oncu.com/eskiharflikitaplar-wordpress/>, Virtualna biblioteka Srbije <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=SF&id=2242282430932528>, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü (Istanbulska istraživačka centar) <http://katalog.iae.org.tr/yordambt/yordam.php> (Pristup: 15. 05. 2014).

⁶⁰ AEZ, Reklama “A. Zelliha”, 1906.

⁶¹ Berat o dodjeli odlikovanja “İftihâr” Grégoireu Zellihi, Numero 4871/22, 18. Safer 1313. / 10. kolovoz 1895, u: *Livre d’or*.

⁶² AEZ, Reklama “A. Zelliha”, 1906.

⁶³ Zelliha, “Notice historique,” str. 7-10.

⁶⁴ AEZ, Odluka o odlikovanju Grigorija Zelića ordenom sv. Save, 18. srpnja 1892, Beograd.

⁶⁵ Usp. Antun Gustav Matoš, *Sabrana djela. Feljtoni, impresije, članci I-II* (Zagreb: JAZU, Liber, Mladost, 1973), str. 173.

⁶⁶ V.: Milić F. Petrović, “‘Carigradski glasnik’, prvi list na srpskom jeziku za srpske zemlje pod turskom upravom,” u: *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića. Zbornik radova s XVIII naučnog skupa ‘Seoski dani Sretena Vukosavljevića’ održanog 14. 15. i 16. juna 1996. godine u Domu revolucije Prijepolje* (Prijepolje: Ustanova za kulturu i obrazovanje Dom revolucije Prijepolje, 1998), str. 340-352. Petrović međutim uopće ne spominje Zeliće kao izdavače, već navodi samo braću Gerard, koji su počeli izdavati *Carigradski glasnik* u kolovozu 1902. umjesto Zelića.

⁶⁷ Ibid., str. 342.

jom, ili pak o njihovoj samostalnoj odluci, u ovome trenutku nije moguće reći. Početkom 1904. godine perzijski šah Muzafereddin odlikovao je “Monsieur Zeliha” odličjem “reda Lava i Sunca” (*nešān-e šīr o koršīd, Ordre du Lion et du Soleil*) trećega stupnja, odnosno “zapovjednikom” toga reda (*Commandeur de l'ordre du Lion et du Soleil*).⁶⁸ Tu vrstu odlikovanja perzijski šah je dodjeljivao stranim državljanima i diplomatima koji su svojim uslugama zadužili Perziju.⁶⁹ Perzijski ambasador u Istanbulu između 1900. i 1910. princ Mirza Riza Khan, u tiskari “Zellich Fils” 1903. godine objavio je knjižicu u stihovima i prozi o međunarodnoj mirovnoj konferenciji u Haagu 1899. na kojoj je sudjelovao, pod naslovom “Echoes de la conférence de la Haye” (“Odjeci konferencije u Haagu”) u prijevodu u stihu ili prozi na 15 svjetskih jezika s perzijskog originala.⁷⁰ Tiskanje knjige na tolikom broju različitih jezika i pisama i danas bi predstavljalo veliki izazov za moderne tiskare. Može se pretpostaviti da je veleposlanik Mirza Riza Kan u znak zahvalnosti za dobro obavljen posao osobno ishodio perzijsko državno odlikovanje za Grégoirea Zeliha.

Status koji su Zelići uživali u levantinskom društvu *fin de siècle* u Istanbulu najbolje ilustrira svečanost organizirana 8. prosinca 1894. povodom 25. godišnjice osnutka tiskare. Kako je prenio jedan od najpopularnijih europskih istanbulskih dnevnika “*Moniteur ottoman*,” među više od stotinu uzvanika koji su uveličali proslavu obitelji Zelić, prisutni su bili članovi elite levantinskog društva i diplomatski predstavnici, poput viteza E. de Wechbeckera, izaslanika Njegove Ekselencije barona de Calice, austrougarskog ambasadora, Đure Klarića, ravnatelja istanbulske tvornice duhana Cibali (*la fabrique de la Régie*), M. B. H. Hanly, Mihaila Ristića, sekretara Poslanstva Kraljevine Srbije, L. Droitecourta, J. Vachette, R. P. Marengoa, župnika crkve sv. Petra i Pavla, kao i župnika crkve Santa Maria Draperis.⁷¹ Obitelji Zelić osobno je čestitao jubilej i izaslanik Svete Stolice mgr.

Bonneti, koji joj je prenio i poruku i blagoslov Svetog Oca.

Grégoire Zellich bio je ugledni član levantinske zajednice, a kao istaknuti državljanin Austro-Ugarske sudjelovao je i u školskom vijeću Austrougarske škole od 1896. godine kao administrator (*administrateur*), te blagajnik (od 1909), sve do Prvoga svjetskog rata.⁷² Đuri Klariću, s kojim je sudjelovao u radu školskog vijeća kao upraviteljem Austrougarskih škola u Istanbulu, u izdanju svoje tiskare objavio je knjigu pjesama pod naslovom “Pozdrav Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I. s Bospora u Zagreb 1895,” povodom posjeta Franje Josipa Zagrebu u listopadu te godine.⁷³ To je, koliko je poznato, jedino istanbulsko izdanje pjesama ovoga uspješnog poduzetnika i zapaženog pjesnika.⁷⁴ Klarićeva knjiga pjesama ilustrirana je razglednicama koje je također izdavala tiskara “Zellich Fils”.

Osim knjiga, litografija Zelićevih otisnula je i veću količinu grafičkih materijala visoke kvalitete, poput mapa Istanbula, raznih plakata, postera, itd. Pritom posebno mjesto zauzimaju razglednice Istanbula, njegovih pitoresknih predjela, povijesnih spomenika i četvrti, Galate i Pere, otoka u Mramornom moru, itd., koje po svojoj ljepoti pripadaju među najljepše razglednice toga razdoblja.⁷⁵ Međutim, u nekoliko navrata 1905. i 1906. godine Zelići su se našli na udaru cenzure zbog slika i fotografija džamija i muslimana otisnutih na razglednicama, kao djela suprotnih šerijatu i zakonu.⁷⁶ Pritom su razglednice bile zaplijenjene, a njihova daljnja proizvodnja i prodaja zabranjene. Iako je vladavina Abdül-hamida doista predstavljala period procvata tiskarstva, kao i modernizacije i razvoja države uopće, sultan je ubrzo nakon dolaska na vlast počeo gušiti postojeće slobode i vladati na despotski način. Svaka kritika režima ili pak samo njena naznaka, separatističke tendencije neturskih naroda i nemuslimana, svaki nacionalizam kao i liberalizam, u samome začetku bili su oštro suzbijani. Brojne publikacije, njihovi autori, izdavači i prodavači našli su se pod budnim okom Abdülhamidovih cenzo-

⁶⁸ AEZ, Odluka o odlikovanju gospodina Zeliha perzijskim redom Lava i Sunca, 17. Zilkade 1321. / 4. veljače 1904. V. i nadgrobni natpis na grobu Grégoirea Zeliha na groblju Feriköy u Istanbulu, koji navodi titulu “Commandeur de l'ordre du Lion et du Soleil.”

⁶⁹ V.: Yahyâ Šahīdī, “Decorations,” *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII/2, str. 197-202, ažurirana verzija je dostupna online: <<http://www.iranicaonline.org/articles/decorations>> (pristup: 20. svibnja 2014).

⁷⁰ Arfa-ud Doleh Mirza Riza Khan Daniche, *Échoes de la conférence de la Haye*, trad. ou adaptation en vers ou en prose en quinze langues de l'original persan (Istanbul: Zellich, 1903). O Mirzi Rizi Khanu vidi: ‘Alī-Akbar Sa‘īdī Širjānī, “DANEŠ (1) pen name of MO‘IN-AL-WEZĀRA MĪRZĀ REZĀ KHAN ARFA’ (Arfa‘-al-Dawla; ca. 1846-1937), also known as Prince Rezā Arfa’, diplomat and poet of the late Qajar period,” *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje: <<http://www.iranicaonline.org/articles/danes-pen-name-of-moin-al-wezara-mirza-reza-khan-arfa-arfa-al-dawla-ca#>> (pristup: 20. svibnja 2014).

⁷¹ *Moniteur ottoman*, 10. prosinca 1894, str. 3 (nenumirano).

⁷² *Annuaire oriental*, 1896-97, str. 677; *Annuaire oriental*, 1909, str. 1126; *Annuaire oriental*, 1912, str. 890; *Annuaire oriental*, 1913, str. 869.

⁷³ Gjuro Klarić, *Pozdrav Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I. sa Bospora u Zagreb 1895*. (Carigrad, 1895).

⁷⁴ O Klariću vidi: Klara Pranjko, “Klarić, Đuro (Gjuro, Juraj),” *Hrvatski biografski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009) 354; Kursar, “Hrvati u gradu na Bosporu,” str. 48.

⁷⁵ Mert Sandalcı, ‘Kartpostallar,’ u: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, sv. 4 (Istanbul: Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1994), str. 474-475.

⁷⁶ BOA, DH.MKT 983/4; DH.MKT., 1131/21. O cenzuri fotografija toga vremena vidi: Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, (Istanbul: Yem, 2013), str. 36-38.

⁷⁷ Johann Strauss, “‘Kütüp ve Resail-i Mevkute’ . Printing and publishing in a multi-ethnic society,” u: Elisabeth Özdalga, ur., *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy* (London – New York: Routledge Curzon, 2005), str. 238-239.

ra neovisno o etničkoj i vjerskoj pripadnosti, uključujući i strance.⁷⁷ I Zelići su se našli pod istragom zbog tiskanja i prodavanja zabranjenih publikacija, primjerice 1898. kada im je tiskara po nalogu cenzora bila i zatvorena uz još nekoliko drugih.⁷⁸ Unatoč povremenim teškoćama, tiskara Zelićevih je nastavila razvijati svoju djelatnost.

Teško je reći jesu li Zelići gajili ikakve ideološke stavove prema knjigama i novinama koje su izdavali, ili su se prema njima odnosili u potpunosti profesionalno, kao prema običnim narudžbama klijenata. U svakom slučaju, nakon pada Abdülhamidovog apsolutizma i vraćanja ustava 1908. godine, što je izazvalo opće oduševljenje, tiskara "Zellich" je taj događaj obilježila prigodnom razglednicom koja slavi ustavnost i nosi parole Francuske revolucije: "Sloboda – Jednakost – Bratstvo" (*hürriyet – müsavat – uhuvvet*, fr. *liberté – égalité – fraternité*), tradicionalni osmanski ideal "Pravde" (*adalet*, fr. *justice*), kao i "Živio ustav!" (*Vive la constitution!*). No, budući da sultan još nije odstupio s vlasti, iako je bio prisiljen vratiti ustav, prisutna je i parola "Živio padišah!" (*Pa-dışahımız çok yaşa!*).⁷⁹

U svakome slučaju, država je imala veliko povjerenje u Zeliće zbog njihove profesionalnosti i kvalitete proizvoda, a službene narudžbe relativno često su davane tiskari "Zellich," poput izdavanja različitih publikacija državnih i javnih tvrtki, banaka i sl. Najveće službeno priznanje Zelićima bilo je povjerenje iskazano prilikom narudžbe tiskanja novčanica jedne osmanske lire u predvečerje Prvoga svjetskog rata 1914. godine, kada je zbog određenih komplikacija i hitnosti umjesto u Engleskoj, kako je do tada bio slučaj, tiskanje osmanske valute bilo povjereno tiskari "Zellich Fils" kao najuglednijoj istanbulskoj tiskari.⁸⁰ Po hitnome postupku Zelići su uspjeli pod nadzorom dvojice povjerenika banke otisnuti 130 000 novčanica jedne lire u razdoblju od jednoga mjeseca (12. kolovoza do 12. rujna 1914).⁸¹ Te novčanice zamišljene kao privremena mjera ostale su u opticaju sve do lipnja 1915. kada su povučene.⁸²

VELIKI RAT I NEZAVISNOST: TREĆA GENERACIJA I KRAJ JEDNE EPOHE

Prvi svjetski rat bio je prijelomnica i u slučaju obitelji Zellich. Obje njihove države, Osmansko Carstvo kao država koja ju je primila, i gdje su ostvarili svoju najveću slavu, kao i njihova matična država, Austro-Ugarska, čiji su državljani bili, propale su u

vihoru Velikog rata. Neumitno, drastična promjena delikatnih odnosa u kojima su do tada živjeli i poslovali u ambijentu kozmopolitskog Carigrada snažno se odrazila i na privatne živote njenih članova. Kao austrougarski državljani i vojni obveznici, u ratu se borila i mlađa generacija Zelića: Jean, Alphonse, René, Auguste i Silvestre, sinovi Grégoirea Zellicha, te Antoine i Rodolphe, sinovi njegova brata Nicolas.⁸³ Nekolicina fotografija iz albuma u posjedu Silvijeovog unuka Edwina Zellicha pokazuje da su Zellichi služili austrougarsku vojsku u Prvome svjetskom ratu, i to upravo u Bosni, konkretno u Doboju i Sarajevu.⁸⁴ To potvrđuje i isprava Dvojne Monarhije iz 31. kolovoza 1918. da je Silvio (Silvestre) Zellich bio u Doboju te godine kao pripadnik "K.k. Schützenregiment nr. 37."⁸⁵ Ipak, djelatnost tiskare nije se prekidala ni tijekom rata, pa čak niti nakon kapitulacije Osmanskog Carstva i savezničke okupacije Istanbula. Tijekom Prvoga svjetskog rata, odnosno u razdoblju od 1914. do 1918. Zelići su objavili najmanje 16 različitih publikacija pretežno službenoga karaktera (godišnjaci, pravilnici i izvještaji različitih državnih i privatnih poduzeća i udruženja).⁸⁶ Povodom progla-

⁸³ AEZ, Potvrda nizozemskoga konzulata u Istanbulu, koji je zastupao austrijske interese, da su Zellichi služili austro-ugarsku vojsku, Istanbul, 23. prosinca 1921.

⁸⁴ AEZ, Obiteljski fotoalbum.

⁸⁵ AEZ, Isprava "Landwarschein" za Silvija Zellicha, 31. kolovoza 1918, v. i r.

⁸⁶ Nikolai Dimkov, *Étoile de la concorde : conseil mondial perpétuel* (Istanbul: Zellich frères, 1918); *Dahilî Hudut Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafî ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Adî Tarîfe Cevveline Birinci Zeyl* (Istanbul: Zellich Biraderler Matbaası, 1915); *Darülfünûn-ı Osmani Tıp Fakültesinde Müteşekkîl Teaviün ve Tasarruf Sandığı'nın Birinci Devreye Aid Muamelât-ı Umûmiye ve Mâliyesini Mübeyyin Rapor Şüretidir* (Istanbul: Matbaa-i Zellich, 1915); *Dersaadet Haliç Vapurları Osmanlı Anonim Şirketi (Société anonyme ottomane des bateaux de la corne d'or)* (Istanbul: Matbaa-i Zellich ve Şürekâsı, 1918); *Dersaadet Tramvay Şirketi Seyr ü Sefer Nizamnâmesidir (1 – Zabita Nizamnâmesi)* (Istanbul: Matbaa-i Zellich, 1914); *Dersaadet Tramvay Şirketi Seyr ü Sefer Nizamnâmesidir (2 – Demiryolları Usl-i Zabita Nizamnâmesine Dair Kanun-u Muvakkat ve Zeyli)* (Istanbul: Matbaa-i Zellich, 1914); *Emvâl-i Gayr-i Menkule ve İkrâzât Bankası Anonim Şirket-i Osmanîyesinin Nizamnâme-i Dahilisi* (Istanbul: Matbaa-i Zellich, 1915); *İntibah Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilisi* (Istanbul: Matbaa-i Zellich, 1915); *Osmanlı Cep Takvimi yahud Takvim-i Cemil. İşbu 1917 Senesi Haziranının Yedinci Günü İçtima Eden Hissedarın Meclis-i Umûmî-i Âdisinde Kiraat Edilen Meclis-i İdare Raporudur. 5. Sene-i Hesabiyye 1916* (Istanbul: Matbaa-i Zellich Biraderler, 1917); *Osmanlılar İçin İtalyanca Rehber-i Lisan: Cebraîl abd-i Yesû'* (Istanbul: A. Zellich Mahdumları Matbaası, 1914); *Şark Demiryolları Dahilî Hutât Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafî ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Adî Tarîfe Cevvelidir* (Istanbul: Zellich Biraderler Matbaası, 1915); *Şişli Müessesesi'nde Emrâz-ı Akliye ve Asabiye Müsâmereleri* (Istanbul: Zellich Biraderler Matbaası, 1916); *Dersaadet de Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi 1916 Senesi Muamelâtı* (Istanbul: Matbaa-i Henri Zellich ve Şürekâsı, 1917); *İntibah Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dahilisi* (Istanbul: Matbaa-i Zellich, 1915); *Société immobilière Ottomane de Constantinople* (Istanbul: A. Zellich Fils, 1914); *Rapport sur les oeuvres des Associations des dames de la charité de Constantinople: pendant l'année 1913, lu à l'Assemblée générale, le 8 avril 1914* (Istanbul: A. Zellich fils, 1914).

⁷⁸ Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasaları Tarihine Medhal," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4, 7 (2006), str. 311.

⁷⁹ AEZ, Razglednica povodom proglašenja Ustava 1908.

⁸⁰ Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank* (Istanbul: Ottoman Bank Historical Research Center, 1999), str. 266-267.

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid., 308.

Reklama za "A. Zellich Fils," Carigrad, 10. rujna 1906. – Arhiv Edwina Zellitcha, Atena.

šenja primirja u Mondrosu 30. rujna 1918, čije su odredbe predviđale okupaciju osmanskog teritorija od strane Francuske, Velike Britanije, Italije i Grčke, 1919. godine tiskara "Zellitch" izdala je knjižicu pod nazivom "Un appel à la justice" ("Apel za pravdu"), upućen svjetskom javnom mnijenju. Bili su to zaključci Nacionalnoga kongresa "Društva za zaštitu osmanskih prava" grada Izmira (Smirna) (*İzmir müdafaa-i hukuk-i osmaniye cemiyeti*), prve turske nacionalne organizacije koja se usprotivila savezničkoj okupaciji, i zatražila pravo turskog naroda na vlastitu državu, održanog 17. ožujka 1919. u ovome gradu.⁸⁷ Na kongresu su osim predstavnika Izmira sudjelovali i predstavnici ostalih gradova regije, poput Aydına, Denizlija, Muğle, Manise i Balıkesira, uključujući 37 načelnika općina i 37 muftija, ukupno 165 delegata, po čemu kongres u Izmiru pripada među tri najveća nacionalna kongresa turske borbe za nacionalno oslobođenje (*Milli Mücadele*), koja je otpočela ubrzo nakon formalnog završetka Prvoga svjetskog rata i savezničke okupacije, i potrajala do 1922, iznjedriviši suvremenu Republiku Tursku.⁸⁸ Iste 1919. godine Zelići

su tiskali i službeni memorandum Porte upućen visokim povjerenicima SAD-a, Velike Britanije, Francuske i Italije na engleskom i francuskom jeziku.⁸⁹ Unatoč tomu što su bili stranci, Zelićima je i u tim za tursku naciju prijelomnim danima povjeravano tiskanje izuzetno važnih tiskovina, i to i od službenih vlasti u Istanbulu i od opozicije, odnosno nacionalističkih snaga u Anadoliji.

Ta praksa nastavljena je i u vremenu Republike usprkos stubokom izmijenjenim okolnostima, pa tako Zelići tiskaju čak i međudržavne ugovore, poput Ugovora o prijateljstvu između Turske i Grčke 1927, te Turske i SSSR-a iste godine, Ugovora o prebivalištu između Turske i Švicarske 1930, Dogovora o trgovini i navigaciji između Turske i Estonije 1929, i Ugovora o pravnim i trgovinskim pitanjima između Turske i Austrije 1930.⁹⁰ K tome, tiskare Zelića tiskale su i

⁸⁷ *Un appel à la justice publié par la Société de défense des droits ottomans et approuvé par le Congrès national réuni à Smyrne le 17 mars 1919*, (Istanbul: Imp. Zellich frères, 1919).

⁸⁸ Vidi: Selçuk Ural, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti ve Asılsız Yunan İddialarını Çürüten Bir Bildirisi," *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (2001), str. 269-280.

⁸⁹ *Memorandum of the Sublime Porte communicated to the American, British, French and Italian High Commissioners on the 12th February 1919* (Istanbul: Zellich brothers, 1919); *Mémoire remis aux hauts-commissaires américain, britannique, français et italien le 12 février 1919* (Istanbul: Zellich frères, 1919). Vrlo je vjerovatno postojanje i talijanske verzije "Memoranduma," no, ona nije prisutna u katalogima korištenim u ovom istraživanju.

⁹⁰ *Türkiye Cumhuriyeti ile Yunan Cumhuriyeti Arasında Mün'akid İtilafnâme* (Istanbul: Zeliç Biraderler Matbaası, 1927); *Türkiye Cumhuriyeti ve Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadi Arasında Mün'akid Ticaret ve Seyr-i Sefâin Muahedenâmesi* (Istanbul: Zeliç Biraderler Matbaası, 1927); *Türkiye ve Avusturya arasında münakit*

neke službene pravilnike i brojne državne tiskovine, poput pravilnika vladajuće Republikanske narodne stranke (*Cumhuriyet Halk Fırkası*) 1927, liste diplomatskog zbora 1929, "Turski kodeks" Ministarstva za zdravstvo i socijalnu pomoć 1930, itd.⁹¹ Kao i prije rata, Zelići su nastavili tiskati različite tiskovine javnih poduzeća, poput telefonskih imenika (1913-1928), različitih tiskovina Željeznice (1915-1927), broderskog poduzeća (1922-1925), i sl.⁹² Zelići su nastavili tiskati i publikacije banaka kao što su *Türkiye Ziraat Bankası* i *Türkiye Garanti Bankası*, koje posluju i danas.⁹³ Osim tiskovina znatne političke i ekonomske važnosti, Zelići su u tom razdoblju tiskali i određeni broj publikacija koje su pripadale u domenu kulture i obrazovanja, poput knjige "L'âme turque à travers les nouvelles" poznatoga turskog pjesnika, pisca i prevodioca Sabrija Esata Siyavuşgila, dvije publikacije o utjecaju šamanizma na muslimanske mističke redove i turskim pravnim institucijama u srednjem

hukuk ve ticari mevaddi adliyyeye müteallik müteakabil münasebetlere ve adli kararların tenfizine dair mukavelename : Convention entre la Turquie et l'Autriche... (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1930); *Türkiye cumhuriyeti ile Estonya hükümeti arasında mün'akit ticaret ve seyrüsefain muahedenamesi : Traité de commerce et de navigation entre la Turquie et l'Estonie* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1929); *Türkiye ile İsviçre arasında ikamet mukavelenamesi : Convention d'établissement entre la Turquie et la Suisse* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1930).

⁹¹ *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, (Istanbul: Zelliç Matbaası, 1927); *Liste de MM. les membres du corps diplomatique*, (Ankara: Zelliç Freres, 1929); *Türk kodeksi 1930. Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1930).

⁹² *Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Telefon Rehberi* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1913, 1924, 1925, 1927, 1928); *Şark Demiryolları Çıracık Nizâmnamesi* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927); *Şark Demiryolları Dahilî Hatlar Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafî ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Âdî Tarife Cetveline Birinci Zeyildir* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, bez datuma); *Şark Demiryolları Dahilî Hutût Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafî ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Âdî Tarife Cetvelidir* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1915); *Şark Demiryolları İşâret Nizâmnamesi* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1926); *Şark Demiryolları İşletici Kumpanyası Müstahdemîn Sandığı Nizamnamesi* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1922); *Şarkî Anadolu Demiryolları Mukavelenâmeleri ile Şartnamesi* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1923).

⁹³ *Türkiye Ziraat Bankası (Muharerrât-ı Umûmiye Mecmuası). 1 Temmuz – 31 Kânun-ı Evvel 1927* (Ankara: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927); *Türkiye Ziraat Bankası (Muharerrât-ı Umûmiye Mecmuası). 1 Kânun-ı Sani – 30 Haziran 1928* (Ankara: Zelliç Biraderler Matbaası, 1928); *Türkiye Ziraat Bankası İkrazat-ı Ziraiyye ve Seneddât-ı Ticariyeden Ne Nisbetle Faiz ve Komisyon Ahzı Lazım Geleceğini ve Vade ve Taksitin Tayinine Dair Tahrirât-ı Umûmiye* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927); *Türkiye Ziraat Bankası Müfettiş ve Muavinlerine Mahsûs Talimâtname-i Dahilidir* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927); *Türkiye Ziraat Bankası Tahsil Seneddâtı Talimâtnamesi* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927); *Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi İnzaya Salâhiyattar Zevât Listesi* (Istanbul: Henri Zelliç ve Şürekâsı Matbaası, bez datuma); *Türkiye Garanti Bankası : annual report of the board of directors balance sheet and profit and loss account for the year ended December 31. 1959.* (Istanbul: Lui Zelliç Matbaacılık, 1960).

vijeku čuvenoga turskog povjesničara Mehmeta Fuata Köprülüa, filmskog programa istanbulskoga kina "Elhamra" za 1924. i 1925, knjigu sjećanja na Institut za turkologiju Istanbulskog sveučilišta, početnicu za novo tursko pismo (latinicu), gramatiku engleskog jezika za turske škole, i dva izdanja američkih koledža u Arnavutköyü i Üsküdaru (İnas).⁹⁴

Nakon Prvoga svjetskog rata dolazi do velikih promjena u tiskari "Zellich Fils", smjene generacija, ali i razdvajanja do tada jedinstvenog poslovanja. Dok se uoči rata 1914. godine tiskara još uvijek zove "Zellich Fils,"⁹⁵ već od 1915. u impresumu nekih publikacija se počinje pojavljivati novo ime "Zellich Frères", odnosno "Zelliç Biraderler" ("Braća Zelić").⁹⁶ 31. prosinca 1919. braća Grégoire i Nicolas Zellich prenijeli su poslovanje tiskare "Zellich Frères" na svoje sinove Alphonsea, Augustea, Sylvestrea, te Antoinaea, Rodolpheu i Richarda.⁹⁷ S druge strane, od 1917. počinju se pojavljivati izdanja još jedne tiskare pod nazivom "Matbaa-i Henri Zelliç ve Şürekâsı", ili "Henri Zellich & Cie", odnosno "Henri Zellich & Co."⁹⁸ *Annuaire oriental* za 1921. godinu u svojem popisu tiskara u Istanbulu potvrđuje postojanje dvaju Zelićevih tiskara: "ZELlich (HENRY) & Co.", koja se nalazila u Rue Mahmoudië, 21, s papirnicom u Grande Rue de Péra 417, i radionicama u Rue Balcon i Rue Yazidji 7, 11, dok se tiskara "Zellich Frères" nalazila u Rue Yazidji.⁹⁹ Te dvije tiskare se pojavljuju i u Godišnjaku za 1924-1925. godinu,¹⁰⁰ dok se 1929. godine pojavila i treća Zelićeva tiskara – "Zellich

⁹⁴ Sabri Esat Siyavuşgil, *L'âme turque a travers les nouvelles* (Istanbul: Zelliç Matbaası, 1953); Mehmet Fuat Köprülü, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans* (Istanbul: Zelliç frères, 1929); Mehmet Fuat Köprülü, *Les institutions juridiques turques au moyen-âge : y a-t-il un droit public turc distinct du droit public musulman?* (Istanbul : H. Zelliç, 1937); *Elhamra Sineması 1340-1341 Mevsiminde İrae Edilecek Sinema Filmlerini Muhtevi Resimli Program* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1924); *Elhamra Sineması 1340-1341 (1925) Mevsiminde İrae Edilecek Sinema Filmlerini Muhtevi Resimli Program 2. Sene* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1925); *İstanbul darülfünunu Türkiyat Enstitüsü muhturaları. Mémoires de l'Institut de turcologie de l'Université de Stamboul. Nouvelle série* (Istanbul: Zelliç frères, 1929); *Herkes İçin Kolay Yeni Türk Alfabeti* (Istanbul: Mişel Zelliç Mahdumları Matbaası, bez datuma); H. M. Tompson, *Türk Mektepleri İçin İngilizce Amelî Gramer. A Practical English Grammar for Use in Turkish Schools* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1926); *Konstantinopl Amerikan İnas Koleji* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1923); *Konstantinopl Koleji. Arnavudköy Amerikan Kızlar Koleji* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1925).

⁹⁵ *Annuaire oriental*, 1914, str. 885.

⁹⁶ Vidi: *Şark Demiryolları Dahilî Hutût Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafî ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Âdî Tarife Cetvelidir* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1915).

⁹⁷ AEZ, Obavijest o preuzimanju poslovanja tiskare sinova Grégoirea i Nicolasa Zelliha, 31. prosinca 1919, Istanbul.

⁹⁸ Vidi: *Dersaadet' de Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi 1916 Senesi Muamelâtı* (Istanbul: Matbaa-i Henri Zelliç ve Şürekâsı 1917).

⁹⁹ *Annuaire oriental*, 1921, str. 759, 1726.

¹⁰⁰ *Annuaire oriental*, 1924-1925, str. 278.

(Les fils de Michel).¹⁰¹ Tiskara “Zellitch Frères” nalazila se u Rue Yazidji, 5, tiskara “Zellitch (Henry) & Fils.” u Rue de la Quarantaine, 6, 8, na Galati, dok se tiskara “Zellitch (Les fils de Michel)” nalazila u Rue Yazidji, 8. Osim toga, tiskara “Zellitch (Henri) et Fils” imala je papirnicu u Rue Gueumruk 21, dok su “Zellitch Frères” imali tri papirnice u Rue Mahmoudié, 5, Istiklal Djaddesi, 359 i Rue Meïdandjik, 60, u starome dijelu grada, Stambolu.¹⁰² Dok su prve dvije tiskare Zelićevih imale na desetke publikacija, od izdanja tiskare nasljednika Michela Zellicha danas su poznate samo dvije.¹⁰³ Prema podacima *Annuaire orientala* za 1938, koji je tada nosio turski naziv *Ticaret Yılığ*, tiskara sinova Michela Zellicha više nije postojala, dok su starije tiskare – “Zelliç Bira-derler” (u Yazıcı sokaku br. 5) i “Zelliç Hanri ve Mahdumları” (u Karantina sokaku br. 6-8), još uvijek poslovale.¹⁰⁴ U tridesetim godinama 20. stoljeća publikacije tiskare “Zellitch Frères” sve su rjeđe, dok je posljednja poznata publikacija potomaka Grégoirea i Nicolasa Zellicha, izašla 1934. godine.¹⁰⁵ Prestanak aktivnosti te tiskare podudario se s odlaskom starije generacije utemeljitelja. 28. travnja 1932. godine u 80. godini života umro je Grégoire Zellich “tiskar Svete Stolice,” vitez sv. Silvestra, nositelj odlikovanja osmanskog sultana, perzijskog šaha i srpskoga kralja, stvarni nositelj tiskare “Zellich”, i, uz oca Antonija, najzaslužniji član obitelji.¹⁰⁶ Posljednji ispraćaj slavnog pokojnika bio je 1. svibnja 1932. u bazilici St. Antoine, najvećoj crkvi Pere. Nicolas, voditelj poslovanja tiskare, umro je još deset godina ranije.

Edwin Zellitch ml., praunuk *chêvaliera* Grégoirea Zellicha, prilično točno objašnjava razloge zbog kojih je njegova grana obitelji napustila tiskarstvo kao izvorni obiteljski biznis:

Tiskara je nastavila s radom do kasnih 1930-ih, no, pred kraj 1930-ih je, nažalost, morala zatvoriti svoja vrata jer poslije reforme koju je proveo Atatürk, arapsko je pismo zamijenjeno latinskim pa je tiskara morala uložiti mnogo novca kako bi uvela sve potrebne promjene, a budući da su se na tržištu u međuvremenu pojavile i ostale tiskare i neki članovi obitelji Zelić nisu željeli nastaviti raditi u obiteljskoj tvrtki, tiskaru su morali zatvoriti.¹⁰⁷

Iako je Antonio Zelić kao desna ruka Henrija Cayola bio pionir modernog tiskarstva i litografije u

Osmanskom Carstvu, njihov razvoj je od posljednje četvrtine 19. stoljeća započeo ubrzano rasti, što je rezultiralo otvaranjem brojnih tiskara. Godine 1881. u Istanbulu je bilo svega 20 tiskara, osam godina kasnije bilo ih je 28, no, od toga bilo je svega devet litografija, uključujući Zelićevu.¹⁰⁸ Godine 1900. broj tiskara je porastao na 34, no, broj litografija je pao na šest,¹⁰⁹ dok je 1909. u Istanbulu bilo čak 60 tiskara i deset litografija.¹¹⁰ S druge strane, službeni godišnjak Osmanskog Carstva – *Salnâme* za 1325. / 1907-1908. godinu, navodi čak 94 tiskare u Istanbulu.¹¹¹ U svakome slučaju, prema godišnjaku *Annuaire oriental*, uoči Prvoga svjetskog rata u osmanskoj prijestolnici djelovalo je 67 tiskara,¹¹² dok je nakon rata, godine 1921, u Istanbulu bilo šest litografija (od čega dvije Zelićeve), i 63 tiskare.¹¹³ Taj broj nije znatnije opao niti godinu dana po sprovođenju Atatürkove reforme pisma, kojom je arebica zamijenjena latinicom (1928).¹¹⁴ Međutim, godine 1938. broj tiskara u Istanbulu se gotovo prepolovio pavši na 34, dok su nekada brojne tiskare u vlasništvu stranih državljana europskog podrijetla i nemuslimana sada nestale.¹¹⁵

U takvim uvjetima nasljednici Grégoirea i Nicolasa Zellicha, voditelji poduzeća “Zellitch Frères,” postupno prebacuju fokus s tiskarstva na zastupanje stranih poduzeća u Istanbulu. Već 1914. godine Silvio Zellich radio je kao namještenik Društva za pomorsku plovidbu “Austrijski Lloyd.”¹¹⁶ Godine 1930. “Zellitch Frères” sa Silvijem Zellitchem kao generalnim direktorom, postali su zastupnici američke tvrtke Kardex koja se bavila proizvodnjom pisaćih strojeva.¹¹⁷ Njihovim modelom 1109, kako stoji u Kardexovom propagandnom tekstu, služio se i osnivač moderne Turske Mustafa Kemal Atatürk. Kao predstavnik Kardex Internationala, odnosno njihovog zastupnika u Jugoslaviji tvrtke “Remington”, Auguste Zellitch jedno je vrijeme sredinom 1930-ih proveo u Beogradu, Bosni i Zagrebu.¹¹⁸ Na taj je način ta grana

¹⁰⁸ *L'indicateur ottoman*, 1881, str. 318; *Annuaire oriental*, 1889-1890, str. 457-458, 467.

¹⁰⁹ *L'annuaire oriental*, 1900, str. 707-710, 717-718.

¹¹⁰ *L'annuaire oriental*, 1909, str. 1160-1161, 1172.

¹¹¹ Cl. Huart, ur., “L'Annuaire officiel ottoman,” *Revue du monde musulman*, 4 (1908), str. 394-397.

¹¹² *L'annuaire oriental*, 1914, str. 884-885.

¹¹³ *L'annuaire oriental*, 1921, str. 759.

¹¹⁴ *L'annuaire oriental*, 1929, str. 1162-1163.

¹¹⁵ *Ticaret yılığı*, 1938, 611-612.

¹¹⁶ AEZ, *Bollettino Mensile della Società di Navigazione a Vapore del Lloyd Austriaco esclusivamente per uso interno*, No. 34, Trieste, 1. Aprile 1914. Anno IV.

¹¹⁷ AEZ, Zellitch Frères Open New Sales Office, Kardex, 1930.

¹¹⁸ AEZ, Posjetnica Avgusta G. Zelića, višeg činovnika firme “Remington.” General Representatives of KARDEX International Ltd New-York, 1934/5. Fotografije iz arhiva Edwina Zellicha potvrđuju da je Auguste između 1935. i 1937. godine u više navrata bio u Bihaću. U email korespondenciji 5. prosinca 2010. Edwin Zellitch je spomenuo da je Auguste Zellitch i umro u Zagrebu, međutim, njegov ukop nije potvrđen u evidenciji zagrebačkih groblja.

¹⁰¹ *Annuaire oriental*, 1929, str. 1163.

¹⁰² *Ibid.*, str. 1208.

¹⁰³ *Selânik Bankası Nizamnâme-i Dahili* (Istanbul, Mişel Zelliç Matbaası, 1928); *Herkes İçin Kolay Yeni Türk Alfabesi* (Istanbul: Mişel Zelliç Mahdumları Matbaası, bez datuma).

¹⁰⁴ *Ticaret Yılığı* – *Annuaire oriental*, 1938, str. 613.

¹⁰⁵ Athanase Taoussi, *Comment dieu connaît nos actions libres: l'homme est-il libre de se sauver? : nouvelle base pour expliquer le Mystère du salut* (Istanbul: Zellitch Frères, 1934).

¹⁰⁶ AEZ, Osmrtnica Grégoirea A. Zellicha, 29. travnja 1932, Istanbul.

¹⁰⁷ Razgovor vođen 17. veljače 2010. u Ateni.

obitelji s vremenom potpuno napustila tiskarsku djelatnost.

Godine 1930. umro je Henri Zellich, još jedan predstavnik starije generacije. No, njegovi nasljednici su nastavili posao s velikim žarom o čemu svjedoči tridesetak sačuvanih tiskovina. Nekoliko izdanja je izašlo i pod imenom tiskare Henrijevog sina Louisa, "Lui Zelliç Matbaacılık", čije izdanje godišnjeg izvještaja Garanti banke iz 1960. godine predstavlja posljednje izdanje Zelićevih uopće.¹¹⁹ Prema riječima Edwina Zellitcha, Louis je krajem 1950-ih ili početkom 1960-ih napustio Istanbul i otišao u Rim, gdje je i preminuo ne ostavivši potomstva.¹²⁰

Nakon propasti Carstva i osnivanja Republike uvjeti života za strance u Istanbulu uvelike su se promijenili. Nekada privilegirani strani državljani u novoosnovanoj Republici kao nacionalnoj državi turskog naroda nisu više uživali stara prava i povlastice utemeljene na tzv. kapitulacijama, koje su im davale ekstrateritorijalni status. U takvim okolnostima, koje su dodatno otežale globalna ekonomska kriza 1930-ih i Drugi svjetski rat, kao i kasnija unutarnjopolitička previranja, veliki broj stranaca odlučuje napustiti Istanbul i Tursku. Slična sudbina je zadesila i obitelj Zelić, čiji članovi od kasnih tridesetih počinju napuštati ovaj grad. Danas su članovi ove obitelji razasuti diljem svijeta, od Grčke i Francuske do Španjolske i Brazila, no, pritom treba spomenuti da je u gradu na Bosporu još uvijek prisutna obitelj Marija Zelića, kao posljednji istanbulski izdanak loze utemeljene 1840. dolaskom Antonija Zelića iz Brela u osmansku prijestolnicu.

ZAKLJUČAK

Značenje tiskare "Zellich" prelazi stroge okvire razvoja litografskog tiskarstva u Osmanskom Carstvu, pri čemu Zelići pripadaju u krug zapadnih stručnjaka i radnika koji su dali značajan obol modernizaciji Carstva uvođenjem novih tehnologija sa Zapada. Pritom se teza Johanna Straussa da su europski strani radnici i nemuslimani odigrali presudnu ulogu u razvoju osmanskog tiskarstva, i k tome sve do 1914. godine držali većinu istanbulskih tiskara,¹²¹ može potvrditi, dok se datum početka njihovog nestajanja štoviše može pomaknuti za gotovo dva desetljeća. No, djelatnost tiskare "Zellich" imala je znatno šire implikacije od onih tehničke naravi. Izdavanje vrlo velikog broja tiskovina različitih državnih i javnih poduzeća, u kriznom momentu čak i osmanske valute,

te školskih udžbenika, rječnika, zdravstvenih priručnika, novina i časopisa, književnih, vjerskih, kulturnih i političkih djela autora pripadnika različitih vjerskih i etničkih zajednica, imalo je vrlo važnu ulogu u modernizaciji osmanske države i društva u cjelini. Kao što je to istaknuo Strauss,

Ijudi koji su bili uključeni u tiskarstvo i izdavaštvo – kao i oni koji su nadzirali i usmjeravali ove aktivnosti – ubrajaju se među najvažnije ljude od pera. U društvu bez sveučilišta, akademija ili javnih knjižnica, veliki dio uloge takvih institucija prepušten je ovim "kulturnim radnicima."¹²²

Perfekcija tehničkog aspekta djelatnosti tiskare "Zellich" priznata je na brojnim međunarodnim izložbama, od Pariza i Vatikana, do Budimpešte i Istanbula dodijeljenim zlatnim i srebrnim medaljama. S druge strane, društveno-kulturno, odnosno javno značenje djelovanja Zelića kao "kulturnih radnika" odlikovano je najvišim državnim priznanjima Osmanskog Carstva i Perzije, te Papinske države i Srbije. Posebnu važnost različitih izdanja tiskare "Zellich" za katoličanstvo u kontekstu delikatnog položaja katolika kao manjinske zajednice u Istanbulu i na Levantu uopće, papa je priznao dodjelom nasljednog naslova "Tiskara Svete Stolicе" članovima ove obitelji. Ugled obitelji bio je priznat i na lokalnoj razini, te je ulica u kojoj se nalazila tiskara i gdje je obitelj stanovala prema njoj dobila i ime, "Passage Zellich." Iako je još više od tri desetljeća nakon drastične promjene političkih okolnosti u novoosnovanoj Republici Turskoj dio obitelji nastavio djelovati u tiskarstvu objavivši i neke važnije publikacije, sredinom 20. stoljeća tiskarski projekt "Zellich" došao je do svojega kraja, ostavivši iza sebe tristotinjak publikacija, kao i više desetaka prvorazrednih razglednica i drugoga vizualnog materijala, kao svjedočanstvo kulturnog i društvenog života Istanbula tijekom burnog i "dugog" 19. stoljeća, sve do učvršćivanja Republike.

PRILOZI

POPIS TISKOVINA I KNJIGA TISKARE "ZELlich" (SPOMENUTIH U TEKSTU)

Alfabëtarë e Gluhësë Shqip (Istanbul: A. Zellich, 1879)

Ali Pacha, *Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée impérial de Constantinople fondé en 1869 sous le grand vésirat de Son Altesse Ali Pacha* (Constantinople: Imprimerie A. Zellich, 1871)

Arfa-ud Dovleh Mirza Riza Khan Daniche, *Échoes de la conférence de la Haye*, trad. ou adaptation en vers ou en prose en quinze langues de l'original persan (Istanbul: Zellich, 1903)

Arnaud, Léonard, *Une mission pour la peste en Mésopotamie, rapport adressé en 1876 au Conseil international*

¹¹⁹ *Türkiye Garanti Bankası : annual report of the board of directors balance sheet and profit and loss account for the year ended December 31.1959*. (Istanbul: Lui Zelliç Matbaacılık, 1960).

¹²⁰ E-mail korespondencija s Edwinom Zellitchem, 13. prosinca 2010.

¹²¹ Strauss, "Kütüp ve Resail-i Mevkute". Printing and publishing," str. 228.

¹²² Ibid., str. 227.

de santé de Constantinople, par le Dr Léonard Arnaud (Constantinople: Impr. de A. Zellich et fils, 1880)

Belin, F. A., *Notice biographique et littéraire* (Constantinople: Imp. A. Zellich, 1875)

Bosforov, S., *K voprosu o Soedinenii Tserkvei / A propos de l'Union des Églises* (Tsarigrad : Tip. "Brat'ia Zellich", 1922)

Cimetière catholique latin à Féri-Keui : compte-rendu de l'exercice mortuaire 1872-73 (Istanbul: A. Zellich, 1873)

Chakir Pacha, *Dictionnaire portatif français ottoman*, (Istanbul: A. Zellich & Fils, 1883)

Collège des Lazaristes, *Manuel de l'élève renfermant L'ordre général des exercices et le calendrier scolaire* 1906 (Istanbul: A. Zellich Fils, 1906).

Commission arbitrale instituée pour statuer sur les réclamations existant entre le Gouvernement impérial ottoman et la Compagnie d'exploitation des chemins de fer orientaux : demande du Gouvernement impérial ottoman no. 4 : paiement d'un loyer à fixer pour la ligne de Salonique à Mitrowitz et la section de Tirnova-Hermanly-Yamboli (Constantinople: Imprimerie A. Zellich & Fils, 1888)

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (Istanbul: Zelliç Matbaası, 1927)

Dahilî Hudut Üzerinde Seyr-i Seri ve Seyr-i Hafif ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Adı Tarife Cetveline Birinci Zeyl (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1915)

Darülfünûn-i Osmani Tıp Fakültesinde Müteşekkil Teavün ve Tasarruf Sandığının Birinci Devreye Aid Muamelât-i Umûmiye ve Mâliyesini Mübeyyin Rapor Süretidir (Istanbul: Matbaa-i Zelliç, 1915)

Dersaadet Haliç Vapurları Osmanlı Anonim Şirketi (Société anonyme ottomane des bateaux de la corne d'or) (Istanbul: Matbaa-i Zelliç ve Şürekâsı, 1918)

Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Telefon Rehberi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1913)

Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Telefon Rehberi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1924)

Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Telefon Rehberi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1925)

Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Telefon Rehberi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi Telefon Rehberi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1928)

Dersaadet Tramvay Şirketi Seyr ü Sefer Nizamnamesidir (1 – Zabıta Nizamnamesi) (Istanbul: Matbaa-i Zelliç, 1914)

Dersaadet Tramvay Şirketi Seyr ü Sefer Nizamnamesidir (2 – Demiryollar Usûl-i Zabıta Nizamnamesine Dair Kanun-u Muvakkat ve Zeyli) (Istanbul: Matbaa-i Zelliç, 1914)

Dersaadet' de Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi 1916 Senesi Muamelâtı (Istanbul: Matbaa-i Henri Zelliç ve Şürekâsı, 1917)

Dimkov, Nikola, *Étoile de la concorde : conseil mondial perpétuel* (Istanbul: Zellich frères, 1918)

Elhamra Sineması 1340-1341 Mevsiminde İrae Edilecek Sinema Filmlerini Muhtevi Resimli Program (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1924)

Elhamra Sineması 1340-1341(1925) Mevsiminde İrae Edilecek Sinema Filmlerini Muhtevi Resimli Program 2. Sene (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1925)

Emvâl-i Gayr-i Menkule ve İkrâzât Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyesinin Nizamname-i Dahilisi (Istanbul: Matbaa-i Zelliç, 1915)

Grati, Antonio D., *Biografia dell' avvocato Antonio D. Grati Fondatore della società scientifica, Letteraria, artistica* (Costantinopoli, A. Zellich, 1874)

Guide du professeur / Collège Saint-Benoit (Istanbul: A. Zellich Fils, 1893)

İntibah Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi (Istanbul: Matbaa-i Zelliç, 1915)

Herkes İçin Kolay Yeni Türk Alfabeti (Istanbul: Mişel Zelliç Mahdumları Matbaası, bez datuma)

Istanbul darülfünunu Türkiyat Enstitüsü muhtıraları. Mémoires de l'Institut de turcologie de l'Université de Stamboul. Nouvelle série (Istanbul: Zellich freres, 1929)

Klarić, Gjuro, *Pozdrav Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I. sa Bospora u Zagreb* 1895. (Carigrad, 1895)

Konstantinopl Amerikan İnas Koleji (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1923)

Konstantinopl Koleji. Arnavudköy Amerikan Kızlar Koleji (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1925)

Köprülü, Mehmet Fuat, *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystiques musulmans* (Istanbul: Zellich freres, 1929)

Köprülü, Mehmet Fuat, *Les institutions juridiques turques au moyen-âge : y a-t-il un droit public turc distinct du droit public musulman?* (Istanbul: H. Zellich, 1937)

Lanquetin, S., *Fractionnaire portatif supprimant, dans les calculs d'intérêts, les longues multiplications et divisions* (Constantinople: Imprimerie de A. Zellich, 1875)

Leone, Olivero, *Nuovo metodo per l'insegnamento della lingua francese. Edizione redatta per l'uso dei greci* (Istanbul: Zellich A. e figli, 1885)

Liste de MM. les membres du corps diplomatique, (Ankara: Zellich Freres, 1929)

Livre d'or. 1869-1919. Cinquantenaire de la maison Zellich frères. 8 décembre 1919.

M. M., *Réponse à la lettre patriarcale et synodale de l'église de Constantinople sur les divergences qui divisent les deux églises* (Istanbul: A. Zellich, 1896)

Mémoire remis aux hauts-commissaires américain, britannique, français et italien le 12 février 1919 (Istanbul: Zellich frères, 1919)

Memorandum of the Sublime Porte communicated to the American, British, French and Italian High Commissioners on the 12 th February 1919 (Istanbul: Zellich brothers, 1919)

Mihri [Mihran Apikyan], *Muhtasar Güldeste. Muharrerat-ı Resmiye ve Gayr-ı Resmiye*, (Istanbul: Matbaa-i Zelliç, 1886)

Nemşehirli [Nevşehirli] Georgios [Yorgi] Efendi, *Bu Altınluk ayılan kitapta bazı martiroların ve Hosiosların nakliyetleri Hristos için çektikleri garyetler beyandır* (Istanbul, Antonaki Zeliç Tab'hanesi, 1871)

Oeuvres de charité. Rapport sur les oeuvres des Associations des dames de la charité de Constantinople, pendant l'année 1913, lu à l'Assemblée générale, le 8 avril 1914 (Istanbul: A. Zellich fils, 1914)

Osmanlı Cep Takvimi yahud Takvim-i Cemil. İşbu 1917 Senesi Haziranın Yedinci Günü İçtima Eden Hissedarlar Meclis-i Umûmi-i Âdisinde Kıraat Edilen Meclis-i İdare Raporudur. 5. Sene-i Hesabiyye 1916 (Istanbul: Matbaa-i Zelliç Biraderler, 1917)

Osmanlılar İçin İtalyanca Rehber-i Lisan: Cebraîl abd-i Yesu' (Istanbul: A. Zelliç Mahdumları Matbaası, 1914)

Prossefche sinthemene par' enaretu Catholicu: adhia ke sistassi tu Antoniu Maria M. Grasselli dhia ton ieron iubiléon kirichthenda para tu acru archieros tis Romis Piu IX tin 24 Dhekemvriu 1874, (Istanbul: A. Zellich, 1875)

Rapport sur les oeuvres des Associations des dames de la charité de Constantinople: pendant l'année 1913, lu à l'Assemblée générale, le 8 avril 1914 (Istanbul: A. Zellich fils, 1914)

Réglement de la confrérie de Saint Antoine de Padoue érigée dans l'église des pères mineurs conventuels a Lui Dédiee (Istanbul, A. Zellich Fils, 1896)

Regolamento della Confraternita del glorioso taumaturgo Sant' Antonio di Padova eretta nella Chiesa dei Minori Conventuali a lui dedicata in Pera di Costantinopoli (Istanbul: A. Zellich Figli, Stamp. della S. Sede, 1896)

Selânik Bankası Nizamnâme-i Dahilisi (Istanbul, Mişel Zelliç Matbaası, 1928)

Siyavuşgil, Sabri Esat, *L'âme turque a travers les nouvelles* (Istanbul: Zelliç Matbaası, 1953)

Société immobilière Ottomane de Constantinople (Istanbul: A. Zellich Fils, 1914)

Statut de la Congrégation de la T.S. Vierge (Istanbul: A. Zellich Fils, 1906)

Şark Demiryolları Dahilî Hutût Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafîf ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Âdî Tarife Cetvelidir (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1915)

Şark Demiryolları Çıraklık Nizamnâmesi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Şark Demiryolları Dahilî Hatlar Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafîf ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Âdî Tarife Cetveline Birinci Zeyildir (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, bez datuma)

Şark Demiryolları Dahilî Hutût Üzerinde Seyr-i Serî ve Seyr-i Hafîf ile Eşya Nakliyatına Mütedâir Âdî Tarife Cetvelidir (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1915)

Şark Demiryolları İşâret Nizamnâmesi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1926)

Şark Demiryolları İşletici Kumpanyası Müstahdemîn Sandığı Nizamnâmesi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1922)

Şarkî Anadolu Demiryolları Mukavelenâmeleri ile Şartnâmesi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1923)

Şişli Müessesesi'nde Emrâz-ı Akliye ve Asabiye Müsâmereleri (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1916)

Taoussi, Athanase, *Comment dieu connaît nos actions libres: l'homme est-il libre de se sauver? : nouvelle base pour expliquer le Mystère du salut* (Istanbul: Zelliç Frères, 1934)

Tompson, H. M., *Türk Mektepleri İçin İngilizce Ameli Gramer. A Practical English Grammar for Use in Turkish Schools* (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1926)

Tondini Quarenghi, *Conférence sur la réforme du calendrier* (Istanbul: A. Zellich Fils, 1894)

Türk kodeksi 1930. Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1930)

Türkiye cumhuriyeti ile Estonya hükümeti arasında mün'akit ticaret ve seyrisefain muahedenamesi : Traité de commerce et de navigation entre la Turquie et l'Estonie (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1929)

Türkiye Cumhuriyeti ile Yunan Cumhuriyeti Arasında Mün'akid İtilafnâme (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Türkiye Cumhuriyeti ve Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı Arasında Mün'akid Ticaret ve Seyr-i Sefâin Muahedenâmesi (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Türkiye Garanti Bankası : annual report of the board of directors balance sheet and profit and loss account for the year ended December 31.1959. (Istanbul: Lui Zelliç Matbaacılık, 1960)

Türkiye ile İsviçre arasında ikamet mukavelenamesi : Convention d'établissement entre la Turquie et la Suisse (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1930)

Türkiye ve Avusturya arasında münakit hukuk ve ticari mevaddı adliye müteallik mütekabil münasebetlere ve adli

“Uspomena na obljetnicu kuće ‘A. Zellich fils’ povodom 25. godišnjice njenog osnutka u Carigradu, 1894.”

(*Souvenir du jubilé de la maison A. Zellich fils a l'occasion du 25me anniversaire de sa fondation à Constantinople, 1894.*) – Arhiv Edwina Zellitcha, Atena.

kararların tenfizine dair mukavelename : Convention entre la Turquie et l'Autriche... (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1930)

Türkiye Ziraat Bankası (Muharerât-ı Umûmiye Mecmuası). 1 Temmuz – 31 Kânun-i Evvel 1927 (Ankara: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Türkiye Ziraat Bankası (Muharerât-ı Umûmiye Mecmuası). 1 Kânun-i Sani – 30 Haziran 1928 (Ankara: Zelliç Biraderler Matbaası, 1928)

Türkiye Ziraat Bankası İkrazat-ı Ziraîyye ve Senedât-ı Ticariyeden Ne Nisbetle Faiz ve Komisyon Ahzı Lazım Geleceğini ve Vade ve Taksitin Tayinine Dair Tahrirât-ı Umûmiye (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Türkiye Ziraat Bankası Müfettiş ve Muavinlerine Mahsûs Talimâtname-i Dahilidir (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Türkiye Ziraat Bankası Tahsil Senedâtı Talimâtname-i (Istanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1927)

Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi İmzaya Salâhiyattar Zevat Listesi (Istanbul: Henri Zelliç ve Şürekâsı Matbaası, bez datuma)

Un appel à la justice publié par la Société de défense des droits ottomans et approuvé par le Congrès national réuni à Smyrne le 17 mars 1919 (Istanbul: Imp. Zelliç frères, 1919)

Vandeputte, L., *Hıfzı's-sıhha ve Cerrahlığa Dair İstî-mâli Kolay Nasâyih* (Istanbul: Zelliç Matbaası, 1875)

Zabuzhnyi, I. A., *Pravoslavie i katolichestvo* (Tsarigrad: Bratia Zellich, 1922)

Zellich, Grégoire, *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie* (Istanbul: A. Zellich fils, 1895)

POPIS ČASOPISA I NOVINA TISKARE “ZELlich”

Bulletin du Vicariat apostolique de Constantinople
Camera di Commercio Italiana di Istanbul : Bollettino
bimestrale
Carigradski glasnik
Chambre de Commerce Française en Turquie
L'Information d'Orient. Revue hebdomadaire, politique, économique, industrielle et financière
Kalendar "Golub"
Revue commerciale du Levant: bulletin mensuel de la
Chambre de Commerce française de Constantinople
Revue de Constantinople : politique, financière et littéraire

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKA GRAĐA

Arhiv katoličke župe Santa Maria Draperis, Istanbul (kratica: SMD)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Osmanski arhiv predsjedništva vlade), Istanbul (kratica: BOA)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)
Institut Français d'Études Anatoliennes, Istanbul
Osobni arhiv Željka Zelića, Brela (kratica: AŽZ)
Osobni arhiv Jeana Zelliha, Pariz (kratica: AJZ)
Osobni arhiv Edwina Zellitcha, Atena (kratica: AEZ)
SALT, Istanbul
Zbirka Dimitrisa Loupisa, Atena
Zbirka Uzaya Togaya, Turkish Postal History, Istanbul; dostupno online: <<http://postcards.turkishpostalhistory.com/index.php/ZellichFils>> (pristup: 4. srpnja 2014)

NOVINE I GODIŠNJACI

Annuaire Oriental (ancien indicateur oriental) du commerce, de l'industrie, de l'administration et de la magistrature, Istanbul
L'indicateur oriental annuaire du commerce, de la magistrature etc. Turquie, Russie, Grèce & Bulgaire, Istanbul
L'indicateur ottoman annuaire-almanach du commerce, de l'industrie, de l'administration & de la magistrature, Istanbul
Moniteur ottoman, Istanbul
Ticaret Yıllığı – Annuaire Oriental, Istanbul

LITERATURA

Akın, Nur, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, 2. izd. (Istanbul: Literatür, 2002)
Birinci, Ali, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4, 7 (2006), str. 291-349
Charles Eduard Goad'un *İstanbul Haritaları*, ur. Ali Mazak (Istanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2007)
Eldem, Edhem, *A History of the Ottoman Bank* (Istanbul: Ottoman Bank Historical Research Center, 1999)
Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Taş Basmacılığı* (Istanbul: Devlet Basımevi, 1939)
Geyikdağı, V. Necla, *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and Relations 1854-1914* (London-New York: I.B. Tauris, 2011)
Halepović Đečević, Esmâ, ur., *Turska kuća – Casa Turca u Rijeci* (Rijeka: Hrvatsko-tursko društvo, Liber, 2007)
Herzog, Christoph, “Migration and the state. On Ottoman regulations concerning migration since the age of Mahmud II,” u: Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi i Florian Riedler, ur., *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity* (London – New York: Routledge, 2011), str. 117-134
Huart, Cl., ur., “L'Annuaire officiel ottoman,” *Revue du monde musulman*, 4 (1908), str. 369-398
Kahraman, Âlim, “Taş Basmacı,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, sv. 40 (Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), str. 144-145
Klarić, Gjuro, *Pozdrav Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I. sa Bospora u Zagreb 1895*, (Carigrad 1895)
Kursar, Vjeran, “Hrvati u gradu na Bosporu. Hrvatsko iseljenništvo u osmanskoj prijestolnici Istanbulu u dugom 19. stoljeću,” *Hrvatska revija*, 13, 4 (2013), str. 42-49; dostupno online: <<http://www.matica.hr/hr/399/Hrvati%20u%20gradu%20na%20Bosporu/>> (pristup: 20. svibnja 2014)
Kut, Günay Alpay, “Matba‘a. 2. In Turkey,” *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, (Leiden: Brill, 1991), Vol. 6, str. 799-803
Livre d'or. 1869-1919. *Cinquantenaire de la maison Zellitch frères. 8 décembre 1919*.
Marzio, Peter C., “Lithography as a Democratic Art: A Reappraisal,” *Leonardo* 4, 1 (1971), 37-48
Matoš, Antun Gustav, *Sabrana djela. Feljtoni, impresije, članci I-II* (Zagreb: JAZU, Liber, Mladost, 1973)
Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (Istanbul: Alkim, 2005) (srpski prijevod: İlber Ortaylı, *Najduži vek imperije* (Beograd: Srpska književna zadruka, 2004))
Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan (Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010)
Özendes, Engin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923* (Istanbul: Yem, 2013)
Petrović, Milić F., “‘Carigradski glasnik’, prvi list na srpskom jeziku za srpske zemlje pod turskom upravom,” u: *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića. Zbornik radova sa XVIII naučnog skupa ‘Seoski dani Sretena Vukosavljevića’ održanog 14, 15. i 16. juna 1996. godine u Domu revolucije Prijepolje* (Prijepolje: Ustanova za kulturu i obrazovanje Dom revolucije Prijepolje, 1998), str. 340-352

Phonetica, I. i J. Eckmann, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8, 1.2, (1950), str. 165-199

Pranjko, Klara, "Klarić, Đuro (Gjuro, Juraj)", *Hrvatski biografski leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009) str. 354

Radić, Radmila, "Jugoslovenska kolonija u Carigradu izmedju dva svetska rata," *Tokovi istorije*, 3-4 (2008), 199-213

Robinson, Francis, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print," *Modern Asian Studies*, 27, 1 (1993), 229-251

Sandalcı, Mert, "Kartpostallar," u: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, sv. 4 (İstanbul: Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1994), str. 473-475

Schmitt, Oliver Jens, *Les Levantines. Cadres de vie et identités d'un groupe ethno-confessionnel de l'Empire ottoman au 'long' 19e siècle*, prev. Jean-François de Andria (İstanbul: Les Édition Isis, 2007)

Sirjānī, 'Alī-Akbar Sa'īdī, "DANEŠ (1) pen name of MO'IN-AL-WEZARA MIRZA REZA KHAN ARFA' (Arfa'-al-Dawla; ca. 1846-1937), also known as Prince Rezā Arfa', diplomat and poet of the late Qajar period," *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje: < <http://www.iranicaonline.org/articles/danes-pen-name-of-moin-al-wezara-mirza-reza-khan-arfa-arfa-al-dawla-ca#>> (pristup: 20. svibnja 2014).

Strauss, Johann, "Zum Istanbuler Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts," *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 12 (1992), str. 307-338

Strauss, Johann, "Le livre français d'Istanbul (1730-1908)," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87-88, septembre 1999, mis en ligne le 10 octobre 2004, URL : <http://remmm.revues.org/307> (pristup: 15. svibnja 2014).

Strauss, Johann, "'Kütüp ve Resail-i Mevkute'. Printing and publishing in a multi-ethnic society," u: Elisabeth Özdalga, ur., *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy* (London – New York: Routledge Curzon, 2005), str. 227-256

Şahīdī, Yahyā, "Decorations," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII/2, str. 197-202, ažurirana verzija je dostupna online: <<http://www.iranicaonline.org/articles/decorations>> (pristup: 20. svibnja 2014)

Ural, Selçuk, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti ve Asılsız Yunan İddialarını Çürüten Bir Bildirisi," *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16 (2001), str. 269-280

Zellich, Grégoire, *Notice historique sur la lithographie et sur les origines de son introduction en Turquie* (İstanbul: A. Zellich fils, 1895)

Zonaro, Fausto, *Abdülhamid'in Hükümdarlığında Yirmi Yıl / Fausto Zonaro'nun Hatıraları ve Eserleri*, ur. Cesare Mario Trevigne i Erol Makzume, prev. Turan Alptekin i Lotte Romano (İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi, 2008)

SUMMARY

THE "ZELlich" PRINT HOUSE IN CONSTANTINOPLE

In the first half of the 19th century, the Ottoman state opened its market to world economy and foreign capital. Together with European capital and business, thousands of European immigrant workers began to arrive in Istanbul, the empire's capital, in search of work. A story of Dalmatian Antonio Zelić, who came to Istanbul in 1840, provides a good example of the European immigrant dream-come-true story. After arrival, Zelić found employment at the lithographic print house of Frenchmen Henri Cayol, the first of its kind in the Ottoman Empire. In 1869, he opened his own lithographic print house called "Zellich and Sons" (*A. Zellich et fils*). His descendants continued his work with great success, and the Zellich Print House, now known as "Zellich's Sons" (*Zellich fils*), became one of the most renowned in the Empire. The Zellichs won recognition due to the high quality of their products, and, above all, postcards and posters. Their crowning achievement was printing of the Ottoman Turkish Lira banknotes in 1914. The Zellichs received many Ottoman and international awards for their achievements and services, including medals conferred by the Pope, the Persian shah, and the Serbian king. Transfer of technology into the Ottoman state was one of the most important roles of European immigrants. Despite occasional state pressure during the Abdülhamid's reign in particular, the Zellich family was able to develop its business on account of mastering the art of lithography, one of the new technologies imported from the West. However, after the circumstances that had attracted European immigrants changed in the 1920s and 1930s, the Zellich family, following the example of others, gradually abandoned the business and eventually left the city in which it had made its fame.

Razglednica carigradske tiskare "Zellich": "Carigrad. Panoramski pogled na Tophane i Bospor"
(Constantinople. Vue panormique de Top-Hane et du Bosphore) – SALT, Istanbul

Poezija osmanskih sultana

Osmanski je dvor još od svog osnutka 1299. godine, poput Seldžučke, Karahanidske, Memelučke i drugih turkijskih dinastija, njegovao tradiciju okupljanja i podržavanja poznatih umjetnika i učenjaka, i na taj način ih poticao na nove stvaralačke pothvate. Naročito nakon 1453. godine, kada je sultan Mehmed Fatih osvojio Konstantinopol i poželio od njega stvoriti kulturnu prijestolnicu svijeta mnogi talentirani umjetnici postali su štićenici osmanskog dvora. Upravo zahvaljujući takvom patrimonijalnom sustavu osmanske države nastala su brojna arhitektonska, kaligrafska, književna, muzička i znanstvena djela koja su pridonijela učvršćivanju društvenog ugleda i političke moći sultana kao njihovih mecena.

Analogno apsolutističkoj vlasti koju je sultan uživao kao državnik, i u domeni umjetnosti nametnuo se kao apsolutni mecena što nije značilo samo financijsko pokroviteljstvo već i autoritet u ocjenjivanju estetske vrijednosti određenog djela. U tom smislu, osmanski sultani diktirali su kriterije i ukus u poeziji i muzici, umjetnostima koje su veoma dobro poznavali zahvaljujući klasičnom obrazovanju koje su još kao prinčevi stjecali na dvoru. (Inalcık 2003:15) Takvo umjetničko okruženje i obrazovanje utjecali su na to da osmanski prinčevi, a kasnije sultani, i sami počnu pisati poeziju. Vještina pisanja poezije bila je pitanje prestiža za osmanske vladare, te je većina njih, s manje ili više uspjeha, za sobom ostavila vrlo opsežne zbirke poezije – *divane*. Ilustrativan primjer je Divan sultana Sulejmana Veličanstvenog koji sadrži 15 935 distiha i smatra se najopsežnijim zbornikom poezije klasične osmanske književnosti. (Ak 2007:7) Upravo u XVI. stoljeću, za vrijeme sultana Sulejmana Veličanstvenog, Osmansko Carstvo je doživjelo vrhunac svoje političke, vojne, kulturne moći što se odrazilo i na književnost, te se smatra da je klasična osmanska poezija dosegla svoje najveće domete upravo u ovom stoljeću.

Poezija osmanskih sultana, kao najvećih autoriteta u klasičnoj poeziji privukla je pažnju brojnih istraživača, te su, osim predstavljanja pojedinih poema, njihove najpoznatije zbirke doživjele svoja kritička izdanja u latiničnoj transkripciji. Imamo li na umu utjecaj stihova osmanskih sultana na klasičnu, ali i noviju tursku književnost, neosporivo je da ta poezija zavređuje da bude predstavljena i u prijevodu, osobito na europske jezike. U nastojanju da napravimo pregled poezije osmanskih sultana, ograničili smo se na XV. i XVI.

stoljeće, poznato kao doba uspona Osmanskog Carstva i na društveno-političkom i na kulturnom planu. Izbor započinje *gazelom*¹ Murata II. koji se smatra prvim sultanom pjesnikom, a završava stihovima sultana Mehmeda III, posljednjeg vladara u XVI. stoljeću. Svakako, treba spomenuti i vladare kasnijeg perioda kao što su Murat IV, Mehmed IV, Mustafa II, Ahmed III, Mustafa III. i Selim III. koji su svojim stihovima i književnim autoritetom znatno utjecali na trendove u poeziji XVII. i XVIII. stoljeća, iako njihovu poeziju ovom prilikom nećemo predstavljati.

Analiziramo li stihove osmanskih sultana, zapaziti ćemo dominaciju lirske poezije u kraćim formama, najčešće gazelu. Sultani pjesnici najčešće pišu svojoj voljenoj, za kojom žude i spram koje gaje bezuvjetnu ljubav. Ipak, nisu rijetke ni pjesme religijskoga karaktera u kojima pjesnici veličaju Božje jedinstvo i moć, ali i osvještavaju svoju poziciju skrušenog i pred Bogom nemoćnog sultana. Također, islamski misticizam tema je koja tradicionalno prožima klasičnu osmansku poeziju, pa je i kod osmanskih sultana možemo pronaći i u ljubavnoj lirici i pjesmama izrazito religijskoga karaktera.

U ovom ćemo pregledu ponuditi kraće biografije te prijevode po jedne pjesme osmorice osmanskih sultana: Murata II, Mehmeda II, Bajezida II, Selima I, Sulejmana I, Selima II, Murata III. i Mehmeda III. Prilikom izbora poezije željeli smo prikazati najpoznatije stihove osmanskih vladara, najčešće antologijske primjere njihove poezije koji su preuzeti iz knjige *Poezija sultana, sultani poezije*².

MURAT II. (1404-1451)

Sultan Murat II. rođen je 1402. godine u Amasiji, a 1421. sa samo sedamnaest godina stupio je na prijestolje. Poznat je kao otac sultana Mehmeda Fatiha, osvajača Istanbula. Kao mecena dao je veliki doprinos kulturnom životu svog vremena potičući prevođenje i pisanje klasičnih djela, te je gradove Bursu i Edirne učinio centrima kulture i umjetnosti. Pisao je poeziju koristeći preudonim Muradî.

¹ Gazel – poetska forma lirskog sadržaja koja se sastoji od 5 do 15 distiha.

² İsen, M., Bilkan A. F., Durmuş, T. I. (2012) *Sultanların Şiirleri Şiirlerin Sultanları*. Istanbul: Kapı Yayınları.

GAZEL

Od duše mi dražu dragu noćas sam usnio
Nov život u mrtvo tijelo to mi je udahnuo

Bolan bijah pa usnama uzeš usne njene
O liječnice srca, duše, to je lijek za mene

Po ljepoticama čuven zaista je grad Edirne
Ali i u Bursi, druže, mnoge djeve vidjeh divne

U Kapludži³ iznenada sudba mi se nasmiješila
Kad ugledah noćas jedan čempres srebrnoga tijela

O Muradi, vidio sam, dok ti sultan bi
Sultaniju ljepotica što te kosom zarobi

FATIH SULTAN MEHMED (1432-1481)

Sultan Mehmed II. rođen je 1432. godine u Edirni, a titulu "Fatih" (osvajatelj) dobio je nakon što je 1453. godine osvojio Konstantinopol, odnosno Istanbul. Bio je veliki pokrovitelj umjetnosti, osobito slikarstva, poezije i muzike, te je u prijestolnicu pozivao umjetnike iz svih krajeva svijeta. Kao rezultat takvoga pokroviteljskog stava nastao je i njegov čuveni portret koji je naslikao talijanski slikar Bellini. Bizantski izvori navode da je Mehmed II. znao arapski, perzijski, hebrejski, asirski, grčki, latinski i slavenske jezike. Njegova poezija koju je potpisivao pseudonimom Avni prožeta je dubokim, često mističkim lirizmom i gotovo u potpunosti napisana u formi gazela.

GAZEL⁴

Uštap ovog svijeta vidjeh, suncolika anđela
Uzdah zaljubljenih, s kosom poput crnih zumbula

U crno zavijen mjesec ljupki čempres taj je
K'o ljepote vladarica sred kršćanske zemlje

Ko ne sveže srce za čvor na pasu njenome
Ne može bit' vjernik nit je na putu pravome

Koga pogledom ubije, usnama mu život daje
Isusove vjere ova krasotica mora da je

Avni, misliš da će tebi ljepojka se pokoriti
Al' ti vladaš Istanbulom, a ona na Galati⁵

³ Kaplica – izvor termalne vode u blizini Burse, poznat kao lječilište.

⁴ Bir güneş yüzlü melek gördüm ki âlem mâhıdır
Ol kara sümbülleri âşıklarının âhıdır
Karalar giymiş meh-i tâbân gibi ol serv-i nâz
Mülk-i Efrengin meger kim hüsn içinde şâhıdır
Ukde-i zunnârına her kimse kim dil bağlamaz
Ehl-i îmân olmaz ol âşıkların güm-râhıdır
Gamzesi öldürdüğüne lebleri cânlar verir
Var ise ol rûh-bahşın dîn-i İsrâhıdır
Avniyâ kılma gümân kim sana râm ola nigâr
Sen Sitâbul şâhısın ol da Kalâtânın şâhıdır

⁵ Galata – kvart u Istanbulu, u osmanskome periodu dominantno naseljen kršćanima.

BAJEZID II. (1447-1512)

Sultan Bajezid II. rođen je 1447. godine u Dimotiki, a 1481. nakon smrti oca Mehmeda Fatiha stupio je na prijestolje. Kao osmanski vladar nastavio je tradiciju svoga oca i bio mecena mnogim umjetnicima, te u povijesnim izvorima stoji kako je u njegovo vrijeme više od trideset pjesnika primalo plaću iz carske riznice. Smatra se prvim osmanskim sultanom koji je za života uspio prirediti kompletnu zbirku poezije – divan. Svoje stihove kojima dominira religijsko-mistički ton potpisivao je pseudonimom Adli.

GAZEL

Moj Allahu, pristaju Ti epiteti božanski
A meni pristaju samo epiteti prosjački

Na ovome svijetu Ti si utočište ljudi
Što se Tebi svi utječu – nimalo ne čudi

Biti sultan znači vršiti dužnost roba Tvoga
K'o prosjak je sultan koji nije svjestan toga

U tuzi za Tobom ovo srce oboljelo
Lijek je u spominjanju Tebe pronašlo

Ko poželi da dobije biser Tvoje milosti
Taj će u okean tuge morati zaroniti

Iako se često znamo mi pobuniti
Pristaje nam "Gospodaru naš" govoriti

Niti strah nit nada ne priliči nama
Između tog dvoga živjeti nam valja

Ako želiš uistinu Adlijevo stanje znati
Njemu zbilja pristaje da se muči i pati

Ono što sam učinio dolikuje meni
Gospodaru, ti ćeš činiti što priliči Tebi

Drugog spasa kad ne budem imao na Danu sudnjem
Samo će Muhammed pomoć⁶ posredovanjem

⁶ Hudâyâ Hudâlık sana yaraşır
Nitekim gedâlık bana yaraşır
Çü sensin penâhı cihânı halkının
Kamudan sana ilticâ yaraşır
Şeh oldur ki kullugun etti senin
Kulun olmayan şeh gedâ yaraşır
Şu dil kim marîz-i gamındır senin
Ana zikrin ile şifâ yaraşır
Şu kim dürr-i güfrânın almak diler
Egerçi ki isyânımız çok durur
Sözümüz yine Rabbenâ yaraşır
Ne ümmîd ü ne bîmdür işimiz
Hemân bize havf ü recâ yaraşır
Eger adl ile sorsan Adli'yi
Ukûbetdir ana seza yaraşır
Ben ettim anı ki bana yaraşır
Sen eyle anı kim sana yaraşır
Şu günde ki hiç çâresi kalmaya
Ana-çâre res Mustafâ yaraşır

SULTAN SELIM I. OKRUTNI (1470-1520)

Sultan Selim I. rođen je 1470. godine u Amasji, a na prijestolje je stupio 1512. Poznat je po tome što je pripojio poluotok Hidžaz i svete gradove Mekku i Medinu Osmanskom Carstvu i tako postao prvi osmanski sultan – kalif, odnosno vrhovni islamski poglavar. Osim poezije na osmanskome turskom jeziku, pisao je i na arapskom, a perzijski jezik je tako dobro poznao da je na njemu napisao čitavu zbirku poezije. Pored pisanja stihova koje je potpisivao pseudonimom Selimî, veoma se zanimao za filozofiju, matematiku i teologiju.

Kı'ta⁷

Ne znam kako su nebesa zjenice mi začarala
Obliven sam sav suzama, svaka suza krv postala

U strahu od mojih kandži i lavovi drhte
A nebo me na plač tjera zbog gazele jedne⁸

SULTAN SULEJMAN VELIČANSTVENI (1494-1566)

Deseti po redu osmanski sultan, Sulejman I. rođen je 1494. godine u Trabzonu. Tijekom svoje vladavine koja je trajala četrdeset šest godina znatno je proširio granice Osmanskog Carstva. Veliki poklonik umjetnosti, osobito poezije, sultan Sulejman napisao je dva divana, jedan na turskom a drugi na perzijskom jeziku. Smatra se najplodnijim pjesnikom među sultanima jer je ostavio čak 2 799 pjesama u formi gazela potpisanih pseudonimima Muhibbî, Meftunî i Âcizî. Također, važno je napomenuti da je njegov divan na turskom jeziku najopsežniji zbornik poezije klasične osmanske književnosti.

GAZEL

Prijestolje samoće moje, moj jedini bitku, voljena moja,
svjetlosti mjeseca
Ti što si mi od duše bliža, tajne moje znaš, sultanijo
moja, od svih najljepša

Sve moje – i život, i Kevsera⁹ vino, i moj Raj si ti
Proljeće moje, lice nasmijano, voljena moja, dane svijetli

Moja radosti, moje vino, moje svjetlo i sjaju, moja
družbo
Moje narančasto, moja vatro, svjetlosti noći, moja
narančo

⁷ Kı'ta je kraća poetska forma koja sadrži od 2 do 6 distiha, često didaktičkog sadržaja. Povjesničari turske književnosti uspo-ređuju je s epigramom.

⁸ Merdüm-i dideme bilmem ne füsûn etdi felek
Giryemi kıldı füzûn eşkimi hûn etdi felek
Şirler pençe-i kahrında olurken lerzan
Beni bir gözleri âhûya zebûn etdi felek

⁹ U Kur'anu se spominje kao rijeka u Džennetu (raju).

Trsko moja, šećeru, blago moje što žalost mi nikada ne
stvara
Voljena, ja postojim i Jusuf¹⁰ sam, što Egiptom srca vlada

Zemljo moja anadolska, Istanbul, Karamane,
Bedahşane moj, Kipčace, Bagdade i Horasane

Za tobom sam bolan, o ti obrva izvijenih, očiju
zavodljivih, uvojaka bujnih
Ako umrem, nek na tvoju dušu bude moja krv; draga
nemuslimanko, pomoz mi

Hvalit ću te zauvijek, jer ja sam ti pred vratima hvalu
izricao
Ja sam Muhibbi, srca bolna, očiju suznih, i u tome sam
sreću pronašao¹¹

SELIM II. (1524-1574)

Sultan Selim II, treći sin Sulejmana Veličanstvenog, stupio je na prijestolje u četrdeset drugoj godini života. Iako je stekao prestižno obrazovanje, tijekom vladavine nije zabilježio velike vojne pohode i uspjehe poput svojih prethodnika, te je prvi sultan koji se rodio i umro u Istanbulu. Na kulturnom planu kao i njegov otac bio je veliki pokrovitelj muzike i poezije, a sam je pisao poeziju pod pseudonimom Selimî.

GAZEL

Tvoj se madež i kose udružiše
I srca onda u klopku namamiše

Svojim lijepim ophođenjem posta k'o anđeo
Anđela u ljudskom liku Bog je stvorio

Na trpezi susreta kad sudbu je dijelio
Bog je meni rastanak od tebe odredio

Obrve Kaligraf moći nacrtat ti k'o *nun*¹² slovo
U obliku svjetlosti On ih je upisao

Malje nježne, o Selimi, na licu voljene
Od dima tvog uzdaha postale su tamne¹³

¹⁰ U Kur'anu Poslanik Jusuf, u kršćanskoj tradiciji Josip.

¹¹ Celîs-i halvetim vârim habîbim mâh-ı tâbânım
Enîsim mahremim vârim güzeller şâhı sultânım
Hayatım hâsılum ömrüm şarâb-ı Kevserim Adnım
Bahârım behçetim râzım nigârım verd-i handânım
Neşâtım işrei bezmim çerâgım neyyirim şem'im
Turunc u nâr u nârencim benim şem'-i şebîstânım
Nebâtım sükkrim gencim cihân içinde bî-rencim
Azîzim Yûsuf'um varım gönül Mısır'ındaki hânım
Stanbul'um Karaman'ın diyâr-ı mülket-i Rûm'um
Bedahşân'im ve Kıpçag'im ve Bagdâd'im Horasânım
Saçı vâvım kaşı yâyim gözi pür fitne bîmârım
Ölürsem boynuna kanım meded ey nâ-müslemanım
Kapında çünkü meddâhım seni medh ederim dâylim
Yürek pür-gam gözüm pür-men Muhibbî'yem ü hoş-
hâlim

¹² Slovo nun (ن), 26. slovo arapskog alfabeta, zbog svog oblika koji podsjeća na luk često se poredi s obrvama drage.

¹³ Hâlin ile zûlfün el bir eylemiş
Dilleri dâm ile nahâcir eylemiş

MURAT III. (1546-1595)

Sultan Murat III. stupio je na prijestolje 1574. godine nakon smrti svog oca Selima II. Prve godine njegove vladavine protekle su mirno zahvaljujući vještom upravljanju velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, dok su kasnije obilježene ratovima s Iranom i Austrijom. Murat III. smatra se najobrazovanijim osmanskim sultanom koji je poduku stjecao kod najuglednijih učenjaka svoga vremena. Svoju kreativnost iskazao je u različitim umjetnostima od književnosti do kaligrafije, a osobito su zanimljive njegove višejezične pjesme u formi *mülemma* koje je spjevao služeći se naizmjenično arapskim, perzijskim i turskim jezikom. Poezijom koju je potpisivao pseudonimom Muradî dominiraju gazeli kojih u divanu ima čak 1 566.

GAZEL

Na prvi pogled mi smo sultani
A prosjaci smo bijedni ustvari

Ne misli da smo na pragu voljene tuđini
Iako smo svakom strani, njoj smo prijatelji

Ovog svijeta neznalice – tako izgledamo
Ustvari smo učeni i rijetkim znanjem vladamo

Na ovom se svijetu uvijek tužnim, bolnim činimo
Al' se u svijetu znanja čistom dušom dičimo

O Muradi, nismo skloni bogoslužjem hvaliti se,
Ali zbog tog mi smo prvo ogledalo opomene¹⁴

MEHMED III. (1566-1603)

Sultan Mehmed III. rođen je u Manisi 1566. godine, a na prijesolje je stupio 1595. nakon smrti oca Murata III. Za vrijeme njegove vladavine Osmanско Carstvo posjedovalo je najveći teritorij u svojoj povijesti i prostiralo se na tri kontinenta. Zahvaljujući snažnom utjecaju svoje majke, sultanije Safiye stekao je prestižno obrazovanje kod najboljih profesora, osobito iz povijesti i religije kod Sadeddin Efendija,

čuvenog znanstvenika tog vremena. Kao i njegovim prethodnicima, i Sultan Mehmed III. okušao se u pisanju poezije koju je potpisivao pseudonimom Adnî, a izvori navode da je bio veoma cijenjen kao pjesnik.

Kit'a

Sultaniji slična, draga, uvojcima me zarobi
Iz tog ropstva nek me nikad Božja volja ne izbavi

Okrutnost drage, strijela dušmanska, slabost srca i bol
Božjom sam voljom stvoren za mučenja svakojaka¹⁵

IZVOR

İsen, M., Bilkın, A. F., Durmuş T. I. (2012) *Sultanların Şiirleri Şiirlerin Sultanları*. İstanbul: Kapı Yayınları.

LITERATURA

Ak, Çoşkun (2007) *Muhibbî Divanı-İzahlı Metin : Kanuni Sultan Süleyman*. Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.
Buz, Ayhan (2008) *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: İyi insanlar.

Devellioğlu, Ferit (1998) *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 15. baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
Dilçin, Cem (1995) *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Faroqi, Suraiya (2002) *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. Prev. Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı.

Halman, Talât Sait (ur.) (2006) *Türk Edebiyatı Tarihi II*. İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İnalcık, Halil (2003) *Şâir ve Patron*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İsen M., Bilkın. A. F., Durmuş T.I. (2012) *Sultanların Şiirleri Şiirlerin Sultanları*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Mengi, Mine (2002) *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Şentürk, Ahmet Atilla (1999) *Osmanlı Şiir Antolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

SUMMARY

THE OTTOMAN SULTANS' POETRY

The Ottoman Sultans, the great patrons of arts and sciences, nurtured a particular affinity for poetry. Thanks to their education and superb knowledge of Oriental-Islamic literary tradition, they not only dictated the poetic taste and criteria, but also applied their own skills to writing poetry, often with great success. The article presents an overview of the poetry of the Ottoman sultans of the fifteenth and sixteenth centuries: Murat II, Mehmed II, Bayezid II, Selim I, Suleiman I, Selim II, Murat III and Mehmed III.

Hulk ile sen bir meleksin kim Hudâ
Sûret-i insânda tasvîr eylemiş
Hân-ı vaslî halka kismet edicek
Hicrini Hak bana takdîr eylemiş
Sanasın nakkâş-ı kudret kaşını
Nûndur nûr üzre tahrîr eylemiş
Ârız-ı dilberdeki hatt ey Selîm
Dûd-ı âhındır ki te'sîr eylemiş

¹⁴ Bizi sûretde gördüm pâdişâyız
Velî ma'nâda bir kemter gedâyız
Bizi yâr eşiginde anlama yâd
Kamuya yâd u yâra âşinâyız
Bu sûret âleminde câhiliz biz
Velîkin müctebâ vü murtazâyız
Küdrer gösterip âlemde her dem
Velî bâtında ey dil asfiyâyız
Murâdî nesne yok zâhir amelden
Velî âyine-i ibret-nümâyız

¹⁵ Zülfün zencîrine kul eyledin şâhim beni
Kullugundan kulmasın âzâd Allâhım beni
Cevr-i dilber ta'n-ı düşmen sûz-ı fîrkat za'f-ı dil
Dürlü dürlü dert için yaratmış Allâhım beni

Vijesti i djela što su se širili Europom prije i nakon pada Carigrada

IZMEĐU MITA I STVARNOSTI

Bujica straha koja se počela ubrzano širiti Europom s padom Carigrada pod Osmanlije nosila je i priče i vijesti o tome događaju na mnogim jezicima. Pad Carigrada – ili, prema turskim historiografima, “osvojenje” Carigrada – u mnogim se zemljama smatra datumom koji okončava srednji vijek. Iako se u europskoj historiografiji kao godine koje zatvaraju to razdoblje spominju 1492, 1517. te 1526, i godina 1453. – u kojoj se veliki strah širi prema zapadu – smatra se također rubnom godinom toga razdoblja. Pripovjedne forme u raznim žanrovima koje su se potom namnožile i u vrstama i brojem, bile su razlogom i širenju negativnih predodžbi o Turcima. Obavijesne forme kao što su *aviso*, *dispacci* i *neue Zeitung*, kao i poluknjiževne forme *lettere di Costantinopoli*¹ preplavljene su zastrašujućim vijestima, a ta se uznemirenost ubrzo prenijela i u književne forme te se pojavila u usmenoj i pisanoj književnosti, u romansama, pjesmama, junačkim epovima i poslovicama.

Nelagoda koja se širila Europom nije odzvanjala samo u ušima i na pisanim stranicama, nego i za trpezama i u pjevačkim zborovima. Dvorac burgundijskog vojvode Filipa u francuskom gradu Lilleu, u blizini belgijske granice, 17. veljače 1454. bio je pozornicom možda i najznakovitije svečanosti toga stoljeća. Ta svečanost koja će u povijest ući kao “banket fazana” (*Le banquet du Faisan*) vrhunac je dosegla izricanjem zavjeta nad živim fazanom, simbolom viteštva vojvode Filipa koji je namjeravao pokrenuti novu križarsku vojnu nakon što okupi europske države koje je zahvatila panika zbog brzog prodiranja Turaka prema Zapadu². I premda su smrću pape Nikole V. (24. ožujka 1455) ti raskošni planovi okončani, “banket fazana” prema svome uprizorenju, kao i simboličkim pa i gastronomskim obilježjima, ostat će za-

bilježen kao ogledni primjer renesansne svečanosti. Izlaganje pauna ili neke druge ptice veleštovanim vladarima i plemićima, u velikim salonima, običaj je iz srednjega vijeka. Sudionici pritom obećavaju da će izvršiti ono na što su se nad životinjama zavjetovali, a životinje će im na tome putu biti duhovni suputnici.

Taj križarski sastanak u Lilleu nikako nije bio običan. Sve je bilo zamišljeno tako da će se teško zaboraviti. Dok su se pladnjevi s po četrdeset posluženih jela spuštali odozgo na konopima, u salonu ukrašenom tepisima bile su postavljene tri trpeze, velika, mala i srednja.³ Nije izostao ni zbor od dvadeset osam osoba. Kad su gosti zauzeli mjesta, zazvonilo je crkveno zvonno, a višeglasni zbor zapjevao je za blagoslov jela. Na pozornici se, pak, odvijala predstava sa simboličnim figurama koja uprizoruje rat protiv Turaka. Kad zvijer koja je polugrifon-polučovjek u naručje uzima drugog čovjeka, zavjesa se spušta. Prisutni su, naravno, i prizori lova. Tu je i i jedan dvorac, kao i slon koji na leđima nosi kulu. U trenutku koji dočarava gubitak Carigrada zbor pjeva “Lamentatio Sanctae matris ecclesiae Constantinopolitane”. Uključivanje grifona orlovske glave i lavljega tijela nije slučajnost. Ta mitološka figura kroz srednji je vijek simbolizirala Isusa, i preko njega Boga.

“Fazanski zavjeti” (*Voeux du Faisan*) verzija su viteških zavjeta prenijeta na dvor. Taj ritual koji se razvio kao dio tradicije zavjetovanja u vremenima opasnosti i razdobljima velikih napetosti izvodio se tako da se zakletva položi pred svjedocima nad kakvom pticom koja se donosi na trpezu tijekom objeda⁴. Zavjeti polagani Bogu, Majci Božjoj, viteškim damama ili pticama polagali su se najčešće protiv vjerskih neprijatelja, najvećih među svim neprijateljima. Upravo je to učinio burgundski vojvoda Filip.

Pogledajmo druge primjere. Jedan od vitezova obećao je da subotom neće spavati u postelji sve dok ne svlada kojega muslimana⁵. Drugi se vitez zavjetuje da neće ostati u istom gradu petnaest dana. Među

¹ Te vrste koje nisu bile književne, nego im je namjena bila obavijesna, pisane su na nekoliko listova. Forme *aviso* i *dispacci* prenosile su diplomatske vijesti, dok su *neue Zeitung* prvi primjerci novina koje su se tek počele pojavljivati u Europi. *Lettere di Costantinopoli*, pak, pisane su kao knjižice od nekoliko listova.

² John Freely, *Cem Sultan: Rönesans Avrupası'nda Tutsak bir Şehzade*, prev. Püren Özgören, Istanbul, 2005, str. 28.

³ Roberto Iovino i Ileana Mattiotti, *Sinfonia gastronomica (Música, eros y cocina)*, Madrid, 2009, str. 56.

⁴ Johan Huizinga, *Ortaçağ'ın günbatımı*, prev. Mehmet Ali Kılıçbay, Istanbul, 1997, str. 135.

⁵ Ibid, str. 135.

osobnim su kaznama bile uobičajene: ne nositi štit, ne piti vino, ne lijegati u postelju, ne sjedati za trpezu, nositi halju od kostrijeti i slično.

Zavjeti vezani uz rat protiv muslimana u viteškim su romansama zauzeli važno mjesto. *Messire Philippe* Pot zavjetovao se da će se protiv Turaka boriti tako da desnu ruku ne štiti oklopom, a taj je zavjet naknadno ispravio i dopisao sljedeće: “Mom se strahotnom i poštovanom gospodaru ne dopada da *messire Philippe* Pot u pohodu na Svetu Zemlju u njegovoj pratnji ide nezaštićene ruke i bit će zadovoljan ako bude dobro i dovoljno naoružan, kako i pristoji.”⁶

Po Cervantesovim satiričkim opaskama u dva velika sveska *Don Quijotea* jasno je da je otpočelo razdoblje u kojemu vrijeme vitezova zamire i pojavljuju se obrisi moderne države. Koliko god da oni koji na povijest gledaju s Iberskog poluotoka brane tradicionalno stajalište prema kojemu srednji vijek za njih prestaje 1492, i povijesni razvoj toga poluotoka odvajaju od europskog kontinenta, godina 1453. početak je širenja zvonjave na uzbunu koja će, krenuvši od Carigrada, odjeknuti do drugoga kraja Sredozemnog mora. Suprotno uvriježenom mišljenju, tursko osvojenje glavnoga grada Istočnoga Rimskog Carstva u Španjolskoj nije naišlo na jači odjek, i zanimalo je samo Aragonce čija je trgovina ovisila o istočnom Sredozemlju. No, ne zaboravimo da su signali za opasnost koji su u to vrijeme potresali središte Europe imali učinka i u drugim njezinim krajevima.

U Europi je zapuhala oluja straha, a njezino su jačanje potpomagale “vijesti o katastrofi” koje su razmjenjivali vjerski vođe, vladari, mjesni upravitelji i drugi pojedinci. Oni koji su uspjeli pobjeći iz Carigrada prihvaćaju se pera i papira i vijesti šalju još i dalje. Ne treba zanemariti ni psihološku napetost koju su među širokim masama izazivala pisma o osvajanju Carigrada koja ne sadrže samo kobne vijesti, nego i opise dramatičnih prizora. Svoje spašavanje iz grada Kardinal Izidor opisuje potresnom rečenicom: “Bog me je spasio od nevjernika, kao što je Jonu spasio iz utrobe kita.”⁷ Duša posljednjega cara, Konstantina, “poletjela je prema nebu, što dosad nije viđeno ni kod jednog mučenika”.⁸ Kardinal Izidor kaže da je “i Bog odvratio svoje lice”, te svoj tužni izvještaj nastavlja sljedećim riječima: “Taj grad neznabošci i okrutni nevjernici nekada su nazivali Konstantinopolis, a sad ga, poradi njegove pretužne sudbine, nazivaju Turkopolisom, zbog čega sam isplakao rijeke suza. Grad Konstantinopolis je umro. U njemu nema ni znaka života. Čak je i grad Pera posve ogoljen.”⁹

Posljednji Božić koji su Bizantinci slavili u svojem gradu protekao je u napetosti i zebnji. Srebrne posude koje su upotrebljavane po crkvama u obredima

rastopljene su i utrošene za kupnju hrane i najam vojnika¹⁰. No, to nisu bili najgori obredi. Među mnogim potresnim opisima u pisanoj i usmenoj književnosti pojavit će se i onaj u kojemu Turci ulaze u grad baš u vrijeme dok se u Aja Sofiji obredi privode kraju. Pogledajmo prizore opisane u stihovima jedne grčke narodne pjesme koja je oživjela u djelu Dimitrioua Soutzoua¹¹.

Crkva koja se u pjesmi spominje najvjerojatnije je Aja Sofija, po nekima “čudo Bizanta”, a po nekima i svjetsko čudo. Kad su Turci pristigli, u toj se crkvi sve počelo glasati. Tlo i nebo su odjekivali. I sama Aja Sofija je odzvanjala¹²: njezinih 400 malih i 60 velikih zvona nije prestajalo zvoniti. Ondje su bili svi svećenici, đakoni i patrijarh. S neba je stigao glas: Bog im naređuje da maknu svece i pogase svijeće, jer će se grad poturčiti (ἡ πόλη να τουρχέψη). Kaže im, nadalje, sljedeće: “Javite Europljanima da pošalju tri broda: u jedan stavite sveti križ, u drugi Bibliju, a u treći oltar i odnesite ih, kako ih ovi psi ne bi uzeli i oskrnavili.” Uto i ikone oživljavaju i progovore te, vidjevši da Marija plače, tješe je stihovima:

Ne plačite, Marijo,
ne lijte suze,
proći će godine i doba,
i grad će opet biti naš.

Osvojenje Carigrada, ili, kršćanskom terminologijom, pad Carigrada, nije samo izazvalo valove panike, nego je bilo i plodna tema kronikama, romansama i epskoj poeziji koja je preko narodnih pjesnika ušla i u narodnu književnost, te se iz generacije u generaciju umnažala u raznim varijantama. I stoljećima kasnije ta je tema imala zavidno mjesto u književnosti. U jednoj narodnoj pjesmi san o ponovnom preuzimanju Carigrada sažet je na sljedeći način:

Konstantin izgradio,
Konstantin izgubio,
Konstantin će ga opet uzeti.¹³

LANAC PRIPOVJEDNIH FORMI KOJE GOVORE O PADU CARIGRADA

Pogledajmo sada djela koja su proricala osvojenje Carigrada i prije nego što se ono dogodilo, a kolala su i dugo nakon osvojenja. Primjerice, Niccolo Barbaro koji je i sam sudjelovao u obrani Carigrada od Turaka, a zatim te događaje opisao u svom dnevniku, tvrdio je da je car Konstantin bio svetac i prorok. Statua nje-

¹⁰ Stephen O'Shea, *İnanç denizi. Ortaçağ Akdeniz'inde İslâm ve Hristiyanlık*, prev. Egemen Demircioğlu, Istanbul, 2011, str. 299.

¹¹ Gérard Walter, *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1999, str. 48.

¹² Δημήτριος Σ. Σοθτζοφ, *Τα Επαναστατικά κινήματα του σκλαβωμένου Ελληνισμού, (1453-1821)*, Ατένα, 1977, str. 8-9.

¹³ Ibid, str. 9.

⁶ Ibid, str. 136.

⁷ *İstanbul'un Fethi. Dünya'daki yankısı*. Ur.: Agustino Pertusi, II. svezak, prev. Mahmut H. Şakiroğlu, Istanbul, 2006, str. 143.

⁸ Ibid, str. 136.

⁹ Ibid, str. 137.

gova lika izdignuta na stupu u gradu koji je on osnovao, rukom pokazuje stranu s koje će pristići Turci kako bi dokrajčili njegovo carstvo.

Promjene u rasporedu zvijezda proroci su povezivali s napredovanjem Turaka. U djelu *Glosa* čiji je autor Battista Canale zaključeno je da Antikrist nije nitko drugi doli Poslanik Muhammed. Takva su se proročanstva nastavila i nakon pada Carigrada. U ožujku 1480. Genovom je zavladao strah jer je dominikanac Annio da Viterbo (pravoga imena Giovanni Nanni) objavio tekst u kojemu predviđa da će kršćanima zavladati Saraceni.

Lorenzo Hervás y Panduro u svome djelu *Viage estático al mundo planetario*, nastalom 1774, prenosi informaciju koju je pročitao u staroj kronici stanovitog Franza. Prema njoj, u ljeto godine 962, odnosno 1450, pojavila se zvijezda repatica koja se primaknula Mjesecu i tako uzrokovala pomrčinu. Isusovac Jaime Pontano koji je dodavao komentare tome djelu je, prema Panduru, zaboravio ispraviti očiglednu pogrešku, jer godina o kojoj se govori nije 1450, nego 1453.

No, s te strane kontinenta, u Španjolskoj i Portugalu, bilo je onih koji su te znakove tumačili kao povoljne. Muslimani i Židovi koji su nastanjivali drugi kraj Sredozemlja doživjeli su "pad" Carigrada kao svjetlo nade. Pojava zvijezda repatica njima je obećavala još nešto. U vrijeme pojave zvijezda repatica, preobraćenici na islam iz Ciudad Realakupili su se na kuli kuće Sancha de Ciudadada, a kad je jedan od uvaženih gostiju spazio zvijezdu padalicu povikao je: "Rodio se naš Spasitelj!" Iste su godine preobraćenici počeli napuštati tlo Španjolske te se u skupinama seliti na turska područja.

Tradicija stvaranja široko poznatih mitova i legendi utemeljenih na nadnaravnim događajima, a usmjerenih protiv islama, počela je i prije razdoblja križarskih ratova, u vrijeme dok je Bizant zbuñeno promatrao napredovanje islama, a u potpunosti se oblikovala u srednjem i u novom vijeku. U srednjem vijeku ti su se mitovi i legende odnosili na Saracene, a u novom vijeku na Osmanlije. Proročanstva protiv Osmanlija koja su na širokom prostoru namjerno širena imala su zajednički cilj: zastrašiti narod koji je ionako već bio u strahu, te ga na taj način pripremiti za obranu. Dominikanac Giovanni Nanni da Viterbo u svojoj knjizi proroštava koju je 1480. uručio papi Sikstu IV., kraljevima Francuske, Španjolske, Sicilije i Mađarske i đenovskoj upravi optimistično navješćuje da će kršćani ponovno zadobiti područja koja su im oduzeli Turci. Prema Nanniju, Osmansko će se Carstvo urušiti tijekom vladavine sedmog sultana. Sadržaj te knjige, ilustriran primjerima o nadnaravnim događajima i duhovnim iskustvima, s istim je ciljem prepričavan i u 16. stoljeću.

Proročanstva su se redovito pojavljivala uz prirodne događaje, ili uz prirodne katastrofe. Priповijesti koje su vrhunac doživjele s osvajanjem Carigrada, u Europi su među kršćanima širene kao predviđanja o tome što bi se sve još moglo dogoditi.

Ta proročanstva, vrlo česta u bizantskim kronikama, mogu se smatrati prethodnicom kasnijih književnih formi sličnoga sadržaja. Primjerice, rečenice bizantskoga kroničara Kritovulosa uvelike podsjećaju na formu *relación*¹⁴. Izvještavajući čitatelja da je i rođenje i ustoličenje Mehmeda II. Osvajača bilo popraćeno "mnoštvom protuprirodnih događaja", nastavlja sljedećim riječima: "Znakovi kao što su potres, klizanje tla, grmljavina, munje ili sjeverno crvenilo navješćuju da će se svijetu dogoditi promjene i novosti. Proroci, vračevi, sveti ljudi i svi koji donose vijesti iz nevidljivoga svijeta javljaju da će se vrlo skoro dogoditi velike stvari, da će novi car biti sretan i uspješan i da će njegov mač svijetu donijeti velike promjene." Kritovulos, nadalje, izvještava i o tome kako je tijekom osmanlijske opsade Carigrada niz nadnaravnih događaja uništio duhovnu snagu Bizantinaca¹⁵. Neki su od njih "snažni potresi i klizanje tla, neprestane munje, poplave nastale od preobilnih kiša, kao i zvijezde koje se kreću po nebu".¹⁶ Uz te su se znakove, kaže, u hramovima na slikama najstarijih svetaca, na grobnom kamenju i kipovima pojavljivale kapljice znoja.

Tijekom osvajanja grada, prvo je jaka kiša uzrokovala poplavu, a potom se spustila strašna magla koja je grad okovala od jutra do večeri. To je protumačeno kao znak da "Bog napušta grad, da ga prepušta samome sebi i okreće mu leđa".¹⁷ Prema jednoj drugoj legendi, dok je trajala opsada, monasi u Ribljem manastiru pekli su ribu, a kad su dočuli vijest da su grad preuzeli Turci, u nevjerici su rekli: "Vjerovat ćemo da je Carigrad pao ako ove ribe iz tave skoče u bazen!" Na to su polupečene ribe poiskakale iz tave u bazen.¹⁸ Jedna druga njegova pripovijest pak govori kako su "poglavari i narod" uoči prvoga velikog napada gradom išli u molitvenoj povorci, noseći sliku Djevice Marije. U jednom trenu, slika je bez ikakvoga razloga ispala iz ruku nosača i pala licem na pod¹⁹, jer se Bog pojavio skriven za oblakom.

I Mađar György često spominje ta kobna proročanstva što je vjerojatno posljedica teških godina koje je proveo u turskom ropstvu. Dajući primjer iz Evanđelja, György govori o Antikristu riječima: "Njegova krajnje izopačena priroda prikazana nam je kao zvijer koja izlazi iz zemlje, s rogovima kao u janjeta, glasaajući se poput zmaja", i za to daje sljedeće tumačenje:

¹⁴ U 16. st. na Iberskom je poluotoku izloženom stalnoj opasnosti, u prvi plan izbila literarna forma *Relación de sucesos*. Sastoji se od pripovijesti utemeljenih na stvarnim ili očekivanim događajima, koje pisac – imajući na umu i interese čitatelja – nadograđuje svojim (izmišljenim) interpretacijama. Svrha te forme bila je prenošenje vijesti, ali i to da se čitatelj zabavi. Tomu su, ovisno o temi, dodavani i fantastični elementi, čime joj je obavijesna vrijednost poljuljana, ali je porasla ona književna.

¹⁵ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, prev. Karolidi, Istanbul, 2005, str. 30.

¹⁶ Ibid, str. 56.

¹⁷ Ibid, str. 87.

¹⁸ Ibid, str. 100.

¹⁹ Ibid, str. 86.

“Doista, ta zvijer izlazi iz zemlje jer se rađa iz postojanosti i uzajamne povezanosti kršćanske vjere. Ima dva roga kao janje, ali se pod njezinim odijelom vjere krije čulna želja, a pod koprenom pokornosti i skromnosti nastrana oholost. Glasa se kao zmaj jer je zahvaljujući sotonskoj snazi sposobna stvarati lažna čuda.”²⁰ I Luther iznosi slične tvrdnje o Turcima: “Došli su kao kazna Božja, oruđe vraga, neprijatelj vjere i narušitelj reda, ukratko, kao Antikrist”.²¹ György je uvjeren da se proročanstva i ostvaruju:

“Sva strašna zlostavljanja koja nisu ljudsko nego sotonско djelo i koja u Starom i Novom zavjetu navješćuju i tumače budućnost preko prikaza groznih zmajeva i zvijeri, kretanja neba i nebeskih tijela zbog kojih ljude zahvaća užas, i neobično ponašanje duša u raju, sva ta mučenja, patnje i strah od Sudnjega dana, eto, o svemu smo tome dosad saznawali samo preko knjiga. No danas nam, da bismo sve to vidjeli, knjige više nisu potrebne. Sad možemo vidjeti da nam sva ta strahota sa svojom zaslijepljujućom svjetlošću i jasnim znakovima kuca na vrata i čeka spremna da nam svima vrlo skoro poodsjeca glave.”²²

Kao uspomenu na pobjedu u Mohačkoj bitki dvorski kujundžija Ahmed Tekelü za sultana Sulejmana Veličanstvenog iskovao je mač. Zlatni reljefi koji krase obje strane toga raskošnog mača prikazuju borbu između zmaja i ptice simurg. Mađarski povjesničar István Vigh kaže kako činjenica da je simurg sav od jednoga lista zlata, a zmaj samo manjim dijelom pozlaćen, a većim dijelom ostavljen crn, nije slučajnost.²³ Vigh tvrdi da simurg predstavlja sultana Sulejmana, a zmaj mađarskoga kralja Ludovika, te da simurg nadnaravnom snagom svladava snage mraka, odnosno kršćanski svijet. Članak u kojemu je spomenuo taj detalj, a koji analizira osmansko-mađarske veze u razdoblju 1390-1533, Pál Fodor zaključuje riječima: “Proročanstvo se nije ispunilo: zmaju su izrasle nove glave, a simurg je nastavio napadati i polomljenih krila.”

U Engleskoj je paralela takvim tekstovima žanr *News from / Newes from*. Veoma su popularna bila i predviđanja da će Turci nestati s lica zemlje. Kad su Osmanlije poražene od Safavida, to nije tumačeno

samo kao pokazatelj da Turci nisu nepobjedivi, nego i kao znak da bi mogli izgubiti i Carigrad.²⁴ Primjer takvih predviđanja može biti jedan svešćić od samo četiri lista. Naslov mu je: “Neobične i čudnovate vijesti poslane od strane našega engleskoga konzula u Istanbulu o tome kako se na nebu nad Medinom u kojoj se nalazi grob Poslanika Muhammeda ukazivao lik žene s knjigom u naručju kao i naoružani vojnici koje se moglo vidjeti tijekom 21 dana bez prekida, i uz to tumačenje iz vrste proročanstava jednoga duhovnika muslimana koji je preminuo tumačeći te znakove. 1642.”²⁵ Žena koja se ukazivala na nebu bila je, naravno, Djevica Marija, a knjiga u njezinom naručju Evandjelje.

Te neobične knjige o Turcima koje su kršćanskom svijetu vraćale hrabrost i nadu imale su svoje tržište. Jedna knjiga objavljena 1607. pod naslovom *The Turkes Secretarie* obrađuje korespondenciju sultana Mehmeta II. s njegovim visokim državnim dužnosnicima. Latinska verzija toga djela vrlo upitne izvornosti kolala je Europom 16. stoljeća.²⁶

Na dan kad je pao otok Rodos, u Rimu se papi Hadrijanu dogodilo nešto vrlo neobično. Dok je, krećući na Božićne obrede, ulazio u dvorsku kapelicu, mramorni arhitrav nad ulaznim vratima pao je i usmrtio nekoliko osoba koje su ondje držale stražu.²⁷ Europa nije propuštala prilike da strah od Turaka pretvara u legende, pa se tako i vijest o tom nadnaravnom događaju proširila po cijelom kontinentu. Sličan je i sljedeći slučaj: mač i štit portugalskoga kralja Alfonsa I. (1109-1185) koji su čuvani u samostanu Santa Cruz de Coimbra dvaput su bez razloga pali na zemlju, što je također protumačeno kao znak kobnih događaja: kad su pali prvi put, stigla je vijest o smrti kralja Ivana III., a kad su pali drugi put, 1576. godine, pristali i mladi kralj Sebastijan donio je odluku o napadu na vojske Mevlayi Muhammeda, odluku koja je značila početak kraja: time započinje nova faza u kršćansko-muslimanskim sukobima.²⁸

Tijekom jednoga mističnog viđenja, Dionigi il Certosino upitao je: “Gospode, hoće li Turci doći u Rim?” Nekoliko godina ranije, Machiavelli je kroz usta jednoga svoga lika u *Mandragoli* pitao: “Mislite li da će Turci ove godine prijeći u Italiju?”²⁹ Od druge

²⁰ Macaristanlı György, *Türkler. Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine inceleme*, ur. Michel Balivet, prev. Lale Aslan Özcan, Istanbul, 2003, str. 38.

²¹ Leyla Coşan, *16. Yüzyılda Almanların Türklerden korunmak için yazdığı dualar. Tanrım bizi Türklerden Korum, o. c.*, str. 46.

²² Macaristanlı György, *Türkler. Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine inceleme*, o. c., str. 23. Taj dnevnik iz zarobljenštva Mađara Györgyja tiskan je u Rimu 1481. Zajedno s jednom grupom kršćana Mađar György naišao je 1438. na vojsku Murata II. Skupina se, kako bi se spasila, skrila u jednu kulu koju su Turci, ne uspjevši je osvojiti, zapalili. Većina kršćana izgorjela je “kao u krušnoj peći”, a jedan od onih koji su uspjeli pobjeći bio je Mađar György.

²³ Pál Fodor, “The Simurg and the Dragon: The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)”, *Fight against the Turk in central Europe in the First half of the 16th century*, ur. István Zombori, Budimpešta, 2004, str. 35.

²⁴ Samuel C. Chew, *The Crescent and the Rose. Islam and England during the Renaissance*, o. c., str. 140.

²⁵ Ibid, str. 140.

²⁶ Ibid, str. 140.

²⁷ Paolo Giovio, *Libro de las historias y cosas acontecidas en Alemaña, España, Francia, Italia, Flandres, Inglaterra, Reyno de Artois, Dacia, Grecia, Sclauonia, Egypto, Polonia, Turquía, India y mundo nuevo y en otros reynos y señoríos, comenzando del tiempo del Papa Leon y de la venida de... Carlos quinto de España hasta su muerte / compuesto por Paulo Ionio... en latin y traduzido en romance castellano por Antonio Ioan Villafrañca y por el mismo añadido lo que faltava en louio hasta la muerte del... Emperador Carlos quinto, Valencia, 1562, Uvod.*

²⁸ Serge Gruzinski, *Orada saat kaç?*, Istanbul, 2010, str. 140.

²⁹ Franco Cardini, *Europa e Islam. Storia di un malinteso*, Roma-Bari, 1999, str. 222.

polovice 15. stoljeća Europa je odgovore na ta pitanja tražila u teologiji, proročanstvima, astrologiji i politici. Carigrad je bio pao i postavljalo se pitanje što će biti sljedeće. Pad Rima nije se činio nemogućim. Cijela je Europa znala da Mehmed II. Osvajač želi prijestolnicu Zapadnoga Rimskog Carstva. Taj će grad za svoj cilj uzeti njegov praukun Sulejman Veličanstveni, ali to neće često verbalizirati. Kad je mletački bailo došao na francuski dvor, Franjo I. otvoreno mu je rekao: “Sulejman neprestance ponavlja *na Rim, na Rim*.”³⁰

JEDNA VRSTA PROROČANSKIH PRIPOVJEDNIH FORMI: *LETTERE DI COSTANTINOPOLI*

Pismo napisano 1622. godine čija se jedna kopija danas nalazi u knjižnici Gennadius u Ateni opisuje zanimljiv događaj koji se zbio 10. listopada u Istanbulu. U tom pismu poslanom u Veneciju piše da su se u sultanovoj prijestolnici toga dana nad Aja Sofijom ukazale tri baklje. Te tri baklje putovale su zrakom i stigle do sultanske palače, gdje su zastale.³¹ Nakon što su ondje neko vrijeme stajale tako da su ih svi mogli jasno vidjeti, u trenu su nestale. Taj događaj koji mletački pisac opisuje kao “čudo nad kojim se doista treba zamisliti”, u gradu je izazvao razna tumačenja. Neki su smatrali da tri baklje predstavljaju Oca, Sina i Duha Svetoga koji su krenuvši od Aja Sofije došli do sultanske palače kako bi osvijetlili srce uzvišenog sultana i pozvali ga da prijeđe na kršćanstvo.

U nastavku toga tajnovitog pisma poslanog u Veneciju opisuje se još jedan događaj koji izvjestitelj tumači kao “zvjerski i veoma uznemirujući”. Jedna je Turkinja, supruga nekog paše, ostala trudna, a kad je došlo vrijeme poroda, oko nje su se okupile žene kako bi joj pomogle. Rodilo se “zvjersko i ružno stvorenje”, a rodilja je po porodu preminula. Odmah potom nestali su i rodilja i zvijer koju je rodila. Prestrašene žene koje su se ondje nalazile zapomagale su iz svega glasa. Upravo su te žene i opisale tu zvijer: bila je veličine novorođenčeta, ali posve crna. Glava joj je bila kao u psa, ali je imala i dva roga. Oči su joj sjale kao žeravice, rep joj je bio dužine ruke, noge kao u ptice, a nokti kao u lešinara. Iako su joj ruke nalikovale ljudskima, šake su joj bile kao žablje. Imala je duge i dlakave uši, i krila kao u šišmiša. Ukratko, izgledala je “tako zvjerski i uznemirujuće da je oni koji su se ondje nalazili od straha nisu mogli gledati.”³²

³⁰ Necipoğlu, Gülu: “Süleyman the Magnificent and the representation of power in the context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry”, *Süleyman the Second and his time*, ur. Halil İnalcık & Cemal Kafadar, Istanbul, 1993, str. 175.

³¹ *Copia d'alcuni avissi venuti per letter di Costantinopoli, dove si nara due meravigliosi casi occorsi in quella città, et del nascimento d'un monstro ispaventevole, come leggendo intendere.* In Venetia, 1622. Con licenza de' superiori.

³² Ibid, fol. 3.

Nije nedostajalo ni komentara o toj novorođenoj zvijeri. Prema nekima, na taj način “Bog je pokazao svoj gnjev spram nevjernika” te im je, šaljući to čudo, pokazao svoju božansku snagu kako bi mu napokon prestali nanositi uvrede. Ujedno je i “vjernicima”, odnosno kršćanima, pokazao da se moraju držati što dalje od grijeha. Kako se ista ta pripovijest s istim komentarima pojavljuje i u formama *relación de sucesos*, jasno je kojom su se brzinom takve vijesti širile Europom. U raznim se područjima pojavljuje više verzija iste pripovijetke, a sve se tumače kao najava skorog kraja Osmanskog Carstva, s ciljem širenja nade i ohrabrenja.

Niz pisama na talijanskom jeziku, poznatih pod nazivom *Lettere di Costantinopoli* bili su važan dio pisane propagande protiv Osmanlija u 16. i 17. stoljeću. Po strukturi veoma slične formi *relación*, i *lettere* su bila namijenjena čitalačkoj i slušačkoj publici u Europi koja je željno iščekivala vijesti o Turcima. Ta pisma koja se mogu analizirati u istoj skupini s formom *gazetta* (u to vrijeme vrlo raširenom i često punom lažnih informacija)³³, jednostavnim jezikom opisuju nadnaravne događaje koje Europljanima najavljuju željeni pad Osmanskog Carstva.

Pogledajmo pismo iz 1622. godine u kojemu engleski konzul u Istanbulu, Sir Thomas Roe, javlja da je Osmansko Carstvo došlo svome kraju: “Čak i da ga ne poljulja neka strana ruka, dalji opstanak Osmanskog Carstva nije moguć... Turska područja gube stanovništvo zbog pravne organizacije ili zbog snažnih napada. Čovjek koji putuje Grčkom ili Anadolijom, premda putuje po tri, četiri, a ponekad i šest dana, ne može naći selo u kojemu bi nahranio sebe ili svoga konja. Prihodi su se toliko smanjili da nemaju novca ni za vojničke plaće, niti za uzdržavanje dvora. Nemam što drugo dodati: bolest koja iznutra izjeda Carstvo bit će presudna. Promjene se očekuju svakoga dana.”³⁴

Jasno je da vijesti o propasti Carstva, ilustrirane nadnaravnim događajima, nisu bile potpuno izmišljene. Sve što je u Osmanskom Carstvu pošlo krivo, svaka izgubljena bitka, postalo je temelj takvih bajkovitih tekstova. Jednostavni tekstovi koje je Sir Thomas Roe slao državnoj vlasti sažimajući svoje dojmove, narodu su prenošene prerađene, s epskim motivima. Nije slučajnost da je Katip Çelebi rekao kako Osmanlije “ulaze u starost” i upozoravao da se “pokušaju izbjeći pokreti koji bi državu mogli potresti u temelju”.³⁵

Godine 1674. isusovac Jacques-Paul Babin objavio je djelo u kojemu tumači topografiju Atene. Iako

³³ Forma *gazetta* predstavlja rane primjerke novina objavljivanih u Italiji. Njihova je namjena prije svega bila obavještanje o nadolazećim opasnostima i pogiblima.

³⁴ L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, NY, 1961, str. 117.

³⁵ Halil İnalcık, “Tarihçe Avrupa Birliği ve Türkiye”, *Osmanlılar. Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile ilişkiler*, Istanbul, 2010, str. 216.

je to djelo najpouzdaniji izvor gradskih topografskih pojedinosti, u njemu je i jedna pripovijest sadržajno slična ranije spomenutima. Ta pripovijest počinje riječima “Ponekad se u ovome gradu mogu vidjeti nadnaravne stvari i zvijeri”, a nastavlja tvrdnjom kako je jedna Turkinja na Akropolisu rodila zvijer. Odmah po porodu, to se stvorenje počelo bacakati, hodati, galamiti i izgovarati riječi slične pasjem lavežu.³⁶ Imalo je ravne, zečje uši, ralje kao u lava, s dva duga očnjaka, a iz očiju je sipalo vatru. Noge su mu bile kao u djeteta, ali ruke su bile grifonske. Spol mu se mogao jasno odrediti već na prvi pogled. Mjesna je vlast odlučila da ga treba odmah ubiti, nakon čega su ga zakopali u duboku jamu i pokrili kamenjem.

Jedna pripovijest vrste *relación* objavljena 1647. u Madridu objavljuje da se “u Turskoj rodilo dijete s tri roga, tri oka, magarećih ušiju, s nosom s jednom nosnicom i naopako postavljenim rukama i nogama”. Ista se pripovijest kasnije pojavljuje u mnogim varijantama i tumači kao znak skoroga kraja Osmanskog Carstva. Za zvijeri i čudovišta koja su svoje najraskošnije razdoblje proživjela u folkloru i vjerskim prikazima srednjovjekovne Europe obično se smatra da žive na Istoku, u dalekim zemljama.³⁷ Ako se ima na umu da su čudovišta neprijatelji poretka, nije pogrešno pretpostaviti da se na taj način i Osmanlije predstavljalo kao one koji narušavaju uređeni poredak Europe.

Seдам godina ranije jedno je slično pismo upućeno iz Istanbula u Veneciju.³⁸ Počinje riječima “Točno, nisam vam zadnjih dana pisao, ali to nije zbog lijenosti, nego stoga što se ovdje ne događa ništa vrijedno zapisivanja”, ali se potom nastavlja neobičnom zgodom koju je svakako vrijedilo zapisati. A prema njoj vrijeme je i u Istanbulu i u cijelom Carstvu postalo vrlo čudljivo. Čak je i sultan svjedočio nekima od vremenskih nepogoda. Dana 18. travnja oluja je drveće čupala iz korijena i rušila kuće. Snažni je vjetar usmrtio četiri sultanova glasnika koji su išli prema bojnopolju. Štoviše, čak je dignuo i odnio jednog zapovjednika naoružanog od glave do pete, tako da mu se više nije moglo ući u trag.

U sljedećim recima slijede opisi još zanimljivijih događaja: sastavljač pisma javlja da je od snažnog udara munje započela velika suša zbog koje je pola Istanbula sasušeno. Tu dodaje još uzbudljivih informacija: na nebu su se pojavile dvije zvijezde repatice, sjajne kao vatra i s ogromnim repovima. Bile su toliko sjajne da se činilo kako cijelo nebo gori. Jedna se od njih noću, u dva sata, pojavila nad sultanovom pala-

čom. Druga se pak pojavila oko tri sata, i nije nestala puna dva sata. Ta je stajala nad džamijom Aja Sofijom. Pisac je, naravno, umjesto riječi ‘džamija’ u ovome slučaju radije koristio riječ ‘hram’.

Zvijezde repatice i u istočnoj i u zapadnoj pripovjednoj tradiciji nalaze se u prostoru između sna i jave, prirodnog i natprirodnog. Pojavljuju se uz kobne događaje. Primjerice, repatica koja se 1577. godine pojavila na drugom kraju Sredozemlja najavila je nesreću portugalskoga kraljevstva i ukazala na tragičan kraj mladoga kralja Sebastijana. U tekstovima je opisana kao “prema nekim matematičarima i stručnjacima u toj znanosti najstrašnija zvijezda dosad viđena”. Godine 1604, u prvim danima mjeseca listopada, na nebu nad Meksikom pojavila se ogromna zvijezda repatica. To je trajalo više od godinu dana. Jedan primjerak *relacióna* (a znamo koliko se tim tekstovima može vjerovati) utemeljen na pismu koji je neki plemić iz Seville napisao u Istanbulu tvrdi da je to “najstrašnija zvijezda viđena do danas, prijetnja Osmanskome Carstvu.”³⁹

Nastavimo s formom *lettera*. Dvanaestog dana istoga mjeseca oko tri sata noću dogodilo se još nešto: sultan je u snu vidio kako ga napada čopor lavova, a najveći od njih zgrabio ga je za prsa. Sultan je tako viknuo da su čuvari i janjičari na straži zgrabili oružje i potrcali u njegovu odaju. Kad su sultana pitali zašto je kriknuo, ispričao im je svoj san te ih, rekavši da se nije dogodilo ništa važno, poslao u njihove odaje, a sam ponovno legao spavati. U snu se borio s mnoštvom kentaura. Uto je opazio da sa zapada stiže skupina lavova orlovskih glava, predvođenih jednim orlom. Te su životinje napale kentaurima koji su se spasili bijegom. Nato se sultan smilovao kentaurima te je, isukavši mač, krenuo u borbu protiv njih. Baš kad ih je namjeravao napasti, njihov prethodnik orao izbilo mu je mač iz ruku.

Simbolika toga teksta zahtijeva pažnju. Lavovi orlovskih glava nisu samo slučajni mitološki elementi. Orao je simbol Habsburškog Carstva, a lav predstavlja Veneciju. Ako se pretpostavi da je tekst napisao Mlečanin, jasno je zašto je Venecija koja je svoju nepristranost mnogo puta narušila oslanjajući se na Habsburge prikazana tako snažnom. Nije poznato, ali je poprilično nevjerojatno da je sultan do te mjere poznavao grčku mitologiju da bi sanjao kentaurima. Ako je tako, zašto ih je sastavljač teksta uključio? Trebaju li ta mitološka stvorenja čovječje-konjskog tijela predstavljati divlje i neobuzdane Turke koji jedu prijesno meso?

Buđenje iz sna, prelazak iz noćnih morâ u stvarni život nije svojstveno samo formi *relación*. Grof Irlosa budi se iz noćne more s petnaestodnevnim bradom,

³⁶ Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land. The history and literature of travel to Greece*, The University of Michigan Press, 1993, str. 57.

³⁷ Claude Kappler, *Monstruos, demonios y maravillas. A fines de la Edad Media*, čev. Julio Rodríguez Puértolas, Madrid, 2004, str. 23.

³⁸ *Al motto Mag. Sis. Mio il sig. Paris Mantovano in Roma. In Fiorenza & in Bologna, per Nicolo Tebaldini, nella scimia*, 1629.

³⁹ *Copia de carta escrita de la ciudad de Constantinopla, a vn caullero de esta de Seuilla, en que le dà la noticia del mas horrendo cometa que hasta aora se ha visto, y de las ruynas que amenaça al Imperio Octomano*.

opaljen suncem. U snu je vidio kako ga s drugim vara njegova nevjesta od koje se morao rastati kad je poslan u rat.⁴⁰ Snovi i möre, spavanje i besanica motivi su na koje se najčešće nailazi u viteškim romansama.

Budući da je sultana zanimalo kako treba tumačiti snove koje je vidio i pojavu zvijezde repatice, svim astrolozima i zvjezdoznancima svoga carstva poslao je poziv kojim je naredio da se kroz petnaest dana svi okupe u Istanbulu. Kad su se svi ti tumači okupili, ispričivjedaše im je svoj san i zatražio da mu za tri dana izlože tumačenje, iskreno i bez ustručavanja i straha pred njegovom veličinom. Uz to, zahtijevao je od njih da nađu tumačenje i za pojavu zvijezde repatice koja se na nebu ukazala nešto ranije. Učenjaci su se okupili i usuglasili mišljenja, a potom izabrali najstarijeg među sobom za glasnogovornika. Taj učenjak podrijetlom iz Egipta dobio je zadatak da u ime svih njih nastupi pred sultanom. Svoj je govor počeo riječima: "Sultane pobjedniče, kako nam je vaše veličanstvo naredilo da potisnemo strahopoštovanje koje prema njemu osjećamo i kažemo samo istinu o snovima i zvijezdama repaticama, mi smo sve pažljivo proučili, uzevši u obzir i položaj planeta u danom vremenu."

Prema tumačenju astrologa, lavovi predstavljaju kršćane koji su se okupili nasuprot Osmanskom Carstvu i namjeravaju otimati sultanove zemlje. Lav koji ga je zgrabio za prsa je "pobjednički car kršćana". Kentauri su pak sultanovi podanici. Kako smo već spomenuli, talijanski je sastavljač teksta smatrao prikladnim prisposodobiti ih Osmanlijama zbog divljega izgleda. Grifoni predstavljaju naoružane kršćanske vojnike, a zvijezda repatica cara pobjednika. Jasno je da i pripovjedač preko komentara sultanova zvjezdoznanca upućuje na metaforička značenja koja smo ranije spomenuli.

Mitološki junaci i nadnaravni događaji dodavani su kako bi privukli pažnju čitatelja, ali i zato što nose simboličko značenje. Tradicija da se neobični događaji koje se smatra znakom skore propasti Osmanskog Carstva prepričavaju tako kićenim stilom još će dugo biti živa i aktualna. Istanbul je pak, kao sultanova prijestolnica, bio najprikladnije mjesto radnje takvih bajkovitih događaja.

Jedno pismo poslano 1590. godine iz Beča pripričava da se u drugom tjednu mjeseca kolovoza oko deset sati navečer dogodilo nešto zastrašujuće.⁴¹ Nebo se razdvojilo, a kroz prazninu koja je tako nastala prošle su zaprege, vojske i konjanici sa žutim, bijelim, crvenim i crnim zastavama, boreći se pri tome jedni s drugima. Taj "strašni i nadnaravni prizor" nastavio se do dva u noći. Ljudi su ga promatrali prestravljeni i obeshrabreni. Anonimni je pisac pak taj događaj

protumačio kao dokaz da će "svemogući Bog spriječiti prolijevanje krvi nevinih ljudi".

Prema jednoj vijesti iz Venecije godine 1596, ondje se proćulo drugačije čudo. Prema svjedočenju redovnika koji je bosonog dopješačio iz Jeruzalema u Veneciju, u Svetom se Gradu nalazi kapelica koja nema ni vrata ni prozora. K tome, iz nje dopiru milozvučni anđeoski glasovi. Jasno, toj se kapelici nitko ne smije približiti niti u nju dirati.⁴²

Takve će se pripovijesti Europom širiti i tijekom narednih stoljeća služeći istoj svrsi: navješćivati narodu opasnost koja se usjekla u tlo kontinenta i držati ga na oprezu. Sve te pripovjedne vrste koje sadrže i bajkovite i epske elemente, književne su forme koje su se razvile s težnjom da se uspostavi čvrst psihološki zid prema Osmanlijama.

Argentinski pisac Jorge Luis Borges tvrdio je da su negativne predodžbe o Kartagi djelo Rima, a da negativne predodžbe o Turcima potječu od Europljana. Europa je, nema sumnje, imala veliku ulogu u oblikovanju predodžbi o Turcima, a te ružne dojmove o Turcima redovito je koristila u političkoj propagandi. Pripovijetke o Turcima koje su, putujući s jednoga kraja kontinenta na drugi, nadograđivane i ukrašavane i često podvrgavane transformacijama, u XV. i XVI. stoljeću posijale su sjeme bolesti koja je zahvatila cijeli kontinent, bolesti koju je Giovanni Ricci nazvao *turska opsesija* (*ossessione turca*).

S turskog prevela
Marta ANDRIĆ

LITERATURA

Al motto Mag. Sis. Mio il sig. Paris Mantovano in Roma. In Fiorenza & in Bologna, per Nicolo Tebaldini, nella scimia, 1629.

Balivet, Michel (ur.): *Macaristanlı György, Türkler. Türklerin gelenekleri, görenekleri ve hinlikleri üzerine inceleme*, prev. Lale Aslan Özcan, Istanbul, 2003.

Cardini, Franco: *Europa e Islam. Storia di un malinteso*, Rim-Bari, 1999.

Copia d'alcuni avissi venuti per letter di Costantinopoli, dove si nara due meravigliosi casi occorsi in quella città, et del nascimento d'un monstro ispaventevole, come leggendo intenderete. In Venetia, 1622. Con licenza de' superiori.

Copia de carta escrita de la ciudad de Constantinopla, a vn cauallero de esta de Seuilla, en que le dà la noticia del mas horrendo cometa que hasta aora se ha visto, y de las ruynas que amenaça al Imperio Octomano.

Coşan, Leyla: *16. Yüzyılda Almanların Türklerden korunmak için yazdığı dualar. Tanrım bizi Türklerden Korum*, Istanbul, 2009.

⁴⁰ Ramón Menéndez Pidal, *El Romancero español*, o. c., str. 21.

⁴¹ Victor von Klarwill (ed), *The Fugger News-letters. Being a Selection of unpublished letters from the Correspondents of the House of Fugger during the years 1568-1605*, o. c., str. 155.

⁴² Ibid, str. 194.

Chew, Samuel C.: *The Crescent and the Rose. Islam and England during the Renaissance*, New York, 1937.

Eisner, Robert: *Travelers to an Antique Land. The history and literature of travel to Greece*, The University of Michigan Press, 1993.

Fodor, Pál: "The Simurg and the Dragon: The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)", *Fight against the Turk in central Europe in the First half of the 16th century*, ur. István Zombori, Budimpešta, 2004.

Freely, John: *Cem Sultan: Rönesans Avrupası'nda Tutsak bir Şehzade*, trans. Püren Özgören, Istanbul, 2005.

Giovio, Paolo: *Libro de las historias y cosas acontedidas en Alemaña, España, Francia, Italia, Flandres, Inglaterra, Reyno de Artois, Dacia, Grecia, Sclauonia, Egypto, Polonia, Turquía, India y mundo nueuo y en otros reynos y señorios, començando del tiempo del Papa Leon y de la venida de... Carlos quinto de España hasta su muerte / compuesto por Paulo Ionio... en latín y traduzido en romance castellano por Antonio Ioan Villafranca y por el mismo añadido lo que faltaua en louio hasta la muerte del... Emperador Carlos quinto*, Valencia, 1562.

Gruzinski, Serge: *Orada saat kaç?*, prev. Özcan Doğan, Istanbul, 2010.

Huizinga, Johan: *Ortaçağ'ın günbatımı*, prev. Mehmet Ali Kılıçbay, Istanbul, 1997.

İnalçık, Halil: "Tarihte Avrupa Birliği ve Türkiye", *Osmanlılar. Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile ilişkiler*, Istanbul, 2010.

Iovino, Roberto; Mattionn, Ileana: *Sinfonía gastronómica (Música, eros y cocina)*, Madrid, 2009.

Kapller, Claude: *Monstruos, demonios y maravillas. A fines de la Edad Media*, prev. Julio Rodríguez Puértolas, Madrid, 2004.

Klarwill, Victor von (ur.): *The Fugger News-letters. Being a Selection of unpublished letters from the Correspondents of the House of Fugger during the years 1568-1605*, London, 1924.

Kritovulos: *İstanbul'un Fethi*, prev. Karolidi, Istanbul, 2005.

Necipoğlu, Gülru: "Süleymân the Magnificent and the representation of power in the context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry", *Süleymân the Second and his time*, ur. Halil İnalçık & Cemal Kafadar, Istanbul, 1993.

O'Shea, Stephen: *İnanç denizi. Ortaçağ Akdeniz'inde İslâm ve Hristiyanlık*, prev. Egemen Demircioğlu, Istanbul, 2011.

Pertusi, Agustino (ur.): *İstanbul'un Fethi. Dünya'daki yankısı*. Vol. II, trans. Mahmut H. Şakiroğlu, Istanbul, 2006.

Pidal, Ramón Menéndez: *El Romancero español*, The Hispanic Society of America, 1910.

Σουτζου, Δημήτριο Σ.: *Τα Επαθαστατικά κινήτα του σκλαβζωμενου Ελληνισμού, (1453-1821)*, Atena, 1977.

Stavrianos, L.S.: *The Balkans since 1453*, New York, 1961.

Walter, Gérard: *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Atena, 1999.

SUMMARY

THE NEWS AND WORKS IN EUROPE BEFORE AND AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE

The expansion of the Turks in Europe caused the emergence of new genres in European literature. Some quasi-historical and semi-literary texts like *Lettere di Costantinopla* and *Türkenbüchlein* flourished in Italian territories, and other genres like *Relación de sucesos* provided a considerable number of examples of antagonistic Turkish motives, respectively in Spanish, Serbian and Greek territories. Between myth and reality, featuring heroes and antiheroes, these texts tried to create a wall of defense against the Ottomans. Undoubtedly Europe played a very efficient role in the creation of the Turkish image and did not fail to use this appalling image within its political frame as an element of propaganda. In parallel with the increase of Turkish peril both in the Mediterranean and Central Europe, the pejorative adjectives used for the Turks became stronger, more invidious and sinister.

Enciklopedija Istanbula

Enciklopedija Istanbula, čuveno djelo turskoga povjesničara i novinara Reşata Ekrema Koçua, jedno je od najbizarnijih, najneobičnijih i po mnogočemu najprikladnijih tekstova napisanih o Istanbulu u 20. stoljeću. U vrijeme kada je nastajala, sredinom prošloga stoljeća, bila je to prva enciklopedija posvećena jednome gradu, svojevrsni *hommage* kulturi i vremenu koje je nepovratno izgubljeno.

Koçu je rođen u Istanbulu 1905. gdje je živio sve do smrti 1975. Život je proveo gledajući smjene političkih režima, rušenje carstva, ratove, poraze, buđenje nacionalizma, stvaranje nove države, kulturnu revoluciju, a pred kraj života dva vojna udara. Osim činjenice da je rođen Carigradčanin, Koçu je još snažnije obilježio njegov poziv. Nakon završenog studija povijesti na istanbulskom Sveučilištu kratko je vrijeme radio kao asistent profesora osmanske povijesti Ahmeta Refika. Bile su to tridesete godine 20. stoljeća, vrijeme velikih promjena i vrhunac kemalističkog projekta kulturne revolucije. Zemljom je vladalo antiosmansko ozračje i sve što je imalo veze s prošlošću nastojalo se potisnuti, zaboraviti i proglasiti nazadnim. U reformama koje su 1930-ih zahvatile sveučilište došlo je do smjene nastavnoga osoblja u kojoj su mnogi izbačeni kao nepodobni: među njima Koçu i njegov profesor, zbog naklonosti i zanimanja koje su gajili prema osmanskoj povijesti. Koçu je zapravo bio višestruki izopćenik iz turskoga društva: bio je osmanist u zemlji koja je osmansku prošlost nastojala zaboraviti i okriviti za zaostalost, i bio je homoseksualac u još vrlo tradicionalnom Istanbulu.

Iako isključen iz državne službe, Koçu se cijeli život nastavio baviti poviješću, kopajući po arhivima i obilazeći osmanske knjižnice. U tim je istraživanjima prikupljao zanimljivu građu o čudnovatim događajima iz osmanske povijesti, koje je potom objavljivao kao popularne feljtone u dnevnim novinama. S vremenom se rodila ideja o pokretanju *Enciklopedije Istanbula* koja je 1944. konačno doživjela svoj prvi svezak. Na-

kon sedam godina predanoga rada, zbog financijskih poteškoća autor je bio prisiljen ostaviti projekt na kojemu je u početku radio sa suradnicima. Vratio mu se opet nakon sedam godina, počinjući iznova, od slova A, uglavnom sam, bez stalnih suradnika i financijske podrške. To drugo izdanje *Enciklopedije Istanbula* koje je izlazilo od 1958. do 1973. i doživjelo ukupno jedanaest svezaka s pravom se smatra "kulturnom knjigom" o Istanbulu. Pa ipak, više od svega *Enciklopedija* plijeni svojim izrazitim anti-enci-

klopedizmom, svojim opiranjem strogom sistematiziranju i metodici. Nasumičnim odabirom tema, pomanjkanjem jasnih kriterija, nedosljednošću, neujednačenom kvalitetom članaka, odveć popularnim i književnim stilom izlaganja, proizvoljnom uređivačkom politikom, Koçuova je knjiga u biti "otvoren tekst", nikad dovršen projekt, stilom i konceptom bliže popularnoj virtualnoj enciklopediji negoli onoj standardnoj. Osim uobičajenih informativnih priloga o najvažnijim spomenicima, ljudima i povijesnim događajima, Koçu je u knjigu uvrstio sve ono što bi promaklo službenim enciklopedistima: mnoštvo marginalnih, izmještenih, čudnih i ekscentričnih likova (prostitutke, lopovi, cirkusanti, djeca beskućnici, stranci, turisti, krvnici, zločinci...),

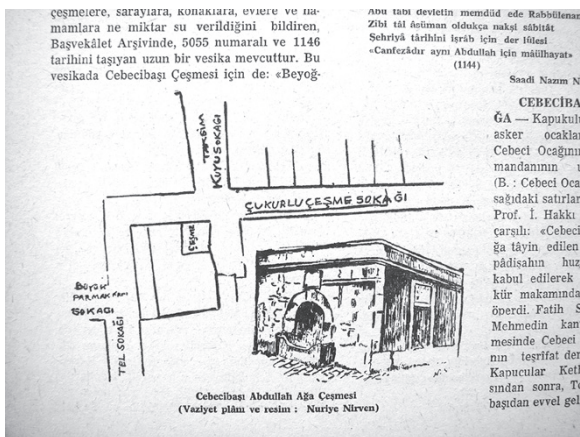
bizarnih pojava i mračnih događaja (nesreće, zločini, kazne, požari, oluje, prosvjedi...). To su ujedno dijelovi u kojima Koçu nastupa kao književnik i novinar, crtice iz istanbulske prošlosti koje se čitaju kao fikcija i feljton, više negoli kao temeljit i iscrpan izvor ukupnog znanja o Istanbulu.

Hrvatski su čitatelji imali prilike upoznati Koçua preko Pamukovih autobiografskih memoara *Istanbul: grad, sjećanja* (preveo Ekrem Čaušević, Vuković & Runjić, Zagreb, 2006), u kojima ga autor spominje na dva mjesta: među "tužnom četvorkom" i u zasebnome poglavlju o nikad dovršenoj enciklopediji. U ovom prilogu donosimo odabrane ulomke iz drugog izdanja *Enciklopedije Istanbula*.

Azra ABADŽIĆ NAVAHEY

Reşat Ekrem Koçu

Ilustracija iz *Enciklopedije Istanbula*:
Çesma glavnog oružara Abdullah-age
(položaj na karti i crtež, nacrtala Nuriye Nirven)

ENCIKLOPEDIJA ISTANBULA (izbor)

1. PROLJETNI OBIČAJI

S prijelazom zime u proljeće, u starim turskim kućama i konacima dolazi do promjena u načinu presvlačenja namještaja i prekrivanja podova. S prozora i vrata skidaju se debele zimske zavjese, a na njihovo mjesto postavljaju se ljetne. Uklanjaju se peći, jer su za proljetnih zahlađenja dovoljni mangali¹. Sklanjaju se tepisi i prostiru čilimi ili prostirke od slame, na koje se potom stavljaju lagane podne tkanine od lana ili pamuka. Zimska odjeća svih muških i ženskih žitelja kuće i konaka pere se i posprema u sanduke, a namjesto nje oblači se proljetna odjeća. Obratili smo se gospođi Mebruri, kćeri časno preminulog admirala Osman-paše, koja vrlo dobro poznaje život istanbulskih konaka (barem što se tiče novije povijesti) da nam potvrdi ili opiše neke pojedinosti vezano uz te običaje, posebice uz nošenje proljetne odjeće, ali se ona razboljela te nam nije uspjela ispuniti želju.

2. ZLOČIN NA GALATI

Riječ je o krvavom događaju što se zbio u svibnju 1947. godine, koji bi vješto spisateljsko pero moglo učiniti temom pripovijesti. Mladi dvadesetčetverogodišnji policajac, po imenu Ibrahim Erdem, 1944. godine postavljen je na dužnost u policijsku postaju Jukse-kaldırım². Zaljubio se u dvadesetjednogodišnju ljepoticu armenskog porijekla, imena Hajguhi,

s nadimkom Perihan³, koja je bila prostitutka kod Madam Marike Hriso, u jednom od kupleraja u sokaku Zurefa. Ta je mlada grešnica postala Ibrahimova *bliska prijateljica*, kako se to već nazivalo u tim krugovima. Mladić nije imao financijske mogućnosti da izvuče svoju voljenu iz javne kuće niti da je uzdržava vlastitom ušteđevinom, a nije ni mogao podnijeti da Hajguhi nastavi djelovati u svome zanatu. Odao se piću i sve češće stao prijetiti djevojci govoreći joj: "Volim te, ali ćeš od moje ruke nastradati". I tako je jedne noći, u pola dva izjutra, ušao u ozloglašenu kuću i ubio svoju lijepu draganu ispalivši u nju šest metaka iz službenog pištolja. Sljedeći smo odlomak preuzeli iz novina *Večernja pošiljka*: "Hajguhi je ležala u lijesu ukrašenom cvijećem. Okružile su je njezine prijateljice koje su je jako voljele; iako su bile grešnice, molile su se. Jedna od prijateljica pokazala je rečenicu koju je ubijena, koja je inače jako voljela romane, podcrtala nalivperom u napola pročitanom knjizi: *Da, usprkos svim grijesima koje sam počinila, vjerujem da ću jednoga dana biti voljena. Ta nije li nada ta koja mi dozvoljava da dišem!...*"

Nije utvrđena pravna strana tog događaja niti kakvu je sudsku presudu dobio mladi policajac ubojica.

3. STASITI ARMENSKI ZANATLIJE

Sufijski pjesnici kalenderije⁴ običavali su pisati duge poeme u stihu, takozvane *šehrengize*, u čast mladim zanatlijama iz velikih gradova. Čak je i Tašlidžali Jahja-beg, jedan od velikih pjesnika iz 16. stoljeća, napisao jedan *Istanbulski šehrengiz* (V.: Šehrengiz). U tim su pjesmama poimence hvaljeni lijepi mladići s njihovim poslovima i zvanjima. U knjižici napisanoj u formi šehrengiza, pod naslovom *Hubannamei Nev Eda*, za koju ne možemo sa sigurnošću utvrditi kada je nastala, hvale se mladi zanatlije Istanbula bez navođenja njihovih imena. Među njima su ih osmorica predstavljeni kao armenski ljepotani: Ajvaz (sluga, pomoćnik u kuhinji), Dokmedži (ljevač), Dulger (tesar), Kazaz (svilar), Kujumdžu (zlatar, draguljar), Nakkaš (slikar), Simkeš (končar), Zildži (zvončar).

4. FISCHER (Hans) – (čita se *Fišer*)

Dvadesetttrogodišnji mladić, porijeklom Nijemac, koji je kao hipijevac i turist došao je u Istanbul u lipnju 1968. godine. Govorio je turski dovoljno dobro da izrazi svoje namjere, a s njim je bila i njegova prijateljica/djevojka, hipijevka po imenu Erta. Hans Fischer bio je student likovne akademije u svojoj domovini

¹ Metalne posude u koje se stavlja žar, a služe za zagrijavanje sobe.

² *Strma kaldırma*, ulica u četvrti Karakoj.

³ U prijevodu: *čarobnica, vještica*.

⁴ Derviški red.

te je u deset dana svoga boravka u Istanbulu naslikao više od stotinu slika pejzaža, likova i običnih ljudi.

Bio mu je to treći dolazak u Tursku. Prvi je put došao 1962, kad je imao 16-17 godina. Dopotovao je s nekim turskim trgovcem, koji se iz Njemačke vraćao u domovinu, i zajedno s njim ostao mjesec dana u jednom hotelu na Sirkedžiju. Premda nisu bili vršnjaci, sprijateljio se s tim trgovcem koji ga je želio povesti sa sobom u Trabzon. H. Fischer je rekao: "Bio je iznimno dobar čovjek i jako me je zavolio, no kad mi je rekao da me želi obrezati i da me nema namjeru poslati natrag u Njemačku, nisam pošao s njim u Trabzon. Želio sam završiti svoje školovanje. Dvije godine poslije, 1964, u Istanbul sam došao sam. Svom velikodušnom prijatelju iz Trabzona napisao sam pismo. Poslao mi je novac za put, ali sam ga prevario: sav sam novac spiskao ovdje i opet nisam otišao u Trabzon. Sad mi je namjera da slike koje sam naslikao u Istanbulu tiskam u Njemačkoj kao album. Mislim da ću nešto i zaraditi. Čak sam se dogovorio s jednim urednikom u Leipzigu. Osim toga, ovdje provodim jako lijepe dane kao hipi."

5. KAVANA S VODOSKOKOM

Krajem prošloga stoljeća, na Trgu Kadirga nalazila se velika i slavna kavana koju je vodio Židov po imenu Avram-aga. Sve je ondje bilo uredno i blistavo čisto, i u nju nije mogla ući otrcana svjetina i ništarije. Bilo je to mjesto na kojemu se okupljala gradska "krema" te živahne četvrti. Avram-aga imao je sina po imenu Naum koji je bio majstor od brijačkog zanata. Bio je to izrazito lijep mladić kojega su zbog njegove izvanredne brijačke vještine pozivali i u okolne konake da i ondje brije. Pomagao je i svome ocu u kavani kao pomoćnik. Nisu ga svi stanovnici četvrti zvali Naum: obraćali bi mu se s Numan.

6. STATIST – GOLA ŠETNJA STATISTA PO AVENIJI ISTIKLAL

Dvadesetpetogodišnji mladić po imenu Četin Bašaran i osamnaestogodišnja djevojka Ulku Tuna, poznatija u svojim krugovima i kao "Miss Topkapija"⁵, radili su kao statisti u filmskim studijima. 2. siječnja 1966. godine, tog iznimno hladnoga dana, dok su svi hodali zagrnuti kaputima, u 15.30 sati ovo dvoje statista zaputilo se u golu prosvjednu šetnju Avenijom Istiklal na Bejolu, od Agadžamije do trga Taksim, odjeveni kao slavni par svjetske kinematografije: Tarzan i Jane.

Narod je u veliku čudu i sa zanimanjem promatrao dvoje bosonogih mladih glumaca koji su hodali držeći se za ruke. Nabreklih mišića i atletske građe, okružen svjetinom na Trgu Taksim, Četin Bašaran je izjavio:

"U gotovo pedeset filmova uvijek bi udarale moje pesnice. I Ulku je glumila u desetak filmova. Nikako da se riješimo uloga kaskadera i statista. Smatramo da imamo talenta za igranje glavnih uloga i ne želimo ostati nepoznati. Neka nam producenti daju priliku. Nakon ove šetnje nemoguće je da nas nitko ne zapazi. Ne dobije li svatko od nas po jednu dobru ulogu, napuštamo filmska platna..."

Nismo utvrdili je li ovo dvoje statista, koji su toga zimskog dana bosonogi i goli krenuli u prosvjednu šetnju Avenijom Istiklal, postiglo svoj cilj, ali smatramo opravdanim da njihova imena uđu u evidenciju grada. Bila je to zasigurno jedna šarmantna prosvjedna šetnja koju neki drugi možda neće imati prilike ponoviti. Ubrzo nakon ovoga javnog istupa, 1968. godine Četin Bašaran otišao je u Njemačku gdje je odmah pronašao posao u televizijskoj tvrtki Realto. Od 1968. do 1970. snimao je vrlo popularni film o Tarzanu. Mladić je posjetio Istanbul 1969. godine, a na povratku u Njemačku u avion je uz urlike ponovno ušao odjeven kao Tarzan.

7. POŽARI NA GALATI

Poput mnogih dijelova Istanbula, i Galata je doživjela katastrofe uzrokovane požarom, kao što su:

- Požar u mjesecu džemazijelevelu⁶ 906. godine (siječanj 1501)

"Vatra je buknila pred jutro. Sljedećeg su dana, oko podneva, veliki vezir Mesih-paša i glavni sejmen⁷ Karagoz-aga sjeli s janjičarima u lađe i prešli na Galatu. Dok je veliki vezir s galatskim kadijom nadgledao gašenje požara, barut iz spremišta na Galati došao je u doticaj s vatrom što je izazvalo zastrašujuću eksploziju. Toranj spremišta za barut odletio je u zrak, a jedan ogromni kamen pao je na velikog vezira i kadiju, teško ranivši obojicu. Preminuli su nakon pet dana." (*Solakzadeova kronika*)

- Požar u mjesecu muharemu⁸ 1045. godine (lipanj 1635)

"Vatra je izbila u pristaništu izvan bedema. Vrlo blizu vatre nalazio se jedan usidreni brod s kojeg su pokušavali ugasiti požar. Međutim, vatra je zahvatila spremište za barut i brod je zbog eksplozije potonuo. Velikom veziru Kamenkeš Kara Mustafa-paši, koji se nalazio u blizini tog događaja, tom je prilikom opečeno lice. Tri je mjeseca odbolovao u krevetu." (*Naimina kronika*)

- 17. muharema 1127. godine (23. siječnja 1715)

"Požar je izbio na Azebkapusu, na Galati, između podne-namaza i ikindije.⁹ Padao je snijeg i puhao je

⁵ Topkapi je istanbulska četvrt.

⁶ Peti mjesec islamskoga lunarnoga kalendara.

⁷ Pripadnik jedne vrste janjičarskog pješastva u Osmanskom Carstvu.

⁸ Prvi mjesec islamskoga lunarnoga kalendara.

⁹ Druga i treća muslimanska dnevna molitva.

strašan vjetar. More je bilo olujno. Veliki vezir (Damat Šehid Ali-paša) nije kao obično mogao doći do požara lađom, nego je krenuo kopnom na konju. Želio je preći preko mostova Silahdaraga i Kagithane, no stigavši do Ejubsultana saznao je da je požar ugašen te se vratio.” (*Râšidova kronika*)

- Požar u džemazijelevelu 1181. godine (28. rujna 1767)

“Vatra je buknula u noći. Osim konaka dvojice poklisara Sicilijanaca (Napulj), Moskovljana (Rusija) i Nizozemca, u potpunosti je izgorjelo i četrdesetak većih i manjih muslimanskih kuća.” (*Vâsifova kronika*)

- Požar 11. rebiulahira¹⁰ 1223. godine (15. svibnja 1808)

“Požar je izbio u okolini vrata Kurekdži i nikako se nije mogao ugasiti. Gorjela je čitava Galata, od Tophane¹¹ do Tersane.¹² Samo je 38 objekata spašeno od požara. Bio je to najstrašniji veliki požar na Galati. Sultan Mustafa IV. tu je goruću katastrofu promatrao s lađe.” (*Kronike Džâbi Saida*)

- Požar 11. rujna 1290. prema bizantskom kalendaru (24. lipnja 1874)

Vatra je buknula u četvrti Sultanbajazid, u Ulici Topdžu. Izgorjelo je 120 zdanja. (*Općinski list*)

8. JAVNE KUĆE NA GALATI

Još je od davnina dobro poznato da je prostitucija najraširenija na Galati. Mnoštvo krčmi (kao što se već ustalilo i u izrazu: *Kad kažeš Galata, odmah pomisliš na krčme*), stanovništvo koje su činili većinom nemuslimani i njihove žene koje nisu pokrivala tijelo niti se ustručavale muškaraca, zatim stranci nemuslimani koji bi, pristigavši brodovima u Istanbul, obično boravili na Galati i pritom vodili više manje raskalašen način života, ondašnji moreplovci uglavnom skloni upoznavanju i čavrljanju sa ženama – svi su oni bili razlog zbog kojega su se na Galati raširili raznovrsni oblici prostitucije.

Prve javne kuće, koje su prostituciju stavile pod policijski nadzor, također su najprije otvorene na Galati. [...] Postojalo je ondje i mnoštvo kuća koje su se potajno bavile prostitucijom. Bilo je tu i garsonijera i javnih kupališta pod raznim imenima u koje se zatvarala iskvarena mladež. Čak su neko vrijeme iza hamama Karakoj, u istoimenoj četvrti, u Ulici Hamam, otvorene javne kuće čije su prostitutke bili mladići odjeveni u žensku odjeću. Kako su većinu klijenata činili probisvijeti i obična sirotinja, to je i većina javnih kuća na Galati bila u derutnom stanju. Sve do proglašenja Parlamentarne monarhije (1876)

¹⁰ Četvrti mjesec islamskoga lunarnoga kalendara.

¹¹ Oružarnica.

¹² Brodogradilište.

legalna je prostitucija bila zabranjena svim Turkinjama muslimanske vjere, tako da su prostitutke javnih kuća na Galati uglavnom bile Grkinje, Armenke, Židovke i Ciganke.

9. GRBAVAC ESAD

Slavni imitator s početka 19. stoljeća, iz vremena vladavine sultana Mahmuda II. običavao je u prisutnosti sultana oponašati ulizice iz krugova visokih državnih dužnosnika s dvora. Ostali podaci o njegovu životu nisu poznati.

10. ALI FUAD ERSIPER

Uhićen je 1961. godine zbog krađe, te je na Druhom visokom istanbulskom kaznenom sudu za teška kriminalna djela osuđen na osam godina teškog rada. Nakon presude, u zatvoru Sultanahmet, napisao je i uložio žalbu. U toj je žalbi iznio kako su ga u policijskoj upravi izbatinali zbog čega je i priznao krivnju. Čak je nacrtao i skicu batina koje je dobio, a koja je postala prvi crtež ikada viđen u jednom žalbenom pismu u turskoj sudnici. Novine *Hurijet*, koje su objavile kopiju te slikovite žalbe, napisale su sljedeće:

“Osuđenik koji je shematski prikazao mjesto kao i sam čin batinanja, žalbu je započeo riječima: *Za Boga miloga, pažljivo je proučite!* Tome je pridodao i priču istrgnutu iz nekog starog časopisa o Amerikancu koji je nevin odležao 15 godina u zatvoru. Osuđenik koji se trenutačno nalazi u zatvoru Sultanahmet poistovjetio je svoju pustolovinu s Amerikančevom životnom pričom, a svoju žalbu u kojoj na šest listova papira izlaže zašto je priznao krivnju unatoč tome što je nevin, završio je na sljedeći način: *Ja sam žrtva batina, kanti slane vode i palica. Spasit će me nježne ruke Pravde.*”

“Utvrđeno je da je Ali Fuad Ersiper na četiri različita mjesta ukrao stvari poput balonera, mantila, kaputa, gramofona, a policija je na saslušanju iznijela mnogo dokaza protiv njega. Okrivljenik Ersiper je odbio sve dokaze izjavivši da je krivnju priznao zbog batina.” (Novine *Hurijet*)

Nismo uspjeli saznati odluku o Ersiperovoj žalbi. Moglo bi se reći da je Ali Fuad Ersiper, optužen zbog krađe na osam godina teškoga rada, kao autor prve skice uz svoju žalbu, uzalud potraćeni umjetnički talent.

11. MESAR FILIP

Bio je to iznimno lijep i mlađahan Grk, koji je između 1864. i 1865. radio kao pomoćnik u čuvenoj i vrlo posjećivanoj krčmi *Sedlarova gostionica*, na Tavukpazaru, u okolini Čemberlitaša. Kafesdži Ahmed Bedri, jedan od pripadnika ugledne vatrogasne postrojbe onoga vremena, zbog tog je Filipa pred vratima krčme počinio samoubojstvo.

Vlasnik krčme imao je u istoj četvrti i mesnicu u kojoj je Filip danju radio kao pomoćnik, zbog čega je i zaradio nadimak *Mesar*. Govorilo se da je Filip nakon Bedrijevog samoubojstva, strahujući od osвете Bedrijevih kolega iz vatrogasne postrojbe, pobjegao u svoj rodni kraj, na otok Sakiz. I Bedrijev je život u ovoj enciklopediji zabilježen na isti način. Međutim, Vasif Hič, koji nam je prenio ove glasine, u svojoj drugoj natuknici zabilježio je posve drugačija nagađanja:

“Iz pisane zaostavštine narodnog pjesnika Razija, koja nam je dospjela u ruke, saznali smo da je Razi – koji je dobro poznao Filipa – izjavio da mladić dolazi iz Egina te da se nakon Bedrijevog samoubojstva izgubio na mjesec dana. Jednog je jutro pronađen mrtav, a ubijen je na vrlo okrutan način. Evo kako Razi opisuje prizor:

U krčmi je noću spavalo osam mladih Grka. Jedan od njih bio je Filip. Ostala sedmorica bit će njegovi ubojice koji će pobjeći, ne ostavljajući za sobom nikakva traga. Na srednji stup krčme bilo je zakucano drvo u obliku križa. Skinut do gola, vezanih ruku, gležnjeva i vrata, Filip je stajao razapet na križu. Dlanovi i stopala bili su mu zakucani čavlima, i bilo je očito da je mučen isto kao i Isus Krist. Oko vrata mu je bio obješen križ. Međutim, vidjelo se da je mladić obrezan. Prema zahvatu obrezivanja, stručnjak je izjavio da je obrezivanje obavljeno desetak dana prije ubojstva. Policijski je liječnik izjavio da je nakon ogavnoga napada dječak vjerojatno bio zadavljen, te da se izživljavanje nastavilo na njegovu beživotnom tijelu.”

Među spisima koje je pjesnik Razi ostavio nakon svoje smrti vidi se i crtež mesara Filipa, golih prsa i s fesom na glavi. (*Literatura: Vāsif Hič, natuknica*)

12. OLUJE

Kao što su u kronikama zabilježeni potresi koji su uništili Istanbul, tako su zabilježene i kiše nalik bujicama i oluje s munjama i gromovima, koje su ljudima utjerivale strah u kosti. Istanbulske oluje našega doba našle bi najprije prikladno mjesto u dnevnim novinama, a nakon toga obično bi padale u zaborav.

Ovo su primjeri zapisa o olujama preuzeti iz povijesnih izvora:

• 1. safera¹³ 971. (20. rujna 1563) – “U osvit zore, sultan Sulejman Zakonodavac krenuo je u lov u okolici Halkalidere. Kad su se ukazali prvi znaci kiše, sklonio se u vrt Iskendera Čelebija, smješten uz more (u današnjoj četvrti Florja), u blizini sela Ajastefanos. Nešto kasnije izbila je dotad neviđena i nečuvena oluja, popraćena uzastopnim sijevanjem munja i grmljavinom. Kiša je padala bez prestanka čitav dan i čitavu noć, a munja je sijevnula ukupno 74 puta. Iz potoka Halkali podigla se bujica koja se slijevala u

potocima, uništavajući na svom putu sve na što bi naišla.” (*Selāniklijeva kronika*)

• 27. šabana¹⁴ 1101. (5. lipnja 1690) – “Nakon ikindije-namaza zapuhao je snažan vjetar, na moru se podigla strašna oluja. Zbog uzastopnih naleta valova brodovi usidreni uz obalu nabili su se jedni na druge. Lađe u crnomorskom tjesnacu, kao i one između Uskudara i Beşiktaša, bile su naslagane jedna na drugu. U sat vremena utopilo se između 400 i 500 ljudi.” (*Rašidova kronika*)

• 22. muharema 1114. (18. lipnja 1702) – “Oko ikindije-namaza vrijeme se naglo pogoršalo: činilo se kao da se more slijeva s neba. Po ulicama su se valjale bujice. Grmljavine i bljeskovi munja sijali su posvuda strah. Grom je udario oko dvadeset puta.” (*Rašidova kronika*)

• 30. džemazijelahira¹⁵ 1131. (20. svibnja 1719) – “Napadalo je mnogo kiše; ulicama su se kotrljali potoci bujica. Kada se narod više nije imao kamo skloniti, započelo je još jače sijevati. Na Edirnekapiju jedna je munja udarila u pekarnicu, raspolovila kameni stup te opekla i ubila jednog armenskog vojnika.” (*Rašidova kronika*)

• 8. safera 1236. (12. studenog 1820) – “Vjetar koji se podigao sa zapada najednom je osnažio počinivši pritom veliku štetu: na mnogim je zgradama razbacao crjepove i porazbijao prozore, potrgao i izvitoperio olovne krovne prekrivače, te oborio i polomio drveće. Padala je snažna kiša i tuča veličine lješnjaka; posvuda je sijevalo. Narod je sav u strahu promatrao tijekom događaja. Vjetar je čak izvukao jedan francuski trgovački brod, što je bio zavezan ispred Haskoja, s mjesta gdje je bio usidren i odvuкао ga sve do Tersane gdje ga je potom izvrnuo i potopio. Neobično je što se oluja nije proširila dalje od Emirgana. Brodovi pristigli s Crnoga mora za strašnu su istanbulsku oluju saznali tek nakon pristanka u luku.” (*Dževdetova kronika*)

• 20. kolovoza 1968. – “Ponovno su oluja i snažna kiša koja je za njom uslijedila oduzele mnoge živote i nanijele velike materijalne gubitke u Istanbulu. Kiša koja je počela padati nešto iza ponoći pred jutro se pretvorila u jak pljusak. Snažan vjetar i tuča veličine oraha izazvali su strah. Oluja praćena sjeverozapadnim vjetrom, koji je puhao 80 kilometara na sat, čupala je stabla iz korijenja i razbacivala crjepove. Iščupala je čak i krov matičnoga ureda na Kadiköju koji je poletio u zrak i pao na brodice uz obalu. U većini brodica nalazili su se usnuli brodari. Jedan od njih, tridesetosmogodišnji Mehmed Vedad, preminuo je od zadobivenih ozljeda. Na tisuće ptica koje su imale svoja gnijezda na okolnim stablima uginulo je i popadalo na zemlju. (Novine *Terdžuman*)

Prevela
Petra HREBAC

¹³ Drugi mjesec islamskoga lunarnoga kalendara.

¹⁴ Osmi mjesec islamskoga lunarnoga kalendara.

¹⁵ Šesti mjesec islamskoga lunarnoga kalendara.

13. DŽELAT, DŽELATSKI ODŽAK

Do 1826. godine Osmansko je Carstvo imalo državne dželate koji su odgajani u vojničkoj disciplini, a nalazili su se pod nadzorom i upravnim ovlastima glavnoga dželata. U sultanskoj palači Topkapi bili su smješteni uz tzv. veslački odžak¹ koji je pripadao lađarima. Dželatski je odžak bio pod upravom age bostandžibaše², jednog od najvažnijih vojnih osoba u saraju, izravno vezanoga za sultana. Taj se odžak ubrajao u bostandžijske odžake, veoma brojnu i važnu instituciju. Kad se u našim povijesnim izvorima opisuje prizori smaknuća, ponekad se ne koriste nazivi "dželat", "bostandžijski dželat", nego se, primjerice, kaže samo: "Stavivši mu omču, bostandžije su njegov život privele kraju." Ipak, izvršitelji smrtnih presuda uvijek su bili bostandžije iz dželatskog odžaka i nipošto ne treba misliti da su tu dužnost preuzimali pripadnici drugih odžaka veoma brojne institucije bostandžija.

Glavni je dželat imao pomoćnika s titulom "jamak". Ako je smrtnu presudu izvršavao sâm glavni dželat, sa sobom je uvijek vodio toga svog pomoćnika. Glavni dželati izvršavali su smrtnu presudu isključivo veoma važnih osoba i, jednako tako, pripadnika janjičarskih redova.

Svi pripadnici dželatskog odžaka, uključujući i glavnog dželata, bili su bez iznimke Hrvati preobraćeni na islam³ ili Cigani. Smrtna presuda predavana je bostandžibaši, a ako optuženik ne bi bio netko važan, bostandžibaša ne bi prisustvovao izvršenju presude.

Osim izvršenja smrtnih kazni, dželati su bili zaduženi i za mučenje pritvorenih sumnjivaca kako bi ih natjerali da progovore; u dželatskom su se odžaku nalazile jezive sprave za mučenje.

Smrtnu presudu uključivale su ili obično pogubljenje, ili pogubljenje uz mučenje. Ako je posrijedi bilo potonje, u fermanu bi bilo spomenuto koja se vrsta mučenja zahtijeva. Obično je pogubljenje, pak, imalo tri vrste: političke bi osuđenike smaknuli davljenjem nauljenim užetom, i to u palači, u njihovu domu ili u zatvoru, a ponekad i ondje gdje bi ih uhvatili; optuženicima koji su bili janjičari ili pripadnici drugih vojničkih odžaka, a osobito zapovjednicima vojnih jedinica, glavu bi odsjekli dželatskim mačem ili satarom; lopovi, skitnice i ubojice (ako kazna za njihov zločin ne bi uključivala i mučenje) bili bi smaknuti u kojoj od napućenijih gradskih čaršija (u Istanbulu je to bio Čaršikapusu ili, ranijim imenom, Parmakkapusu), a ponekad i na mjestu zločina: primjerice, lopova bi objesili o vrata dućana koji je pokrao. Vrste

Dvije vrste dželata bostandžija
(nacrtala Sabiha Bozcalı)

pogubljenja uz mučenje zastrašujuće su svaka na svoj način: odsijecanje glave nakon što bi ruke i noge bile polomljene i odsječene, ili nakon što bi bile odsječene uši i nos; odsijecanje osuđenikove glave nakon što bi mu oderali kožu s leđa i prsa; nabijanje na kolac; nabijanje na čaklju; osuđenika se potrbuške polegne na križ i sveže, na stražnjici i ramenima nožem se izdube rupe u koje se usade velike

svijeće, na devi ga se provede gradom i pokaže narodu, a potom mu se odrubi glava.

Političkim zatvorenicima ponekad bi, nakon što ih udave masnim konopcem, odsijecali glave koje bi potom izlagali na kamenu sramote pred kapijom palače Topkapi kako bi ih narod vidio.

Neke od metoda mučenja koje su dželati primjenjivali kako bi optužene i osumnjičene natjerali da progovore su sljedeće: glavu bi im izbrijali britvom te im na nju natakneli željeznu zdjelu užarenu na vatri do usijanja, derali bi im kožu, živce bi im čupali pinčetom, potapali bi ih u vreloj vodi, pa u ledenoj, pa opet u vreloj, ribali bi im golo tijelo željeznom mrežom, čupali bi im zube i nokte.

Kad bi smrtnu presudu dobio koji državnik, ferman bi mu uz dužno poštovanje predao bostandžibaša koji bi mu prvo poljubio skute i izgovorio utješne riječi; osuđeniku bi dozvolili da uzme abdest⁴ i otklanja dva rekata⁵ namaza.⁶ Objavu kazne većinom su primali hrabro i dostojanstveno. Primjerice, poslije poraza pod Bečom, Kara Mustafa-paša iz Merzifona, koji je pogubljen u Beogradu, otklanjao je namaz a zatim dao pokupiti ćilime u svojoj odaji rekavši: "Nek' mi tijelo udari o zemlju!" Dugu je bradu svojeručno podigao, pomogao dželatu da mu stavi omču i obratio mu se riječima: "Učini to kako treba!"

Kad bi dželata poslali u provinciju, on bi pogubljenom političkom osuđeniku nakon izvršenja presude odsjekao glavu te je ponio u Istanbul u kožnoj torbi punoj meda kako se putem ne bi pokvarila. U prijestolnici bi je oprali, izložili i nakon toga sahranili.

Prevela Marta ANDRIĆ

¹ Odžak – janjičarski korpus.

² Bostandžije su pripadnici sultanove tjelesne garde, a bostandžibaša njihov predvodnik.

³ U romanu Orhana Pamuka *Zovem se Crvena* (Vuković & Runjić, Zagreb, 2004; str. 263) spominje se da su dželati bili Hrvati. Upitan da hrvatskim čitateljima objasni zašto je tu dužnost dodijelio baš Hrvatima, Pamuk je odgovorio da je taj podatak našao u *Enciklopediji Istanbula* R. E. Koçua (*Tolstoj s Bospora* (intervju), Globus, br. 708, 2. 7. 2014, str. 74-77).

⁴ Abdest – obredno pranje prije molitve.

⁵ Rekat – dio islamskoga molitvenoga obreda.

⁶ Namaz – muslimanska molitva koja se obavlja pet puta na dan.

Ćud srdito kripka / un carattere di feroce energia: Osmansko Carstvo u *Kraljskom Dalmatinu*

I.1. Vrednovanje važnih geokulturnih prostora u nekoj kulturi – onih o kojima se puno piše, govori i misli – u pravilu je kompleksno, vrijednosno ambivalentno. Pa ipak, u nekim razdobljima, često i vrlo dugima, dominiraju atributi jednoga vrijednosnog predznaka. Tako se u osnovi točnom može smatrati i vrlo općenita generalizacija kako je Osmansko Carstvo, islamski istok uopće, do 19. stoljeća u hrvatskoj pisanoj tradiciji, tj. u tekstovima na slavenskim idiomima na modernom hrvatskom nacionalnom prostoru, dominantno negativno vrednovano. Takve aksiološko-imagotipske dominante zapravo su posljedica ideoloških prevlasti pa bi ispravno bilo tvrditi kako su negativni atributi Osmanskog Carstva u toj epohi prije proizašli iz kršćanskog svjetonazora nego iz objektivnih povijesnih okolnosti, tj. činjenice da je Osmansko Carstvo na jugoistoku Europe proširilo svoje granice nauštrb drugih političkih zajednica. U skladu s time i “prekogranična” je proširenost predodžbi o nekom geokulturnom prostoru povezana uz vrijednosne sustave koji nadilaze pojedinačne kulture.

Teže je na općenitoj razini razmatrati pojavu alternativnih vrijednosnih atributa pa se valja zadovoljiti tek njihovim detektiranjem i pojedinačnim objašnjenjima.¹ Tako se, primjerice, u dominantno negativnom ranonovovjekovnom diskursu o Osmanlijama pozitivno vrednuje muslimanska bogobojaznost, što se može razumjeti kao retoričko-pragmatički postupak kojim se kršćanima, u tom slučaju označenima atributom vjerske nepostojanosti, daje snažan protuprimjer.² Pozitivan vrijednosni predznak ima i atribut ratničke vještine i snage (junaštva) Osmanlija, što može biti u skladu s viteško-ratničkim sustavom vrijednosti, labavo povezanim ili posve emancipiranim od kršćanskog

svjetonazora, a može biti i retorički postupak kojim se naglašava veličina kršćanske pobjede, odnosno opravdava poraz.³

Opće je poznato da je radikalna zaokret u vrednovanju Osmanskog Carstva u hrvatskoj kulturi nastupio u pravaškom političkom diskursu potkraj 1860-ih godina. U skladu s imagološkim aksiomom o ideološkoj uvjetovanosti vrijednosnih predodžbi o geokulturnim prostorima, i preduvjet za “pravaški *image* o Turskoj” valja tražiti u promjeni vrijednosne paradigme: moderne, sekularne, građansko-liberalne umjesto predmoderne, kršćanske, staleške. Doduše, promjena paradigme ne znači nužno i promjenu vrijednosnog predznaka predodžbi o Osmanskom Carstvu. Štoviše, za razliku od pravaških, predodžbe o Osmanlijama u drugoj varijanti modernoga hrvatskog nacionalizma, inkluzivno-južnoslavenskoj, proizašlj iz ilirskog pokreta, čak će nerijetko intenzivirati negativne attribute naslijeđene iz ranonovovjekovne epohe, kako je, primjerice, u Mažuranićevu *Smail-agi* i Kukuljevićevoj drami *Juran i Sofija*.

U dugom razdoblju od 1770-ih do 1850-ih godina, tj. između “pravog” ranonovovjekovlja i “pravog” modernog doba primjećuje se nekoliko alternativa dominantnoj ranonovovjekovnoj predodžbi o Osmanlijama: najprije u prosvjetiteljskom zagovoru vjerske tolerancije (implicitnom kod A. T. Blagojevića, eksplicitnijem kod I. Lovrića),⁴ a zatim u pozitivnom vrednovanju modernizacije Osmanskog Carstva u političkom tisku Napoleonova doba te u 1830-ima. Od tri spomenuta otklona od ranonovovjekovne paradigme zasigurno je najsnažniji drugospomenuti: u *Kraljskom Dalmatinu* pojavljuje se prva dominantno pozitivna predodžba o Osmanskom Carstvu u povijesti hrvatske pisane kulture. To je dovoljan razlog za malo analitičke pozornosti, premda ta predodžba, kao i tekovine Napoleonova doba u hrvatskim zemljama uopće, nije postala dio povijesnoga kontinuiteta.

¹ Joep Leerssen (2009: 110-111) smatra da aksiološka ambivalentnost karakterizira dubinsku strukturu nacionalnih stereotipa, koju on naziva *image*. Kako je njegova imagološka teorija rezervirana prema povijesnoj kontekstualizaciji, nizozemski imagolog ne nudi uvjerljivo objašnjenje promjene dominacije aksiološkog pola *image*ma.

² Dukić, 2004: 198.

³ Isto, 214.

⁴ Isto, 185-186.

1.2. *Kraljski Dalmatin* / *Il Regio Dalmata* (1806-1810) najstarija je periodična publikacija na hrvatskom jeziku. Izlazio je u Zadru, na osam stranica, jednom u tjednu (subotom), a od sredine 1809. neredovito. Između 12. srpnja 1806. i 1. travnja 1810. objavljeno je 176 brojeva u nakladama od 600 do 1000 primjeraka. Izdavač je bila dalmatinska vlada pod francuskom upravom, a urednici su bili do 1809. glavar javne nastave francuske uprave u Dalmaciji Talijan Bartolomeo Benincasa (1746-1816), koji nije znao hrvatski, te poslije njega bivši dominikanac i propovjednik Nikola Dominik Budrović (1773-1847), kasnije gimnazijski nastavnik poetike, retorike i vjeronauka.

Upečatljivu činjenicu da je *Kraljski Dalmatin* prvi hrvatski periodik uvelike relativiziraju druge činjenice: da je riječ o talijansko-hrvatskim novinama nastalima kompiliranjem talijanskih, uglavnom kraćih vijesti i članaka pretežito političke tematike koji su se zatim prevodili na hrvatski jezik. Već i letimičan pogled na novine upućuje na takav proces njihova nastanka: na lijevoj strani su talijanski prilozi, na desnoj njihovi hrvatski prijevodi. Pažljivije čitanje hrvatske dionice čak i površnom poznavatelju povijesti hrvatskog jezika otkriva izrazitu nekompetentnost prevoditelja, na sintaktičkoj i još više na leksičkoj razini. Doduše, prevoditelji su – a bili su to u samom početku do smrti u jesen 1806. fra Paško Jukić, a potom već spomenuti Budrović⁵ – stajali pred teškom zadaćom uspostave hrvatskoga civilizacijskog leksika za mnoga područja politike, gospodarstva i prava za koja nije postojala domaća terminološka tradicija, no kasniji je razvoj jezika pokazao kako su njihova rješenja uglavnom ostala povijesni leksički kuriozum.⁶

Pa iako *Kraljski Dalmatin* donosi tek importirane intelektualne proizvode na lošem hrvatskom jeziku, iz pragmatičke je vizure njegovo značenje u povijesti hrvatske kulture neosporivo. Barem za onaj dio dalmatinskog društva koji je komunicirao isključivo hrvatskim jezikom bio je on prozor u dotad nepoznate prostore svjetske (geo)politike, ali i u nove mogućnosti domaćega gospodarstva, obrazovanja, kulture. Drugim riječima, on je za povjesničara kulture temeljni izvor predodžbi i vrijednosti dalmatinske kulture (dalmatinskoga kulturnog imaginarija) nultih godina 19. stoljeća.

Za istraživanje tog imaginarija danas nije potrebno prelistavati stare požutjele papire u rijetkim knjižnicama – Tihomil Maštrović sa svojim je suradnicima nedavno priredio (2006-2011) luksuzno pe-

totomno izdanje *Kraljskog Dalmatina*. Prva četiri sveska donose pretiske svih godišta, a peti svezak, *Knjiga o Kraljskom Dalmatinu*, sadrži pretisak monografije Petra Karlića o zadarskom periodiku (objavljena 1912), ulomke izabrane literature o *Kraljskom Dalmatinu*, bibliografiju njegovih članaka; autorsko, predmetno i abecedno kazalo te literaturu o *Kraljskom Dalmatinu*. Istraživaču su od osobite koristi bibliografija i kazala. Bibliografija je priređena prema dvama načelima: u prvom su dijelu svi članci *Kraljskog Dalmatina* poredani kronološkim redom, a u drugom su ti isti članci razvrstani prema univerzalnoj decimalnoj klasifikaciji (UDK), što je u kombinaciji s predmetnim kazalom izvrsno polazište za sve oblike tematoloških analiza. Članci na talijanskom jeziku koji nisu prevedeni na hrvatski uključeni su u kronološki niz u kontinuitetu s hrvatskim člancima, dok su u UDK-bibliografiji navedeni u posebnom odjeljku.⁷ I premda će u tom opsežnom i zahtjevnom bibliografskom poslu istraživač nekoga tematskog aspekta *Kraljskog Dalmatina* uočiti, naravno, pokoji propust, ovo izdanje po svojoj opremi može biti uzor za druge slične projekte izdavanja starije periodike.

1.3. *Kraljski Dalmatin* političke su novine – njihov sadržaj, tj. njihova tematika i način obrade, uvjetovani su događajima aktualnog/povijesnog svijeta. Imagologija se tradicionalno ponajviše zanima za fikcionalnu i putopisnu književnost, dok su periodične publikacije gotovo posve izostale iz njezina istraživačkog interesa.⁸ To je bila cijena disciplinarnog identiteta: težnje da se ostane u okvirima znanosti o književnosti (komparatistike), odnosno svojevrstan strah od ulaska u teritorij drugih, društvenih znanosti, i to unatoč deklarativnom zalaganju za interdisciplinarnost i pragmatičke aspekte (receptiju) predodžbi o geokulturnim prostorima. U istraživanju ukupnog imagotipskog potencijala neke kulture u nekom povijesnom vremenu nema metodološkog opravdanja za istraživačko-disciplinarna razdvajanja duž crte ontološko-tipološke granice fikcionalnih i nefikcionalnih tekstova. Predodžbe o geokulturnim prostorima u glavama suvremenika nastajale su kombinacijom različitih izvora. Kad je u pitanju predodžba o Osman-skom Carstvu u dalmatinskoj kulturi s početka 19. stoljeća *Kraljski Dalmatin* bio je, kako je već istaknuto, prvorazredan izvor.

⁷ Ta je bibliografija preuzeta iz jedne starije publikacije, nastale potkraj 1980-ih: *Kraljski Dalmatin* / *Il Regio Dalmata: Bibliografija*, ur. M. Šokota i M. Vujančić-Lednicki, Zadar: Filozofski fakultet, OOUR humanističkih i društvenih znanosti, 1989.

⁸ Najpoznatija je iznimka monografija Karla Ulricha Syn-drama *Kulturpublizistik und nationales Selbstverständnis: Untersuchungen zur Kunst- und Kulturpolitik in den Rundschau-zeitschriften des Deutschen Kaiserreiches (1871-1914)* (Berlin, 1989). Riječ je, dakle, ipak o analizi kulturnih časopisa a ne političkih novina vilhelmske epohe.

⁵ Kao mogući prevoditelji u literaturi se često spominju i nastavnik zadarskog sjemeništa Andrija Kadčić te zadarski odvjetnik Nikola Sandrić (Šimunković 2007: 256-257).

⁶ Lj. Šimunković (2007: 266) spominje ove primjere čudnih kalkova: *djecovoda* (pedagog), *ljudoskup* (društvo), *pritankopojnik* (sopran), *skladnoudaranje* (koncert), *udo* (član), *zagledanje* (predstava, priredba) i *željinoznanstvo* (znatiželja). V. bilj. 18.

Općenito uzevši rekonstrukcija imagotipskih predodžbi o geokulturnim prostorima u nefikcionalnim tekstovima ne razlikuje se od imagološke analize fikcionalne književnosti. U oba je slučaja potrebno “mapirati” prostore, a zatim uspostaviti semantička polja iz kojih se kondenziraju ključni atributi tematiziranih geokulturnih prostora. U političkim novinama očekuje se prevlast neutralnog, vrijednosno neoznačenog diskursa pa svakom odstupanju od te dominantne nulte aksiološke razine treba posvetiti analitičku pozornost. Stoga, ako za svaku analizu teksta vrijedi načelo *close reading*, ono ovdje vrijedi dvostruko.

II. U kvantitativnom pogledu Osmansko Carstvo ne ulazi u krug tematski najzastupljenijih geokulturnih prostora na stranicama *Kraljskog Dalmatina*. To zorno pokazuje “Predmetno kazalo” *Knjige o Kraljskom Dalmatinu*. Doduše, u procjeni treba biti oprezan jer su njime osim širih pojedinačnih geokulturnih prostora (primjerice, Austrija, Dalmacija, Francuska, Rusija itd.) obuhvaćeni i njima subordinirani prostori, najčešće veći i važniji gradovi (Beč, Zadar, Pariz, Petrograd itd.). Uzimajući sve to u obzir može se ustvrditi da su od Osmanskog Carstva (u kazalu “Turska”) zastupljeniji Dalmacija, Francuska, Italija, Austrija, Rusija, Španjolska i Engleska, a manje su tematizirani Portugal, Švedska, Danska, Prusija (Njemačka). U člancima sadržajno vezanima za Osmansko Carstvo prevladavaju informacije o političkoj i društvenoj sadašnjosti, a ako je i riječ o prošlosti, ona nikad nije odvojena kao samostalna tema, nezavisna od aktualne politike. U tematskom pogledu prevladavaju vijesti o političkim prilikama (ratnim, diplomatskim, unutarnjopolitičkim), dok su statističke i druge informacije o osmanskom društvu i kulturi izuzetno rijetke.

Prvo spominjanje Osmanskog Carstva na stranicama *Kraljskog Dalmatina* bilježi se u trećem mjesecu njegova izlaženja: u rujnu 1806. Riječ je tek o vijestima kojima se najavljuje skorašnji rusko-osmanski rat (KD, 1806, 12, 89-90). Pravim početkom pisanja o Osmanlijama može se smatrati tekst objavljen u siječnju 1807. koji zajedno sa simptomatičnim naslovom donosim u cijelosti:

TURSKA ZEMLJA⁹

Slab i ljeljav [leliav] turski Divan [“Il debole vacillante Divano”] od mnogo godina ne zna kako uzdržati uzde prostrta i privraćena [“sconnesso”] svoga Cesarstva.

⁹ Svi su navodi preuzeti iz pretiska *Kraljskog Dalmatina* (dalje označen kraticom KD) i doneseni u suvremenoj grafiji. Interpunkcija izvornika neznatno je promijenjena, ali je zadržano pisanje velikim slovima jer to katkad ima i aksiološke implikacije. Uz potencijalno nejasne izraze i one koji su aksiološki relevantni donosi se u uglatim zagradama i navodnim znakovima talijanski izvornik. Bez navodnih znakova u uglatim se zagradama na nekoliko mjesta bilježe problematični oblici riječi iz hrvatskog teksta. Iza kratice KD, poslije oznake godine dolazi podatak o broju novina, a naposljetku je broj stranice.

Nepristajna sunećenja [“continue dissensioni”] rad kojih gubi korist, podnosi škode u Egiptu, đidovita odmednuća [“ribellioni ostinate”] od cilovitih Država koje vojskom robe najlipše strane od Europe, silovita ugrabljenja od strane od Moskovije koja jest vavik turčinova neprijateljica, teški rat s Persiom, općeno privraćenje svakoga reda [“universale disordine di sistema”], ako ondi ima kojega reda: ovo u kratko jest stanje Turskoga Cara [“Porta Ottomana”]. K ovomu ima se priložiti skoro zametnuće od rata kojega jurve počela mu jest činiti Moskovija na njezin običaj nemili. Na koji drugi način može odahnuti nego pomoću od France, koja vazda bila je njemu prijateljica, sasvim da kadgod zlo odvrćena [“benché talvolta mal corrisposta”]? NAPOLEON više nego niko prvo njega sada se kaže njegov pomoćnik, obećajući da hoće uzdržati nepodložnu njegovu tvrdost [trardost] [“conservata l’indipendente di lei consistenza”]. Ako Turčin za tvrdoglavje [trarvoglavje], ali za slipest [“Se la Porta ostinatamente e per maomettana cecità”] naslidujući svoje stare običaje vladanske i vojniške, ne opre se njegovim odlukam; ako tiho obsluži ono što njemu naredi véli njegov uvitnik [“il Sommo suo Alleato”], on hoće moći sada osvetiti svoje vlasti ugrabljene od izvan i prinapraviti naredbe iznutarnje, i nastati Kraljevina koja od svoje strane nastoji na tvrdi mir [“durevole pace”] od Europe suproc Siveru. Inače imali bismo od njega učiniti različita i malo dobra proročanstva. (KD, 1807, 4, 30-31)

Taj je članak izvrsna retoričko-argumentacijska minijatura kojom se u dalmatinskoj kulturi najavljuje nova paradigma odnosa prema Osmanskom Carstvu. Prve se dvije rečenice, ispunjene negativno konotiranim izrazima, odnose na dotadašnje stanje Carstva. Sljedeće dvije rečenice postavljene su kontrastno: prva se odnosi na sadašnjost i u njoj se negativno konotiraju Rusi kao tradicionalni neprijatelji Osmanlija (“običaj nemili”), dok se u drugoj konstatira tradicionalno prijateljski odnos Francuske prema Osmanskom Carstvu, što katkad nije bilo uzvraćeno (možda aluzija na osmansku reakciju na Napoleonov pohod na Egipat 1798). Naposljetku se za Osmanlije donose dva alternativna proročanstva: konkretno optimistično ako prihvate francusko savezništvo (povratak otetih zemalja i unutarnja konsolidacija) te općenito pesimistično ako se savez ne prihvati.¹⁰

Osmansko-francuski savez sklopljen te 1807. godine nadživio je za dvije godine *Kraljski Dalmatin* pa će u tim novinama prevladavati proosmanski tonovi. Optimistično se proročanstvo uglavnom nije ispunilo, no imagotipski potentni motivi bit će, kako će daljnja analiza pokazati, vezani uz dva njime dotaknuta semantička polja: rat i europeizaciju/modernizaciju, ali i uz semantičko polje političke nestabilnosti koje evocira prvi dio članka.

¹⁰ Imagološki je zanimljivo, premda ne i neočekivano, kako se iz napoleonske vizure, a još uvijek u skladu s ranonovovjekovnim imaginarijem, druga strana “prave Europe”, njezino unutarnje drugo, nalazi na sjeveru (“Settentrione”) a ne na istoku.

Pokazatelj promjene vrijednosnih stajališta prema Osmanskom Carstvu nisu samo pozitivno konotirani atributi, nego i vrijednosno neutralan diskurs s dominantnom informativnom funkcijom. Tako već u ožujku 1807. *Kraljski Dalmatin* objavljuje tekst bez naslova, ali indikativna početka – “Za naučiti i ugoditi nike od naših Štioca mislimo da ovdje pada lipo vrime u općeno kazati njim Mogućstvo Cara Turskoga...” – koji donosi statističke informacije o Osmanskom Carstvu: o broju stanovnika, vojnika, brodovlja; podatke o državnom budžetu i dugu (KD, 13, 102-103). Već u djelomice citiranoj prvoj rečenici stoji da su ti podaci preuzeti iz “Giornale dell’Impero, Foglio francese”. Tom neutralnom tipu diskursa pripada, naravno, najveći dio tekstova o Osmanskom Carstvu u *Kraljskom Dalmatinu*, čak i kada je riječ o ratnim vijestima koje su se neposredno ticale francuskih interesa.¹¹

U novinama namijenjenim pretežito konzervativnoj katoličkoj sredini, kako se obično zamišlja i opisuje Dalmacija s početka 19. stoljeća, možda je najzahtjevnija zadaća, kad je u pitanju promjena vrijednosnog statusa Osmanskog Carstva, bila otupiti vjerske predrasude, u ovom slučaju višestoljetni anti-muslimanski osjećaj. U ulomcima dvaju tekstova mogu se prepoznati takvi ideologemi vjerske snošljivosti. Prvi je objavljen u travnju 1807. a odnosi se na važnost vjerskih simbola u osmanskim vojnim pohodima:

Barjak Muhameda kojega Turci drže kako sveta jest vaskolik zelen. Oni viruju da ovi barjak bio je prinesen Muhamedu od Anđela Gabrijela kako bilig stanoviti od slavodobića suproč svimi nevirnim [“infedeli”]. Kada Car ali Vezir idu na vojsku, Turci nose sobom ovi Barjak s Alkoranom i odićam [“abito”] njihova pro-roka: sve ovo zatvoreno stoji u jednoj zlatnoj kutiji koju poteže jedna deva aliti kamila. Kade se zavrže boj, stoji uzdignut barjak Muhameda, ali mnogo podaleko, neka ovi dragocjeni ostanci [“preziose reliquie”] ne ostanu u rukam od nevirnih ako po nesrići Turci ne bi ostali slavodobitni. (KD, 1807, 14, 110)

Taj afirmativan diskurs o muslimanskim svetinjama korespondira s ranonovovjekovnom ustaljenom predodžbom o turskoj/muslimanskoj postojanosti u vjeri, što se, kako je već istaknuto, često tumači kao postupak indirektne kritike kršćanskog zapuštanja vjerskih načela. Ulomak je zanimljiv i iz naratološko-aksiološke vizure: u njemu su s jedne strane prisutni jasni signali pripovjedačeve distanciranosti od predmeta (oznaka *Turci* i pripadajuće zamjenice u trećem licu množine), ali i signali vrijednosne identifikacije s predmetom (atribut *nevirni*, koji se očigledno odnosi

na kršćane, zatim sintagma *dragocjeni ostanci* te priložni izraz *po nesrići*).¹²

Motivska veza zastave i vjere pojavljuje se u još jednom ulomku, sadržanom u inače imagotipski vrlo potentnom članku “Vladoznanje” (“Politica”). U dužem komentaru o pozitivnim posljedicama prisutnosti neprijateljske engleske sile na Levantu autor članka zaključuje sljedeće:

Inglezi učiniše da ova moć promini se u jedno uvitovanje slobodno, nerazdrišljivo, i koje baca nastranu svaku opazu bogoštovnu [“alleanza franca, indissolubile e superiore a tutti i pregiudizi religiosi”] koja bijaše dosad zapričila da Turci ne vojuju pod istim barjacim od Franceza. Ovo uvitovanje, čineći Turcim koristnu hrabrenost naravsku [“rendendo utile il valore naturale agli Ottomani”], podava ovome velikom kipu duh koji mu pomanjkavaše. (KD 1807, 19, 151-152)

Vjerska snošljivost, tj. uklanjanje vjerskih predrasuda koje se u prethodnom ulomku moglo tumačiti kao njegov implicitan sadržaj (ideologem), ovdje je eksplicitan atribut novog Osmanskog Carstva osnaženog francuskim savezništvom. To će savezništvo neizravno biti potvrđivano svakom viješću o osmanskom otporu engleskoj floti u Sredozemlju, kakvima vrvi *Kraljski Dalmatin*, a katkad će se čitatelje na nj i izravno podsjećati. (KD 1808, 19, 146; 1808, 35, 277) Da nije riječ samo o vojno-interesnom savezu nego i o prihvaćanju zajedničkih civilizacijskih vrijednosti čitatelje je trebao uvjeriti članak, opet pod naslovom “Vladoznanje”, gdje se poslije uvodnoga komentara donosi prijevod službenoga turskog dokumenta kojim se grčkim pomorskim trgovcima, osmanskim podložnicima, velikodušno oprašta prijelaz pod rusku zaštitu uzrokovan nekim zlouporabama osmanskih kapetana i carinika; sve to, naravno, uz uvjet da se odmetnici vrate pod sultanov stijeg. (KD 1807, 23, 182-184)

Dosad istaknuti atributi Osmanskog Carstva asociraju njegovo približavanje vrijednostima napoleonske Europe. U povijesti Osmanskog Carstva prva dva pokušaja njegove europeizacije vezuju se uz imena sultana Selima III. (1789-1807) i Mahmuda II. (1808-1839). O modernizacijskim nastojanjima potonjeg u hrvatskoj će pisanoj kulturi svjedočiti *Ilirske narodne novine*,¹³ a vladavina prvog tek se malim dijelom, bolje reći samo završnom fazom agonije i svrgavanja, preklapa s izlaženjem *Kraljskog Dalmatina*. Tako se Selim III. u hrvatskom dijelu zadarskog periodika prvi put pojavljuje tek u jednoj rečenici pri kraju već spomenutoga statističkog članka “Za naučiti i ugoditi nike od naših Štioca”: “Sadašnji Car zove se Selim III.

¹¹ Moja je analiza obuhvatila sve članke u kojima sam kao motiv ili temu detektirao Osmansko Carstvo. Riječ je o ukupno 106 članaka, od čega je 81 pisan hrvatskim i talijanskim jezikom, a 25 samo talijanskim jezikom. Pritom sam vrijednosne konotacije primijetio u 37 hrvatskih članaka i 15 talijanskih članaka koji nemaju hrvatske pandane.

¹² Pri preuzimanju članaka iz stranih izvora uredniku i prevoditelju *Kraljskog Dalmatina* katkad je promaklo i tuđe identifikacijsko prvo lice množine: primjerice, rusko već u drugom članku u kojemu se spominje Osmansko Carstvo (KD, 1806, 12, 90) i u jednom članku o rusko-turskim sukobima (KD, 1807, 353-354), austrijsko u jednom dopisu iz Beča o stanju austrijske vojske na osmanskoj granici (KD, 1808, 13, 99).

¹³ Dukić, 2008.

koji kraljuje ča od godine 1789, i koji nastoji na posle od Kraljevine puno veće nego su običajni oni Samovladaoci”. (KD, 1807, 13, 103) Selimovo svrgnuće bit će detaljno opisano u dužem talijanskom članku “Relazione della catastrofe di Selim III. ed elevazione al trono di Constantinopoli di Mustafa IV.” (KD, 1807, 26, 201-203), što ga je uredništvo u skraćenom hrvatskom prijevodu objavilo na kraju sljedećeg broja. U talijanskom se tekstu kao uzroci pobune navode Selimova reforma vojske po europskom uzoru, ali i njegova neplodnost (“fisica impotenza”). Spominje se i unutarnja oporba francusko-osmanskom savezu, dramatično se opisuje kako je Mustafa poštedito Selimov život te naposljetku ističe da unatoč promjeni na prijestolju Carstvo nastavlja rat s Englezima i Rusima. Nešto kasnija Selimova smrt, ovaj put u vrijeme pobune protiv njegova nasljednika i nećaka Mustafe IV, bit će ukratko opisana i na hrvatskom jeziku, prema jednom dopisu iz Travnika¹⁴ od 12. kolovoza 1808:

Novo vladoznano prominjenje [“Nuova rivoluzione”] u dvoru od Carigrada, uzrokovano od sunećenja [“anarchia”] koje odavno razdire Tursko Carstvo [“l’impero Ottomano”].

Turci pokle baciše Selima s pristolja, kajući se po niki način od onoga što bijahu učinili, zamisliše postaviti ga iznova na pristolje. Puk od Carigrada, to jest jedan veliki dio janjičara, ukazaše ovu misao na najbistriji način. Nemogući od ovoga više sumljiti, Sultan Mustafa otide on isti prikazati otrovanu čašu Selimu, kojega bijaše do onoga dneva ostavio u životu.

Selim popio je smrt; ali oni koji bijahu se uzbunili na njega, budući doznali ovi događaj, silovaše Mustafu da pusti pristolje svom mlađem bratu koji neima nego dvadeset i šest godišta.

Glasoviti Mustafa Barjaktar bio je imenovan za Velikog Vezira i prvi plod njegove oblasti bila je smrt sviju služitelja i istoga Seislama, koji bijaše jedan od glavara Vire Muhamedove. (KD, 1808, 36, 286)

Tako će oličenje Selimove reformsko-modernizacijske politike, a time i svojevrstu metonimiju Osmanskog Carstva u cjelini, čitatelji *Kraljskog Dalmatina* dobiti u liku njegova “osvetnika”, Mustafa-paše Bayraktara (Alemdar Mustafa-paša, u KD “Barjactar”).¹⁵ Taj ajan u Ruščuku (danas Ruse u Bugarskoj), rođen 1765. u Hotinu, gradu koji je stoljeće ranije bio snažna poljska utvrda prema Osmanskom Carstvu i mjesto dviju slavnih osmansko-poljskih bita-

ka (1621. i 1673), prvi se put spominje u *Kraljskom Dalmatinu* u kontekstu vijesti s osmansko-ruskog bojišta na Dunavu:

Mustafa Barjaktar kaže se hrabren i pomnjev [“mostra intrepidezza ed attività”]; priji mlje u Rotšuk [Rotschuk] obitili koje biže i vidi se da se ne straši da Moskovci imaju projti priko Dunava. (KD, 1807, 8, 58)

I sljedeća vijest pripada istom kontekstu: govori o pobjedi Bayraktara u bici s Rusima kod Vidina, u kojoj je “ufatio [...] sedam stotina sužanja, pet Topova, dva Stijega [“stendardi”], dva barjaka [“bandiere”] i jednu trumbetu”. (KD, 1807, 13, 102) Poslije vijesti o smrti Selima III., sadržanih u spomenutom, za *Kraljski Dalmatin* izrazito dugačkom talijanskom izvještaju, njegovi čitatelji saznat će o Bayraktaru najprije kako je sa svojom vojskom ušao u Bukurešt (KD, 1807, 31, 245), a zatim i da je poslije ubojstva velikog vezira u Vlaškoj, on preuzeo njegovu funkciju te da su mu “dopuštena prostranija mogustva” [“i posteri più estesi”] (KD, 1807, 34, 266).¹⁶ I u sljedećem se godištu još jednom javlja o njegovim akcijama oko obrane osmanskih gradova na Dunavu od napada Rusa (KD, 1808, 21, 161), da bi u narednoj vijesti njegovo ime već bilo povezano s događajima u Istanbulu u vrijeme pobune protiv sultana Mustafe IV., što je ovdje već navedeno. (KD, 1808, 36, 286) Prvi članak o Bayraktaru u funkciji velikog vezira govori o njegovim nastojanjima oko reforme vojske te predviđa mogućnost sukoba s janičarima:

Mustafa Barjaktar podložio se je uzeti dostojanstvo velikoga vezira i kaže mnogo nastojanja. On ne dopušta janičarom mnogo prijaznosti i govori se da hoće da njimi podade jedno novo obilježje. Za n[e] strašiti se od njih on jest sakupio okolo Carigrada veliki broj vojske u koju se može pouzdati. Radi toga može se čekati vrhu ovoga poglavlja koji veliki događaj. (KD 1808, 42, 335)

Pohvalnim se tonom piše i o brizi novoga velikog vezira za normalizaciju života u Istanbulu poslije svrgnuća Mustafe IV. i ustoličenja Mahmuda II: “Veliki Vezir Mustafa Barjaktar, zabavlja se s najvećom srđenostju i pomnjom [“col più grande ardore e colla più grande energia”] za činiti daj bude sve mirno u gradu i na okolo njega, i da se hrana prodaje na dobru cinu”. (KD 1808, 45, 355) U drugom članku istog broja poslije vijesti o vezirovim pripremama za rat s Rusima, unutar istog ulomka gradi se kompleksni *image* Bayraktara kao okrutnog prosvjetitelja koji red zavedi drastičnim kaznama i modernim tumačenjem vjere:

Mustafa Barjaktar nasliduje svoja iziskovanja za otkriti sve one koji su bili na kojigod način dionici smrti Selima Cara. Oni koji se poznaju dionici odma su osu-

¹⁴ *Kraljski Dalmatin* povijesno kolidira s Andrićevom *Travničkom hronikom*. Dopisi iz Travnika vjerojatno su nastali u tamonjem francuskom konzulatu. U člancima zadarskih novina mogu se prepoznati neki motivi građe Andrićeva romana: prvi prijam francuskoga konzula kod bosanskog vezira (KD, 1807, 13, 102), očekivanje dolaska austrijskoga i ruskoga konzula (KD, 1808, 11, 84), dolazak novoga bosanskog vezira Ibrahim-paše, njegov susret s francuskim konzulom, izrazi vezirova poštovanja Napoleona i mržnje prema Englezima (talijanski tekst, KD, 1808, 21, 165-166).

¹⁵ Mustafa-paša Bayraktar nije naveden u “Predmetnom kazalu” *Knjige o Kraljskom Dalmatinu*.

¹⁶ Ta vijest nije u skladu s historiografskim podacima prema kojima Bayraktar preuzima funkciju velikog vezira poslije svrgavanja sultana Mustafe IV. (Matuz, 1992: 133), kako stoji i u jednom kasnijem, ovdje već citiranom članku (KD, 1808, 36, 286).

đeni na smrt. Govori se da za ovi uzrok bilo je utopljeno dvadeset žena od seralja. Ali stanovito vezir sa svom pomnjom zabavlja se o poslim svoga narebeništa ["carica"]: s njegovom stanovitom jakošću on je povratio ovdje pokoj. On obslužuje zakone od Alkorana, ali uči malo po malo pomrsiti ona laživa tumačenja koja su od njega bila dosad učinjena za uzrokovati uzbune. (KD 1808, 45, 360)

Predzadnji članak o Bayraktaru, u cijelosti njemu posvećen, dotiče se njegove reforme osmanske vojske po uzoru na europske te završava dramatičnom najavom obračuna konzervativne i moderne struje:

Mustafa Barjaktar nahodi se sada u mnogo pogibilnih okolostanah ["cirstanze"]; njegova srića i druge okolostance činiti će poznati hoće li on biti dostojan ostati za uspomenu u zgodopisu ili hoće li potamniti u čas njegovo veličanstvo. (KD 1808, 48, 382)

Još će se jednom pri kraju godišta 1808. pisati kako u Bayraktarevu vladanju ima "mnogo jakosti i mnogo srdčenosti" ["molto vigore e molta energia"], da bi vrlo brzo, već pri početku 1809. godine, stigao odgovor na pitanje s kraja prije citiranog članka. U vijest o Bayraktarovo smrti utkana je i konačna ocjena njegove vlasti pa članak koji funkcionira kao svojevrsni nekrolog navodim u cijelosti:

Barjaktar, novi Vizir, koji od 29. Srpnja kraljevaše ["regnava"] Carstvo pod imenom od Mahmuda II., kojega on bijaše postavio na pristolje; koji hotijaše obojiti mogustvo i okolost ["la potenza e l'orgoglio"] od janičara, postavljajući na njihovo mjesto jednu vojsku na Europejsku; koji svimi poslim bijaše ukazao jednu čud srdito krikpu ["un carattere di feroce energia"], ovi čovik propao je i poginuo. Na 14. Studenoga janičari uzbunjeni razbili su u gradu novu vojsku, a na dan 15. posvojili su Seralj ["Serraglio"]. Barjaktar pokle je učinio zadaviti Mustafu IV. kojega bijaše bacio s pristolja i zatvorio, činio je poletiti po aeru svoju istu palaču sobom zajedno, dajući oganj bačvicama praha koji se u njemu nahađahu. Vas Carigrad nahodi se u smutnji, u sažganju, u uzbuni: još se ne zna ništa od Sultana Mahmuda. (1809, 3, 23)

Danas se dobro zna da je Mahmud II. – kojeg je upravo Bayraktar u zadnji čas spasio od ubojica što ih je Mustafa IV. bio poslao na brata, a koji će opet sam biti posljednja žrtva osmanskih dinastičkih bratoubojstava iz državnih razloga, čega se dotiče i upravo navedeni članak – uglavnom dovršio pa i proširio modernizacijske planove svog strica Selima III.¹⁷ Vojničke vrline (hrabrost, junaštvo, srčanost), uz privrženost modernizaciji osmanske vojske po uzoru na europske temeljni su atributi Bayraktara, ali i osmanskog prostora uopće u *Kraljskom Dalmatinu*. I dok je za potonji atribut nužna personalizacija, onaj prvi često se pridaje anonimnoj osmanskoj vojnoj sili: "uficijali turski teško jesu užgani" / "L'uffizialità

ottomana è animatissima" (KD, 1807, 6, 43); "srdčenost i nastojanje" / "zelo ed energia" (KD, 1807, 18, 137); "[Car] oprio se je hrabrenim junaštvom i tolikom snagom" / "[la Porta] con coraggiosissima risolutezza opprosto una sì vigorosa resistenza", "hrabrenost naravska" / "il valore naturale" (KD, 1807, 19, 151); "braneći se Turci junaški" / "una brava resistenza". (KD, 1807, 25, 199) Primjećuje se ipak da se svi navedeni eksplicitni atributi osmanskog junaštva pojavljuju u istom, drugom godištu izlaženja *Kraljskog Dalmatina*.

Bayraktarova "srdita čud" iz posljednjega dužeg citata u značenjskoj je vezi s aksiološki obojenim pojmom "nepristajna sunećenja" ("continue dissensioni") iz prvog citata ovog teksta. Svrgavanja i ubojstva dvaju sultana i dvaju velikih vezira u samo dvije godine povijesne su činjenice iz vremena izlaženja *Kraljskog Dalmatina* i one se na stranicama tog periodika nisu skrivale. Uzrok svih nemira u Osmanskom Carstvu u *Kraljskom Dalmatinu* traži se u konzervativnoj političkoj struji koja se opire modernizacijskim nastojanjima Selima III. i Mustafa-paše Bayraktara, kako i stoji u jednom od prvih članaka koji se dotiče te teme, a odnosi se na vrijeme poslije svrgavanja reformskog sultana: "Temelj poglaviti za ne reći jedini varhu koga naslonjeno jest sadašnje sunećenje ("rivoluzione") jesu običaji stari, kojih bi se hotilo povratiti na njihovo parvanje stanje". (1807, 33, 257) U *Kraljskom Dalmatinu* mogu se naći vijesti i o drugim pobunama u Osmanskom Carstvu, uglavnom o sukobima među janičarima i lokalnim, provincijskim pašama, pisane vrijednosno neutralnim izvještajnim stilom. (KD, 1807, 47, 370-371; 1808, 12, 93) Ipak, većina članaka o unutarnjim nemirima izravno je povezana sa sukobima dviju političkih struja Carstva, a pritom se, čak i kad su članci pisani neutralnim izvještajnim stilom, dobro znalo koju stranu podupire napoleonski *Kraljski Dalmatin*. Za razliku od atributa vojničkog junaštva, atributi unutarnjih sukoba prevladavaju u trećem i četvrtom godištu (KD 1808, 36, 286; 1808, 2, 335; 1808, 45, 355 i 360; 1809, 3, 23; 1809, 5, 36-37; 1809, 15, 122), a neki su članci o toj temi objavljeni samo na talijanskom jeziku. (KD, 1807, 25, 199; 1807, 33, 264; 1809, 9, 69; 1809, 10, 74; 1809, 12, 90)

III. Izbor i vrijednosna obojenost atributa predodžbe o Osmanskom Carstvu u *Kraljskom Dalmatinu* proizlazi iz činjenice da su Osmansko Carstvo i Napoleonova Francuska između 1807. i 1812. bili u političkom protuengleskom i proturuskom savezu. Stoga u toj predodžbi, prvi put u povijesti predodžavanja osmanskog prostora u hrvatskoj književnoj kulturi, dominiraju pozitivni atributi: junaštvo, postojanost u vjeri (bogobožnosti) i modernizacija/europeizacija (savezništvo s jednom europskom silom, preustroj vojske, racionalna i tolerantna vlast). Na drugoj strani aksiološke osi nalazi se samo atribut unutarnjih nemira, koje prevoditelj na hrvatski naj-

¹⁷ Matuz, 1992: 138-139; Aksan, 2006.

češće označava riječju “sunećenje”.¹⁸ U *Kraljskom Dalmatinu* nema aluzija na Osmanlije kao povijesne porobljivače (osvajачe) kršćanskog prostora, a vrlo je malo motiva osmanske okrutnosti prema kršćanima, što su njihovi dominantni atributi u predmodernoj epohi hrvatske književne kulture.¹⁹

I premda je u predodžbi o Osmanlijama u *Kraljskom Dalmatinu* puno toga novo, prevoditelj članaka na hrvatski jezik uvelike su se oslanjali na stariju tradiciju diskursa o osmanskom prostoru. To se najprije uočava u neutralnim imenovanjima: Osmanlije su uvijek “Turci”, njihova država najčešće “Turska”, a njihov vladar znatno češće “car” nego “sultan”. Aksiološki obojeni atributi iz semantičkog polja ratničke vještine (junaštva) bogato su zastupljeni u starijoj tradiciji, a zanimljivo je kako je za njima prevoditelj katkad posezao i u slučajevima kad je izvornik bio doduše na pozitivnom aksiološkom polu, ali semantički neodređen. Tako je talijanska rečenica “La comparsa degl’ Inglesi non ha fatto che scoprirgli i suoi mezzi, e risvegliare la sua energia.” ovako prevedena: “Došastje od Inglesa nije učinilo drugo neg činiti njemu poznati svoju snagu i probuditi njegovo junaštvo.” (KD, 1807, 19, 151; isticanja moja)

Opći imagotipsko-aksiološki status Osmanskog Carstva ne može se precizno odrediti četveročlanom klasifikacijom D.-H. Pageauxa: Osmansko se Carstvo ne doživljava vrijednim oponašanja (manija), ali nije (više) ni izvor straha i mržnje (fobija), nije ni ravnopravan sudionik kulturne razmjene (filija), a o potpunom ulasku u jedinstven napoleonsko-francuski novi poredak (unifikacija) nisu mogli sanjati ni najoptimističniji geopolitički stratezi ni najgorljiviji zagovornici korzikanskoga genija.²⁰ Osmansko je Carstvo *Kraljskog Dalmatina* dovoljno veliko, moćno i identitetski različito da ne može biti jednostavno anektirano, a opet, iz napoleonske civilizacijske vizure, dovoljno slabo i zaostalo da ne može biti ravnopravan sudionik kulturnog dijaloga. Riječ je dakle o eurocentričnom i kolonizacijski nadmoćnom pogledu na prostor koji ipak ne može biti tako lako koloniziran. Ideološko polazište takvoga dihotomnoga geokulturnog mapiranja dobro otkriva jedan komentar mogućega marokansko-engleskog saveza: “[...] ali nije stvar nerazložita i čudnovata da Inglezi odbačeni od svijtu naroda uljudnih [“popoli civilizzati”], istu ulisti u uvjetovanje s kraljevinam barbareskim [“potenze barbaresche”]” (KD, 1808, 34, 270; isticanje moje).

Time je iscrpljeno iščitavanje bitnih obilježja predodžbe o Osmanskom Carstvu u *Kraljskom Dalmatinu*. Ona je, naime, tek jedna od predodžbi geokulturnih prostora reprezentiranih u tom periodiku. Njezi-

no bi se potpunije značenje unutar prvih novina na hrvatskom jeziku moglo dobiti tek unutar njihova cjelokupnog imaginarija, a to znači u odnosu prema drugim sličnim imagotemama, prema predodžbama o francuskom, ruskom, engleskom i drugim važnim geokulturnim prostorima *Kraljskog Dalmatina*.

IZVORI

Kraljski Dalmatin = Il regio Dalmata: 1806-1810: pretpisak, I-IV. Ur. T. Maštrović. Zagreb – Zadar: Erasmus naklada, Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Sveučilište u Zadru, Odjel za informatologiju i komunikologiju. 2006-2007.

Kraljski Dalmatin = Il regio Dalmata: 1806-1810: pretpisak, Peti svezak, Knjiga o Kraljskom Dalmatinu. Ur. T. Maštrović. Zagreb – Zadar: Erasmus naklada, Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Sveučilište u Zadru, Odjel za informatologiju i komunikologiju. 2011.

LITERATURA

Aksan, Virginia. 2006. “War and peace”. U: *The Cambridge History of Turkey*. Vol. 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839. Ur. N. S. Faroqhi. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 81-117.

Dukić, Davor. 2004. *Sultanova djeca: Predodžbe Turska u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema.

Dukić, Davor. 2008. “Dvije ilirske Turske: Imagološki pogled na *Novine i Danicu* od 1835. do 1839.” U: isti, *Tematološki ogledi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 96-109.

Leerssen, Joep. 2009. “Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled”. U: *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Ur. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić Poje, I. Brković. Prev. I. Brković. Zagreb: Srednja Europa, 99-124. [izvornik: “The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey”. *Poetics today* 21 (2000), 2: 267-292]

Matuz, Josef. 1992. *Osmansko Carstvo*. Prev. N. Moačanin. Zagreb: Školska knjiga.

Pageaux, Daniel-Henri. 2009. “Od kulturnog imaginarija do imaginarnog”. U: *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Ur. D. Dukić, Z. Blažević, L. Plejić Poje, I. Brković. Prev. S. Šoštarić. Zagreb: Srednja Europa, 125-150. [izvornik: “De l’imagerie culturelle à l’imaginaire”. U: *Précis de littérature comparée*. Ur. P. Brunel i Yves Chevreil. Paris: Presses Universitaires de France, 1989, 133-161]

Šimunković, Ljerka. 2007. “Kraljski Dalmatin i problemi prevođenja”. U: *Kraljski Dalmatin – 200 godina zadarskog i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zadar, 12-13. srpnja 2006. Ur. N. Zgrabljic Rotar. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za informatologiju i komunikologiju, 255-266.

¹⁸ Akademijin *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (XVIII, 1959-1962, str. 16) navodi samo značenje ‘obrezivanje’.

¹⁹ Iznimka je jedna crtica o nasilju Osmanlija nad srbijanskom rajom u inače vrlo kritičkom prikazu neke ruske knjige o povijesti i geografiji Srbije (KD, 1808, 48, 381-382).

²⁰ Usp. Pageaux, 2009: 142-144.

“TEMPER OF FEROCIOUS ENERGY”: THE
OTTOMAN EMPIRE IN *KRALJSKI DALMATIN*

Kraljski Dalmatin/ *Il Regio Dalmata* (1806-1810), the official gazette of the French authorities in Dalmatia was also the first Croatian newspaper in the province. That is so notwithstanding the case that the newspaper was bilingual, that the Croatian contributions were translated from Italian, often with dubious skill, and that a part of Italian articles, especially towards the end of the paper's print remained untranslated, all of which somewhat mars the importance of *Kraljski Dalmatin* for the history of Croatian culture. The paper carries a great importance for a history of images of the Ottoman Empire in Croatian culture—it is in it that for the first time a predominantly positive image of that geo-political space is articulated.

The reasons for this should be sought primarily in the political and military alliance between France and the Ottoman Empire (1807-1812), and only in the next instance in a generally liberal spirit of the Napoleonic authorities. The paper therefore must repeatedly affirm the Ottoman allegiance to the alliance, then the Ottomans' courage in fighting the common enemy, the British and Russians, and highlight the

efforts by the Ottoman government to reform the army according to the European model. In the articles the traditional Christian attributions of the Ottomans as oppressors / invaders of Christian spaces and violators of Christian subjects are missing, but what is present is a traditionally affirmative attribution of the Muslim persistence in faith (faithfulness). The only negative modifier in the image of the Ottomans is a domestic political instability which was confirmed by a good number of historical and political arguments (the death of two sultans and two viziers from 1807 to 1808). Such events are given scant coverage in *Kraljski Dalmatin*, are reported on in a neutral expository style, or it is the case that the culprit is sought in a conservative political strain of the Ottoman Empire. The face of Europeanization as well as traditional Ottoman values is the person of reformist vizier Mahmud-pasha Bayraktar. When taken as a whole, however, the attitude of *Kraljski Dalmatin* towards the Ottoman Empire is marked by mixed reactions evincing a sense of superiority and moderate respect.

NUMERO 26. || BROJ 26.
IL REGIO DALMATA. || KRALJSKI DALMATIN.

*Dii maris et terrae, tempestatumque potentes,
Ferte viam vento facilem, et spirae secundi.*

Virg. *Aen.* III.

SABATO 27 GIUGNO 1807.

U SUBOTU na 27 LIEPAGNA 1807.

NAPOMENUTIE STIOCZEM NOVISKIM.

Dva mnoge teske dokazanja kojase uzdarke u ovom broju nemoguce skratiti, brez das pokvare. Neimadeno vrijeme petribbita za podatijib prinesene nasim jezikom u jednome pristavagljenju na ovi list, i za mechi zadovoljiti pravednom neustorgljenju Opchine nasce, i za oznanitiijib odma Opchinom podalekim. Alii obetjivamo Stioczem Slovinskim dachiemojib guimi staviti prid ogci u breju sl' decbiemu u kojem scitichie i onni pridobre glase vladoznane od Czavrigrada, gbdi jedno, iznenadno promignenje od Samovladaocza ne samo ne prinosi nisdnu skoddu ni Franczi ni nami, dalli nasce koristi ugadjja pace i pomaga.

Zara 27. Giugno.

RELAZIONE DELLA CATASTROFE DI SELIM III.
E DELEVAZIONE AL TRONO DI COSTANTINOPOLI
DI MUSTAFA' IV.

Con molta nostra compiacenza diamo i primi notizie sicure, interessanti e minute dello stranissimo avvenimento, succeduto ultimamente a Costantinopoli, che inaspettatamente prende una piega sì favorevole ai Sovrani interessi, cioè quelli della Causa Pubblica, e della nostra singolarmente.

Da lettere in data dei 2. e 3. Giugno di saggia, e ben informata, colla vivente e presente persona, ricaviamo l'estratto che segue.

Ora è da sapersi che il detronizzato Sultano dovea necessariamente rendersi reo di questa mancanza, perchè non poteva esser padre. Quando prima di montare al trono, Selim era ancor chiuso, la Sultana Validè, Madre dell'ora innalzato Mustaphà, affinché questo suo figlio succedesse subito dopo la morte del Sultano Abdul Hamid, fece avvelenare Selim: essendosi egli accorto, e avendo ricorso ai controveleni, sfuggì bensì alla morte, ma ne restò offeso nell'organica facoltà procreativa. Sali perciò al trono colla funesta certezza di non potere aver prole, e quindi col rischio di doverne scendere dopo sette anni di regno. —

Detalj naslovne stranice broja *Kraljskog Dalmatina* iz lipnja 1807.
u kojem se samo na talijanskom jeziku izvještava o svrgnuću sultana Selima III.

Dubrovački mladići jezika: studenti osmansko-turskoga u vrijeme Dubrovačke Republike

Godine 1458. Dubrovčani su počeli plaćati harač Osmanlijama. Otada su dvojica plemića, takozvani “poklisari harača”, jednom godišnje putovali u Istanbul. Početkom 18. stoljeća, sultan je Dubrovčanima dopustio da harač plaćaju svake treće godine, pa su i poklisari, sve do sloma Republike 1808, putovali tim ritmom.¹

Uobičajene dužnosti poklisara bile su predaja harača, audijencija sultanu, velikom veziru i ostalim vezirima Porte. Osim toga, rješavali su i tekuće, konkretne probleme koji su se često ticali zaštite dubrovačkih povlastica dobivenih od sultana. Recimo, dubrovački podanik nije smio pasti u osmansko ropstvo, a to se ipak stalno događalo. Dubrovački su trgovci imali čitav niz povlastica na osmanskom tlu, a osmanski carinici i ostali službenici su ih stalno kršili. Dubrovački konzulat u Istanbulu je osnovan tek 1688, tako da su poklisari dotad obavljali i konzularne dužnosti.

Jasno, Dubrovčanima je za sve te poslove trebao prevoditelj – dragoman. Prvih desetljeća uglavnom su se oslanjali na dragomane Porte,² katkad i na dragomane Firenze,³ što se smatralo privremenim rješenjem jer je jedino domaći čovjek mogao biti osoba od povjerenja. Svim europskim zemljama koje su kontaktirale s Osmanlijama, bilo je jasno da je školovanje domaćih ljudi jedini pravi put. Na primjer, Mlečani su od 1551. držali školu u svom konzulatu u Istanbulu. Nije im bilo lako naći mladiće spremne otići u nepoznati svijet, i to na samom početku svladavanja triju jezika, osmansko-turskog, arapskog i perzijskog. Mletački diplomati i baili u više su navrata napominjali da takav sustav nije dobar i da bi bilo bolje da se mla-

dići prvih godina školuju kod kuće u Veneciji. U 18. stoljeću je bilo nekoliko pokušaja da se tamo otvori škola, ali nijedan nije urodio plodom.⁴

Osim na Porti, dragoman je Dubrovčanima trebao i za vrlo česta poslanstva dostojanstvenicima u susjednoj Hercegovini i Bosni, te za rad u takozvanoj Turskoj kancelariji u Dubrovniku, u kojoj su arhivirani i prevedeni osmanski spisi. Za sve te poslove, ponajprije za one u Dubrovniku, trebala je ozbiljna dragomanska služba, pa je vlada u 16. stoljeću počela tražiti mlade ljude spremne za studij osmansko-turskog jezika.

HODŽA U DUBROVNIKU

Godine 1566. jedan neimenovani hodža iz Sofije ponudio se da će doći u Dubrovnik i poučavati zainteresirane mlade ljude. Senatori su mu poručili da ga s nestrpljenjem očekuju i da što prije krene na put.⁵ Pronalaženje i dovođenje učitelja, takozvanog hodže u Dubrovnik kasnije se spominje više puta, a najčešće u prvoj polovini 17. stoljeća. Uvijek se naglašavalo da on mora biti “dobrog vladanja i lijepog držanja”, a u nekoliko navrata (1605, 1615) izričito su traženi kršćani ili Armenci.⁶

Malo je konkretnih podataka o hodžama, tako da ni imena većine njih nisu poznata. Zna se da su poklisari 1618. u Istanbulu pregovarali s Mehmed-čele-

¹ Godine 1458. Dubrovčani su za harač platili 1500 cekina. Nakon toga, sultan Mehmet Osvajač je stalno povećavao iznos harača, koji se tek dolaskom sultana Bajazita II. ustalio na 12.500 zlatnika godišnje. Od početka 18. stoljeća do sloma Republike 1808, Dubrovčani su isti iznos plaćali svake treće godine (Toma Popović, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1973: 249-255. Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005: 137-140).

² Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD) *Acta Consilii Rogatorum* (dalje: *Cons. Rog.*), serija 3, sv. 43, f. 117v (godina 1537); sv. 46, f. 182v (1543).

³ *Cons. Rog.* sv. 26, f. 263v (godina 1496); sv. 30, f. 85 (1505).

⁴ Opširnije o mletačkim mladićima jezika: Francesca Lucchetta, “Un progetto per una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento.” *Quaderni di Studi Arabi* 1 (1983): 1-28. Ista, “Una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento: il secondo tentativo.” *Quaderni di Studi Arabi* 2 (1984): 21-61. Ista, “L’ultimo progetto di una scuola orientalistica a Venezia nel settecento.” *Quaderni di Studi Arabi* 3 (1985): 1-43. Ista, “Lo studio delle lingue orientali nella scuola per dragomanni di Venezia alla fine del XVII secolo.” *Quaderni di Studi Arabi* 5/6 (1987/8): 479-498. Ista, “La scuola dei ‘giovani di lingua’ veneti nei secoli XVI e XVII.” *Quaderni di Studi Arabi* 7 (1989): 19-40.

⁵ DAD, *Lettere di Levante* (dalje: *Let. Lev.*), serija 27/1, sv. 29, f. 85v.

⁶ *Let. Lev.* sv. 41, f. 26 (godina 1605); sv. 43, f. 12 (1615); sv. 47, f. 148v (1639); sv. 64, f. 98v (1682). *Cons. Rog.* sv. 137, f. 227 (1702); sv. 165, f. 86, 86v (1750). Fehim Efendić, “Dragomani i kancelarija turska u Dubrovniku”: *Kalendar Gajret* (1940): 5.

Iz početnice za učenje arapskog pisma
(Državni arhiv u Dubrovniku)

bijom, obećali mu plaću od 10 škuda mjesečno i smještaj i platili mu troškove puta do Dubrovnika.⁷ Početkom 18. stoljeća u Dubrovniku je poučavao Omer-aga. Država je za najam njegova stana plaćala 15 dukata godišnje, a iz službe je otpušten u veljači 1703.⁸

Početkom 40-ih godina 17. stoljeća u Dubrovnik je stigao hodža Mustaj-čelebi. Ubrzo je pao u nemilost senatora koji su na tajnoj sjednici od 28. svibnja 1644. odlučili da ga treba lišiti života, i to zbog onoga što je izneseno u procesu koji se protiv njega vodio. Arhivski izvori ne otkrivaju što je točno zgriješio, a moglo bi se pretpostaviti da se za boravka u Dubrovniku bavio špijunažom, na što su vlasti bile iznimno osjetljive. Ukratko, budući da je Mustaj-čelebi bio osmanski podanik, odlučeno je da ga treba tajno lišiti života, i to ne davljenjem kako su neki senatori predlagali, nego postupnim trovanjem otrovom koji će pripremiti dubrovački liječnici. Dana 2. lipnja 1644. Mustaj-čelebi je preminuo, otrovan pripremkom liječnika kirurga Pavla Andrijinog.⁹

Poznato je da su dubrovačke vlasti nabavljale sve knjige koje su hodže tražili.¹⁰ S tim u vezi, u Državnom arhivu u Dubrovniku su pohranjene dvije početnice za učenje arapskog pisma koje su korištene u vrijeme Dubrovačke Republike.¹¹

Dnevni ritam učenja i godišnji odmor spominju se samo u slučaju kada je školovani dubrovački dragoman svećenik Ivan Mrgić držao školu osmanskog-

turskog jezika. Senat ga je 1776. zaposlio da dvije godine poučava mladiće Miha Božovića, Ivana Oliverija i eventualno još trojicu, s tim da ne smije zanemariti posao u Turskoj kancelariji. S mladićima će raditi dva sata ujutro i dva sata poslije objeda. Jednom mjesečno će podnositi izvještaj o njihovom napretku, a odmor mu je u rujnu i listopadu.¹²

Mostarac Petar Miletić se u ožujku 1694. obavezao da će svoga sugrađanina Nikolu Ivanovića oko dva mjeseca poučavati osmansko-turski. Ivanović se zauzvrat obvezao da će, kad u navedenom vremenu nauči jezik, Miletiću dati komad tkanine poznate pod nazivom *saia*, to jest *saia veneziana*.¹³ Mostarci su taj ugovor registrirali u dubrovačkom notarijatu, a njihov primjer pokazuje da se osmansko-turski učio i na takav način.

SINOVI DRAGOMANA

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, školovanje dubrovačkog mladića prvi se put spominje 1558. godine, kada je dubrovački Senat donio odluku da će Nikoli, sinu pokojnog dragomana Petra, plaćati studij osmansko-turskog jezika u Istanbulu.¹⁴ Nikolin otac Petar, punim imenom "Petar sin Boža iz Stona", radio je kao dragoman od 1547. do smrti 1553/4. U nekoliko je navrata pratio poklisare harača.¹⁵ Iako nema sumnje da je počeo kao trgovac,¹⁶ Petar se očito dobro snašao u dragomanskoj službi. Htio je udovoljiti i želji Senata da dragomani za radnog vijeka izaberu mladog Dubrovčanina kojemu će prenijeti svoja znanja i iskustva.¹⁷ Izabrao je dvojicu – sinove Frana i Nikolu. Godine 1554, odmah nakon očeve smrti, Frano je bio dovoljno obučen za prevođenje poklisarima harača na Porti, a dubrovačke vlasti su ga smatrale osobom od povjerenja. Umro je u Istanbulu već tri godine kasnije.¹⁸ Tamo je na školovanje uskoro (1558) stigao njegov brat Nikola. I on je bio nadaren i već se kao student uspješno snalazio na Porti. I on je ubrzo umro.

U proljeće 1563. u Istanbul su se uputili poklisari harača Nikola Menze i Marin Cerva i vrlo ugledni dragoman Marin Rajković. Bio je to put bez povratka. Od kuge je prvi umro Rajković. Senatori su pisali poklisarima da novopečenoga mladog dragomana Nikolu Petrovog smjesta pošalju u Dubrovnik jer su im njegove prevodilačke usluge, zbog Rajkovićeve smrti, hitno potrebne. Bolest je, međutim, bila brža.

⁷ DAD, *Diplomata et Acta*, 17. stoljeće, sv. 1819, br. 4; sv. 1856, br. 11. *Let. Lev.* sv. 43, f. 156.

⁸ *Cons. Rog.* sv. 137, f. 165v, 227; sv. 138, f. 24v, 59v.

⁹ Zdravko Šundrica, "Otrovi u Dubrovačkoj Republici.", u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva, II.* Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009: 181, 182.

¹⁰ *Let. Lev.* sv. 43, f. 156.

¹¹ DAD, *Acta Turcarum*, serija 75. *Let. Lev.* sv. 43, f. 156.

¹² *Cons. Rog.* sv. 185, f. 66v.

¹³ DAD, *Diversa de Foris*, serija 34, sv. 127, f. 96 (zahvaljujem Relji Seferoviću na ovom podatku).

¹² *Cons. Rog.* sv. 185, f. 66v.

¹³ DAD, *Diversa de Foris*, serija 34, sv. 127, f. 96 (zahvaljujem Relji Seferoviću na ovom podatku).

¹⁴ *Let. Lev.* sv. 27, f. 12v.

¹⁵ *Cons. Rog.* sv. 48, f. 108, 141; sv. 51, f. 127. *Let. Lev.* sv. 24, f. 52v-55v; sv. 25, f. 117v-119v, 197.

¹⁶ *Let. Lev.* sv. 23, f. 210v.

¹⁷ *Cons. Rog.* sv. 94, f. 40v.

¹⁸ *Let. Lev.* sv. 25, f. 197; sv. 26, f. 185v, 193.

Nikola je umro od kuge, a uz njega i poklisar Menze i trojica njegovih slugu.¹⁹

Do polovine 17. stoljeća, još je nekoliko dubrovačkih mladića pratilo stope očeva i uživalo povlasticu da osmansko-turski uče od malih nogu, u vlastitom domu. Čini se da nitko od njih nije imao sreće. Senat je 1596. prihvatio molbu Ivana, sina dragomana Paska Ilijinog, i poslao ga na školovanje u Istanbul, nakon čega mu se gubi trag.²⁰ Godine 1603. na školovanje u Istanbul je otišao Ivan, sin dragomana Frana Millija. Tamo je proveo pet godina, vratio se u Dubrovnik i dobio posao asistenta ocu mu Franu. Potom se (1610) zaposlio kao dragoman Republike, a četiri godine kasnije je nestao sa scene.²¹ Relativno kratko je radio i sin dragomana Lovrijenca Golieba, Pavao, koji je 1651, zbog bijega iz službe, osuđen na smrt (o njemu v. dalje).

STUDIJ U OSMANSKOM CARSTVU

Sinovi dragomana su nakon učenja u Dubrovniku išli u Istanbul. Što se tiče ostalih mladića jezika, neki od njih su početnu fazu školovanja, "čitanje, pisanje i sastavljanje", prolazili s hodžom u Dubrovniku, a neki u većim osmanskim gradovima. Prva faza učenja u Sofiji, Smirni, Plovdivu, Aleksandriji, Canei ili Jedrenima, u trajanju od tri godine, obilježje je 18. stoljeća.²² Nakon toga je slijedila trogodišnja završna faza školovanja u Istanbulu.²³

Dubrovački mladići su odlazili na studij u dobi između petnaest i dvadeset godina. Za njih su se brinuli poklisari harača, crkveni dostojanstvenici dubrovačkog podrijetla, a najčešće dubrovački konzuli. Bili su dužni paziti na svaki korak mladića, očinski se za njih brinuti, osiguravati im sposobne učitelje i u Dubrovnik redovito slati izvještaje o njihovom napredovanju i ponašanju.²⁴ Ipak, točno onako kako su pokazala iskustva sinova dragomana, velik broj mladića završio je nesretno.

Senat je 1590. godine poslao Leonarda Stjepanovog na trogodišnje školovanje u Istanbul, a on se iza 1591. više ne spominje. Isto se dogodilo i s Andrijom Bartulovim za kojega se jedino zna da je 1668. učio u Sofiji. Đuro Ladislai je 1751. poslan u Sofiju, potom

su ga preselili u Plovdiv, pa u Jedrene (1753), nakon čega je nestao. Antun Vodopić je 1758. umro na studiju u Istanbulu.²⁵

Godine 1768. senatori su odlučili da će izabrati tri pristojna mladića jezika, jednoga će poslati na studij u Smirnu, drugoga u Caneu, a trećega u Solun. Za njih će se brinuti dubrovački konzuli i pronaći im sposobne hodže, učitelje osmansko-turskog, arapskog i perzijskog jezika. Kao i uvijek, dubrovačka država snosi troškove učenja, smještaja, odjeće, hrane, svakodnevnog života. Nakon tri godine studija, konzul će mladića zaposliti kao dragomana, s tim da će on i dalje učiti sve dok ga Senat ne pozove u Dubrovnik. Čim on ode, konzulu će biti poslan novi mladić jezika. Odmah je raspisan natječaj na kojemu su izabrana četvorica: Ivan Olivieri poslan je u Aleksandriju, Ivan Mitrović u Smirnu, Miho Božović u Solun, a Stjepan Švelj u Caneu.²⁶

Što se tiče prakse koju su mladići spomenutom odlukom iz 1768. obavljali u Smirni, Solunu i Canei, ona je već odavno postojala. Pomaganje konzulima i dragomanima u obavljanju konkretnih poslova smatralo se poželjnim radi stjecanja dragocjenog iskustva. U zadnjoj fazi školovanja u Istanbulu, mladići su stalno pratili dubrovačke poklisare i dragomane i često išli na Portu "da upoznaju ministre, nauče kako se tamo treba ponašati i kako voditi državne poslove".²⁷ Dodajmo da su se pojedini mladići tijekom školovanja privremeno vraćali u Dubrovnik. Neki od njih su morali doći zbog neodgovornog ponašanja u Carstvu. Vlasti su se nadale da će u rodnom gradu "doći pameti" i ipak nastaviti studij. Drugi, koji su već stekli solidno znanje, dolazili su na praksu, i to onda kad su vlastima, u nedostatku dragomana, trebale njihove usluge.²⁸ Mladići su pratili poslanike u Hercegovinu i Bosnu.²⁹ Radili su i u Turskoj kancelariji, gdje se izričito spominju posljednjih desetljeća 18. i početkom 19. stoljeća, kada su pomagali u inventariziranju osmanskih spisa.³⁰

Godine 1777. na studij su poslani Nikola Radelja i Mato Pušić. Dvanaestak godina su studirali u Jedrenima, Smirni, Sofiji, Plovdivu i Istanbulu. U Jedrenima su živjeli u krajnje opasnim okolnostima: u srpnju 1778. je zavládala strahovita epidemija kuge,

¹⁹ *Cons. Rog.* sv. 56, f. 198; sv. 57, f. 239v, 244v. *Let. Lev.* sv. 27, f. 171; sv. 28, f. 272; sv. 29, f. 117v-119v. Usp.: Michel Lesure, "Michel Černović 'Exploratur Secretus' a Constantinople (1556-1563)." *Turcica* 15 (1983): 151, 152.

²⁰ *Cons. Rog.* sv. 74, f. 274, 274v.

²¹ *Cons. Rog.* sv. 78, f. 213; sv. 81, f. 231v; sv. 82, f. 88v; sv. 84, f. 109, 142v. *Let. Lev.* sv. 37, f. 318.

²² *Let. Lev.* sv. 58, f. 74v, 75; sv. 58, f. 135, 135v; sv. 93, f. 241, 241v, 251, 251v; sv. 94, f. 18-24v; sv. 94, f. 18, 18; sv. 96, f. 194v, 195; sv. 109, f. 198.

²³ *Cons. Rog.* sv. 179, f. 15, 15v 1768; sv. 203, f. 170. *Let. Lev.* sv. 92, f. 66, 69, 69v; sv. 108, f. 77, 77v.

²⁴ *Let. Lev.* sv. 71, f. 60; sv. 77a, f. 78; sv. 77b, f. 1.

²⁵ *Let. Lev.* sv. 37, f. 7 (godina 1590); sv. 78, f. 239v (1753); sv. 81, f. 7 (1757); 82, f. 79 (1758). *Cons. Rog.* sv. 166, f. 201v, 202 (1752); sv. 167, f. 75v (1753). *Diplomata et Acta*, 17. stoljeće, sv. 1856, br. 40 (1668). DAD, *Acta Consilii Minoris* (dalje: *Cons. Min.*), serija 5, sv. 61, f. 171v (1591); sv. 97, f. 176, 244 (1752/3).

²⁶ *Cons. Rog.* sv. 179, f. 15, 15v, 33. *Let. Lev.* sv. 96, f. 98.

²⁷ *Let. Lev.* sv. 79, f. 224-240v (točka 24); sv. 84, f. 209-229v (točka 23); sv. 103, 58v; sv. 104, 117v.

²⁸ *Let. Lev.* sv. 70, f. 216; sv. 93, f. 171, 171v.

²⁹ *Let. Lev.* sv. 76, f. 147; sv. 80, f. 174; sv. 95, f. 22.

³⁰ Vesna Miović i Nikša Selmani, "Turska kancelarija u *Acta Turcarum* od vremena Dubrovačke Republike do danas." *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45 (2007): 239-243.

a kada je dosegla vrhunac, mladići su otpustili hodžu i privremeno napustili grad; Radelja je u rujnu iznova obolio od netom preboljene *febbre maligna*; u studenome, grad je zahvatio požar, izgorjela je kuća u kojoj su mladići jezika stanovali, opet je buknuła kuga.³¹

Godine 1796. u Solun su poslani Božo Perić, Mato Stjepović i Miho Benić. Četiri godine kasnije su premješteni u Istanbul, gdje ih je poučavao neimenovani španjolski dragoman.³²

Prema tim podacima, koje ne možemo smatrati potpunima, u vremenu od 1768. do 1796. u Osmansko Carstvo je otišlo devet mladića jezika. Miho Božović, Nikola Radelja i Miho Benić završili su studij i postali dubrovački dragomani. Božo Perić je tijekom studija umro. Ivan Mitrović se odao skitnji. Sudbina preostale četvorice mladića jezika nije poznata.

FASCINACIJA ZVANA "ISTANBUL"

Godine 1584. Senat je donio odluku da će Matu Pavlovom plaćati petogodišnji studij osmansko-turskog jezika. Mato je otišao u Beograd i tamo četiri godine učio uz pomoć učitelja i knjiga koje je nabavio. Godine 1588, na molbu njegova oca Pavla Vitovog, Senat ga je poslao u Istanbul da tamo provede petu godinu studija i usavrši znanje. Međutim, Mato je 1591/2. još uvijek učio. Potom se vratio u Dubrovnik i dobio posao asistenta dragomana, a 1597. je opet otišao u Istanbul jer "nije baš najbolje svladao čitanje i pisanje". Sve u svemu, učio je od 1584. do 1599, kada je počeo raditi kao dragoman. Čini se da je Mato poduzimao sve što je mogao da što više vremena provede u Istanbulu, a otamo se nije dao ni kad je postao dragoman. Senat je 1601. tražio od poklisara da ga na povratku u Dubrovnik povedu sa sobom. Bude li im pružao otpor, neka mu zaprijeti da će biti kažnjen. Bude li potrebno, neka se za pomoć obrate kajmakamu velikog vezira da ga on otjera u Dubrovnik. Mato je, međutim, ipak uspio ostati. Senat je i 1603. tražio od poklisara da ga, čim stignu u Istanbul, otpreme u Dubrovnik. Godine 1607/8. Mato Pavlov je u Istanbulu umro.³³

I četrdesetak godina ranije, 1566, senatori su bili svjesni da se neimenovani mladić jezika u Istanbulu otuđio. Zato su od poklisara tražili da ga po svaku

cijenu dovedu u Dubrovnik. Neka mu kažu da je u Dubrovniku jedan iskusni turski dragoman od kojega može naučiti više nego što bi u Istanbulu. Osim što će tako biti kod kuće, senatori mu obećavaju pružiti svu potrebnu pomoć u školovanju. U zapisnicima sa sjednica Senata iz iste godine spominje se sluga pokojnog dragomana Marina Rajkovića, koji je u Istanbulu učio osmansko-turski. Očito, mladić se uz dragomana zainteresirao za jezik i pratio ga na putu u Istanbul 1563. Rajković je te godine umro, a njegov je sluga očito ostao u Istanbulu učiti. Ime mu nažalost nije poznato. Što se tiče "iskusnog turskog dragomana", riječ je o slavnom dragomanu Porte Ibrahim-begu, koji se u to vrijeme nalazio u Dubrovniku.³⁴

Senatori su činili sve što su mogli da obuzdaju mladalačku fascinaciju Istanbulom. Mladića jezika Andriju Andriascija su 1660. poslali ravno u ruke poklisara harača. Andrija će s njima stanovati, oni će ga dobro paziti i osigurati mu sposobnog hodžu. Novim poklisarima (1661) naredili su da Andriju preuzmu i drže ga na oku. Sljedeći par poklisara (1662) dobio je identično naređenje. Zahvaljujući možda baš tom "željeznom stisku", Andrija je već 1663. radio kao dragoman.³⁵

Čim su mladići jezika Pušić i Radelja stigli u Istanbul (1780), u Dubrovnik su počele dolaziti vijesti o njihovoj neprimjerenom ponašanju. Senat je pisao poklisarima da prvoga smjesta otpreme u Solun, a drugoga u Smirnu. Radelja je 1789. završio studij i postao dragoman, a Pušić je u Istanbulu zapao u dugove i našao se u ozbiljnim problemima. Senat je podmirio dug i poručio mu da će ga izbaciti iz službe ako tako nastavi. Nakon tog pisma, o Pušiću više nema spomena. Sedam godina kasnije, među dragomanima Francuske pojavljuje se Mathieu Pousitch, pa možemo s prilično pouzdanja zaključiti da na kraju ipak nije propao.

Sličnih problema imao je i Nikola Veseličić, koji je od 1742. studirao u Sofiji i Jedrenima, a 1749. se zbog dugova našao u istanbulskom zatvoru. Senatori su sve platili i vratili ga u Dubrovnik. Dug je vraćao do kraja života. Radio je kao dragoman, ali pod posebnim uvjetima – nikad ga nisu poslali dalje od Bosne.³⁶

Dubrovački dragoman i konzul u Istanbulu Đuro Curić iscrpno je pisao o pogubi vina, kartanja i razuzdanosti, uz koje je zapadanje u dugove bilo neminovno. U jednom od pisama iz 1775. ukratko je opisao sudbinu spomenutoga bivšeg mladića jezika Ivana

³¹ Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003: 231. Vesna Miović-Perić, "Dragomans of the Dubrovnik Republic: their Training and Career." *Dubrovnik Annals* 5 (2002): 86. *Let. Lev.* sv. 96, f. 192.

³² *Let. Lev.* sv. 108, f. 31-32v (1796); sv. 110, f. 17-18v (1800). *Cons. Min.* sv. 115, f. 121. Sačuvan je Benićev portret koji je danas izložen u Kneževu dvoru u Dubrovniku.

³³ *Cons. Rog.* sv. 68, f. 153; sv. 69, f. 260v, 261; sv. 72, f. 80v; sv. 76, f. 39, 194; sv. 82, f. 246. *Let. Lev.* sv. 37, f. 7, 318; sv. 39, f. 104v; sv. 40, f. 27v, 33-34, 71-72, 89v, 102v, 116v. *Cons. Min.* sv. 60, f. 129v; sv. 61, f. 171v; sv. 65, f. 33.

³⁴ *Let. Lev.* sv. 30, f. 147v, 150, 150v. *Cons. Rog.* sv. 58, f. 79. Bilgin Aydın, "Divan-ı Hümayun tercümanları ve Osmanlı kültür ve diplomasisindeki yerleri." *Osmanlı Araştırmaları* 29 (2007): 55, 56.

³⁵ *Let. Lev.* sv. 58, f. 10, 10v, 74v, 75, 135, 135v. *Cons. Rog.* sv. 111, f. 89, 225v.

³⁶ *Cons. Rog.* sv. 160, f. 144v, 145. *Let. Lev.* sv. 76, f. 162; sv. 77a, f. 11v, 78, 126v, 127 V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 222, 223.

Mitrovića: “Mitrović se predao vinu, kartanju i razuzdanosti. Našavši se bez novca za skitnju i poroke, u trenutku beznađa je ‘okrenuo kabanicu’ i prešao na islamsku vjeru. Ovdje žive i mnogi drugi raspojasani i besposleni mladi Dubrovčani, i ne daj Bože da se ikome od njih dogodi to što se zbilo Mitroviću. Činim sve što mogu ne bih li ih odavde otpremio. Oni, međutim, izmišljaju razne izgovore i tvrdoglavo namjeravaju ostati i besposleno skitati.”

Đuro Curić je bio pod posebnim pritiskom, njegova briga za mlade je bila golema i čini se da se u jednom trenutku s njom više nije mogao nositi. Mladića Miha Božovića (1771), a potom i Ivana Olivieria, smjestio je u samostan kapucina u Peri i o tome izvijestio senatore kojima se ideja svidjela. Inače, u tom su samostanu 1669. počeli učiti prvi francuski mladići jezika, koji su tamo dolazili u dobi između osam i deset godina.³⁷

Godinu kasnije, Curić je morao izvijestiti da su Božović i Olivieri samovoljno i tajno napustili i samostan i grad i otišli studirati u Solun. Uvidjevši da je Curićeva tvrdoća kontraproduktivna, senatori su reagirali neočekivano blago i nagovorili mladiće da se vrate u Istanbul, gdje će za početak stanovati s dubrovačkim poklisarom Antunom Gozze. Božović je 1777. bio u Jedrenima i zajedno s Matom Pušićem i Nikolom Radeljom opet stanovao u nekom samostanu. Pobjegao je i u Dubrovnik poslao izjavu da se u samostan neće vratiti. Za njim su pobjegli i Radelja i Pušić. I oni su Senatu poslali pismo s istom izjavom. Senatori su im odgovorili da su užasnuti njihovim ponašanjem i da se smjesta vrate. U isto su vrijeme javili poklisarima harača da provjere je li samostan dobro mjesto za mladiće i je li možda pametnije da budu u hanu ili na nekom drugom mjestu gdje im hodža može nesmetano dolaziti. Naime, čini se da su mladiće u samostanu držali gladne, odvrćali ih od učenja i od njih tražili da aktivno sudjeluju u samostanskom životu. Što se tiče samostana u Istanbulu, Curić ga je spominjao i 1778, a senatori su mu odgovorili da moraju razmisliti. Godine 1800. tamo su stanovala tri mlada Dubrovčanina.³⁸

Dubrovački mladići jezika studirali su od pet-šest do dvanaestak godina i potom postajali kandidati za dubrovačku dragomansku službu. Takve bi prvo ispitao iskusni dragoman, najčešće u Istanbulu, a poklisari harača su donosili konačnu odluku.³⁹

Treba dodati da je, uz školovane Dubrovčane, u dubrovačkoj dragomanskoj službi povremeno radio velik broj trgovaca koji su za boravka u Osmanskom Carstvu svladali jezik. U poslanstvima poklisara s

haračem od 40-ih godina 16. stoljeća do kraja 17. stoljeća izredalo se najmanje pedeset takvih trgovaca-dragomana koji uglavnom nisu bili zadovoljni što moraju zapostaviti trgovačke poslove da bi se bavili državnima. Velik broj takvih dragomana putovao je i u Bosnu.⁴⁰

STRANA SLUŽBA: U POTRAZI ZA BOLJOM SREĆOM

Po prirodi stvari, u arhivskim je izvorima više podataka o neregularnim i neželjenim situacijama koje treba riješiti. Iz tog se razloga češće spominju loši, nesretni i problematični mladići, dok je očekivani ritam studiranja bio nešto što se eventualno komentiralo kratkim izjavama tipa: “vrlo smo zadovoljni onim što ste pisali o mladiću jezika Andriji Magriniju”.⁴¹ Unatoč svim nesrećama i problemima, dubrovački studij osmansko-turskog jezika je u 18. stoljeću ipak bio dobro uhodan. Sustav koji su osmislili dragomani i konzuli, iznjedrio je pouzdane i sposobne prevoditelje i diplomate, kao što su Luka Lučić i njegov sin Vlaho, Andrija Magrini, Markantun Rosa, Miho Zari-ni, Miho Božović, Nikola Radelja, Antun Vernazza, te Luka Chirico i Đuro Curić, koji su bili i dubrovački konzuli u Istanbulu. No, i sad su interesi dubrovačke države bili ugroženi. Luka Chirico je radio i kao engleski dragoman. Godine 1724. Austrijanci su uzaludno pokušavali vrbovati Andriju Magrinija. Na kraju se zaposlio u Nizozemaca pa su ga dubrovačke vlasti istjerale iz službe. Đuro Curić je 1781. odbio ponudu da stupi na položaj asistenta glavnoga pruskog dragomana. Miho Božović je potkraj 18. stoljeća prihvatio mjesto u pruskoj dragomanskoj službi, ali je i dalje surađivao sa Senatom i štitio interese Dubrovačke Republike.⁴²

Bolje plaće, veće mogućnosti i blistavija karijera privlačile su i studente. Mato Pušić je kao mladić jezika nestao iz dubrovačkih arhivskih izvora i, kao što je već rečeno, izgleda da je kasnije postao francuski dragoman. Početkom 1794. pobjegli su i Ivan Karaman i Mato Pasarević. Senat je od konzula Frederika Chirica tražio da ih, ako treba i uz pomoć Porte, uhiti i na siguran način otpremi u Dubrovnik. Karaman je uspio prijeći u prusku službu. Pasarević je završio u zatvoru. Senat je uskoro izdao nalog da ga se pusti na slobodu s tim da mora vratiti novac uložen u njegovo školovanje. Karaman je doživotno protjeran iz Republike.⁴³

⁴⁰ V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 109, 110.

⁴¹ *Let. Lev. sv.* 70, f. 178.

⁴² Bogdan Krizman, “Dubrovčani – diplomate u stranoj službi: Miho Božović i Damjan Bračević.” *Novi list* (18.12.1955). V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 120, 122, 123, 126. V. Miović-Perić, “Dragomans of the Dubrovnik Republic”: 88, 89.

⁴³ *Let. Lev. sv.* 107, f. 1v, 27, 27v, 35, 40v. *Cons. Rog. sv.* 201, f. 8v, 38v, 39.

³⁷ Anahide Ter Minassian, “Les ‘Armeniens’ du roi de France.”, u: *Istanbul et les langues orientales*, ur. Frédéric Hitzel, Paris, 1997: 217-219.

³⁸ *Let. Lev. sv.* 92, f. 106-107v, 156 (1771); 93, f. 132v, 134, 164, 248v (1772); sv. 94, f. 62 (1773); sv. 96, f. 190, 192, 194v (1777); sv. 97, f. 72, 74, 74v (1778); sv. 110, f. 17-18v (1800).

³⁹ *Let. Lev. sv.* 94, 179v; sv. 96, f. 196.

Senatorima je Karamanov i Pasarevićev bijeg “prelio čašu”. Još dok je potonji bio u zatvoru, donijeli su pravilnik o dragomanima i mladićima jezika Dubrovačke Republike. Prvo su utvrdili iznose njihovih plaća i dopuštenih troškova za putovanja, svakodnevne potrebe, smještaj, hodže. Novopečenim dragomanima su odredili plaće koje će u prvih deset godina službe postupno rasti od dvadeset do pedeset dinarića dnevno. Kandidat koji je imenovan mladićem jezika, mora dan nakon imenovanja doći pred Malo vijeće (izvršne vlasti Dubrovačke Republike) i položiti zakletvu da nikad i ni pod kojim uvjetima neće napustiti dubrovačku službu. Oni koji to ipak učine bit će proglašeni izdajnicima i krivokletnicima, bit će izvrgnuti javnom sramoćenju i još i dodatno kažnjeni prema odluci Senata.

Vlasti su još od 16. stoljeća zahtijevale jamce za novac koji namjeravaju uložiti u mladiće jezika, za slučaj da se nakon studija ne vrate u Dubrovnik i ne stupe u dragomansku službu.⁴⁴ Sada je to postala pravilnikom opisana obveza:

“Božo Perić, Nikola Benić i Đuro Stjepović ovim javnim aktom dobrovoljno preuzimaju teret jamaca i glavnih dužnika, s njihovom cjelokupnom imovinom u korist ove odlične države, za Boža Božovog Perića, Miha Benića i Mata Stjepovića, sinove spomenutih, za sav ovaj iznos novaca koji će se spomenutim njihovim sinovima isplaćivati za vrijeme dok budu na studiju turskog jezika, i to se obavezuju platiti za slučaj da se spomenuti ne vrate u domovinu u službu ove odlične države...”⁴⁵

Čim su donesena, nova pravila su počela vrijediti za mladića jezika Damjana Bračevića koji je tada studirao u Jedrenima. Poslano mu je naređenje da u roku od mjesec dana potpiše zakletvu i pošalje je u Dubrovnik, što on nije htio učiniti pa je smjesta izbačen iz službe. Prešao je Francuzima. Prvih godina 19. stoljeća je djelovao i kao dubrovački pouzdanik u Parizu.⁴⁶

Odlaskom mladića jezika iz Dubrovnika, njegova obitelj je ostajala uskraćena za člana sposobnog privređivati. Zato je dobivala državnu naknadu koja je 1796. iznosila dvjesto dukata godišnje. Prema novim pravilima i taj je novac, u slučaju mladićevog bijega iz službe, trebalo vratiti državi.⁴⁷

⁴⁴ Senat je 1584. odlučio sa 1000 akči godišnje stipendirati studij Mata Pavlovog, uz jamstvo njegova oca (*Cons. Rog.* sv. 68, f. 153). Pavao Mordin je 1715. bio jamac za mladića Markantuna Rosu, a Ivan Proculo za Andriju Magrinija (*Cons. Rog.* sv. 146, f. 110, 110v). Zlatar Luka Vocativo je 1724. jamčio za Miha Zarinija (*Cons. Rog.* sv. 151, f. 207v).

⁴⁵ *Diversa de Foris*, sv. 220, f. 3v (godina 1796). *Cons. Rog.* sv. 201, f. 11, 33-34v, 43v, 44.

⁴⁶ *Cons. Rog.* sv. 201, 97v, 98, 124. *Let. Lev.* sv. 107, f. 50, 50v, 69v. B. Krizman, “Dubrovčani – diplomate u stranoj službi: Miho Božović i Damjan Bračević.” *Narodni list* (18.12.1955). Vesna Čučić, “Misija Damjana Bračevića u Parizu za Dubrovačku Republiku početkom 19. stoljeća.” *Dubrovački horizonti* 40 (2000): 122-131.

⁴⁷ *Cons. Rog.* sv. 203, f. 15, 15v. *Cons. Min.* sv. 113, f. 102v, 349v, 350, 351, 351v.

S druge strane, zabilježeno je nekoliko slučajeva u kojima su stranci priželjkivali mjesto u dubrovačkoj dragomanskoj službi. Mladić jezika prezimena Mirković je 1777. učio u Jedrenima a Dubrovčanima je dao na znanje da bi htio raditi za njih. Dvanaest godina ranije, stanoviti Dominik Mirković je molio dubrovačke vlasti da njegovu sinu Ivanu dodijele dubrovačku nacionalnost, što su oni i učinili. Moguće je da se radi o istoj osobi, koja se na kraju ipak nije zaposlila u Dubrovniku.⁴⁸ Godine 1783. Ignacij Vernazza iz Jedrena je zatražio dubrovačko državljanstvo. Senatori su naredili poklisarima da se o njemu raspitaju i na kraju mu nisu udovoljili želji. Desetak godina kasnije, 1792, Vernazza se u Senatu spominjao kao osobe koje imaju dobar odnos prema Dubrovčanima, a naročito prema poklisarima koji na putu u Istanbul prolaze kroz Jedrene. Zato su odlučili svim članovima obitelji Vernazza dodijeliti dubrovačko državljanstvo. Frano Vernazza, koji je navedene godine bio dubrovački potkonzul u Jedrenima, pisao je dubrovačkim vlastima o svom petnaestogodišnjem bratu Antunu koji želi postati dubrovački dragoman. Senatori su mu predložili da Antun prvo svlada osnove jezika, a onda neka dođe u Dubrovnik gdje će mu procijeniti sposobnosti i odlučiti hoće li ga prihvatiti i poslati na daljnji studij. Tako je i bilo. Godine 1796. Antun Vernazza je postao dubrovački mladić jezika. Godine 1802. se spominje kao dragoman u poslanstvu u Bosnu, a kasnije opet kao mladić jezika. Godine 1815, nakon sloma Dubrovačke Republike, francuske vlasti su ga proglasile “prvim dragomanom Dubrovnika”.⁴⁹

MIHO ZARINI, NAJBOLJI DUBROVAČKI DRAGOMAN

Osnovni poznati podaci o životu Miha Zarinija kazuju da se rodio u Dubrovniku, otprilike oko 1700. Oženio se prilično kasno, u dobi od četrdesetak godina. Izabranica njegova srca bila je desetak godina mlađa Mara Petrucci. Djece nisu imali. Bračni par Zardini živio je u blizini crkve sv. Domina na vrhu Široke ulice.

Zarini je proglašen mladićem jezika u dobi od otprilike dvadeset pet godina, znači kasnije nego što je bilo uobičajeno. Mora biti da je u to vrijeme već solidno vladao osmansko-turskim jezikom. Jer, nakon što se samo dvije godine školovao u Plovidivu, senatori su ga poslali s poklisarima harača u Istanbul (1727). Bili su puni opreza i poklisarima su savetovali da se u slučaju potrebe oslone na iskusnoga dubrovačkog dragomana i konzula u Istanbulu. Sudeći, međutim, po konzulovim reakcijama, već je tada bilo jasno da

⁴⁸ *Let. Lev.* sv. 86, f. 213; sv. 96, f. 196.

⁴⁹ V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 122. *Diversa de Foris*, sv. 254, f. 244v (na podatku zahvaljujem Relji Seferoviću).

je Zarini neobično nadaren. Nakon tog iskustva u kojemu se iskazao, nastavio je raditi kao dragoman, a 1729. je i formalno primljen u službu. Njegov radni vijek je trajao nepuna četiri desetljeća, od 1727. do 1765. Poput većine njegovih kolega, i Zarini je radio u Turskoj kancelariji, putovao je u Istanbul, bio je u Sjevernoj Africi zbog problema s tamošnjim gusarima, išao je na dvor bosanskog begler-bega i hercegovačkog sandžak-bega, sastajao se s kadijama i lokalnim hercegovačkim službenicima. Pisanje o Zarinijevim mnogobrojnim putovanjima uzelo bi puno prostora, pa je možda bolje staviti naglasak na jednu vrlo uočljivu činjenicu – visoko poštovanje i naklonost koju su osmanski dostojanstvenici gajili prema njemu. Naime, Osmanlije su ga držali poštenim i nepristranim posrednikom između osmanskih i dubrovačkih vlasti na obostranu dobrobit, nazivajući ga “čovjekom sin-čerim koji žudi dobro objema stranama”.

Zarini je svoj radni vijek započeo i završio u Istanbulu. U četrdesetogodišnjem razdoblju u kojemu je djelovao, dubrovački su poklisari trinaest puta nosili harač sultanu. Od tih trinaest puta Zarini ih je pratio u čak dvanaest navrata. Podrobno je opisao svoje djelovanje u Istanbulu 1744. godine. Kada je prvog dana, u društvu dubrovačkoga konzula, otišao na Portu, bio je vrlo toplo i srdačno dočekan. Reis-efendija mu se obratio: “Dobro, moj dragomane, i tako ste nam opet došli? Čini se da vam nije lako bez Istanbula i istanbulskih prijatelja”. Zarini je odvratio: “Najveća je moja utjeha i sreća što Vaše Gospodstvo nalazim na istom položaju. To znači da ste se oporavili od bolesti. Previšnjemu sam se molio za vaše zdravlje, jednako i za vašu sreću i blagostanje.” Uskočio je konzul: “Gospodaru, ovaj naš dragoman se posebno raspitivao za vas.” “Siguran sam u to”, zadovoljno je zaključio reis-efendija i dodao: “Vrlo sam zadovoljan što ga vidim, jer on je kruna među dragomanima na ovom našem dvoru.” A kada je Zarini biranim riječima čestitao na nedavnoj osmanskoj pobjedi u Perziji, svi su oduševljeno reagirali: “Jeste li vidjeli rječitost ovoga dragomana? Neka je blagoslovljen. Porta je sigurna u njegovu posebnu naklonost. Sigurno je da se on od srca raduje našim pobjedama i rastu sultanove slave.”

Raspravljalo se i o predaji harača koji su Dubrovčani u 18. stoljeću plaćali u srebrnjacima, umjesto u zlatnicima, uvjeravajući Osmanlije da drukčije ne mogu jer su silno osiromašili. Istina je bila potpuno drukčija. Poklisari su odlazili iz Dubrovnika s bisagama punim zlatnika koje su putem, krišom i po vrlo povoljnim tečajevima, mijenjali u srebrnjake. A kada se na Porti spomenuo harač i kada je reis-efendija zatražio kvalitetne zlatnike, Zarini mu je odvratio: “Vaša visosti, zlatnici su za nas isto što i Feniks za kojega smo čuli ali ga nikad nismo vidjeli.” “Vi ste pravi erudit”, zadovoljno je zaključio reis-efendija i više nije spominjao zlatnike.

Godine 1763. Zarini je Senatu uputio molbu za razrješenje iz dragomanske službe:

“Poštovana gospodo, već je skoro četrdeset godina da imam čast služiti vam kao dragoman. Prešao sam šezdeset i neku, onemoćao sam i izmučen od dugih i užasnih putovanja, poslova koje sam neprekidno obavljao na turskim dvorovima. Ne osjećam se više sposobnim putovati i nositi se s golemim teretom dragomanskog posla. Uz najveće poštovanje i uvažavanje koje vam mogu iskazati, živo vas molim da mi se smilujete i oslobodite me i putovanja i moje dužnosti. Život mi je pri kraju, a cijeloga sam ga posvetio služeći na korist domovini. Htio bih sada ovo malo preostalih dana potrošiti pripremajući se za susret sa smrću, moleći Previšnjega za što veće blagostanje i sreću vaših ekscelencija.”

Međutim, bio je isuviše dragocjen da bi ga se Senat tek tako odrekao. Dvije godine kasnije, odredio ga je za dragomana poklisara harača. Predosjetio je da se neće vratiti u Dubrovnik i sastavio oporuku. Nedugo potom, tijekom toga dvanaestog poslanstva u Istanbulu, Zarini je umro, točno onako kako je predosjetio da će se zbiti.⁵⁰

Zarini očito nije imao ni neugodnih niti opasnih iskustava. Nije doživio ništa neugodno ni kad su ga poslali da bosanskom beglerbegu Ali-paši Hekim-ogluu opravda dubrovačku suradnju s Austrijancima na početku rata 1737/9. Dapače, Ali-paša je s njim vrlo srdačno razgovarao. Za razliku od njega, pojedini dragomani su imali teška iskustva, a neki od njih su pred njima poklekli.

DRAGOMANI PAVAO GOLIEBO I ANDRIJA ANDRIASCI, “IZDAJICE DUBROVAČKE REPUBLIKE”

Lovrijenac Goliebo, dragoman sa stažem od 1617. do početka 60-ih godina 17. stoljeća, učio je sina Pavla latinski, talijanski, ćirilicu, te osmansko-turski. Godine 1640. Pavao se zaposlio kao očevo pomoćnik. Nakon očeve smrti je dobio posao dragomana (1645), a potom (1648) i voditelja Turske kancelarije. Senat ga je 1651. poslao ljubinjskom kadiji i hercegovačkom sandžak-begu, a on je pobjegao. Mora biti da se prestrašio hajduka i ostalih razbojnika koji su u to vrijeme doslovno vladali pograničnim hercegovačkim pojasom. Zbog bijega s dužnosti, osuđen je na smrt. Bit će obješen, tijelo će mu biti raščetvoreno a četvrtine izložene na uobičajenim mjestima. Senat je raspisao nagradu od tisuću dukata onome tko ga uhvati i dovede. Zbog nedjela svog brata, Petar Goliebo je odmah lišen državne plaće i službe kapetana Lazareta. Zabranjeno mu je da se dopisuje s Pavlom. Godinâ 1653, 1654. i 1656. Senat je redom odbijao sve molbe Pavlove majke Anice. Pretpostavljamo da je za sina molila oprost.⁵¹

⁵⁰ Vesna Miović-Perić, “Miho Zarini”: 303-317.

⁵¹ V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 247, 248. *Cons. Rog.* sv. 85, f. 159; sv. 95, f. 138; sv. 96, f. 225v, 226; sv.

Nekoliko desetljeća kasnije, ista je sudbina snašla i školovanog dragomana Andriju Andriascija. Naime, potkraj 70-ih i početkom 80-ih godina 17. stoljeća, Dubrovčani su bili u teškom sukobu s velikim vezиром Kara-Mustafom. Vezir je tvrdio da su osmanskim trgovcima tijekom protekloga Kandijskog rata naplaćivali nedopustivo visoku carinu, i u ime odštete je tražio nevjerovatne novčane iznose. Sudeći po odlukama Senata, istina je bila potpuno drukčija. Godine 1592, kad je splitska luka otvorena za osmanske trgovce, Dubrovčani su ih pokušavali zadržati prepolivši im carinu u dubrovačkoj luci. Toliko su osmanski trgovci plaćali i tijekom rata, dok su oni islamske vjeroispovijesti imali i dodatne povlastice. Ali, to nije značilo ništa. Dubrovčanima je bilo jasno da im jedino preostaje da pregovorima umanje iznos odštete na razumnu mjeru. Tijekom tih pregovora, skoro su svi dubrovački poklisari završili u zatvoru, bilo u Sedam kula, bilo u onome u Silistriji. Andrija Andriasci je bio dragoman zatočenika u Silistriji, koji su s njime navodno loše postupali. Uz to mu je Kara-Mustafa zaprijetio da će ga okovati na galiji ako mu se još jednom pojavi pred očima. Od straha je pobjegao i dalje se malo krio, malo pravdao teškom bolešću. U studenome 1678. senatori su ga proglasili odmetnikom i izdajnikom i osudili ga na smrt vješanjem. Ako ga ne dobiju živoga, na vješala će objesiti drvenu lutku na njegovu priliku. Raspisali su 500 talira nagrade onome tko ga ubije, osiguravši novac iz zaplijenjene mu imovine. Sekundu Gozze, koji je tada putovao na Portu kao poklisar harača, naložili su da pokuša pronaći takvu osobu.⁵²

KNJIGE I ZNANJE

Mnogo je arhivskih podataka o knjigama koje su tražili dragomani, mladići jezika i njihovi hodže, a vlasti su svaki put bespogovorno organizirale nabavku.⁵³ Literatura koja se kupovala najčešće se spominje kao "knjige", jednom se navodi "knjiga vrlo potrebna za brzo učenje jezika" koju je 1769. tražio hodža u Solunu,⁵⁴ a malobrojni su konkretni navodi među koje pripadaju *Kamus*⁵⁵ *Achten*,⁵⁶ *Humajun Name*,⁵⁷ *Giu-*

listan,⁵⁸ *Insa o siano libri su lettere*,⁵⁹ te gramatika, onomastikon i dvotomni rječnik autora poljskog orijentalista Meninskog, koji su tiskani 1680. godine u Beču.⁶⁰

U arhivskim izvorima se obično navodi da mladići uče turski jezik, a podrazumijevalo se da uče i arapski i perzijski.⁶¹ U dva sačuvana popisa knjiga znatan je broj naslova koji se tiču tih jezika. Ostali se uglavnom tiču književnosti, povijesti, geografije i prava.

Sve su te knjige tko zna koliko puta brodovima i konjima nošene od jednoga do drugoga osmanskoga grada, a korištene su i u Turskoj kancelariji u Dubrovniku. Pažljivo su čuvane, što se posebno odnosi na djela Meninskog, koja su smatrana temeljnim i neophodnim pomagalicama.⁶² Vlasti su 1798. godine napominjale da odbjegli mladići jezika Karaman i Pasa-rević nisu ostavili rječnike Meninskog u konzulatu, pa neka se konzul Chirico pobrine da im ih oduzme. Računalo se da zapremaju pola konjskog tovara (konjski tovar je težio sto oka, odnosno oko sto dvadeset osam kilograma): Senat je 1777. trojici mladića jezika i njihovom slugi dao pet konja, i to zato što sa sobom nose rječnike Meninskog. Sudeći po podatku iz 1773. Meninskoga su u Istanbulu mogli posuditi, to jest unajmiti, a čini se da su Dubrovčani imali i njegove kopije, što znači da se netko upustio u prepisivanje tih golemih knjiga.⁶³

Nakon smrti dragomana Miha Zarinija 1765, vlasti su otkupile njegovu privatnu knjižnicu.⁶⁴ Dvadeset i pet Zarinijevih knjiga je procijenio i (površno) popisao dragoman Ivan Mrgić:

*Meninski con la Gramatica; Lettere Imperiali; Istoria Turca in due Tomi Stampati; Poema Persiano; Poema Turco; Lettere Diverse; Istoria Persiana; Ghiulistani due in Persiano*⁶⁵; *Gramatica Araba; Libro di Consigli Persiano; Geografia Libri due Stampati; Gramatica in Arabo Stampata; Fiori Gramaticali Stampato Libro;*

⁵⁶ *Let. Lev.* sv. 43, f. 157. Najvjerojatnije se radi o arapsko-turskom rječniku *Lugat-i Ahтары*, autora Muslihuddina Mustafe ibn Šamsuddina Quarahisarija (umro 1560. godine).

⁵⁷ Turska prerada knjige *Kalila i Dimna*.

⁵⁸ *Ružičnjak*, djelo najvećeg perzijskog didaktičkog pjesnika Sadija (1184-1291), mješavina poezije i proze (Šejh Sadi Širazi, *Dulistan*, preveo Salih A. Trako, Sarajevo, 1989. Fehim Barjak-tarević, *Pregled istorije persijske književnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1979: 50-53).

⁵⁹ *Tur. inša*: priručnik o krasopisu; zbirka uzoraka za pisanje pisama.

⁶⁰ *Let. Lev.* sv. 71, f. 88.

⁶¹ *Cons. Rog.* sv. 179, f. 15. *Let. Lev.* sv. 77a, f. 11v, 12.

⁶² *Let. Lev.* sv. 71, f. 88; sv. 92, f. 156; sv. 89, 147, 194; sv. 94, f. 71, 71v; 97, f. 70; sv. 109, f. 40v.

⁶³ *Let. Lev.* sv. 94, f. 62 (godina 1773); sv. 96, f. 118-133 (točka 31; godina 1777); sv. 97, f. 70 (Senat 1778. napominje da mladići jezika u Istanbulu mogu zadržati *calepine* jer u Turskoj kancelariji u Dubrovniku imaju njihove kopije. Izraz *calepino* (rječnik) se obično koristio za rječnike Meninskog); sv. 109, f. 40v (1798).

⁶⁴ *Cons. Rog.* sv. 184, f. 25v.

⁶⁵ Spomenuti Sadijev *Dulistan*.

98, f. 186, 186v; sv. 99, f. 188, 188v; sv. 100, f. 208v, 209; sv. 102, f. 174v; sv. 104, f. 147; sv. 105, f. 133; sv. 107, f. 1v. *Let. Lev.* sv. 45, f. 222v, 223; sv. 49, f. 225, 225v; sv. 50, f. 167v, 168, 170v.

⁵² V. Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*: 158, 160.

⁵³ *Let. Lev.* sv. 34, f. 162v (godina 1582); sv. 43, f. 73v (1617); f. 156, 157 (1619); sv. 66, f. 244v (1702); sv. 71, f. 88 (1722); sv. 72, f. 25v (1726); sv. 78, f. 222 (1753); sv. 88, f. 243 (1767); sv. 90, f. 51 (1769); sv. 92, f. 156 (1771); sv. 94, f. 71, 71v (1773); sv. 97, f. 70 (1778). *Cons. Rog.*, sv. 43, f. 157 sv. 69, f. 260v (1588); sv. 138, f. 39v (1702); sv. 152, f. 206v (1726); sv. 153, f. 56v (1726); sv. 182, f. 218v (1773); sv. 195, f. 124v (1787); sv. 204, f. 2 (1797); sv. 208, f. 170v (1802).

⁵⁴ *Let. Lev.* sv. 90, f. 51.

⁵⁵ *Tur. kamus*: rječnik.

*Vocabolario (mancano due altri Tomi Stampati); Fabrica della Lingua Stampata; Gramatica Turco Francese Stampata; Istoria in Turco Stampata; Istoria in Turco Stampata; Bostan Libro*⁶⁶; *Istoria dei Poeti; Libro astronomica; Dictionaretto; Sciahidi Turco e Persiano*⁶⁷; *Versi in Turco; Istoria in Arabo*.⁶⁸

O tome kojim su sve knjigama raspolagali Dubrovčani, doznajemo i iz popisa 38 rukopisnih i 12 tiskanih knjiga koje su austrijske vlasti uzele iz bivše Turske kancelarije i otpremile u Beč:

Rukopisne knjige: *Manoscritto in Idioma Turco, detto Humajun Name; Libro Manoscritto di Poesie Persiane; Poesie Persiane intitolate Divano di Baki Efendi*⁶⁹; *Poesie Persiane sopra presaggi differenti; Manoscritto in Idioma Persiano di Prosa e Poesia; Manoscritto di Racconti Storici in Prosa e Poesie in Turco e Persiano; Manoscritto di Racconti in Prosa Persiana; Manoscritto d'un Formolario di Lettere ed altri scritti ufficiosi in Idioma Turco, detto Inscia*⁷⁰; *Manoscritto di Racconti Istorici in Idioma Turco; Manoscritto di Racconti Istorici in Idioma Turco; Manoscritto di Salmi in Lingua araba; Regole di Sintassi araba; Regole gramaticali arabe; Manoscritto di alcune Poesie Persiane; Manoscritto di versi Turchi ed Arabi; Manoscritto di Poesie Persiane di Hafiz*⁷¹; *Sintassi araba detta Avamil; Manoscritto di Vocaboli Arabi e Persiani; Vocabolario Manoscritto di vocaboli Persico Italiani; Poesie Persiane; Manoscritto di Racconti in Lingua Turca e Poesie Persiane; Manoscritto di Poesie Persiane; Dizionario Manoscritto di alcuni nomi e Frasi Turchi; Manoscritto di alcuni vocaboli e Frasi Turchi; Manoscritto di alcuni Racconti in Idioma Turco; Manoscritto in Idioma Persiano, intitolato Kiulustan (Đulistan, op. a.); Formolario di vari Documenti giuridici in lingua Turca; Manoscritto di Racconti Istorici in Idioma Turco; Vocaboli e Frasi Arabe e Persiane dette Kiulustan; Manoscritto in Idioma Persiano intitolato Kiulustan in Versi; Formolario di alcuni Scritti Turchi, usati sotto l'Eccelsa Repubblica e copie di varie scritture Turche e Complimenti; Formolario di Lettere e di vari scritti Uffiziosi in Idioma Turco; Manoscritto Arabo di Storia Orientale sopra diversi Popoli; Manoscritto in Idioma arabo di Massime morali Cristiane del Padre Marco Francese, Procuratore generale di Terra Santa; Salmi in Idioma Arabo; Manoscritto Perisano Storico di Firuz Sciah; Alcune Traduzioni de Turco; Regole gramaticali della Lingua Turca.*

⁶⁶ Uz *Đulistan*, *Bostan* (voćnjak) je najpoznatije djelo perzijskog pjesnika Sadija (F. Barjaktarević, *Pregled istorije persijske književnosti*: 50-53).

⁶⁷ Tursko-perzijski rječnik u stihu, popularno nazvan *Šahidija*. Autor je Šahidi-dede (1470-1550). Muhamed Ždralović, "Šahidija u Bosni (Šahidija u arabičkim rukopisima Bošnjaka)." *Behar* 60/61 (2002/XI): 32-36.

⁶⁸ DAD, *Acta et Diplomata*, 18 stoljeće, serija 76, sv. 3190, br. 276.

⁶⁹ Baki-efendi poznati je osmanski liričar 16. stoljeća.

⁷⁰ Spomenuti priručnik o krasopisu.

⁷¹ Hafiz – najveći perzijski lirski pjesnik (1304-77).

Tiskane knjige: *Jacobi Golii Lexicon Arabico-Latinum; Lexicon Heptaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum conjunctim et Persicum separatim; Grammatica Turcica, Francisci à Meninski; Annali Ecclesiastici del Cardinale Baronio in Lingua araba; Vocabolario Italiano Turchesco; Storia di quere degli Ottomani e Geografia in Turco; Libro stampato in Idioma arabo sulle dottrine Greco – Scismatiche; Fiori grammaticali della lingua Araba; Sintassi della costruzione araba; Libro Arabo sopra Materie Ecclesiastiche; Libro di Silvestro, Patriarca d'Antiochia, greco – scismatico contro il Dogma Latino – Catholico; Liber de imitatione Christi, authore Thoma de Kempis, tradotto in Idioma Arabo*⁷².

POKUŠAJ OSMUTKA JAVNE ŠKOLE ZA OSMANSKO-TURSKI JEZIK U DUBROVNIKU

Na sjednici Senata 25. svibnja 1796. donesena je odluka da se u Dubrovnik dovede hodža koji će poučavati trojicu mladića jezika. Senatori su nakon dodatne rasprave zaključili da bi taj hodža zapravo trebao poučavati sve one koji su zainteresirani za osmansko-turski jezik. Dragoman Nikola Radelja je dobio naređenje da u Bosni pronađe osobu pogodnu za rad s mladim ljudima. Senatori su mu dali odriježene ruke. Neka ide tamo gdje vjeruje da bi mogao pronaći staloženoga hodžu mirne prirode. Neka, kao znalac, sam procijeni i dogovori kakav bi trebao biti ritam učenja. Što se tiče hodžine godišnje plaće, smije mu ponuditi iznos do 1500 pijastera. Uspije li ugovoriti manje, to će biti novi dokaz njegove revnosti u pitanju štednje državnog novca.⁷³

U lipnju 1796, međutim, Senat je povukao odluku o slanju Radelje u potragu za hodžom. Nije poznato što se nakon toga događalo. U svakom slučaju, bio je to u najmanju ruku pokušaj da se u Dubrovniku osnuje svima dostupna škola za učenje osmansko-turskog jezika.

IZVORI DRŽAVNOG ARHIVA U DUBROVNIKU

Acta Consilii Rogatorum, serija 3

Acta Minoris Consilii, serija 5

Acta Turcarum, serija 75

Diplomata et Acta, 17. stoljeće, serija 76

Diplomata et Acta, 18. stoljeće, serija 76

Diversa de Foris, serija 34

Lettere di Levante, serija 27/1

⁷² V. Miović i N. Selmani, "Turska kancelarija i *Acta Turcarum* od vremena Dubrovačke Republike do danas.": 244-248.

⁷³ *Let. Lev.* sv. 108, f. 17, 17v. *Cons. Rog.* sv. 203, f. 15, 15v, 38, 38v, 39, 72v, 74v, 99, 103.

LITERATURA

Aydın, Bilgin. "Divan-ı Hümayun tercümanları ve Osmanlı kültür ve diplomasisindeki yerleri." *Osmanlı Araştırmaları* 29 (2007): 41-86.

Barjaktarević, Fehim. *Pregled istorije persijske književnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1979.

Čučić, Vesna. "Misija Damjana Bračevića u Parizu za Dubrovačku Republiku početkom 19. stoljeća." *Dubrovački horizonti* 40 (2000): 122-131.

Efendić, Fehim. "Dragomani i kancelarija turska u Dubrovniku": *Kalendar Gajret* (1940): 3-11.

Krizman, Bogdan. "Dubrovčani – diplomate u stranoj službi: Miho Božović i Damjan Bračević." *Novi list* (18. 12. 1955).

Lucchetta, Francesca. "L'ultimo progetto di una scuola orientalistica a Venezia nel settecento." *Quaderni di Studi Arabi* 3 (1985): 1-43.

..... "La scuola dei 'giovani di lingua' veneti nei secoli XVI e XVII." *Quaderni di Studi Arabi* 7 (1989): 19-40.

..... "Lo studio delle lingue orientali nella scuola per dragomanni di Venezia alla fine del XVII secolo." *Quaderni di Studi Arabi* 5/6 (1987/8): 479-498.

..... "Un progetto per una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento." *Quaderni di Studi Arabi* 1 (1983): 1-28.

..... "Una scuola di lingue orientali a Venezia nel settecento: il secondo tentativo." *Quaderni di Studi Arabi* 2 (1984): 21-61.

Miović, Vesna. *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003.

..... *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005.

Vesna Miović i Nikša Selmani, "Turska kancelarija i *Acta Turcarum* od vremena Dubrovačke Republike do danas." *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 45 (2007): 235-284.

Miović-Perić, Vesna. "Dragomans of the Dubrovnik Republic: their Training and Career." *Dubrovnik Annals* 5 (2002): 81-94.

..... "Miho Zarini – Dragoman (Interpreter for the Turkish Language) of the Republic of Dubrovnik.", u: Popović, Toma. *Dubrovnik i Turska u XVI veku*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1973.

Šejh Sadi Širazi, *Đulistan*, preveo Salih A. Trako, Sarajevo, 1989.

Šundrica, Zdravko. "Otrovi u Dubrovačkoj Republici.", u: *Tajna kutija dubrovačkog arhiva, II*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2009, 153-232.

Ter Minassian, Anahide. "Les 'Armeniens' du roi de France.", u: *Istanbul et les langues orientales*, ur. Frédéric Hitzel, Paris, 1997, 215-234.

Ždralović, Muhamed. "Šahidija u Bosni (Šahidija u arabičkim rukopisima Bošnjaka)." *Behar* 60/61 (2002/XI): 32-36.

SUMMARY

RAGUSAN YOUTH AS STUDENTS OF OTTOMAN-TURKISH IN THE PERIOD OF THE RAGUSAN REPUBLIC

Since the mid-fifteenth century the Dubrovnik diplomats regularly visited the Porte, where they handed over the "harač" (local tax) and handled the open issues in the Ottoman-Ragusan relations. Undoubtedly they were in need of interpreters. In the first decades they relied mostly on the Porte's dragomans, sometimes even on the Florentine ones, which was considered a temporary solution since only a native man could be trusted. Besides at the Porte, the Ragusans needed a dragoman for very frequent embassies to the dignitaries in the neighbouring Bosnia and Herzegovina, as well as for the service in so-called Turkish Office in Ragusa in charge of archiving and translating Ottoman documents. All these jobs, especially the ones in Ragusa, required a serious dragoman service, so that the government started looking for the young men inclined to study the Ottoman-Turkish language in the sixteenth century. According to the results of the previous research the schooling of Ragusan youth is mentioned for the first time in 1558, when the Ragusan Senate ruled to finance the study of Ottoman-Turkish in Istanbul for Nikola, a son of the deceased dragoman Peter. The education was divided into two phases. Ragusan youths studied for the first three years in Ragusa or in the Ottoman cities such as Sophia, Smyrna, Plovdiv, Alexandria, Canea, and Edirne. Afterwards followed a three-year long period of concluding studies in Istanbul.

It was a fact that a fair number of Ragusan youth students didn't manage to finish their studies. Some died of plague during their studies in the Ottoman Empire, some gave themselves to vices and vagrancy and forswore their schooling, some enlisted into the dragoman service of other states. Despite these unfavorable circumstances, the Ragusan study of Ottoman-Turkish was fairly well established in the eighteenth century. The system devised by dragomans and consuls nurtured reliable and capable interpreters and diplomats such as Luka Lučić and his son Vlaho, Andrija Magrini, Markantun Rosa, Miho Zarini, Miho Božović, Nikola Radelja, Antun Vernazza, as well as Luka Chirico and Đuro Curić, who were also the Ragusan consuls in Istanbul. In the late eighteenth century the Ragusan authorities planned to establish a public, accessible-to-all school for the study of the Ottoman-Turkish language.

Tursko žensko pismo: Sevgi Soysal

Ece TEMELKURAN

Turska spisateljica Ece Temelkuran (r. 1973. u Izmiru) diplomirana je pravnica. Novinarstvom se počela baviti 1993; djelovala je u nekoliko značajnih novina, bila je dopisnica *CNN Türk*-a, a na informativnom kanalu *Habertürk* neko je vrijeme vodila svoju emisiju. Članci su joj objavljivani i u novinama *Nawaat*, *New Left Review*, *Le Monde Diplomatique*, *Global Voices Advocacy* i *Guardian*. Bavi se temama kao što su ženski pokret, politički optuženici, Bliski istok, kurdsko i armensko pitanje u Turskoj i dr. Dobitnica je brojnih nagrada, kao novinarka, spisateljica i aktivistica.

Na hrvatski su prevedene njezine knjige *Planina boli* (prev. Anđelko Vlašić, Naklada Ljevak, 2013) i *Zvuk banana* (prev. Jana Bušić, Hena com, 2014). Hrvatska publika spisateljicu je imala prilike upoznati na 18. sajmu knjige u Istri (2012. godine u Puli), kao i u programu 7. subversive festivala u Zagrebu (videovezom).

Tekst koji slijedi Ece Temelkuran napisala je kao poklon turkološkom jubilarnom broju *Književne smotre*, na čemu joj srdačno zahvaljujemo.

Kamo će književnost, Sevgi?

Riječ je, naravno, o slučajnosti, ali kad se osvrnem sad, s četrdeset godina, simpatična je to slučajnost. Prvu sam pjesmu napisala s osam godina, 1980. godine u kojoj je Turska potonula u tamu fašizma nakon najkrvavijega državnog udara u novijoj povijesti svijeta. Sjećam se kako su se odrasli ukućani gušili u tuzi, a nama nisu govorili ništa. Zato se činjenica da moja prva pjesma govori o pobuni ne može tumačiti samo kao slučajnost. Započinje sa: “Vi mislite da djeca ništa ne znaju”. Željela bih, kad bih samo mogla – bez imalo podsmijeha – dotaknuti samu sebe u toj dobi. “Tako treba, mala”, rekla bih si, “nastavi s pisanjem!” Pogladila bih se po glavi i dodala:

“Ali ova druga pjesma, ova o tratinčici koja je smršavila jer je na dijete... Ni nju nemoj odbaciti.”

I vjerojatno se ne bih mogla suzdržati, nastavila bih:

“Pisac može pomisliti da je sav satkan od mržnje prema vlastodržcima i od vlastitih dužnosti spram onih koje ta vlast tlači. To bi te u nadolazećim godinama moglo poprilično mučiti, odmah da ti kažem. A živjet ćeš u dosta teškoj zemlji. Svaki dan događat će se nešto što će te podsjećati na tu tvoju dužnost i odgovornost. Zato će ti duhovitost i književnost koja nema dodira s politikom biti jako potrebni. Da mi budu skrovište, pitaš ti. Kao bijeg? Ne znam. Ali ako ne odlučiš postati političarka ili nešto slično – a pretankoćutna si za to, vjeruj mi – morat ćeš brižno čuvati tu ravnotežu.”

Kao da se vidim u tom trenutku, kovrčavu i krupnih očiju. Vidim i svoj pogled koji jasno govori da

nisam shvatila što je rečeno. Da bih se iskupila, dodala bih još i ovo:

“I ne brini zbog te tvoje kose koja lomi češljeve. Nakon nekog vremena neće više biti toliko kovrčava. I nemoj, molim te, tugovati što ti je ime tako kratko i što ne bi pristajalo plesačici!”

I dok bi ona-ja poskakujući odlazila, mislila bih:

“Pričala si gluposti. Pisac je duh koji se nužno muči negdje između države i književnosti. On je usred toga, nema mu spasa!”

* * *

Žalost, klonulost i bol na ovome svijetu podnošljivima čini samo jedno: čovjek. Uzimajući u obzir da je isto to biće i uzrok žalosti, klonulosti i boli, jasno je o kakvoj je proturječnosti riječ. Bilo kako bilo, čovjek može izdržati samo kad zna da nije sam. Drži se na nogama dok se može na nekoga osloniti. Živi zbog onoga tko mu je sličan, čak i ako ga ne vidi, vjerujući.

Ovih dana pokušavam pisati roman o onome što je moju zemlju snašlo kad sam imala osam godina. Gledam Tursku osamdesetih godina. Jedno od tankočutnih stvorenja koje vidim u tom krvavom dvorištu jest spisateljica Sevgi Soysal. Doista, život se može shvatiti tek kad mu dođe kraj. Sevgi Soysal otišla je prije državnog udara 1980. A za državnoga udara 1971. završila je u zatvoru. Pisala je bez prestanka, i u zatvoru, i prije, i poslije njega. Čitam trenutno njezin roman “Podne u Jenişehiru” zajedno s knjigom “Gledati”, zbirkom njezinih političkih eseja. Vidjeti neko-

Ece Temelkuran (foto Mehmet Turgut)

ga tko mi je sličan, hmm... Ne pruža mi baš spokoj, čovjeka obuzima neka tugaljiva radost. I ona je duh koji se razapinjao između politike i književnosti. Spominje tu i tamo nosoroge, aludirajući na “Nosoroge” Eugenea Ionescoa, i jasno je s koliko je nosoroga bila okružena, koliko je bila umorna. Pokušava u čovjeku vidjeti nešto dobro, čak i ako na prvi pogled ne ide. “Da je živjela u nekom drugom vremenu, tko zna što bi sve napisala”, kažem sama sebi, znajući koliko je ta pretpostavka promašena, znajući da nikakva Sevgi Soysal neće živjeti ni u kakvom drugom vremenu, to je nemoguće. Čovjek je jednokratn, pjesma labuda pred smrt.

Gledam Sevgi Soysal i postavljam si pitanje koje ponavljam posljednjih dvadeset godina: kad prestaje dug prema zemlji koji sam sebi natovariš? Prestaje li ikada? Je li u zemlji u kojoj je sve ispolitizirano i u njezinu jeziku moguća književnost koja bi bila daleko od politike?

Ili, mora li piščev duh uvijek živjeti u sukobu? U sukobu između onoga čudnog stanja dječjega duha prerano probuđena iz popodnevnoga sna, i krikova ubojica i ubijenih... Tako to mora biti. Vječni labuđi pjev.

S turskoga prevela
Marta ANDRIĆ

Sevgi Soysal (1936-1976) rođena je u Istanbulu. Studij arheologije započela je u Ankari, a nastavila ga od 1956. u Njemačkoj, u Göttingenu, uz studij teatrologije. Po povratku u Ankaru (1958) radila je u Njemačkom kulturnom centru i na Radiju Ankara. U to je vrijeme po časopisima počela objavljivati pripovijetke i eseje za koje se danas smatra da pripadaju pravcu “novi realisti”, u čijem su prvom planu nespokoj i nelagoda pojedinca suočenog s društvenom zajednicom.

Prvi njezin roman *Hodanje*, objavljen 1970, tematizira muško-ženske odnose i brak. Nakon državnog udara

12. ožujka 1971. taj je roman zabranjen zbog “opsce-nosti”, a Sevgi je ostala bez posla na državnoj televiziji i nakratko zatvorena.

S trećim mužem, pravnikom Mümtazom Soysalom, vjenčala se u zatvoru, gdje je on boravio pod optužbom da je širio komunističku propagandu. I sama je potom zatvorena iz političkih razloga. Njezin roman *Podne u Jenişehiru* koji je napisala u zatvoru dobio je 1974. prestižnu nagradu za književnost *Orhan Kemal*.

Premинуla je 1976. od raka, ne stigavši dovršiti posljednji roman *Dobro došla, smrti*.

Bojiti polumjesec

Za jednoga od besposlenih dana, Hasan Ozčakar sjedio je sav ositnio pod teretom beskorisnih i nepotrebnih trenutaka, s rukama i nogama koje su zaboravile uzimati i davati, zaboravile hodati, drugim riječima, bilo što mijenjati. Sjedio je tako u vremenskom procjepu koji ne veže ništa ni sa čime. Potom su mu se ruke prisjetile sposobnosti da prijeđu iz jednog u drugi položaj. Nagnuo se i uzeo novine, i u njima, među oglasima s licitacijama, pročitao da će polumjesec navrh zgrade Crvenog polumjeseca biti obojen “sustavom zapečaćenih kuverti”. Eto posla, mogućega prvoga koraka do bogatstva. Odmah treba krenuti, takva se prilika ne propušta, valja pokrenuti ruke i noge, biti koristan, pomisli, i odmah mu se sitni stas malko izduži. Sjedne i vrlo pažljivo napiše ponudu Glavnoj upravi Crvenog polumjeseca. Nije vjerovao da će posao dobiti, zašto bi vjerovao. Vjera, sigurnost – to nisu apstraktni pojmovi. Sigurnost se može staviti na mjesto nečega, može nešto pretvoriti u nešto drugo. Primjerice, sigurnost može značiti srebrni svijećnjak, kuća, novo odijelo, kočoperan posao, mjesečna plaća, sve se to može preobličiti u sigurnost. Hasan Ozčakar nije imao ništa što bi mogao pretvoriti u sigurnost, čak ni sebe sama. Potom, niti je on bio ličilac, niti se razumio u boje i ličilačke poslove, a i upućenost u neki posao može se preraditi u sigurnost. I tako je poslovnu ponudu napisao sa smjelošću koju može pružiti nesigurnost i beznađe, bez straha od nadolazećih nesigurnosti i beznađa; zatražio je najnižu moguću svotu, i uz to ponudio desetogodišnje jamstvo. Dvatri službenika iz Glavne uprave koji su u svakoj prilici – i u krevetu sa ženama, i na pijankama s drugovima za stolom – isticali kako državni novac štite krajnje pedantno i čuvaju ga kao vlastitu čast, bacili su se na ponudu čim su je vidjeli. Svatko čeka neku priliku, a ovo je bila izvrsna prilika da se pedantnost i čast vide

na djelu. Posao je dobio Hasan Ozčakar. Ponudu je napisao na brzinu, žvačući kruh i halvu. Nije, primjerice, izračunao koliko je novaca potrebno da se oboji ogroman polumjesec; nije ni mogao izračunati, tã nije znao koliko je boje za to potrebno. Nije znao ni cijene boja. Vrlo je malo znao o bojenju mjeseca. Samo je mislio kako bi bojenje mjeseca moglo nešto promijeniti. Nije imao ni vremena ni strpljenja da se raspita i informira. Morao je samo reagirati prije drugih i dati najnižu ponudu, ponudu koja ulijeva najviše povjerenja i nade, ponudu koja se može doživjeti kao izraz povjerenja. Tako je i učinio. Upotrijebio je noge i napravio prvi korak prema sigurnosti i nadi, možda se može reći i bogatstvu. U tom prvom koraku, iznos koji je tražio za bojenje mjeseca potrošio je na boju, ljestve i četku. Sav se predao nastojanju da dobro obavi posao. No, bojenje mjeseca bio je težak posao. Koristiti četku nije bilo nimalo lako, kao ni bilo što drugo čemu se nije naviknulo; bilo je novo, zamorno, bolno. Drugi dan morao je kupiti novu četku, jer su dlake prve ostale prilijepljene po mjesecu. Nije imao ni novčića. To, eto, znači shvatiti da nemaš noge baš kad kreneš zakoraknuti. Drugu je četku uzeo na dug. Nije jeo, cijeli je dan bojio mjesec. Prvo s jednoga kraja, pa s drugoga, pa cijeloga kako bi se boja ravnomjerno raspodijelila. Nestajalo mu je boje. Uzeo bi boju na dug, dlake četke lijepile bi se za mjesec, trčao bi po novu četku, i ponovno bojio da prikrije dlake. Nestajalo mu je boje, opet ju je uzimao na dug, nije ni jeo ni pio, ne samo zato što nije imao novaca, nego i stoga što na hranu nije ni pomišljao, nije mogao jesti. Mislio je samo na mjesec, na to kako bi ga što bolje obojio i izvršio dužnost koju je na sebe preuzeo. Zapravo se bojao da bi se moglo otkriti kako nije ličilac, i doznati da ne zna što bi s čime povezao, što će u što pretvoriti i promijeniti. Njegova je želja zapravo bila

Sevgi Soysal

jednostavnija: biti dobar ličilac, stanje u kojemu se zatekao doživjeti kao korisno, kreativno, lijepo, kao uspješno, tã tko to ne bi htio? Biti netko tko svoj posao dobro obavlja. Ako se to može postići tako da se ovaj mjesec dobro oboji, treba to tako i obaviti. Dobro obojen mjesec s vremenom se može pretvoriti u sigurnost, nadu – a možda se to može zvati i bogatstvo. Neprestanim bojenjem sloj boje dostigao je debljinu prsta. Površina joj je bila reljefna. Službenici u Glavnoj upravi u početku su se čudili što bojenje polumjeseca nikako ne prestaje. Činovnice, daktilografinje, uznemiravao je pogled na ličioca koji se jedva drži na ljestvama, bojale su se za njega, izgledao je kao da će svakog trena pasti. Bojenje mjeseca Hasana Ozčakara bilo je zastrašujuće i uznemirujuće kao i sve drugo što je novo. Na koncu su se njihovi kolege počeli kladiti u dan kad će bojenje završiti. Gubili su oni koji su tvrdili da će završiti, i bili su kivni na ličioca, tu novost koja se ne razotkriva, za koju se ne zna što je. Osim toga, neprestano bojenje mjeseca “narušavalo je ozbiljnost” zgrade Crvenog polumjeseca. Bila je to ozbiljna zgrada, dovršena i potpuna; ako na nekoj zgradi ima nešto što je nedovršeno i ne sluti se kad će biti dovršeno – pa bio to i polumjesec – ta zgrada ne ulijeva povjerenje. Na kraju je situacija privukla pažnju i generalnog direktora. Generalni je direktor zatražio da se dozna koliko će još ličilac raditi te da mu se to prijavi “po hitnom postupku”. Kad su k Hasanu Ozčakaru došli činovnici i pitali ga kad će dovršiti bojenje, veoma se začudio. Nije imao odgovora. Osjećao se kao netko tko još nije postao vješt u bojenju mjeseca, nije znao što povezati s čime, i što će se u

što pretvoriti, nije znao kamo zakoraknuti, nije se ni obogatio. Kako bi mogao znati koji će dan povjerovati da je mjesec dobro i uspješno obojen? Kako bi mogao odrediti kojeg će dana za sebe pomisliti da je majstor-ličilac? Sve im je to pokušao izložiti dugim i nejasnim rečenicama, postideñ, sve manji i manji. Ako su shvatili da nije ličilac, da ne zna kako se stvari mijenjaju, pa su odlučili posao dati drugome, bolje da nije napravio taj korak na putu prema promjeni, taj početak mogućeg bogatstva. Činovnici su se vratili, a da ništa nisu shvatili. I nisu mogli ništa prenijeti generalnom direktoru.

– Kad će taj nesretnik završiti s bojenjem?

– Nismo ga shvatili, nije rekao ništa konkretno.

– Koliko dana radi taj čovjek?

– Mjesec dana, gospodine direktore.

– Zar se mjesec ne može obojiti u mjesec dana?

– Mjesec je, kako i sami vidite, zapravo obojen.

Ali taj čovjek svejedno nastavlja s bojenjem.

– Kažite mu neka prestane. Dajte mu novac i neka ide. Sutra ga ne želim vidjeti, jasno?

Kad je Hasanu Ozčakaru predan novac uz priopćenje da je njegov posao gotov i mjesec obojen, koljena su mu klecala od umora, gladi i nesanice. Otišao je kući gušeći se u tuzi. Plakao je. Kantu, četke i ljestve pogubio je usput. Sljedećeg je dana gotovo sav novac koji je dobio dao za dugove. Mjesec dana preživio je spavajući, na kruhu i jogurtu. Kao da se razišao s voljenom ženom. Teško je bilo zaboraviti mjesec, to što je možda moglo povezati nešto s nečim, nešto promijeniti. Nakon mjesec dana na vrata su mu pozvonili činovnici:

– Boja na polumjesecu popucala je i pootpadala.

– Žao mi je, mene taj mjesec više ne zanima.

– Dali ste desetogodišnje jamstvo!

Sad je pak bojenje mjeseca izgledalo kao prisilan život s nevoljenom ženom. Očajan, na dug je uzeo boju, četku i ljestve. Opet je počeo bojiti polumjesec. A kad je krenuo, vratila mu se i strast, bojio je sve dok mu nisu rekli da je gotovo. Pa opet dani iscrpljenosti, prisiljavanja na zaborav, dani bijede i patnje. Pa oluja, malo kiše, zvono na vratima i ponovno bojenje. I tako deset godina. Deset se godina ništa nije promijenilo, ništa se u ništa nije pretvorilo. Zadužio se na sve strane. Bio je vrlo siromašan, sve siromašniji, samo se to mijenjalo, jedini napredak. Svaki je posao morao ostavljati kad bi mu javili da mjesec treba ponovno bojiti. Na kraju je naučio bojiti, kao pravi, časni majstor ličilac. Čekao je da se boja ospe, da opet počne s bojenjem, da još jednom potvrdi kako je izučio zanat, da je sposoban nešto promijeniti u nešto, s čežnjom je to čekao. Ali nisu dolazili. Zvono nije zvonilo. A vidio je, prolazeći pored Crvenog polumjeseca, da se boja opet osula. Ne izdržavši, uputio se u Glavnu upravu.

– Koga tražite, gospodine?

– Ja sam ličilac polumjeseca. Boja se opet osula, htio sam pitati kad mogu početi s bojenjem?

S činovnicima je išao niz i uz stepenice, ušao je u mnoge urede kopčajući dugmad na sakou, sve manji

i manji. Pregledani su registri. Tišina, šuškanje papira. Slatko i mučno čekanje, očekivanje, drago očekivanje – nada.

Na kraju je saznao da je desetogodišnje jamstvo isteklo.

Izišao je iz zgrade.

Po cijelom bulevaru lepršali su natpisi: Tjedan Crvenog polumjeseca, Tjedan Crvenog polumjeseca i solidarnosti sa siromašnima.

Pritrčalo mu je dvoje djece. Na rever su mu zakačili maleni papirnati crveni polumjesec. Hasan Ozča-

kar prekopao je džepove. Našao je samo jednu liru, i tu je zadnju liru dao djeci; dao im je kraj, kraj bojenja, nemogućnost povezivanja, nepromjenjivost.

Razmišljao je hodajući bulevarom: sad će se te lire skupljati, jedna po jedna, i svim će siromasima pomoći, pa će doći red i na mene, spasit će me Crveni polumjesec, nešto će se pretvoriti u nešto. Laknulo mu je, pomislio je da je uspio nešto s nečime povezati, išao je bulevarom običnim koracima misleći kako napreduje.

S turskoga prevela
Marta ANDRIĆ

Istanbul, o. 1970.

185 A. Zellich-Fils, Editeurs, Constantinople

Fontaine Turque et groupe de porteurs d'eau (Sakka)

Monsieur
 Mes remerciements pour vos Ctes.
 Elles sont très jolies. Quant aux Ctes
 reproduit. des tableaux, je serai très contente
 d'en avoir quelques-unes. N'oubliez pas
 de m'envoyer une de vos photographies, dès que vous en
 aurez. L'occasion.

Razglednica carigradske tiskare "Zellich": "Turska fontana i skupina vodonoša (Sakka)"
 (Fontaine Turque et groupe de porteurs d'eau (Sakka)) – Zbirka Dimitrisa Loupisa, Atena

Prevođenje u bojama Crvene

Neven UŠUMOVIĆ

Gradska knjižnica Umag

Ekrem ČAUŠEVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Stručni rad.

Prihvaćen za tisak 12. 9. 2014.

Turska književnost u hrvatskim prijevodima (1990-2013)¹

I. UVOD

Intenzivno prevođenje s turskoga jezika, koje kod Hrvata započinje 20-ih godina prošloga stoljeća i traje sve do iza Drugoga svjetskog rata, u komunističkoj se Jugoslaviji gotovo bilo ugasilo. U svijesti hrvatskih građana toga razdoblja suvremena Turska jedva da je i postojala, o čemu najbolje govori činjenica da je broj prevedenih turskih autora od 1945. do 1991, to jest do proglašenja hrvatske neovisnosti, iznimno malen. Jednako tako, na Zagrebačkome sveučilištu, koje je najstarije i najveće, a vjerojatno i najznačajnije hrvatsko sveučilište, od završetka Drugoga svjetskog rata do raspada SFRJ nikada nije pokrenuta inicijativa da se osnuje studij orijentalnih (bliskoistočnih) jezika. Zagrebačko sveučilište razvijalo je studij indologije, čije je utemeljenje bilo potaknuto i vrlo dobrim političkim odnosima SFRJ i Indije, dok je studij arapskoga i turskoga jezika bio prepušten istočnijim krajevima zemlje, to jest centrima onih dijelova bivše države koji su dugo bili u sastavu Osmanskoga Carstva: Beogradu, Sarajevu, Prištini i Skopju.

Od 1945. do kraja šezdesetih godina prošlog stoljeća u Hrvatskoj je prevedeno s turskoga jezika svega desetak naslova: šest romana,² nekoliko kratkih priča

i nekoliko pjesama klasičnih i modernih pjesnika uvrštenih u *Antologiju svjetske lirike* (Zagreb, 1956. i 1965).³ Nakon toga zanimanje za turske autore zamire. Doduše, 1985. godine u splitskome časopisu *Mogućnosti* (br. 10-11-12) objavljen je izbor suvremene turske pripovijetke, ali on nije imao nikakva odjeka ni kod izdavača, ni kod čitatelja. Osim društvene i kulturne nezainteresiranosti za Tursku i suvremene turske teme općenito, ravnodušnosti kojom je dočekan taj tematski broj sigurno su pridonijeli i nestručno napravljen izbor pripovijedaka te, posebice, neujednačena kvaliteta prijevoda (priloge je prevodio veći broj prevoditelja), među kojima se neki doimaju kao osrednji studentski radovi.

Što se pak tiče prevođenja hrvatskih pisaca na turski jezik (u ono vrijeme Turci su koristili termin “jugoslavenski“ pisci), situacija je bila još poraznija. Zanimanje za “jugoslavenske” pisce kod turskih izdavača potaknuto je dodjeljivanjem Nobelove nagrade za književnost Ivi Andriću (1961), a vrlo dobra recepcija njegovih djela kod turskih čitatelja djelomično se može objasniti i time što se radnja njegovih romana i pripovijedaka odigrava u osmanskome periodu bosanske povijesti. Zbog toga se od šezdesetih godina prošloga stoljeća Andrić sustavno prevodi ili sa srpskog izvornika ili s drugih europskih jezika: *Na Drini ćuprija* (1962),⁴ *Travnička hronika* (1963), *Prokleta avlija* (1964), zbirka pripovijedaka pod naslovom *Bosna hikayeleri* (1965), *Priča o kmetu Sinanu* (1976) i drugi prilozi po antologijama i časopisima. Hrvatska književnost u prijevodima na turski jezik marginalno je zastupljena. 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća u časopisima turske manjine iz bivše

¹ Ovaj rad predstavlja znatno prošireniju i produbljeniju verziju članka s naslovom “Translations from Turkish in Croatia, 1990-2010”, koji je Next Page Foundation u studenome 2010. godine objavila na webu kao rezultat istraživanja provedenih u sklopu velikoga projekta “Translating in the Mediterranean” (<http://www.npage.org/IMG/pdf/Turkish-Croatia-corr.pdf>).

² H. Z. Uşaklıgil: *Saliha hanuma: roman iz burnih dana Carigrada* [Saliha Hanım], Zagreb, 1953. (preveo F. Spaho); isti autor: *Bilježnica jednog pokojnika* [Bir Ölüünün Defteri], Zagreb, 1953. (preveo E. N. Bulbulović); R. N. Güntekin: *Grmuša* [Çalikuşu], Zagreb, 1962. (preveo F. Spaho); Y. K. Karaosmanoğlu: *Nur Baba* [Nur Baba], Zagreb, 1945. (preveo F. Sulejmanpašić); isti autor: *Kuća pod najam* [Kıralı Konak], Zagreb, 1958. (preveo N. Filipović); R. A. Sevimgil: *Goli ljudi* [Çıplaklar], Zagreb, 1945. (preveo H. Bjelavac).

³ Podaci preuzeti iz Azra Abadžić Navaey: *Tursko-hrvatske književne veze*, Hrvatska književna enciklopedija, Zagreb, 2012, str. 346.

⁴ Roman je 2000. doživio peto tursko izdanje.

Jugoslavije (*Sesler, Birlik i Tan*) objavljeno je više Krležinih pjesama u prijevodu H. Mercana, N. Zeke-riye i İ. Emina. Od proznih mu je djela prevedena tek pokoja novela: *Bitka kod Bistrice Lesne* (1978) i *Hiljadu i jedna smrt* (1982), te odlomci iz *Banketa u Blitvi* (1982) i *Gospode Glembajevih* (1973).⁵

Nakon proglašenja hrvatske neovisnosti i pojačane diplomatske inicijative da što više zemalja prizna novu državu, bilo je logično očekivati da će se Hrvatska u traženju međunarodne podrške pokušati približiti arapskim zemljama i Turskoj ne samo na političkom, nego i gospodarskom i kulturnom planu. To se, međutim, dogodilo samo djelomično: uspostavljeni su "prijateljski odnosi između Hrvatske i Turske" i "prisno prijateljstvo hrvatskoga i turskog naroda" (S. Demirel), dok se odnosi s arapskim zemljama nisu razvili u tom smjeru. (U Hrvatskoj ni danas ne postoji studij arabistike.) Vjerojatno je to povoljno političko ozračje, ali i zagovor nekolicine profesora s Filozofskoga fakulteta koji su bili svjesni značenja turkoloških studija za istraživanje hrvatske povijesti osmanskoga razdoblja, utjecalo na odluku ondašnjega Ministarstva za znanost i visoko obrazovanje i Sveučilišta u Zagrebu da se na Filozofskome fakultetu toga Sveučilišta osnuje katedra za turkologiju.

Osnutak katedre stvorio je preduvjete za institucionalno bavljenje turskim jezikom, kulturom i književnošću te za školovanje hrvatskih turkologa i prevoditelja. Pa ipak, trebalo je proći cijelo desetljeće da se u Hrvatskoj probudi zanimanje za Turke i tursku kulturu, ponajprije za književnost i film, a počev od jeseni 2010. godine najveće zanimanje široke publike izazivaju turske televizijske sapunice⁶. Takav razvoj događaja u 90-im godinama prošloga stoljeća ne bi mogao zamisliti ni najveći optimist i zagovornik hrvatsko-turskoga kulturnog zbližavanja. Dakako, zanimanje Hrvata za tursku književnost koincidira s uspjesima Orhana Pamuka na međunarodnoj književnoj sceni, iako je pojava "lakočitljivih" turskih pisaca (Elif Şafak, Serdar Özkan, Ayşe Kulin...) u hrvatskom prijevodu odlično korespondirala s popularnošću serija, te upravo posljednjih godina bilježimo i porast broja prijevoda turskih autora.

⁵ Abadžić, isto.

⁶ Veliku gledanost prvo je stekla serija "Tisuću i jedna noć" ("Binbir Gece"; redatelj Kudret Sabancı), koju je RTL televizija počela emitirati od 22. kolovoza 2010. Interes za ovu seriju bio je toliki da je gotovo svaki veći hrvatski nakladnik izdao prigodni izbor priča iz ove klasične knjige arapske književnosti. Do kraja 2013. godine na hrvatskim kanalima emitirano je gotovo dvadeset različitih turskih serija. O popularnosti tih serija najbolje svjedoči sljedeći podatak o pojmovima koje Hrvati najviše traže na Googleu: *Najtraženiji pojam 2013. godine u Hrvatskoj je bio "Sila". Nije riječ ni o moći, ni o snazi, nego o glavnom liku turske sapunice koju je emitirala jedna od domaćih televizija. Odmah iza "Sile" slijedi "Sulejman Veličanstveni", još jedna turska serija koja je osvojila hrvatske televizijske gledatelje. Jutarnji list, 17. 12. 2013. "Što traže Hrvati na Googleu?"*

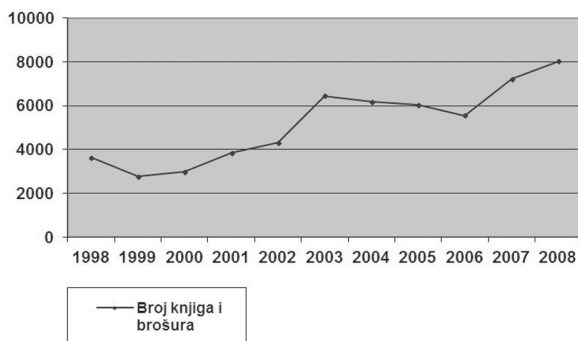
Prvi prijevodi s turskoga jezika u neovisnoj Republici Hrvatskoj ugledali su svjetlo dana zahvaljujući dobrim hrvatsko-turskim odnosima i pragmatičnim razlozima na kojima se ti odnosi grade, a ne zbog zanimanja izdavača i čitatelja za tursku književnost. Dakako, tim se zapažanjem uopće ne želi umanjiti značenje tih prvih prijevoda.

Dugogodišnje zatišje u prevođenju turskih autora prekinula je 1994. godine višejezična zbirka poezije s naslovom *Ljubav je šalica pileće juhe* [Love is a cup of chicken soup], čiji je autor diplomat i pjesnik Yüksel Söylemez, prvi turski veleposlanik u Republici Hrvatskoj. Zbirku je s engleskoga preveo poznati hrvatski prevoditelj i pjesnik Luko Paljetak. Tri godine kasnije u Zagrebu je izašla i omanja knjiga političkih eseja i govora tadašnjega turskog predsjednika Süleymana Demirela (*Pogled s Bospora*, v. bibliografiju). Prijevod te knjige iniciralo je Ministarstvo vanjskih poslova RH, odnosno Hido Bišćević, u to vrijeme hrvatski veleposlanik u Turskoj. Kratak predgovor napisao je tadašnji hrvatski predsjednik Franjo Tuđman, a čitateljima se kratkim tekstom osobno obratio i turski predsjednik Süleyman Demirel, kojemu je knjiga svečano uručena prigodom njegova posjeta Republici Hrvatskoj. Budući da je samo dvadesetak stranica te knjige prevedeno s engleskoga, a preostali dio s turskoga jezika, *Pogled s Bospora* možemo smatrati prvim prijevodom s turskoga jezika u Republici Hrvatskoj.

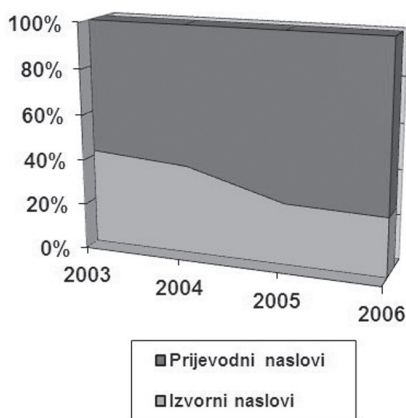
II. NAKLADNIČKO TRŽIŠTE I PREVODILAŠTVO: PREGLED

U ratnome razdoblju, u prvoj polovici devedesetih, hrvatsko je tržište knjiga posljedično u velikoj krizi; velik broj građana bori se za preživljavanje, kulturni interesi imaju svakako samo sekundarnu važnost. Propadaju mnoge ugledne nakladničke kuće koje su bile u neposrednoj vezi sa sustavom poslovanja u socijalističkoj Jugoslaviji, ali i s mnogo većim tržištem. Država i društvene institucije do relativne stabilnosti dolaze tek krajem desetljeća. Ministarstvo kulture počinje pokazivati veliko razumijevanje za razvoj nakladništva i knjižničarstva, ustaljuju se različiti izvori za potporu izdavaštvu, a uveden je i otkup novih knjiga od strane Ministarstva za sve knjižnice u Hrvatskoj. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske nudi relevantne podatke o izdavanju knjiga i brošura (brošure su neperiodične tiskane publikacije od najmanje 5, ali ne više od 48 stranica ne brojeći omot; u državnoj statistici one se broje zajedno s knjigama) od 1998. godine. Statistika za desetljeće 1998-2008. najbolje pokazuje stabilizaciju i razvoj hrvatskog izdavaštva počev od 2003. godine.

Očigledno je prema ovom grafičkom prikazu da o pravom razvoju hrvatskog izdavaštva možemo govoriti tek u prvom desetljeću drugog milenija. Početkom tog desetljeća počeo je djelovati i KIS –

knjižnični informacijski sustav (www.knjiga.hr), koji nam daje niz analitičkih uvida u odnose snaga na hrvatskom tržištu knjiga. Taj projekt, međutim, ostao je stvar privatne inicijative i do danas se nije na pravi način institucionalizirao. U proteklom desetljeću izašlo je 15 brojeva njihova glasila. (*Op.a: kulturni magazin i katalog knjiga*, posljednji broj izašao je 2007. godine.) U razdoblju od 2003. godine do 2006. godine KIS je pratio i za nas najbitniju statistiku o odnosu izvornih i prijevodnih naslova. Ta statistika pokazuje tendenciju povećanja (dapače prevlasti) udjela prijevodnih naslova (riječ je, dakako, prije svega o prijevodima s engleskog) i svakako se može smatrati relevantnim i za današnju situaciju. Engleski jezik ujedno je i najčešći posrednik za aktualne naslove na nekom od (za hrvatske pojmove) udaljenih jezika. To je bitno naglasiti s obzirom na to da se u Hrvatskoj pojavilo nekoliko turskih naslova prevedenih s engleskog, između ostalih i prva knjiga Orhana Pamuka na hrvatskom *Bijela tvrđava* (v. bibliografiju).

O samostalnom hrvatskom tržištu knjiga možemo govoriti tek od raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, odnosno od proglašenja neovisnosti Republike Hrvatske 1991. godine. Do tada, iako s velikim stupnjem kulturne, jezične, pa i financijske samostalnosti, hrvatsko tržište dio je jugoslavenskog tržišta knjiga. Svakako valja naglasiti relativnu odvojenost – zbog veće komunikacijske udaljenosti – slovenskoga i makedonskoga književnog područja od “štokavskog” područja u koje su pripadale Srbija,

Crna Gora, Bosna i Hercegovina te Hrvatska. Naime, na osnovi štokavskog narječja Srbi i Hrvati standardizirali su jezik krajem XIX. stoljeća, tvoreći dvije vrlo bliske, ali ipak zbog nezanemarivih povijesnih, kulturnih, religijskih, političkih i drugih razlika, odvojene književne sfere. Bosna i Hercegovina i Crna Gora profiliraju pak tek danas, u samostalnim državama, vlastiti književni, odnosno jezični identitet. Ratovi devedesetih godina podigli su, između ostaloga, i nove komunikacijske i kulturne barijere, koje su tek u posljednjem desetljeću postale propusne. U posljednjih nekoliko godina svjedoci smo čak i novog približavanja u nakladništvu i prevodilaštvu.

Upravo su prijevodi Orhana Pamuka na hrvatski, bosanski i srpski jezik dobar pokazatelj složene problematike tih odnosa. Svi prijevodi objavljeni u hrvatskoj nakladničkoj kući Vuković & Runjić iz Zagreba, koja je inicirala prevođenje Pamuka u zemljama nastalim nakon raspada Jugoslavije, izašli su naime i kod uglednoga sarajevskog nakladnika Buybook, s drugačijim grafičkim uređenjem, ali bez promjena u tekstu, ili pak s minimalnim leksičkim intervencijama. Isti tekst se, međutim, u Hrvatskoj smatra prijevodom na hrvatski jezik, a u Bosni i Hercegovini prijevodom na bosanski jezik (vidjeti www.knjiga.ba). S druge strane, imamo i slučaj da se prijevod bosanskog prevoditelja Envera Ibrahimkadića pojavi u izdanju sarajevskog Librisa i u izdanju beogradske Geopoeitike. Srpski nakladnik se pri tom reklamira: *Ovo je prilika da čitaoci na srpskom jeziku među prvima u svetu (posle originalnog jezika) budu svedoci procesa stizanja do Nobelove nagrade turskog laureata...* Isti se prijevod u Bosni i Hercegovini dakako smatra bosanskim prijevodom, a ne srpskim.

Činjenica da standardni jezici Bošnjaka, Hrvata, Crnogoraca i Srba imaju uz manje razlike zajedničku novoštokavsku dijalektalnu osnovicu (fonologiju, gramatički sustav, osnovni rječnik) dodatno otežava dokazivanje autorskih prava u slučaju nedozvoljena preuzimanja, korištenja ili plagiranja tuđega prijevoda. Prijevodi Orhana Pamuka bili su predmet žestoke polemike i spora koji su i medijski popraćeni u hrvatskom političkom tjedniku *Feral Tribune* i na hrvatskoj javnoj televiziji (HRT). Naime, u *Feral Tribuneu* br. 1114 od 26. 1. 2007. novinar Ivan Lasić objavio je tekst “Pokradeni u prijevodu“, u kojemu je Ekrem Čaušević ustvrdio da je Ivan Panović, srpski prevoditelj romana *Zovem se Crvena* (*Zovem se Crveno*, Geopolitika, Beograd, 2006) plagirao hrvatski prijevod tako što ga je “samo ekavizirao i leksički prilagodio srpskome jeziku”. Na taj članak emotivno su reagirali prevoditelj i izdavač Vladislav Bajac (*Feral Tribune* br. 1115 od 2. 2. 2007). Na njihovu repliku ponovno je uzvratio Čaušević (*Feral Tribune* 1116 od 9. 2. 2007) tvrdnjom da dva prevoditelja ne mogu prevesti isto književno djelo na istovjetan način “zato što prevođenje nije igra puzzli koje se mogu složiti samo na jedan, unaprijed zadan način”. Čaušević je prevođenje s turskoga jezika usporedio sa slaganjem lego-

-kockica “koje dvije osobe u dvjema odvojenim prostorijama nikada ne bi mogle spontano složiti na isti način jer je broj kombinacija beskonačan”. Polemika je na tome i završila. Do sudskoga raspleta spora nije došlo zbog nepostojanja zakonske regulative o autorskim pravima u zemljama nastalim nakon raspada bivše Jugoslavije. Zbog toga nove polemike nije izazvalo ni to što su hrvatski prijevod Pamukova romana *Zovem se Crvena* plagirali i objavili i mali izdavači iz Republike Srpske i Vojvodine.

Početkom ovog desetljeća sarajevski Buybook otvara zagrebačku podružnicu čime hrvatskim čitateljima postaju dostupni i bosanski prijevodi turskih autora. Zagrebački časopis *Fantom slobode* objavio je pak 2011. godine, u broju 2/3, bosanske prijevode nekolicine suvremenih turskih književnika.

III. PRIJEVODI S HRVATSKOG NA TURSKI

III.1. Statistika i žanrovska podjela

Tablični prikaz knjiga turskih autora u Hrvatskoj (1991-2013)

GODINA	KOLIČINA	ŽANR	JEZIK S KOJEGA JE PREVEDENO
1994	1	književnost (poezija)	engleski
1997	1	politički eseji i govori	turski i engleski
2001	1	književnost	engleski
2004	2	povijesni izvor; književnost	turski (osmanski)
2006	2	književnost	turski
2007	1	književnost	engleski
2008	1	književnost	turski
2009	2	književnost	turski, engleski
2010	1	književnost	turski
2011	4	književnost i slikovnice	turski, engleski
2012	4	književnost	turski
2013	9	književnost	turski, engleski

Uzme li se u obzir da je u gotovo pedesetogodišnjem socijalističkom razdoblju prevedeno manje knjiga nego u razdoblju nakon stjecanja neovisnosti, čini se da se situacija ipak mijenja nabolje. Postoji još jedna bitna razlika između socijalističkog i post-socijalističkog razdoblja. Naime, u prvome razdoblju prijevodi s turskoga izlazili su u skromnim nakladama i nalazili svoje čitateljstvo uglavnom među muslimanima koji su živjeli u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj; u drugome pak razdoblju Pamuk je jedan od najčitanijih stranih pisaca čiji se romani prodaju kontinuirano i u vrlo visokim nakladama za hrvatske pri-

like. (Prema našoj procjeni, samo je hrvatski prijevod Pamukova romana *Zovem se Crvena* prodan u najmanje 15.000 primjeraka.)

III.2. Objavljene knjige po žanrovima

Što se tiče žanrovske zastupljenosti prevedenih turskih djela, od objavljenih prijevoda samo dva ne pripadaju književnosti. Unutar književnoga žanra ogroman je nesrazmjer između proze i poezije. Zapravo, u proteklome razdoblju zanimanja za tursku poeziju nije ni bilo (sigurno i zbog slabe prodaje knjiga poezije općenito), a prijevod omanje zbirke *Ljubav je šalica pileće juhe* (Love is a cup of chicken soup) nastao je u posve specifičnim okolnostima (v. gore), a ne na poticaj nekoga hrvatskog izdavača ili zbog zanimanja hrvatskih čitatelja kojima su i najveći turski pjesnici 20. stoljeća (npr. Nazım Hikmet, Orhan Veli Kanık, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday, Hasan Hüseyin i dr.) posve nepoznati. Zbog teške gospodarske situacije koja se snažno reflektira na izdavaštvo i na prodaju knjiga, teško će se u dogledno vrijeme pojaviti neka antologija suvremene turske poezije, iako bi to zasigurno pridonijelo kulturnome obogaćenju hrvatskih čitatelja.

III.3. Ostale publikacije

Tablica prijevoda turskih autora u časopisima

GODINA	KOLIČINA	ŽANR	JEZIK S KOJEGA JE PREVEDENO
1 1994.	1	književnost	francuski
2 1995.	1	društvene i humanističke znanosti	engleski
3 1996.	1	književnost (poezija)	turski
4 2003.	13	raznovrsni tekstovi	turski
5 2006.	1	književnost	turski

Redni broj (1) odnosi se na tekst kurdsokoga pisca Mehmeta Uzuna (rođen u Turskoj u blizini grada Şanlıurfe, od 1977. do 2005. živio je u egzilu u Švedskoj), a broj (3) na poeziju turskoga pisca i prevoditelja Suata Engüllüja iz Makedonije. Prilog pod rednim brojem (4) sastoji se od povećega izbora raznovrsnih tekstova koji je pod naslovom *Turski kulturoskop* priredila Marta Andrić za časopis *Kolo* Matice hrvatske (v. bibliografiju). Cilj je takvoga priloga bio upoznati hrvatske čitatelje s turskim autorima s područja društveno-humanističkih znanosti i književnosti, a ideju da se takav prilog uredi potaknulo je veliko zanimanje za Orhana Pamuka. Tri su teksta iz izbora posvećena odnosu Istoka i Zapada i europeizaciji Turske,

jedan turskoj kinematografiji, a preostalih devet književnosti (uključujući i razgovor s Orhanom Pamukom). Prilog br. 5 govor je Orhana Pamuka povodom dodjele Nobelove nagrade, objavljen u prijevodu Barbare Kerovec (v. bibliografiju).

III.4. Prijevodi s hrvatskoga na turski

S hrvatskoga je na turski prevedena samo jedna (!) knjiga – antologija suvremene hrvatske ratne lirike. Razlog tako male prevodilačke produkcije nije u nezainteresiranosti turskih izdavača i/ili čitatelja za hrvatsku književnost, nego prije svega u tome što u Hrvatskoj, a čini se ni u Turskoj, nema dovoljno obučених prevoditelja za taj zahtjevni posao. Tu je antologiju s hrvatskoga na turski preveo Suat Engüllü, makedonski Turčin koji je i sam pjesnik i prevoditelj.

IV. PRIJEVODI HRVATSKIH AUTORA PREKO DRUGIH JEZIKA

S trima knjigama prevedenim s talijanskoga (*Mediteranski brevijar*; *Kruh naš*) i francuskog jezika (*Druga Venecija*) Predrag Matvejević je u razdoblju 1991-2010. najprevođeniji hrvatski autor u Turskoj. S engleskoga su pak prevedene dvije knjige: Jergovićev *Sarajevski Marlboro* i roman *Klara* Mire Gavrana.

V. PRIJEVODI S TURSKOGA NA HRVATSKI – RADNI UVJETI I OBUKA PREVODITELJA

Hrvatska ima relativno malo prevoditelja s turskoga jezika. U njih ubrajamo i nastavnike s Katedre za turkologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (četiri osobe), dok veći broj svršenih turkologa povremeno prevodi ili su prevodili s turskoga jezika. Dakako, to ne znači da svi rade istim ili približnim opsegom posla: neki od njih su se afirmirali manje ili više kontinuiranim prijevodima romana Orhana Pamuka, dok se drugi tek povremeno i u manjem opsegu bave prevodenjem.

U školovanju prevoditelja s turskoga jezika ključnu ulogu ima Katedra za turkologiju. Utemeljena 1994. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, danas djeluje u sastavu Odsjeka za hungarologiju, turkologiju i judaistiku. Iako se na katedri predaju svi predmeti značajni za turkološke i osmanističke studije, pa tako i osnove arapskog i perzijskog jezika, težište je studijskoga programa ipak na suvremenom turskom jeziku koji studenti slušaju i kontinuirano polažu tijekom petogodišnjega studija po bolonjskome programu. Usto, sve do akademske godine 2011-2012. studenti su tijekom studija prosječno dvaput boravili u Turskoj i svoja znanja turskog jezika usavršavali na TÖMER-u, poznatome centru za učenje

turskoga jezika. Zahvaljujući tim boravcima, stjecali su solidna jezična znanja i komunikacijske kompetencije, ali ne i znanja iz teorije i prakse književnoga prevodenja. Unatoč tome, na Katedri je stasalo nekoliko mladih prevoditelja koji su još kao studenti bili uključeni u neformalnu “prevodilačku radionicu” profesora Ekrema Čauševića. Prijevod romana *Zovem se Crvena* (Čaušević & Andrić), rađen u okvirima te radionice, afirmirao je Martu Andrić, sada docenticu na Katedri za turkologiju, koja je zapaženim i hvaljenim prijevodima Pamukovih romana *Snijeg* i *Tiha kuća* priskrbila sebi ugled kod čitatelja i ljudi od struke. Na isti su način uključeni i drugi studenti završnih godina turkologije u prevodenje Pamukove *Crne knjige* (2010) i Tanpinarovih *Pet gradova* (2012): Jana Bušić, Dražen Babić, Tatjana Rakuljić, Ivana Kunac, Dunja Novosel, Marko Kalpić, Anđelko Vlašić i Petra Hrebac. Osim tih mladih prevoditelja, od kojih su neki u međuvremenu završili studij i nastavili samostalno prevoditi, prijevodima turske književnosti hrvatskim su se čitateljima predstavila i nova imena: Nikolina Rajković, Maja Tutavac, Marijana Bavčević.⁷ Opsegom manje tekstove s turskoga preveli su i Barbara Kerovec (također i *Kovčeg mogega oca*) i Azra Abdžić Navaey, obje više asistentice na Katedri za turkologiju. Kraće tekstove (priče ili članke) prevele su i Manja Ranosović i Ira Galić.

Da bi aktualne i buduće prevoditelje s turskoga jezika donekle uputila u prevoditeljsku struku i popularizirala je, Marta Andrić je 2013. godine pri Katedri za turkologiju pokrenula vrlo posjećenu javnu tribinu. Na njoj su o svojim iskustvima s prevodenjem i prevoditeljima progovorili ugledni gosti čiji je profesionalni angažman vezan uz knjigu i izdavaštvo: Seid Serdarević (nakladnik), Miljenko Jergović (književnik i kolumnist), Nataša Medved (prevoditeljica i tajnica Društva hrvatskih književnih prevoditelja) i Sead Muhamedagić, istaknut i višestruko nagrađivan književni prevoditelj.

VI. NAKLADNICI

Prijevodi turske beletristike koji su imali širu recepciju u Hrvatskoj pojavili su se u izdanju dviju nakladničkih kuća: *Vuković & Runjić*, koja počev od 2001. godine objavljuje prijevode Orhana Pamuka, te nakladničke kuće *Hena com*, koja je u početku turske autore prevodila s engleskog jezika. Nakladnička kuća Vuković & Runjić na tržištu je od 1999. godine i ne pripada među velike hrvatske izdavače, ali je svakako već godinama među najuglednijim i najuspješnijim hrvatskim nakladnicima, i to upravo prijevodne beletristike. Uz romane Orhana Pamuka, u njihovom katalogu nalazimo i romane Harukija Murakamija,

⁷ Veći broj svršenih studenata turkologije prevodi turske serije za televizijske postaje, ali one nisu tema ovoga rada.

Roberta Bolaña, W. G. Sebalda, Davida Mitchella, Maria Vargasa Llose...

Hena com je nakladnička kuća koja djeluje na hrvatskom tržištu od 1995. godine. Iako je po mnogo čemu usporediva s nakladničkom kućom Vuković & Runjić (između ostalih ta kuća u svom katalogu ima tako ugledne pisce kao što su Bohumil Hrabal i Don DeLillo), riječ je ipak o nakladničkoj kući koja pokušava preživjeti s komercijalnijim izdanjima (romani Ephraima Kishona i priručnici za prehranu) i izdavanjem lektirnih naslova. No, ta je nakladnička kuća posljednjih godina postala vodeći hrvatski nakladnik za tursku književnost: prvi prijevod (s engleskog jezika) pojavio se 2007. godine (dakle, nakon Pamukove Nobelove nagrade), bio je to popularni *Glas ruže* Serdara Özkana, a dvije godine nakon toga s engleskog je prevedena i uspješnica *Kopile Istanbul* Elif Şafak. Na valu medijskog interesa za tursku kulturu posljednjih godina Hena com intenzivira svoju tursku produkciju: 2011. godine izlazi drugo izdanje romana *Kopile Istanbul*, te od iste autorice i roman *Četrdeset pravila ljubavi*. U istoj godini izlazi i još jedna Özkanova knjiga. Sljedeće godine Hena com napokon počinje izdavati prijevode s turskog jezika, objavljuju se romani Ayfer Tunç i Sabahattina Alija. A 2013. godine se, također s turskog jezika, prevode djela Ahmeta Ümita, Elif Şafak, Gül İrepoğlu i Hande Altaylı.

Turskoj “modi” među nakladnicima pridružuju se posljednjih godina i ugledni nakladnici kao što su Fraktura, Naklada Ljevak, Profil knjiga i izrazito komercijalni Leo commerce (koji dakako prevodi s engleskog jezika).

Prijevod turskih autora mogu se naći u svim knjižnicama diljem Hrvatske. Iznimno značajnu ulogu u širenju knjige ima Ministarstvo kulture RH, koje otkupljuje određeni broj knjiga i poklanja ih tim knjižnicama (v. II. nakladničko tržište i prevodilaštvo: pregled). Nažalost, zbog ekonomske krize broj otkupljenih knjiga u protekle je dvije godine znatno smanjen. Napomenimo i to da su knjižnice relativno dobro umrežene te da se putem interneta čitatelj lako može informirati o knjizi koju želi pročitati.

U Zagrebu i Puli održavaju se jednom godišnje dva velika i značajna sajma knjige: Interliber i Sa(nj)am knjige u Puli. Na oba se sajma organiziraju promocije i predstavljaju autori i knjige, a pulski sajam dodjeljuje i nagradu Kiklop u dvanaest kategorija. Orhan Pamuk je 2004. godine gostovao na sajmu knjiga u Puli, 8. 12. 2004. gdje su ga predstavili prevoditelji Ekrem Čaušević i Marta Andrić te urednica Milana Vuković Runjić. Sajam knjiga u Puli nema tržišnu važnost Interlibera, ali je u programskom pogledu svakako hrvatski najsadržajniji i najcjenjeniji sajam. Te godine specijalnu nagradu Kiklop dobio je Orhan Pamuk kao *Autor Sajma knjige*. Godine 2006. godine prijevod Ekrema Čauševića *Istanbul: grad, sjećanja* dobio je i Kiklopa za najbolju knjigu inozemnog autora i Kiklopa za najbolji hrvatski prijevod. Godine 2008. *Snijeg* je nagrađen Kiklopom za knjigu

godine inozemnog autora, a 2009. godine istu nagradu dobio je *Muzej nevinosti*. Sve to govori o izrazitoj popularnosti, ali i ugledu što ih je stekao Pamuk, ali i njegovi prevoditelji, kao i nakladnička kuća Vuković & Runjić.

Velika promocija turske književnosti dogodila se 2012. godine na istome Sajmu jer su u fokusu programske teme *Bijelo i Crno more*, koju je najvećim dijelom osmislila Magdalena Vodopija, bili turski pisci. U programu je predstavljeno pet suvremenih turskih pisaca (Murat Uyrkulak, Emrah Serbes, Ayfer Tunç, Ece Temelkuran i Nedim Gürsel), koji su bili pozvani na Sajam kao posebni gosti. Uz to, u suradnji sa Sajmom i zagrebačkim izdavačem Antibarbarus studenti i nastavnici zagrebačke turkologije preveli su knjigu *Pet gradova* (uredila Marta Andrić) turskoga klasika Ahmeta Hamdija Tanpınara, koja je također predstavljena na Sajmu. Turski pisci sudjelovali su i u popularnom sajamskom programu *Doručak s autorom*. Koliko je pulski Sajam knjiga značajan za popularizaciju književnosti rječito govori podatak da su na njemu hrvatski izdavači potpisali ugovore s turskim piscima o prevođenju njihovih knjiga na hrvatski jezik (Ece Temelkuran, Ayfer Tunç i Nedim Gürsel). Neke od njih su već objavljene, a neke su pak u završnoj fazi prevođenja. I ovom prigodom treba spomenuti da su prevoditelji diplomirani studenti zagrebačke turkologije.

Iako je 19. sajam knjiga (5-15. 12. 2013) bio posvećen trima zasebnim temama (Socijalizam na klupi, Izlet u Rusiju i Vojvodina – Regija u regionu), na njemu je gostovao popularni turski književnik Ahmet Ümit, pisac kriminalističkih romana koji su u Turskoj doživjeli velik broj izdanja i po kojima su snimljene televizijske serije i jedan film. Na Sajmu su predstavljene dvije Ümitove knjige, koje su nakladnici promovirali i u Zagrebu: “Memento za Istanbul” (Hena com, prevela Maja Tutavac) i “Magla i noć” (Naklada Ljevak, prevela Nikolina Rajković).

VII. RECEPCIJA

Ugled i stabilnost nakladnika Vuković & Runjić svakako su pridonijeli fenomenu Pamukove široke recepcije u Hrvatskoj. To se prije svega odnosi na najprodavaniji Pamukov hrvatski prijevod, roman *Zovem se Crvena*. Naime, iako je hrvatski prijevod izašao još 2004. godine, roman *Zovem se Crvena*, zahvaljujući Nobelovoj nagradi (2006), a zatim i odličnome prijevodu te kontinuiranom prevođenju Pamukovih romana, zadržao je veliku čitanost do danas. Prema podacima koje smo skupili u najvećoj knjižničnoj mreži u Hrvatskoj – u *Knjižnicama grada Zagreba* – od tog su romana bili čitaniji jedno vrijeme samo Harry Potter i romani Dana Browna. Statistika pokazuje da je i pet godina nakon hrvatskog izdanja taj roman (dakle, u 2009. godini) ostao u vrhu gdje je sada bio takmac serijalu Stephanie Meyer. Veliku čita-

nost imali su i romani *Snijeg*, *Tiha kuća*, *Muzej nevinosti*. Sažeto rečeno: *Orhan Pamuk je jedan od najčitanijih autora u zagrebačkim knjižnicama prošlog desetljeća!*

To, dakako, pokazuju i top-liste prodavanosti koje je neredovito pratio KIS. Može se svakako reći da su prijevodi Orhana Pamuka u prošlom desetljeću bili prodavaniji od naslova i najpopularnijih hrvatskih autora, kao što su Renato Baretić, Ante Tomić ili Miljenko Jergović. Na kraju 2004. godine, samo je *Da Vincijev kod* Dana Browna imao bolju prodaju; na kraju 2005. situacija je slična, samo je sada ispred oba naslova *Harry Potter*; 2006. godine Orhan Pamuk dobiva Nobelovu nagradu i u vrhu je prodavanosti s čak tri svoja naslova: na prvom mjestu je *Snijeg*, na drugom *Istanbul*, a na petom *Zovem se Crvena*. Po ukupnoj prodaji u 2007. godini *Zovem se Crvena* je na četvrtom mjestu, na petom je *Istanbul*, a *Snijeg* na jedanaestom. Od 2008. godine Pamuk više nije u vrhu prodavanosti, ali se i dalje kontinuirano prevodi i čita.

Osim Pamuka, godinama je vrlo čitana i Elif Şafak, čija je knjiga *Kopile Istanbula* 2011. godine doživjela i drugo izdanje, te novi autori na hrvatskom tržištu knjiga, kao što su Ahmet Ümit, Hande Altaylı i Gül İrepoğlu.

O recepciji turske književnosti kod hrvatskih čitatelja rječito govore i statistički podaci o posudbi turskih romana u narodnim knjižnicama u Hrvatskoj. U ovome članku osvrnut ćemo se na 2013. godinu budući da o njoj imamo najpotpunije podatke prikupljene prema skupnome katalogu sustava Zaki. Sustav Zaki najraširenija je aplikacija za katalogizaciju i cirkulaciju knjižničnog fonda u Hrvatskoj. Obuhvaća 260 knjižnica, među ostalima i sve zagrebačke narodne knjižnice, knjižnice Primorsko-goranske županije (uključujući najveće knjižnice u Rijeci), splitske knjižnice, knjižnice Istarske županije... Prema tome, rezultate posudbe za 2013. godinu, koje ovdje iznosimo, možemo smatrati oglednima za cijelu Hrvatsku.

U 2013. godini najveću su čitanost – predvidljivo – imali prijevodi žanrovske literature s anglosaksonskoga jezičnog područja: (erotski) ljubavni romani, trileri i romani epske fantastike. Jedino su skandinavski trileri poremetili uobičajenu prevagu prijevodne beletristike s engleskog jezika.

Broj posudbi najčitanijih naslova premašivao je u nekim slučajevima i 3.000 posudbi u sustavu Zaki. Od preko 100.000 knjižnih naslova koji su 2013. godine bili posuđivani, oko 900 naslova posuđivano je više od 1.000 puta tijekom 2013. Među tih 900 naslova čak je pet naslova prevedeno s turskog jezika, a još dvostruko toliko ih bilježi broj posudbi između 700 i 950. Takvi rezultati dopuštaju nam zaključak da turska književnost danas pripada među čitanije nacionalne književnosti u Hrvatskoj. Iznosimo rezultate prema istraživanju podataka 27. siječnja 2014.

Usprkos sve većoj i “atraktivnijoj” ponudi turskih autora, rezultati nam pokazuju da je Orhan Pamuk

još uvijek najčitaniji turski autor među Hrvatima. Njegov posljednji prevedeni roman *Novi život* (s turskoga preveli Dražen Babić i Jana Bušić, Vuković & Runjić, 2012) stoti je po posuđivanosti, izraženo kvantitativno, bilježimo 2.087 posudbi u 2013. godini.

Veliku čitanost i nakon devet godina održava najpopularniji Pamukov roman među hrvatskim čitateljima *Zovem se Crvena* (preveli s turskog Ekrem Čaušević i Marta Andrić, Vuković & Runjić, 2004)! U 2013. godini posuđen je 1.472 puta.

Osim tih dvaju romana još četiri Pamukova romana imaju dobru čitanost: *Muzej nevinosti* (s turskoga preveli Ekrem Čaušević i Kerima Filan, Vuković & Runjić, 2009) – 930 posudbi; *Crna knjiga* (s turskoga preveli Ekrem Čaušević, Jana Bušić i Dražen Babić, Vuković & Runjić, 2010) – 926 posudbi; *Istanbul* (s turskoga preveo Ekrem Čaušević, Vuković & Runjić, 2006) – 875 posudbi; *Tiha kuća* (prevela Marta Andrić, Vuković & Runjić, 2008) – 857 posudbi.

Po popularnosti i broju prevedenih knjiga Pamuku se približava spisateljica Elif Şafak; njeni romani prevedeni su, međutim, s engleskog jezika. Najčitaniji je “roman o Rumiju” *Četrdeset pravila ljubavi* (prevela s engleskoga Mirna Čubranić, Hena com, 2011) s 1.251 brojem posudbi. Nešto manji broj posudbi imao je njezin stariji prijevod *Kopile Istanbula* (prevela s engleskoga Mirna Čubranić, Hena com, 2009), koji je 2011. godine doživio i drugo izdanje – broj posudbi: 1.138. Njezin posljednji prijevod (a prvi s turskog jezika!) *Palača buha* (prevela s turskoga Dunja Novosel, Hena com, 2013) također je bio tražen – broj posudbi: 976.

U 2013. godini veliku čitanost imaju još dva turska romana: *Njeno ime: Aylin* turske autorice Ayşe Kulin (s turskog preveo Enver Ibrahimkadić, Profil multimedita, 2011) – broj posudbi: 1.151; te roman Ayfer Tunç *Noć zelene čarobnice* (prevele s turskoga Jana Bušić i Maja Tutavac, Hena com, 2012) – broj posudbi: 1.122.

VIII. VRIJEDNOSNE PROSUDBE I PREPORUKE

Prijevodi turskih autora mogu se ocijeniti vrlo kvalitetnima i sigurno su pridonijeli izvrsnoj recepciji Pamuka u Hrvatskoj. Tu konstataciju potvrđuje i činjenica da su na Pulskome sajmu knjiga više puta bili nominirani za prevodilačku nagradu Kiklop (v. gore) te da je 2006. godine izdavač (Vuković & Runjić) nominirao Martu Andrić i njezin prijevod Pamukova romana *Snijeg* za godišnju nagradu Iso Velikanović u području prevođenja književnih djela, koju svake godine dodjeljuje Ministarstvo kulture.

Na kraju, nije nevažno napomenuti da su i tiskarska kvaliteta izdanih knjiga i dizajn naslovnica na visokoj razini.

Zanimanje za tursku književnost ne opada ni u prvoj polovini 2014. godine, unatoč snažnoj gospodarskoj krizi koja je uzdrmala izdavače i čitatelje. Iako

ovaj članak ne obuhvaća 2014. godinu, napominjemo da su se već pojavila tri nova prijevoda s turskog jezika. To su romani *Kratkotrajna odgoda* [autor Reha Çamuroğlu; s turskoga prevela Valentina Dodik. Zagreb : Naklada Ljevak, 2014], *Druga* [autorica Ece Vahapoğlu; s turskoga prevela Dunja Novosel. Zagreb: Hena com, 2014] i *Zvuk banana* [autorica Ece Temelkuran; s turskoga prevela Jana Bušić. Zagreb : Hena com, 2014]. Ako je vjerovati najavama izdavača, do kraja godine pojavit će se još nekoliko novih prijevoda iako smo nakon “Pamukovog desetljeća” ušli u “Sulejmanovo desetljeće”. Interes za vrhunsku Pamukovu literaturu zamijenio je još širi interes za povijesne intrige, ljubavne spletke i kriminalne radnje “s okusom Orijenta”. Veliki izazov za turkologe, prevoditelje i nakladnike krije se u pronalaženju pravog balansa između populizma i pružanja mogućnosti hrvatskoj publici da uspostavi dodir s bogatstvom turske suvremenosti i književne, odnosno kulturne baštine.

DODATAK

(1) BIBLIOGRAFIJA PRIJEVODA TURSKIH AUTORA NA HRVATSKI (1989-2013)

I. KNJIGE

1994.

Ljubav je šalica pileće juhe / Yüksel Söylemez; preveli s engleskog Luko Paljetak... et al., Zagreb, Bill commerce, 1994. Naslov izvornika: Love is a cup of chicken soup

1997.

Pogled s Bospora: izabrani politički eseji i govori / Süleyman Demirel; s turskog preveo Ekrem Čaušević, s engleskog Miroslav Kovačić. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, 1997. Naslov izvornika: Boğaz'dan Bakış

2001.

Bijeli zamak / Orhan Pamuk; preveo s engleskog Marinko Raos. Zagreb, Vuković & Runjić, 2001. Naslov izvornika: The white castle [Beyaz Kale]

2004.

Autobiografija Osman-aga Temišvarskog; uredio i s osmanskog preveo Ekrem Čaušević. Zagreb, Srednja Europa, 2004. Naslov izvornika: Autobiographie des Dolmetschers Osman Ağa aus Temeschwar (ed. R. Kreutel)

Zovem se Crvena / Orhan Pamuk; s turskoga preveli Ekrem Čaušević i Marta Andrić. Zagreb, Vuković & Runjić, 2004. Naslov izvornika: Benim Adım Kırmızı

2006.

Istanbul: grad, sjećanja / Orhan Pamuk; preveo Ekrem Čaušević. Zagreb, Vuković & Runjić, 2006. Naslov izvornika: İstanbul: Hatıralar ve şehir

Snijeg / Orhan Pamuk; s turskoga prevela Marta Andrić. Zagreb, Vuković & Runjić, 2006. Naslov izvornika: Kar

2007.

Glas ruže / Serdar Özkan; s engleskog prevela Vera Vujović. Zagreb, Hena com, 2007. Naslov izvornika: The Missing Rose [Kayıp Gül]

2008.

Tiha kuća / Orhan Pamuk; s turskoga prevela Marta Andrić. Zagreb, Vuković & Runjić, 2008. Naslov izvornika: Sessiz Ev

2009.

Muzej nevinosti / Orhan Pamuk; s turskoga preveli Ekrem Čaušević i Kerima Filan. Zagreb, Vuković & Runjić, 2009. Naslov izvornika: Masumiyet Müzesi

Kopile Istanbul / Elif Şafak; s engleskog prevela Mirna Čubranić. Zagreb, Hena com, 2009. Naslov izvornika: Bastard of Istanbul [Baba ve Piç]

2010.

Crna knjiga / Orhan Pamuk; s turskoga preveli Ekrem Čaušević, Jana Bušić i Dražen Babić. Zagreb, Vuković & Runjić, 2010. Naslov izvornika: Kara Kitap

2011.

Njeno ime: Aylin / Ayşe Kulin; s turskog preveo Enver Ibrahimkadić. Zagreb, Profil multimedija, 2011. Naslov izvornika: Aylin

Kad se život ispuni svjetlošću / Serdar Özkan; prevela s engleskoga Ira Martinović. Zagreb, Hena com, 2011. Naslov izvornika: When life lights up

Četrdeset pravila ljubavi / Elif Şafak; prevela s engleskoga Mirna Čubranić. Zagreb, Hena com, 2011. Naslov izvornika: The forty rules of love

Institut za namještanje satova / Ahmet Hamdi Tanpınar; preveo s turskoga Enver Ibrahimkadić. Zatrešić, Fraktura, 2011. Naslov izvornika: Saatleri Ayarlama Enstitüsü

2012.

Novi život / Orhan Pamuk; s turskoga preveli Dražen Babić & Jana Bušić. Zagreb, Vuković & Runjić, 2012. Naslov izvornika: Yeni Hayat

Madona u krznenom kaputu / Sabahattin Ali; prevela s turskoga Dunja Novosel. Zagreb, Hena com, 2012. Naslov izvornika: Kürk Mantolu Madonna

Pet gradova / Ahmed Hamdi Tanpınar; prijevod Ekrem Čaušević... et al. Zagreb, Izdanja Antibarbarus; Pula : Sa(n)jam knjige u Istri, 2012. Naslov izvornika: Beş Şehir

Noć zelene čarobnice / Ayfer Tunç; prevele s turskoga Jana Bušić, Maja Tutavac. Zagreb, Hena com, 2012. Naslov izvornika: Yeşil Peri Gecesi

2013.

Bludno smeđa / Hande Altaylı; prevela s turskoga Marijana Bavčević. Zagreb, Hena com, 2013. Naslov izvornika: Kahperengi

Izgubljena riječ / Oya Baydar; prevela s engleskog Vesna Valenčić. Rijeka, Leo commerce, 2013. Naslov izvornika: Kayıp Söz

Robinja / Gül İrepoğlu; prevela s turskoga Ira Galić. Zagreb, Hena com, 2013. Naslov izvornika: Cariye

Naivni i sentimentalni romanopisac / Orhan Pamuk; prevela s engleskog Maja Tančik. Zagreb, Vuković & Runjić, 2013. Naslov izvornika: The naive and sentimental novelist

Nabujak / Aslı E. Perker; prevela s engleskog Aleksandra Filipović. Rijeka, Leo commerce, 2013. Naslov izvornika: Soufflé

Palača buha / Elif Shafak; prevela s turskoga Dunja Novosel. Zagreb, Hena com, 2013. Naslov izvornika: Bit Palas

Planina boli / Ece Temelkuran; preveo s turskoga Anđelko Vlašić. Zagreb, Naklada Ljevak, 2013. Naslov izvornika: Ağrı'nın Derinliği

Magla i noć / Ahmet Ümit; s turskog prevela Nikolina Rajković. Zagreb, Naklada Ljevak, 2013. Naslov izvornika: Sis ve Gece

Memento za Istanbul / Ahmet Ümit; prevela s turskoga Maja Tutavac. Zagreb, Hena com, 2013. Naslov izvornika: İstanbul Hatırası

II. ČASOPISI

1994.

Kurdski autor iz Turske

Narod prognanika / Mehmed Uzun; s francuskog prevela Ana Prpić. Zagreb: *Lettre internationale*: European quarterly 4-13/14 (1994), pp. 75-77

1995.

Kako zapakirati islam: kulturalna politika u krajoliku komercijalne televizije / Ayşe Öncü; s engleskog preveo Goran Vujasinović. Zagreb: *Medijska istraživanja*: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije 1/2 (1995), pp. 261-278

1996.

Turski autor iz Makedonije

Ljubav, ipak ljubav! / Suat Engüllü; s engleskog preveli Suat Engüllü i Andrina Luić. Zagreb: *Književna smotra* 28 (1996), 101/102(3/4); pp. 65-68

2003.

Turski kulturospokop

Zagreb: *Kolo*: Časopis Matice hrvatske 13/1 (2003) *Sve što nismo uspjeli europeizirati* / Mümtaz'er Türküne; s turskoga prevela Barbara Kerovec; pp. 363-371

"Istok – Zapad": klasifikacija bez suštine / Alev Alatlı; s turskoga prevela Barbara Kerovec; pp. 372-375 ["East – West"]

Kinematografija između istoka i zapada / Sadık Yalsızuçanlar; s turskoga prevela Manja Ranosović; pp. 376-381

Turska (ne)mogućnost modernizacije: turska postmodernizacija / Mehmet Ali Kılıçbay; s turskoga prevela Barbara Kerovec; pp. 382-385

Između stega politike i formalizma: turska književnost na granicama opasnosti od gubitka svojega povijesnog i društvenog pokretača / Kurtuluş Kayalı; s turskoga prevela Azra Abadžić Navaey; pp. 386-399

Razgovor s Orhanom Pamukom: "Pisanje romana nosi užitak promatranja događaja pomalo odozgor, poput uživanja u pogledu s balkona" / Fatma Oran; s turskoga prevela Marta Andrić; pp. 400-409

Svari koje bi se trebale znati / Semra Topal; s turskoga prevela Barbara Kerovec; pp. 412-422

Sjećanje ostaje / Tarik Dursun K.; s turskoga prevela Azra Abadžić-Navaey; pp. 423-429

Vjetar je kazivao ljubav / Atilla Birkiye; s turskoga prevela Marta Andrić; pp. 430-432

Rijeka / Füzün; s turskoga prevela Ira Galić; pp. 433-441

A u vašoj zemlji nema magaraca? / Aziz Nesin; s turskoga prevela Marta Andrić; pp. 442-452

Zovem se Crvena: (odlomci iz romana) / Orhan Pamuk; s turskoga preveli Ekrem Čaušević i Marta Andrić; pp. 453-461

Na graničnom prijelazu nema incidenata / Kemal Kurt; s turskoga prevela Manja Ranosović; pp. 462-470

2006.

Kovčeg mojega oca: govor povodom dodjele Nobelove nagrade 7. prosinca 2006. / Orhan Pamuk; [s turskoga prevela Barbara Kerovec]; *Europski glasnik* 11 (2006), pp. [7]-18. Naslov izvornika: Babamın Bavulu

(2) BIBLIOGRAFIJA PRIJEVODA HRVATSKIH AUTORA NA TURSKI JEZIK (1989-2013)

1998.

Bu Dehşet Anında – Çağdaş Hırvat Savaş Şiiri Antolojisi / (hazırlayanlar: İvo Sanader ve Ante Stamać); s hrvatskoga preveo Suat Engüllü; İstanbul, Era Yayıncılık Ltd. Şti; 1998. Naslov izvornika: U ovom strašnom času – Antologija suvremene hrvatske ratne lirike

1999.

Akdenizin Kitabı / Predrag Matvejević; s talijanskog preveo Tolga Esmer; İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999. Naslov izvornika: Mediteranski brevijar

2001.

Sarajevo Marlboro / Miljenko Jergović; s engleskog prevela Beliz Coşar. İstanbul, İletişim Yayınevi, 2001. Naslov izvornika: Sarajevski Marlboro

2003.

Öteki Venedik / Predrag Matvejević; s francuskog prevela Birsal Uzman. İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. Naslov izvornika: *Druga Venecija*

Clara / M. Gavran; s engleskog preveo Emin Sınır. İstanbul, Dharma Yayınları / Yeni Çağ Dizisi, 2003. Naslov izvornika: Klara

2013.

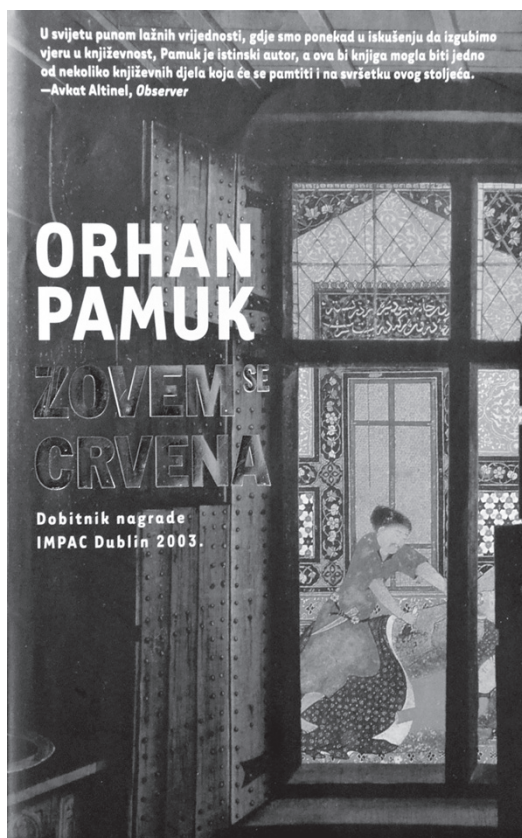
Ekmeğimiz / Predrag Matvejević; prevela s talijanskog: Meryem Mine Çilingiroğlu. İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013. Naslov izvornika: Kruh naš

SUMMARY

TURKISH LITERATURE IN CROATIAN TRANSLATIONS (1990-2013)

This article is a considerably longer and extended version of the piece entitled “Translations from Turkish in Croatia, 1990-2010”, which was published by Next Page Foundation on the Web in November 2010 as a result of research undertaken as part of a major project, “Translating in the Mediterranean”. The interest of Croatian citizens for Turkey began in the early 1990s after Croatia declared its independence from the former SFRY. Due to the inauguration of excellent political, economic and cultural relations between the Republic of Turkey and the Republic of Croatia, the idea of the founding of Turkish Studies at the University of Zagreb was soon carried into effect. A few years after the establishing of the Chair of Turkish Studies, the Turkish writer Orhan Pamuk becomes one of the best known names of contemporary global literature. Pamuk’s popularity in Croatia is evident from the fact that he was a guest writer at the Pula book fair, Sa(n)jam knjige, as early as 2004, two years before he was awarded the Nobel Prize for

Literature. Pamuk’s popularity, followed by the popularity of other Turkish writers, came as a result of excellent translations from the Turkish language done by the lecturers in the Chair of Turkish Studies and the students under their mentorship, joined later on by the graduated Turkish Studies experts dedicated to translation. Thanks to Pamuk, whose work stirred a huge interest in Croatian readers for contemporary Turkish literature, and thanks to superb translators, Turkish literature has been one of the most frequently read foreign literatures in Croatia. Although the interest has spread to other areas of culture, primarily under the influence of television and Turkish soap-operas, a relatively large number of literary works translated from Turkish, the new translations printed in the first half of 2013, and many titles announced for 2014 apparently testify to the popularity of Turkish literature among Croatian readers even fifteen years after its “discovery”.

Naslovnica hrvatskog prijevoda romana *Zovem se Crvena* Orhana Pamuka

Turcizmi u književnim prijevodima s turskoga jezika

1. UVOD

Kao i drugi jezici na Balkanu koji su se duže vrijeme govorili u granicama Osmanskog Carstva, i hrvatski nosi tragove turskog jezika, i to uglavnom na leksičkoj razini. Leksemi se turskog podrijetla, s obzirom na mjesto u hrvatskom jeziku, dijele u tri skupine: u prvoj su oni koji nemaju hrvatskih sinonima ili prijevodnih ekvivalenata, kao što su to primjerice *boja*, *čarapa*, *čekić*, *kutija*, *šećer*. U drugoj su skupini oni koji se vežu uz pojmove sakralne i svjetovne orijentalne civilizacijske sfere i također nemaju sinonime u hrvatskom jeziku, a to su npr. *bajram*, *džamija* i *imam*, ili *baklava*, *fes*, *čakšire* i dr. Treća je skupina najbrojnija, a u njoj su turcizmi koji u hrvatskom imaju svoje sinonimne parnjake, stilski neutralne domaće lekseme koji se koriste češće od turcizama (npr. *barjak* – *zastava*). Velikom dijelu govornika ti su turcizmi, odnosno njihova značenja, poznati (prema: Brozović 2000)¹.

Usprkos brojnosti turcizama u hrvatskom jeziku, dobro je znano da je utjecaj turskoga na hrvatski jezik u doba Osmanskoga Carstva bio manji negoli primjerice na susjedni bosanski i srpski s obzirom na to da su se hrvatska područja u manjem geografskom opsegu i kraćem vremenskom rasponu negoli područja Srbije i Bosne i Hercegovine zadržala u granicama Osmanskog Carstva². Takve su okolnosti rezultirale manjim brojem turcizama u hrvatskom negoli u bosanskom i srpskom jeziku, pa onda i time da su se turcizmi u hrvatskome manje istraživali, uglavnom samo u okviru analize nekog dijalekta ili pak jezika određenog pisca. No od devedesetih godina prošloga stoljeća, zbog političkih previranja povezanih s raspadom Jugoslavije, u okviru hrvatskih jezikoslovnih promišljanja pojavljuje se nova tema koja se u drugim dvama jezicima nije pojavila. Riječ je o propitivanju položaja, odnosno opravdanosti opstanka turcizama u hrvatskom jeziku, što se nametnulo kao neizbježno u raspravama oko purifikacije hrvatskog jezika nakon proglašenja hrvatske neovisnosti i zbog jačanja nacionalističkih stremljenja. Premda su sve do devedesetih

godina prošloga stoljeća turcizmi u hrvatskom postojali i u standardnom i u književnom jeziku te, posebno brojni, u dijalektima štokavskog narječja³, od devedesetih godina prošlog stoljeća zadobili su status proskribiranih riječi i njihovo je odbacivanje, gledano s vremenskim odmakom koji danas imamo, provedeno vrlo uspješno.

Odbacivanje turcizama posebno je temeljito provedeno u standardnom jeziku, ali su i dijalekti pod utjecajem standarda uz neka druga obilježja gubili i turcizme. I u književnom su jeziku od devedesetih godina turcizmi bili zamjetnije prisutni samo kod pisaca podrijetlom iz Bosne i Hercegovine, a počeli su se proskribirati i u književnim prijevodima u smislu da su ih lektori bili skloni zamjenjivati "hrvatskijim" ekvivalentima, naročito ako bi pripadali trećoj skupini (iz klasifikacije navedene na početku uvoda prema Brozović 2000) u koju se ubrajaju oni koji imaju svoje hrvatske sinonimne parnjake. Međutim, uzme li se u obzir činjenica da je u jeziku vrlo malo apsolutnih sinonima, postavlja se pitanje ne gubi li se takvim lektorskim postupkom dio informacije ili konotacije koju je prevoditelj odabranim turcizmom želio prenijeti? Važnost ovoga pitanja dolazi do izražaja naročito kad je riječ o prijevodima turske književnosti. Naime, s obzirom na to da su značenjske strukture leksemâ odraz enciklopedijskih podataka ili podataka koji proizlaze iz znanja o svijetu koji nas okružuje⁴, određeni turski leksem, pa onda i turcizam, u svojoj značenjskoj strukturi može nositi podatke koji se vežu uz društveni, kulturni, religijski ili svjetonazorski život jezične zajednice u kojoj se rabi. Stoga se logično nameće pitanje u kojoj se mjeri ti podaci prenose ako se turski leksem na hrvatski jezik preveđe odgovarajućim turcizmom, a u kojoj mjeri ako se umjesto turcizma upotrijebi njegov hrvatski sinonim te jesu li turcizmi uopće uvijek zamjenjivi hrvatskim "ekvivalentima". Pitanje je, naravno, u kojoj se mjeri značenjska struktura turskog leksema uopće preklapa sa značenjskom strukturom njemu odgovarajućega turcizma. Naime, turski su leksemi nakon infiltriranja u jezik primatelj

¹ Za detaljniju podjelu turcizama v. u Pranjeković (1997b:164).

² O raspodjeli turcizama u hrvatskim dijalektima v. u Vranić-Zubčić (2013).

³ V. npr. Andrić (2003).

⁴ Enciklopedijska narav značenja jedna je od temeljnih postavki kognitivne lingvistike (detaljnije v. u Lakoff 1987; Žic Fuchs 1991; Raffaelli 2004).

nastavili u njemu živjeti kao turcizmi, a neki su od njih kroz različite upotrebe poprimili i neke druge konotacije, odnosno proširili ili suzili svoju značenjsku strukturu. Takve su se značenjske promjene događale neovisno o procesima koji su se nakon povlačenja Osmanskog Carstva s naših područja zbivali s izvornim turskim leksemom koji je nastavio živjeti u jezičnoj zajednici kojoj pripada. No neosporivo je da su turcizmi zadržali i značenjska obilježja koja dijele s izvornim turskim leksemom.

Na sva ćemo navedena pitanja nastojati odgovoriti u ovome radu analizom upotreba turcizama u prijevodu romanâ turskog autora Orhana Pamuka koji su se u Hrvatskoj počeli objavljivati početkom ovoga stoljeća. Razlog zbog kojega smo odabrali tog autora jest taj što su njegovi romani bili prvi prijevodi turske književnosti nakon provedenoga procesa purifikacije, ali su unatoč tome u njima turcizmi vrlo brojni. Uz to, kako ih je prevedeno sveukupno sedam (v. dalje), čine korpus pogodan za analizu. U kojim su slučajevima prevoditelji koristili turcizme, kakve su im mogućnosti ti turcizmi pružili te jesu li uopće bili potrebni, nastojat ćemo pokazati u analizi. No prije analize, u sljedećem bismo poglavlju željeli pojasniti razloge negativnog odnosa prema turcizmima devedesetih godina prošlog stoljeća kao i iznijeti stavove i razloge onih koji su bili protiv izbacivanja turcizama po svaku cijenu. Zatim ćemo se osvrnuti i na definiciju i temeljna pitanja vezana uz sinonimiju, što smatramo važnim za temu ovoga rada jer ona u osnovi i počiva na odnosu, odnosno kompetitivnosti između turcizama i njihovih hrvatskih sinonima.

2. ODNOS PREMA TURCIZMIMA U DEVEDESETIM GODINAMA 20. STOLJEĆA

Razloge negativnog odnosa prema turcizmima u procesu purifikacije moglo bi se tražiti u odnosima Hrvata i Turaka ili Hrvata i Bošnjaka. Što se Turaka tiče, u Hrvatskoj se na odnos Hrvata i Turaka – unatoč najnovijim tendencijama⁵ – još uvijek gleda pod utjecajem događaja iz povijesti. Kad se, primjerice, pogleda u udžbenike povijesti i književna djela, vidi se da se uz Osmanlije najčešće vežu samo negativne predodžbe: osnovno obilježje Osmanlija jest to da su na hrvatsko tlo stigli kao okupatori i “dušmani”.⁶ Unatoč tome, u izvorima koji su u procesu purifikacije zastupali negativan stav prema turcizmima, taj se stav ne povezuje s povijesnim neprijateljstvom prema turskom narodu. Kad je pak riječ o odnosu hrvatskog i bosanskog (bošnjačkog) jezika, treba imati na umu

da je devedesetih godina prošloga stoljeća, dok je hrvatski jezik prolazio purifikaciju, jezik Bošnjaka svoju posebnost gradio naglašavanjem velikog broja turcizama⁷. Unatoč tome, za taj se jezik nije smatralo da bi mogao ugroziti status hrvatskog jezika. Utjecaj je srpskog jezika pak još od 19. stoljeća smatran prijetnjom hrvatskom jeziku, što je bilo i tema mnogobrojnih jezikoslovnih rasprava. Zbog animoziteta prema “svemu što je srpsko” zbog ratnih i poratnih zbivanja te zbog toga što su turcizmi u srpskome češći negoli u hrvatskome, na te se posuđenice počelo gledati ne kao na posuđenice iz turskog, nego iz srpskog jezika i, u skladu s time, kao na riječi kojih se hrvatski treba osloboditi. U izvorima vezanim uz ovu temu jasno se vidi da se negativan stav prema turcizmima, dakle, razvio na liniji odnosa hrvatskog i srpskog jezika, tj. odnosa dvaju pripadajućih naroda.

Jezikoslovci koji su devedesetih godina prošloga stoljeća raspravljali o toj temi svrstali su se u dva tabora: one koji su bili protiv svega što je dolazilo s Istoka, i one koji su podržavali prirodan razvoj jezika. Rasprave se nisu vodile samo u stručnim časopisima, nego i u dnevnim novinama. Ivo Pranjković je, braneći turcizme, te rasprave sažeo na sljedeći način: turcizmi se “... uglavnom smatraju, danas u puno većoj mjeri nego jučer, nečim posve nepoželjnim, nečim balkanskim u najgorem smislu toga pojma, ili nečim izrazito srpskim. Misli se valjda da ćemo se na taj način osloboditi Balkana i integrirati, kako se to popularno veli, ‘u ozračje zapadnoeuropske uljudbe’. (...) Hrvatska je kultura izrazito polikomponentna, i nasilno uklanjanje bilo koje od sastavnica te kulture, uključujući tu i orijentalnu, nije samo laganje samome sebi, nego i barbarski čin...” (Pranjković 1997a:18-19).

Takvi glasovi koji su se protivili purifikaciji “po svaku cijenu” bili su ipak prilično usamljeni i nisu bili dovoljni da promijene opću atmosferu toga vremena. Mnogi su s dobrodošlicom pozdravili “Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika” Vladimira Brodnjaka. U tom rječniku s oko 30 tisuća natuknica srpske su riječi prevedene na hrvatski. No, među tim srpskim riječima bio je i vrlo velik broj turcizama⁸. Ivo Pranjković je 1992. objavio kritiku toga rječnika s jednostavnim i jasnim naslovom: “Turski nije srpski”. U tom je tekstu Pranjković pokazao da je Brodnjak poštedito samo turcizme koji su u hrvatskom posve nezamjenjivi, a sve ostale ubrojio pod srpski. Te ostale može se razvrstati u četiri skupine: nazive vezane za specifičnosti islamske religijske, kulturne, etnografske, kulinarne i slične tradicije (npr. *abdest*, *balija*, *beg* i dr.), turcizme koji su u hrvatskom standardnom jeziku zabilježeni kao regionalni i za koje uglavnom postoje zamjene, ali su u hrvatskim (po-

⁵ Najnovije, pozitivne tendencije prema Turskoj i Turcima u Hrvatskoj potaknute su prodorom popularnih turskih televizijskih serija koje su pobudile interes prema Turskoj, njezinoj kulturi i povijesti te promijenile određene, ranije ukorijenjene negativne predodžbe o Turskoj i Turcima (v. sljedeću bilješku).

⁶ V. Abadžić Navaey (2011).

⁷ V. npr. Tošović (2009).

⁸ Odnos prema turcizmima u Rječniku bio je krajnje rigorozan, premda je Brodnjak u uvodu najavio “liberalniji” pristup turcizmima (v. Brodnjak 1991:XII).

sebnostokavskim) krajevima uobičajeni i prošireni (npr. *baksuz*, *čardak*, *česma* i dr.), turcizme koji se mogu označiti kao izraziti regionalizmi, ali se upotrebljavaju na cijelom štokavskom području, a u Bosni su, i među hrvatskim življem, uglavnom posve neutralni (npr. *čaršija*, *ćuprija*, *komšija* i dr.), te turcizme koje se može smatrati egzotizmima ili historizmima (npr. *ardal*, *azab*, *bair* i dr.). (Pranjkoć 1997b:161-164)

Konačno, rasprave i odnos prema turcizmima zaključila je pojava "Hrvatskoga jezičnog savjetnika" 1999. godine. Uvodna napomena u kojoj se spominju turcizmi samo je podvlačenje preskriptorne crte pod već proveden postupak čišćenja hrvatskoga od turcizama:

"Turcizme smo u savjetniku sveli na najmanju moguću mjeru, a i ono malo koliko ih donosimo označujemo uglavnom kvalifikatorom *pokr.* ("pokrajinski"). (Drugo su turcizmi koji su postali hrvatskim usvojenicama.) Budući da su turcizmi činjenicama jezika bosanskohercegovačkih Hrvata, ne bismo željeli da se to shvati naopako: kao isključivanje tih Hrvata iz hrvatskog jezika. Takav postupak u skladu s našom početnom razlukom (hrvatski književni jezik / hrvatski standardni jezik) znači samo to da turcizmi nisu činjenicom hrvatskoga neutralnog, općestandardnog jezika (kao što činjenicom hrvatskoga standardnog jezika nisu ni mnogi anglizmi, germanizmi itd.), ali jesu činjenicom hrvatskog jezika kao sustava te razgovornog i književno-umjetničkog stila hrvatskoga standardnog jezika. Drugo je pitanje kojim i kakvim jezikom govore bosanskohercegovački Hrvati. Koga zanima što znači i kako se piše koji turcizam, može se poslužiti rječnikom turcizama ili rječnikom stranih riječi. To što su mnogi hrvatski pisci podrijetlom iz Bosne i Hercegovine upotrebljavali (ili još upotrebljavaju) turcizme, hrvatskoga se standardnog jezika načelno ne tiče." (*Hrvatski jezični savjetnik* 1999:13).

Razlog čišćenja turcizama u procesu purifikacije nije naravno bilo to što su riječi koje je trebalo odbaciti odjednom postale nerazumljive, nego to što ih se iz ideoloških razloga počelo smatrati i doživljavati kao tuđe. Drugim riječima, cilj tadašnjih jezičnih promjena nije bio *unaprijediti komunikaciju*, nego promijeniti status jezika. Kad se pogleda što se događalo s turcizmima, vidi se da purifikacija nije značajnije zahvatila ranije, na početku ovoga rada spomenute (prema Brozović 2000) prve dvije skupine turcizama, ali je treću, koja je bila i najbrojnija, radikalno reducirala. Kao što smo već napomenuli, iako su turcizmi iz te treće skupine doživljavani kao strane riječi, velik dio govornika hrvatskog jezika znao je njihovo značenje. Unatoč tome, nakon devedesetih godina tim riječima više nije bilo mjesta u hrvatskom jeziku.

U novo tisućljeće hrvatski je jezik ušao siguran da više nema potrebe da strahuje pred vjetrovima s Istoka. Danas smo u situaciji da, ako želimo razumjeti jezik, posebno jezik književnosti, moramo iznova učiti turcizme. Jer, ako te riječi ne poznajemo, ne možemo u potpunosti razumjeti ne samo književnost koja je

nastajala na području Bosne i Hercegovine, nego i mnoga djela hrvatske književnosti, pa tako i hrvatske prijevode stranih pisaca. Na taj način dolazimo do teme turcizama u jeziku književnosti, odnosno u jeziku književnih prijevoda. Mi ćemo se u ovome radu ograničiti samo na književne prijevode s turskoga jezika.

Prvi prijevodi s turskog jezika pojavljuju se početkom novog tisućljeća, kad je razdoblje "razsrljivanja"⁹ hrvatskog jezika već uglavnom prošlo. Bili su to mahom prijevodi romanâ Orhana Pamuka. Već smo u uvodnom poglavlju spomenuli da se prevoditelji Pamukovih romana nisu ustručavali uvoditi turcizme u hrvatske prijevode. No, taj su svoj postupak, odnosno upotrebu svake "proskribirane" riječi morali moći opravdati pred lektorima kako bi je mogli zadržati u prijevodu. Naime, uvođenje turcizama u prijevode, posebno onih koji nisu kulturološki, gotovo "tehnički" termini, značilo je možda više i ne toliko koketiranje sa srpskim jezikom, koliko na neki način posuđivanje iz nekadašnjeg, hrvatskog ili srpskog jezika, jezika jugoslavenskog razdoblja. Unatoč tome, prevoditelji, koji su istovremeno bili i turkolozi, uglavnom su se odlučivali na korištenje turcizama umjesto hrvatskih sinonima jer su bili svjesni da bi upotrebom hrvatskih sinonima prijevod mogli lišiti značenja, odnosno konotacije koje turcizmi unose, a hrvatski sinonimi ne unose, te time ugroziti njegovu vjerodostojnost i kvalitetu. S obzirom na to da su iz hrvatskog jezika turcizmi istisnuti nasilno, tj. iz ideoloških razloga, a ne prirodnim jezičnim procesima kakvim se, primjerice, može smatrati konkurentnost značenjski istovjetnih leksema, smatramo da je postupku zamjene turcizama hrvatskim sinonimima u književnosti potrebno posvetiti posebnu pozornost. Kako bismo omogućili bolje razumijevanje analitičkog dijela ovoga rada koji se bavi upotrebom turcizama u prijevodima Pamukovih romana te naravi sinonimičnosti između njih i njihovih hrvatskih "ekvivalenata", prije same analize smatramo potrebnim kratko poglavlje posvetiti pitanju sinonimije.

3. PITANJE SINONIMIJE

Sinonimija se u lingvistici obično definira kao odnos dvaju ili više leksema koji imaju isto ili blisko (slično) značenje. Prema tome imaju li isto ili pak blisko (slično) značenje, sinonimi se često klasificiraju u dvije velike skupine: (1) istoznačnice, tj. prave, potpune ili apsolutne sinonime, i (2) bliskoznačnice, tj. neprave, djelomične ili relativne sinonime.¹⁰ Da bi dva leksema mogla biti apsolutni sinonimi, oni moraju biti zamjenjivi u svim kontekstima i moraju se podudarati ne samo u svojim denotacijama, već i u konota-

⁹ Termin pripada Marijanu Krmpotiću (2001:14).

¹⁰ Detaljnije vidi u npr. Simeon (1969:378-381), Petrović (2005:122-124), Babić (1990:260).

tivnim ili afektivnim značenjima.¹¹ Drugim riječima, temeljnim se značajkama istoznačnosti smatraju podudaranje denotativnoga i konotativnoga značenja te identična priopćajna, komunikacijska i uporabna vrijednost (Petrović 2005:15). Primjerice, leksemi *otac* i *tata* jesu sinonimi, no iako se mogu odnositi na istu pojavnost u izvanjezičnoj stvarnosti, ne moraju nužno biti zamjenjivi u svim kontekstima. Tako možemo reći *Ataturk, otac suvremene Republike Turske*, ali ne i **Ataturk, tata suvremene Republike Turske*. Razlog njihovoj međusobnoj nezamjenjivosti u tom kontekstu je u njihovim različitim značenjskim strukturama: leksem *otac* proširio je svoje značenje na značenje “začetnika”, “osnivača”, “utemeljitelja”, dok leksem *tata* nije. Osim toga, ta se dva leksema, kad i odgovaraju istoj izvanjezičnoj pojavnosti (denotatu), razlikuju u konotaciji emocionalnog odnosa uključenoj u leksemu *tata*, ali ne i u leksemu *otac*, koji je u tom smislu konotativno neutralniji.

Zbog toga što apsolutni sinonimi moraju moći biti zamjenjivi u svim kontekstima i podudarati se i u denotativnom i u konotativnom (afektivnom) značenju, često se ističe da ih je u jeziku vrlo malo te da su oni zapravo rezultat bilingvizma, odnosno da se najčešće susreću u slučajevima u kojima je jedan leksem domaća riječ, a drugi stranoga podrijetla.¹² U takvom su odnosu, primjerice, leksemi *ljekarna* i *apoteka*, *računalo* i *kompjutor*, *glazba* i *muzika*¹³ koji, za razliku od sinonimskog para *otac – tata*, nemaju emocionalnih konotacija, a nisu ni polisumni jer se ne odnose na različite izvanjezične pojavnosti. Ipak, i među njima postoje određene razlike. Naime, svaki prosječni govornik neke jezične zajednice posjeduje jezičnu kompetenciju koja mu omogućuje da pod utjecajem raznih izvanjezičnih faktora procijeni veću ili manju prikladnost upotrebe jednog od dvaju ili više sinonima u nekoj komunikacijskoj situaciji. Ti izvanjezični faktori mogu biti vrsta komunikacije (npr. formalna ili neformalna, administrativna ili književna, itd.) ili pak profil sugovornika (po obrazovanju, hijerarhiji, dobi, spolu, pripadnosti određenoj društvenoj skupini, itd.). Tako će se primjerice domaći parnjaci u navedenim sinonimnim parovima više koristiti u službenoj komunikaciji, dok će strane riječi (kao što su npr. *muzika* ili *apoteka*) biti češće upotrebljavane u neformalnoj.

U riječi stranoga podrijetla ubrajaju se i neki dijalektalizmi, odnosno regionalizmi. Razliku između njih i njihovih hrvatskih sinonima dobro pojašnjava Raffaelli na primjeru leksema *ffaka* i *umor*:¹⁴ “U razgovoru s nekim Dalmatincem reći ćemo da *nas je ulovila ffaka* jer kad bismo rekli da *nas je ulovio umor*

ne bismo leksikalizirali sva obilježja sadržana u leksemu¹⁵ *ffaka* pa on ne bi možda ‘u cijelosti’ razumio stanje u kojemu se nalazi naš duh i tijelo. Kada smo *ffakasti*, nismo samo (fizički) umorni, već smo bezvoljni, nezainteresirani, što su obilježja koja nisu obuhvaćena nijednim leksemom standardnoga hrvatskoga jezika. Stoga se *ffaka* i *umor* preklapaju samo dijelom svojih značenja, no svjesni smo njihovih značenjskih razlika (...)”. U istom smislu o razlikama među leksemima u sinonimnim parovima ili nizovima raspravljaju i Težak i Babić govoreći o različitim *uporabnim vrijednostima* sinonimičnih riječi: “(...) one u jezičnoj praksi zapravo nemaju jednaku uporabnu vrijednost. Upotrijebimo li riječ *at*, naš izraz će zazvučati ili svečano, ili poetski, ili ironično, zavisno od konteksta ili situacije imat će stanovitu osjećajnu boju, koju riječ *konj* nema, jer je svakodnevna, obična riječ i zbog toga osjećajno neutralna, bezbojna. (...) istoznačnice ili bliskoznačnice se ipak ne mogu jednostavno zamjenjivati ili naizmjenice upotrebljavati sad jedna sad druga, a da pri tome značenje ostane sasvim isto. Među njima je uvijek neka razlika: ili se razlikuju po nijansi značenja, ili po teritoriju gdje se upotrebljavaju (...), ili po prijašnjem vremenu u kojemu su bili uobičajeni (arhaizmi), ili po nekim drugim obilježjima koja im daju veću ili manju osjećajnu obojenost.” (Težak i Babić 1992:29). Drugim riječima, iako dvije ili više riječi mogu imati isti denotat, tj. odnositi se na istu izvanjezičnu pojavnost, upotrebom svake od njih u različitom će se stupnju prominentnosti aktivirati različiti enciklopedijski podaci ili pozadinska znanja o pojavnosti koju te riječi označuju.

Govornici dakle odabirom jednog od dvaju ili više sinonima imaju mogućnost da istaknu ili potisnu određeni aspekt denotacije ili pak unesu neku dodatnu informaciju ili konotaciju. Jezik pruža izbor izražajnih mogućnosti, a koju ćemo od brojnih mogućnosti upotrijebiti ovisi o komunikacijskoj situaciji i o našem cilju da postignemo željeni komunikacijski učinak oslanjajući se na svoju jezičnu kompetenciju, odnosno znanje i svijest o izražajnim vrijednostima i značenjskim nijansama svakoga od leksema koje jezik nudi. Stoga se sinonimija nesumnjivo treba promatrati i kao stilsko bogatstvo jezika.¹⁶

U svjetlu spoznaja i promišljanja iznesenih u ovome poglavlju razmatrat ćemo i upotrebe turcizama u prijevodima romanâ Orhana Pamuka. Pitanje na koje ćemo posebno obratiti pozornost jest pitanje mogućnosti zamjene turcizama domaćim, hrvatskim leksemima koji se mogu smatrati njihovim sinonimima, čime ćemo istodobno nastojati uputiti na njihov značenjski odnos.¹⁷ Pritom je vrlo važno imati na umu i

¹¹ V. Ullmann (1959:180-183) i Lyons (1977:342-343).

¹² Usp. Simeon (1969:379).

¹³ Primjeri su preuzeti iz: Raffaelli, Ida: *O značenju. Uvod u semantiku*. Zagreb: Matica hrvatska (u tisku).

¹⁴ Raffaelli, isto.

¹⁵ Istaknula Raffaelli.

¹⁶ Petrović (2005:14-15) navodi da je prema mišljenju nekih proučavatelja funkcionalnih stilova sinonimija središnji problem stilistike te da su bez sinonima, koji predstavljaju nositelje raznovrsnosti, funkcionalni stilovi nezamislivi.

¹⁷ O tome v. i Pranjić (1985, 1998).

sve činjenice navedene u prethodnim poglavljima koje se odnose na okolnosti pod kojima su turcizmi ušli u hrvatski jezik, odakle su došli, kako, zašto i gdje su se koji od njih zadržali, te kada su i zašto iz hrvatskog jezika “protjerani”. Naime, sve te okolnosti predstavljaju naše pozadinsko znanje ili enciklopedijske podatke koji čine sastavni dio ne samo denotativnih, već čak i ponajviše konotativnih značenja turcizama. Primjerice, njihovo podrijetlo iz nama kulturološki i svjetonazorski “dalekog” naroda, koji je svojedobno bio i narod osvajač, može im unijeti i negativne konotacije i značenjsku obilježnost s obzirom na civilizacijske specifičnosti. Negativne konotacije turcizmima može pridati i to da su oni u periodu purifikacije proskribirani te obilježeni kao srbizmi, a značenjske nijanse arhaičnosti to što su se koristili u nekim prošlim vremenima. S druge strane, njihova regionalna upotreba daje im obilježja neformalnosti, prisnosti i “domaćeg ugođaja” kakva ne nose njima značenjski bliski i konotativno neutralniji leksemi iz standardnoga jezika. Također, činjenica da su se turcizmi zbog već ranije navedenih okolnosti u većoj mjeri proširili i usvojili na području Bosne i Hercegovine, konotacije koje oni nose za govornike hrvatskog jezika mogu se povezivati i uz predodžbe koje ti govornici imaju o Bosni i Hercegovini i njezinim žiteljima.

4. ANALIZA UPOTREBA TURCIZAMA U PRIJEVODIMA ORHANA PAMUKA

Za analizu ovoga rada odabrano je sedam romana Orhana Pamuka: *Zovem se Crvena* (dalje ZSC) u prijevodu Ekrema Čauševića i Marte Andrić, *Snijeg* (dalje SNI) u prijevodu Marte Andrić, *Tiha kuća* (dalje TK) u prijevodu Marte Andrić, *Istanbul – grad, sjećanja* (dalje IST) u prijevodu Ekrema Čauševića, *Crna knjiga* (dalje CK) u prijevodu Ekrema Čauševića, Jane Bušić i Dražena Babića, i *Muzej nevinosti* (dalje MN) u prijevodu Ekrema Čauševića i Kerime Filan. Sve su romane preveli turkolozi izravno s turskoga jezika. Od svih Pamukovih romana prevedenih u Hrvatskoj jedino je *Bijeli zamak* preveden s engleskog jezika i nije ga prevodio turkolog, čime se razlikuje od romana koje smo odabrali za analizu pa smo zbog te specifičnosti i tom prijevodu posvetili kraće, izdvojeno potpoglavlje.

Prije analize, smatramo važnim dati kratku napomenu o vremenu i prostoru u koje su smještene radnje romana. Radnja romana *Zovem se Crvena* odvija se krajem 16. stoljeća u Istanbulu, *Snijeg* je smješten na početak devedesetih godina prošloga stoljeća u siromašan gradić na tursko-armenskoj granici s kraćim epizodama u Njemačkoj, *Tiha kuća* u osamdesete godine prošloga stoljeća također u manji gradić u blizini Istanbula, a radnja preostalih triju romana odvija se u Istanbulu, uglavnom između pedesetih godina i kraja prošloga stoljeća. Također je važno pripomenuti da je jedna od glavnih tema koja se provlači

kroz gotovo sve Pamukove romane tema potrage za identitetom u svijetu u kojemu se miješaju Istok i Zapad, tradicionalno i moderno, vjersko i sekularno, siromaštvo i bogatstvo.

Za analizu smo manje zanimljivima smatrali one turcizme koji nemaju svoje sinonime u hrvatskome, kao što su to oni koji se odnose na specifičnosti vezane uz domenu islama. Oni nisu nimalo stilski, niti su u procesu purifikacije bili proskribirani jer u hrvatskome za njih nije bilo odgovarajuće zamjene. Zanimali su nas poglavito oni turcizmi koji imaju svoje hrvatske sinonime, bilo da je riječ o tzv. “istoznačnicama” (npr. *amidža* vs. *stric*), ili pak o onima koji se mogu smatrati “bliskoznačnicama” jer se, pojednostavljeno rečeno, ne odnose na sasvim istu, već blisku ili sličnu pojavu (npr. *berber* vs. *brijač*).

Kad je riječ o “istoznačnicama”, ističemo da taj termin koristimo pod navodnim znakovima jer smo mišljenja da turcizam i njegov hrvatski parnjak nikada nisu sasvim istoznačni: turcizam uvijek nosi određenu stilsku obojenost, a ta se obojenost ističe naizmjeničnom upotrebom turcizma i njegova hrvatskog parnjaka u prijevodu.

Dobar primjer za to upravo je već navedeni sinonimni par *amidža* – *stric*. U prijevodu romana *Snijeg* upotrebom turcizma umjesto hrvatskoga leksema iz tog para uvodi se značenjska nijansa prisnosti, domaćeg (odnosno turskog) elementa u tuđini; *amidža* je netko tko pruža oslonac, kome se može obratiti za pomoć, te se upotrebom tog leksema postiže i efekt intimizacije između likova (primjer (1)). Istodobno, *amidža* može nositi i konotaciju tradicionalnosti, konzervativnosti, naročito kad se ne koristi u značenju rodbinskog odnosa, već označava stariju mušku osobu:¹⁸

- (1) *Ima amidžu u Njemačkoj i on će ga izvući odavde* (...) (SNI, str. 111)
- (2) *Osjećao sam krivnju zato što sam cijeloga života odbijao vjerovati u Allaha siromašnih, u Allaha u kojega vjeruju pokrivene tetke i amidže s tepihom u ruci.* (SNI, str. 102)

Upotreba hrvatskog leksema *stric* u *Snijegu* zamijećena je pak u kontekstima u kojima osoba na koju se taj leksem odnosi dolazi iz suvremenije, moderne ili gradske sredine:¹⁹

- (3) (...) *svirala je pjesma “Roberta” Peppina di Caprija; nekada ju je kao dijete slušao u automobilu svoga strica kad bi u zimska jutra krenuli u vožnju kraj Bospora* (...) (SNI, str. 105)
- (4) (...) *kutija čokoladnih bombona koju mu je stric nekada davno donio iz Švicarske.* (SNI, str. 127)

¹⁸ U hrvatskom su jeziku slično značenjsko proširenje doživjeli leksemi *teta* i *striček/strikol/barba* u govoru djece ili komunikaciji s djecom kad ne označuju rodbinski odnos.

¹⁹ U primjerima će podebljanim fontom, osim turcizama ili njihovih hrvatskih sinonima, biti istaknuti i elementi iz konteksta koji se povezuju s onim što je rečeno u našoj argumentaciji upotrebe analiziranog leksema u pojedinom primjeru.

Slično je i s parnjacima *mahala* – (*gradska*) *čtvrť*, *naselje*, i *kasaba* – *gradić*. Prevoditeljica *Snijega* koristi leksem *mahala* kad govori o tradicionalnim, ali i o rubnim, nerazvijenim i sirotinjskim četvrtima te taj turcizam često dolazi u kontekstu s pridjevima kao što su *udaljen*, *zabačen*, *siromašan* i sl.:

- (5) (...) *uspinjao se strmim i zaleđenim kaldrmama siromašnih mahala* (...) (SNI, str. 17)
- (6) *Dok je on tako promatrao rubne erzurumske mahale, njihove majušne i bijedne dućančice i pekarnice te se pokušavao naviriti u trošne kavane* (...) (SNI, str. 11)
- (7) (...) *prema najsiromašnijem dijelu Karsa s mahalama potleušica podignutih preko noći* (...) (SNI, str. 17)

Leksem *mahala* ili iz njega izveden pridjev *mahalski* upotrebljavaju se također kad se želi istaknuti domaće, lokalno:

- (8) *Iz prljave odjeće izvlačio bi još prljaviju bakarnu posudicu i oglašavao se nama djeci, koja smo ga promatrala izdaleka, stojeći kraj mahalske česme* (...) (ZSC, str. 425)

Za razliku od toga, upotreba leksema *čtvrť* i *naselje* svojstvena je označavanju četvrti gradova u inozemstvu (npr. Njemačkoj) (primjer (9) i (10)) ili otmjenijih četvrti većih gradova u Turskoj (primjer (11)):

- (9) (...) *prvo smo otišli do naselja u blizini Gutleutstrasse* (...) (SNI, str. 243)
- (10) (...) *bilo to u Frankfurtu ili u Kölnu između katedrale i kolodvora, ili u bogatim hamburškim četvrtima* (...) (SNI, str. 80)
- (11) *Ka je odrastao na Nišantašu, spokojnoj istanbulske četvrti, okružen blagodatima srednjega sloja (...) i nije znao ništa o siromaštvu* (...) (SNI, str. 25)

Valja još jednom napomenuti da ne koriste svi prevoditelji Pamukovih romana turcizme u istoj mjeri. Primjerice, u prijevodu romana *Istanbul – grad, sjećanja* leksem *mahala* koristi se svega triput, dok prevladava riječ *čtvrť* (pojavljuje se više od sto puta), bilo da je riječ o otmjenim ili pak o siromašnim, prigradskim četvrtima, npr.:

- (12) *Kao desetogodišnjak volio sam čitati melodramatske priče Kemalettina Tugđuua o siročićima dobra srca iz bijednih prigradskih četvrti* (...) (IST, str. 277)

Možda je razlog tome taj što se radnja *Istanbula* odvija u velikom, kozmopolitskom gradu (za razliku od *Snijega* gdje se ona smješta uglavnom u provinciju), no vjerojatnije je riječ samo o različitim jezičnim preferencijama, tj. izboru različitih prevoditelja. Međutim, upravo činjenica da se leksem *mahala* u prijevodu romana *Istanbul – grad, sjećanja* tako rijetko koristi daje tom leksemu posebnu ekspresivnu snagu kad se prevoditelj za nju odluči. Iz sljedećih je primjera jasno da se odabirom tog leksema želi istaknuti ili vjerski karakter četvrti (primjer (13)), ili pak podcjenjivački stav prema njoj, što je očigledno iz njegove

upotrebe u *Crnoj knjizi* istog prevoditelja u kojoj se taj leksem pojavljuje samo jedanput (primjer (14)):

- (13) *Ahmet Rasim, koji se pod utjecajem zapadne književnosti dao na pisanje romana i poezije, ali je već na početku doživio neuspjeh, počeo je gledati na pretjerani utjecaj Zapada kao na neku vrstu "oponašanja", lakomislivosti i "prodaje puževa u muslimanskoj mahali"*.²⁰ (IST, str. 178)
- (14) *Ako jednoga dana bude moguće novo uskrснуće (...) vjerovao je da će ono krenuti iz četvrti koje s prezirom nazivaju "mahalama betonskih kućeraka"* (...) (CK, str. 130)

Leksem *mahala* u *Muzeju nevinosti* uopće se ne koristi, a radnja tog romana također se odvija u kozmopolitskom Istanbulu i vezana je za relativno suvremeni život. Međutim, iz prijevoda tog romana iskoristit ćemo ovdje dva primjera u kojima su prevoditelji koristili leksem *čtvrť*. Uz taj leksem mi ćemo u primjere ubaciti leksem *mahala* kako bismo ilustrirali neprikladnost njegove upotrebe u kontekstima u kojima se govori o suvremenom ili pak elitnom načinu života. Neprikladnost tog leksema osobito je očita u primjeru (16) u kojemu bi leksem *mahala* došao uz *Nišantaš*, što je naziv poznate suvremene i bogataške istanbulske četvrti:

- (15) *Da bi me oraspoložio i zabavio, odlučio je pokazati mi nove restorane, klubove i barove, kamo odlaze bogataši koji se vole pojavljivati na takvim mjestima, pa me je odveo u nove gradske četvrti / ?mahale*. (MN, str. 529)
- (16) (...) *njihovo pogrešno uvjerenje da sam nesmiljeno ocrnio sve likove u svojoj knjizi koja govori o životu u elitnoj četvrti / ?mahali Nišantašu*. (MN, str. 565)

U sličnom značenjskom odnosu kao što su *mahala* vs. *čtvrť*, *naselje* jesu i leksemi *kasaba* vs. *gradić*. Uz leksem *kasaba* vrlo je česta upotreba pridjeva *zabačen*, *sirotinjski*, *bijedan* i sl., u kontekstima u kojima se opisuje beznadnost, zaostalost, izoliranost, što upućuje na njegove pejorativne konotacije:

- (17) *Vidio je tisuće fotografija sugrađana koje je Dželal primao iz svih mjesta u Anadoliji, malih gradova prekrivenih prašinom, udaljenih kasaba*. (CK, str. 282)
- (18) *U svakoj kasabi možete vidjeti stotine takvih nezaposlenih, neuspješnih, beznadnih, nepokretnih, bijednih muškaraca*. (SNI, str. 190)
- (19) *Priča se vrti oko krvne osvete u nekoj "zaostaloj, siromašnoj i zatupljenoj" kasabi* (...) (SNI, str. 366)

Osim zaostalosti i zabačenosti, leksem *kasaba* nosi i konotacije koje se odnose na arhitektonska, urbanistička ili infrastrukturna svojstva i specifičnosti turskih zabačenih gradova u čemu se oni mogu znatno razlikovati od, primjerice, zabačenih europskih gradića. Zato se, čim se radnja prebacuje u Europu, pri-

²⁰ Uz ovaj izraz pod navodnim znakovima prevoditelj uvodi bilješku s objašnjenjem da je riječ o navici uvezenoj sa Zapada jer je u islamskim zemljama neuobičajeno jesti puževe.

mjećuje upotreba leksema *gradić*, bilo da je riječ o suvremenim, uređenim, ili pak zaostalim, siromašnim gradićima:

- (20) *I tako, kad bi ga kamo pozvali, sjeo bi u Frankfurtu na jedan od vlakova (...) te bi, putujući, kroz njihove zamagljene prozore promatrao vitke crkvene tornjeve nad zabačenim gradićima (...)* (SNI, str. 40)

Još neki od turcizama koji se pojavljuju u prijevodima, a imaju svoje “istoiznačne” parnjake u hrvatskom jeziku jesu *rahmetli* (vs. *pokojni*), *čaršav* (vs. *plahta*), *jorgan* (vs. *poplun*), *kasap* (vs. *mesar*), *vala* (vs. *doista, stvarno*), *jok* (vs. *ne, nema*), *bujrum* (vs. *izvoli(te)*) i *rahat* (vs. *komotno, spokojno*). Primjećuje se da prevoditelji u istim prijevodima koriste i navedene turcizme, i njihove hrvatske sinonime, međutim izbor između jednih ili drugih ovisi opet o želji da se istaknu određena svojstva vezana ili uz denotat, ili uz osobu u čija usta prevoditelj “stavlja” odabrani leksom te stoga odabir jednih ili drugih prevoditelju služi i za karakterizaciju likova. Tako se u primjeru (21) pridjev *pokojni* odnosi na osobu koja nije bila vjernik (otac), dolazi iz usta osobe koja nije vjernik niti je iz tradicionalne ili ruralne sredine (sin), a osim toga riječ je o formalnoj situaciji unutar administrativnog okruženja. Za razliku od toga, pridjev *rahmetli* odnosit će se ili na pokojnike muslimane (primjer (22)), ili pak na one koji to nisu, ali će pritom karakterizirati osobu kojoj se taj pridjev “stavlja u usta”. Takav je slučaj u primjeru (23) gdje se pridjev *rahmetli* odnosi na pokojnike (muža i sina) koji nisu bili vjernici, ali ga “izgovara” tradicionalna starica koja jest vjernica te se tim pridjevom karakterizira ona sama (njezina pobožnost i tradicionalnost):

- (21) *Nije uopće bilo potrebe da prema unaprijed smišljenom planu iz torbe izvučem fakultetsko izdanje svoga doktorskog rada kako bih ga se dojmio, da kažem kako sam arhiv već i ranije posjećivao te da je i moj **pokojni** otac bio kajmakam.* (TK, str. 79)
- (22) *Znate kako kažu: Kad bi **rahmetli** Kasim Ensari, veliki učenjak i ulema (...)* (SNI, str. 80)
- (23) (...) *maramicu sam malko prinijela očima; kako da čovjek bude dobro dok ide na grob **rahmetli** mužu i sinu (...)* (TK, str. 63)

Kad istu tu staricu u mlađim danima prezrivo komentira njezin suprug prigovarajući joj njezinu staromodnost, također se koriste turcizmi poput *čaršav* i *jorgan*:

- (24) *Jasno, neće do tog otkrića doći ova naša mrtva puhala, nego, nažalost, i opet Europljani, i tad više nitko neće morati odijevati ove **nakaradne** spavačice i zavlačiti se među **nepotrebne** čaršave i one tvoje **bесmislene** i **smiješne** cvjetne jorgane (...)* (TK, str. 16)

Međutim, uz konotacije starine, tradicije i lokalnoga koje turcizmi unose, često se mogu vezati i konotacije topline doma, skromnosti, obiteljskog ugođaja i udobnosti te se turcizmi pojavljuju i u kontekstima u kojima se žele naglasiti upravo ti aspekti situacije (primjeri (25)–(28)). Ta je činjenica posebno uočljiva

u naizmjeničnoj upotrebi leksema *divan* i *kauč* u prijevodu romana *Tiha kuća*: *divan* se koristi kad je riječ o staroj, bakinoj kući i, osim starine, sugerira toplinu doma i mir (primjer (28)), dok je *kauč* upotrijebljen pri opisu kuće bogataša zapadne orijentacije u kojoj se zabavljaju pripadnici mlađe generacije, za što bi upotreba leksema *divan* bila u najmanju ruku neobična (primjer (29)):

- (25) *Dok sam srkao Zahidinu **čorbu** od leće, učinilo mi se da sam lik u kakvom provincijskom romanu iz 1940-ih (...)* (SNI, str. 392)
- (26) *Stolu pride Zahida: u jednoj je ruci držala veliki lonac, a u drugoj **kepčiju** čija je drška odbijala svjetlo stolne svjetiljke (...)* (SNI, str. 132)
- (27) *“Svaki dan u četiri popodne sjednem na ovaj **divan** sa svojim kćerima da zajedno pogledamo Mariannu” (...)* (SNI, str. 231)
- (28) *Na kraju je Nilgun zaključila da joj se spava. Lijepo se opružila na **divanu** na koji je bila naslonjena (...)* (TK, str. 270)
- (29) (...) *ušao sam u kuću i ugledao njih, polijegali su po naslonjačima, **kaučima** i podu, izvaljeni, leže napola ošamućeni, omamljeni, kao da nešto čekaju, smrt ili pokop ili da se nešto važno okonča (...)* (TK, str. 193)

Za karakterizaciju likova također se naizmjenično upotrebljavaju turcizmi i njihovi hrvatski sinonimi u sljedećim primjerima: u (30) i (31) leksami *vala*, *rahat* i *bujrum* iskorišteni su kao kvalifikativi koji služe kako bi se naglasila ili pripadnost Turskoj, ili opreka između dvaju različitih svjetonazora: modernog ili proeuropskog, s jedne, i tradicionalnog ili turskog, s druge strane:

- (30) *Nisi, **vala**, mogao izvaliti ništa gluplje. Sad Europljani **rahat** mogu reći i da smo idioti.* (SNI, str. 268)
- (31) *“Stoga sad”, nastavila je, “odbacimo feredže, turbane, fesove i saruke – te simbole zaostalosti koji nas sputavaju, i krenimo prema civiliziranim i modernim narodima, krenimo prema Europi!” Ako se taj njezin vapaj i nije čuo, nikome nije promaknula britka i višeznačna primjedba iz zadnjih redova: “**Bujrum** ti u svoju Europu, možeš i gola! **Bujrum, vala**, i gola-golcata!” (SNI, str. 151)*

Hrvatski imperativ *izvoli(te)*, sinonimičan s turcizmom *bujrum*, upotrebljava se pak kad se ne želi istaknuti nikakav poseban svjetonazor ili geografsko-nacionalna pripadnost, kao i u kontekstima formalnijih ili učtivijih razgovornih situacija:

- (32) *“Samo, profesore, nadam se da vas ne zadržavam?” / “Ne, ne, samo **izvolite**.” / “Oprostite, profesore, smijem li sjesti? (...).” / “**Izvolite**, molim lijepo.”* (SNI, str. 46)

Slično je i s negacijom *jok* kojom se potencira neformalnost razgovorne situacije ili čak neukost, priprostost onoga koji je izgovara (primjer (33)), dok se s pomoću uzvika *inšallah* osoba koja ga izgovara može okarakterizirati kao tradicionalna ili kao vjernik (primjer (34)):

- (33) “Reci mi, znaš li ti čitati straga?” “Jok, brate, ne znam ni sprijeda. Ja sam pobjegao iz škole.” (SNI, str. 278)
- (34) Posjetio me unuk Orhan. Iznimno je pametan, iznimno mio. Studira arhitekturu. (...) **Inšallah**, jednoga će dana biti vrlo uspješan (...) (IST, str. 130)

Kad je riječ o uzvicima, zanimljiv je i uzvik *mašallah* kojim se postiže efekt intimizacije između likova i radnja karakterizira kao neformalna. Ipak, taj se uzvik razlikuje od uzvika *inšallah* po tome što nema odgovarajućeg sinonima u hrvatskome jer nijedna hrvatska riječ ne pokriva sva značenja koja on nosi: *mašallah* je i riječ dobrodošlice, i divljenja, i čuđenja, i odobravanja istovremeno²¹:

- (35) “Dođi k meni u krilo!” Došao je. “Oh, **mašallah**, kako si samo težak, baš si porastao” (...) (ZSC, str. 93)

Karakterizacija likova i komunikacijske situacije postiže se i naizmjениčnom upotrebom leksema *efendija* i *gospodin*:

- (36) “Dakle, rodaci ste”, reče novinar Magazina. “Koliko ja znam, **gospodin Dželal** osim pokojne majke nema bliskih rodaka.”
“Oho!” oglasi se stari polemičar. “Kako bi **Dželal-efendija** dospio na sadašnji položaj da nema rodaka! Imao je, primjerice, šogora koji ga je dosta pogurao. Bio je pobožan čovjek, on ga je naučio pisati, no Dželal ga je kasnije iznevjerio. Šogor je bio pripadnik jedne nakšibendijske tekije (...) (CK, str. 99)

Konotacije vjerske pripadnosti, tradicionalnog i lokalnog koji nosi leksem *efendija* (bilo da se njime karakterizira onaj na koga se odnosi, kao u primjeru (37), ili onaj tko ga izgovara, kao u primjeru (38)), gube se upotrebom leksema *gospodin*, koji, u takvoj opreci, signalizira svjetovnost, pripadnost gradskoj sredini, europski stil života u opreci s orijentalnim ili tradicionalnim (primjeri (39) i (40)). S obzirom na to da je *efendija* ujedno i titula učenih ljudi i vjerskih vođa, upotrebom tog leksema u primjeru (38) naglašava se istovremeno još i dodatno poštovanje i poniznost spram osobe kojoj se obraća:

- (37) U pratnji bakinog kuhara, ili Ismail-efendije, odlazili smo brodom ili autobusom posjetiti majku koja je boravila u nekoj kući na drugome kraju Istanbula (...) (IST, str. 89)
- (38) “Vi idete za mnom kao uhoda ili kao zaštita?”
“**Vala, efendija**, ne bih znao: nek’ bude, što kažu, kako je vama draže.” (SNI, str. 201-202)
- (39) A za nekadašnjeg **komunista**, odnosno aktualnog **demokrata** najpogodniji bi bio gospodin Turgut. (SNI, str. 225)
- (40) Među njima je tako bio neki očev prijatelj iz mladosti, **otmjeni** postariji **gospodin** (...) Najveći dio dana provodio (...) promatrajući prolaznike s prozora svoga stana na **Nišantašu**, a popodne bi odjenuo **najelegantniju odjeću iz Pariza ili Milana**, obrijao se i brižljivo počešljao brkove, te otišao popiti čaj i posjediti dva sata u

predvorju ili slastičarnici **Hotela Hilton** (...) (IST, str. 205-206)

Čini se da konotacije tradicionalnog, staromodnog ili konzervativnog koje mogu unositi turcizmi (a koje često, smatramo, proizlaze i iz činjenice da su turcizmi u hrvatskome korišteni u prošlim vremenima te se stoga mnogi od njih smatraju ili doživljavaju arhaizmima) prevoditeljima katkada služe i kako bi upotrebom turcizma naznačili vremenski odmak između današnjice i prošlih vremena. Takav je slučaj u prijevodu romana *Tiha kuća* u kojemu se leksem *mesar* koristi da bi se označilo to zanimanje u današnjici (primjer (41)), dok se *kasap* koristi za označavanje istog zanimanja, ali u prošlosti, zbog čega je upotrijebljen pri prevođenju navoda iz *deftera*, odnosno starih trgovačkih ili fiskalnih knjiga (primjer (42)):

- (41) Ušao sam k **mesaru**. Gužva je, a lijepe crne žene nema. (TK, str. 116)
- (42) Sad slušaj: kod **kasapa Halila** izvagana je govedina vrijedna 21 akču i ustanovilo se da nedostaje 120 drahmi. Datum: 13. zilhidže 1023. (TK, str. 228)

Upotreba turcizama koji označuju različite dužnosti, zanimanja, obrte ili trgovine posebno je česta u prijevodima romana *Zovem se Crvena*, *Snijeg* i *Tiha kuća*. Neki od njih i nemaju hrvatskih sinonima jer označuju specifične vjerske (npr. *šejhul-islam*²²) ili administrativne dužnosti (npr. *kapidžibaša*²³), ili se pak odnose na specifične specijalizirane trgovine ili trgovce (npr. *džigerdžija*²⁴). Drugi pak (npr. *dželat*) imaju svoje hrvatske sinonime, ali su od njih ekspresivniji, naročito kad se supojavljaju s prvim, što njihovu upotrebu čini još “prirodnijom” jer pridonose lokalnom koloritu:

- (43) (...) sjeo sam u vrijeme večernjega ezana i, posvećujući osobitu pozornost njihovoj odjeći, nacrtao dvanaest likova iz Istanbula: **šejhul-islama**, **kapidžibašu**, **imama**, **janjičara**, **derviša**, **spahiju**, **kadiju**, **džigerdžiju**, **dželata** (...), ženu koja je pošla u **hamam** i pušača **opijuma**. (ZSC, str. 127)

U skupinu turcizama koji su korišteni u prijevodima, a koji označuju razne dužnosti, zanimanja i djelatnosti ubrajaju se i leksemi poput *bakalin* / *bakal* / *bakalnica*, *defterbaša*, *kujundžija*, *berber*, *donerdžija*, *čajdžija*, *mehana* i sl. Od navedenih, može se reći da samo dva imaju sinonimne parnjake u hrvatskome, a to su *berber* “brijač” i *kujundžija* “zlatar”. Ipak, i oni su kulturološki specifični. Primjerice, orijentalne su zlatarnice mnogo blještavije od decentnijih zapadnjačkih, a brijači i brijačnice u suvremenom su vremenu u nas rijetko viđena pojava, naročito kad istovremeno uključuju i uslugu brijanja i frizure kao i

²² Šejhul-islam – vrhovni vjerski dostojanstvenik muslimana u Osmanskom Carstvu.

²³ Kapidžibaša – natkomornik, glavni vratar (počasna titula koja je davana pojedinim agama).

²⁴ Džigerdžija – prodavač iznutrica.

²¹ Prema Hrvatskom jezičnom portalu – <http://hjp.novi-liber.hr/>

mjesto na kojemu se muško lokalno stanovništvo sastaje i druži. Stoga i upotrebe leksemâ *kujundžija* i *berber* pridonose lokalnom koloritu, koji prevoditelji upotrebom tih i sličnih leksema unose i u ambijente izvan Turske, kao što je to slučaj u primjeru (46) koji se odnosi na opis jedne turske četvrti u Njemačkoj:

- (44) (...) a ni *Kapaličaršija* nije što je nekad bila. (...) Drugi će *kujundžije* nastojati srušiti cijenu vaše robe. (TK, str. 98)
- (45) *Bife* je bio osvijetljen kao izlog *kujundžijske radnje*. (TK, str. 132)
- (46) (...) između starih, mračnih zgrada čiji su donji katovi udomili *donerdžije*, putničke agencije, *berbere* i pivnice (...) (SNI, str. 245)

Za razliku od toga, upotreba leksema *brijač* primjećuje se u slučajevima u kojima se ne želi istaknuti nikakva turska osobitost ili pak kad je riječ o kakvom strancu:

- (47) *Sunaj* je tu maškaradu junački podnosio tri mjeseca, sve dok se nije pojavio neki *švicarski turist*, *brijač* koji nije znao postaviti granicu između lakrdije s pozornice i rekreacije na pješčanoj plaži (...) (SNI, str. 190)

Vrlo je slična i upotreba turcizama *bakalin* / *bakal* / *bakalnica*. Na tren bi se učinilo da oni imaju svoje hrvatske sinonime u leksemima *trgovac*, odnosno *trgovina* ili *dućan* (iako je potonji također turcizam, samo usvojenica). Međutim, ni jedan od njih ne leksikalizira u potpunosti sva značenja koja nose navedeni turcizmi, već bi se ta značenja u hrvatskome morala prenijeti opisno, točnije izrazom *mali (sitni) trgovac/mala trgovina mješovitom robom*. Iako takav tip trgovca/trgovine postoji i u nas, u hrvatskom se jeziku nije leksikalizirao na način kao u turskome jer leksemi *dućan* ili *trgovina* koji ih mogu označavati imaju mnogo širu uporabu. Stoga se turcizmi *bakalin* / *bakal* / *bakalnica* u prijevodima vežu uz lokalni ugođaj manjih i tradicionalnijih turskih mjesta ili gradskih četvrti (primjer (48)), ili uz tursko ozračje u turskim četvrtima u inozemstvu (primjer (49)). Čim je riječ o drugom tipu trgovine, prevoditelji posežu za hrvatskim "sinonimom" (primjeri (49) i (50)):

- (48) *Svejedno, na Zapadu ne misle tako... Nije to kao kod nas; tamo svatko pokušava misliti na svoj način. Čak se i najsitniji bakalín razmeće osobnim mišljenjem.* (SNI, str. 221)
- (49) (...) prepoznao sam maleni i zapušteni park, *bakalnicu* pokraj njega i, malo dalje, mračni izlog *trgovine s novinama i alkoholnim pićem*: sve mi je to Ka spominjao u pismima i rijetkim telefonskim razgovorima. (SNI, str. 243)
- (50) *Muhtar* je bio preuzeo očevu *trgovinu bijelom tehnikom* (...) (SNI, str. 41)

Unošenju lokalnoga kolorita pridonosi i upotreba turcizama koji se odnose na specifičnosti orijentalne arhitekture. U tom se smislu u prijevodima primjećuje korištenje leksema poput *saraj*, *han*, *konak*, *hamam*, *karavansaraj*, *džamija*:

- (51) *Dugo mi je pričao koliko me voli i kako je u pustim karavansarajima, na golim planinama, u snježnim noćima, neprekidno mislio na mene.* (ZSC, str. 312)
- (52) *Privodeći kraju svoju putopisnu šetnju Istanbulom riječima da su drugi o sarajima, džamijama i hamamima toliko mnogo pisali da nema potrebe da i on sâm to čini, Nerval iznosi zapažanje (...)* (IST, str. 237)
- (53) *Iako ismijava Engleze koji dođu u Istanbul, "u tri dana" obidu sva turistička mjesta i odmah o tome napišu knjigu, i Nerval, poput njih, odlazi u tekije gledati der-viške obrede, pred sarajem čeka da se pojavi padišah kako bi ga izdaleka vidio (...)* (IST, str. 235)

Od svih navedenih turcizama, samo se za *saraj* može reći da ima svoj hrvatski sinonim u leksemima *palača* ili *dvorac*, no valja imati na umu da se orijentalne palače ipak razlikuju od europskih po arhitektonskom stilu, interijeru, prostornom rasporedu i slično. Stoga upotreba leksema *saraj*, odnosno *dvorac* ili *palača* priziva specifičnosti vezane za te aspekte orijentalnih, odnosno europskih dvoraca/palača, ali i za način života koji se u njima vodio, a koji također predstavlja naše pozadinsko znanje ili enciklopedijske podatke o dvorcima/palačama.

Tijekom analize primijećeno je da se u prijevodima romana *Istanbul – grad, sjećanja*, *Crna knjiga* i *Muzej nevinosti* pojavljuje manje turcizama negoli u preostala tri romana. Razlog tomu možda je u tome što im se radnja smješta u Istanbul, u gradsku, suvremenu sredinu. To pak nije slučaj s radnjom romana *Zovem se Crvena* koja se odvija u Istanbulu krajem 16. stoljeća, i koji upravo obiluje turcizmima, bilo kulturološkim, bilo stilskim. Njihovom se upotrebom dočarava ugođaj vremena i prostora, starih iluminatorskih radionica, ulica i palača, prizivaju slike kulturnih osobitosti:

- (54) *Kara* je razgledavao moju radnu sobu (...); pažljivo je motrio duge škaru za papir, *čanke* pune arsenika, zdjele za boju, (...) džezvu što stoji na rubu peći u pozadini, *findžane* za kavu, *mindere*, (...) moje *mintane* i, na istome mjestu, crveni pojas moje žene (...) (ZSC, str. 72)

Sličnih je primjera u prijevodima nebrojeno mnogo, no već i ovi upotrijebljeni kao ilustracija u našoj analizi pokazuju kakve izražajne mogućnosti nude turcizmi, što naročito dolazi do izražaja – kako smo, nadamo se, uspjeli pokazati – ako se oni koriste naizmjenično s njima sinonimnim hrvatskim leksemima.

4. 1. Prijevod romana *Bijeli zamak*

Roman *Bijeli zamak* bio je prvi roman Orhana Pamuka preveden na hrvatski jezik. Taj je roman s engleskog jezika preveo Marinko Raos, a objavljen je 2001. godine. Rec i slijede nisu kritika doista njegovanog i lijepog jezika toga prijevoda, nego se njima želi uputiti na pojave koje su posljedica činjenice da roman nije preveden s turskoga i da ga nije prevodio ili barem recenzirao netko s turkološkim

obrazovanjem. Time je propuštena prilika da se u prijevod uvedu turcizmi već prisutni i poznati u hrvatskom jeziku.

U sferi sakralnih termina nekoliko je riječi prevedeno opisno, npr. *abdest* se prevodi kao *obredno pranje* (str. 56), *džuma* kao *molitva petkom* (str. 121), *tekija* kao *derviška kuća* (str. 78), a *namaz* kao *vrijeme za molitvu* (str. 40) ili *molitva* (str. 45). Sintagma *klanjati namaz* (tur. “namaz kilmak”) prevedena je glagolom *moliti* (str. 160), i vrlo je jasno koliko to mijenja sliku koja je u danoj rečenici predstavljena: kad se prijevod “u sobi su dvije žene, okrenute nam leđima, u polumraku *molile*” promijeni u: “u sobi su dvije žene, okrenute nam leđima, u polumraku *klanjale namaz*”, značenje molitve, tišine i sabranosti koje taj pojam sugerira, dopunjen je značenjima kretanja tijela pri klanjanju, šuštanja odjeće pri sagibanju i sl., što glagol *moliti* ne može dočarati. U tu se skupinu može ubrojiti i doista neprikladan prijevod turskog leksema *cenaze* (koji se treba i prevoditi turcizmom *dženaza*) kao *sprovod* (str. 110 i drugdje), pojam iz zapadnoga, kršćanskog svijeta.

Titule i zanimanja koji nisu prevedeni turcizmima ne samo da su osiromašili prijevod, nego su i pogrešno prevedeni u hrvatski: *bostandžija* kao *lovnik* (str. 59) (*bostandžija* je prema Hrvatskom jezičnom portalu (dalje u tekstu: HJP)²⁵ “pripadnik janjičarskog roda vojske koji u početku ima zadatak da se brine o carskim bostanima i baščama u Carigradu, pripadnik sultanove tjelesne garde”), *čehaja* kao *časnik* (*čehaja* je prema HJP: “1. upravitelj imanja (na carskom dvoru ili kod spahije), 2. vezirov zastupnik, 3. starješina jednog ceha”), a *bozadžija* (HJP: “proizvođač i prodavač boze”) kao *ulični trgovac* (str. 155). Na mjestu mogućeg turcizma *esnaf* (tur. “esnaf”), što se još moglo prevoditi i turcizmom *zanatlije*, u prijevodu redovito stoji *obrtnici* (str. 91) ili *trgovci* (str. 117, 120 i dalje).

Isto vrijedi i za imena mjesta i predmeta: umjesto *hamama* stoji *kupka* (str. 56), umjesto *mahala* stoji *susjedstvo*, *čtvrť*, *dio grada* (str. 38 i dalje), *saraj* je redovito zamijenjen s *carska palača* (str. 47 i dalje) i *dvor* (str. 114), umjesto *divita* stoji *kutija* (str. 141), umjesto *surahije boca* (str. 63), a na mjestu gdje je trebao biti turcizam *findžan* nalazimo *pehar* (str. 120) i *šalica kave* (str. 146).

Krajnje nes(p)retan hrvatski prijevodni ekvivalent turcizma *medresa* (tur. medrese) u prijevodu je *bogoslovija*, tako da umjesto “Medresa Selimija” stoji “bogoslovija Selimija”(77). Turska riječ *muvvakithane* za koju bi najprikladniji prijevod bio turcizam *muvekihana* (HJP: “prostorija uz džamiju u kojoj radi muvekit”, a muvekit je “džamijski službenik koji utvrđuje točno vrijeme za 5 dnevnih molitvi”), u početku romana prevedena je kao “satna soba džamije” (str. 38, 42), ali se nakon toga prevodi isključivo kao “svlačionica džamije” (str. 56, 61, 66, 68, 195). Ne

znamo koliko je na takav prijevod utjecao posredni, engleski prijevod romana (u analizu engleskog prijevoda nismo ulazili), ali da je ovaj roman imao prilike prevoditi ili recenzirati turkolog, zacijelo bi primijetio da takvo što nije moguće. Ipak, treba naglasiti da je prevoditelj imao i mnoga rješenja kojima je, koristeći turcizme, i preko engleskog posrednika (i unatoč njemu) uspješno povezivao hrvatski prijevod s turskim originalom; jedno od takvih rješenja je primjerice *sahat-kula* (str. 195).

5. ZAKLJUČAK

Iz provedene se analize prijevoda romanâ Orhana Pamuka uočava da se u njima pojavljuju turcizmi koje bismo mogli ugrubo podijeliti u dvije veće skupine: (1) civilizacijski, tj. oni za koje ne postoje odgovarajući hrvatski sinonimi, i (2) stilski, tj. oni za koje postoje hrvatski sinonimni ekvivalenti. Nas su u analizi posebno zanimali turcizmi iz druge skupine jer su oni zbog jezične purifikacije obilježeni kao nepoželjni u hrvatskome jeziku. Cilj je analize bio pokazati postoji li ipak potreba da turcizmi u prijevodima s turskog jezika budu korišteni, i, ako postoji, kakve nam izražajne mogućnosti pruža njihova upotreba.

Naša je analiza pokazala da su prevoditelji Pamukovih romana s turskoga upotrebom turcizama, naročito u kontrastu s njima značenjski bliskim ili sinonimnim hrvatskim leksemima, uspjeli istaknuti razne aspekte komunikacijske situacije, obilježja denotata i sudionika u komunikaciji, vremenskog odmak, dobrih i svjetonazorskih razlika, kulturoloških specifičnosti te razlika u načinima života. O potrebi upotrebe turcizama koji pripadaju prvoj skupini, odnosno onih koji obilježavaju pojavnosti iz domene orijentalne civilizacije i nemaju svoje sinonime u hrvatskome, ne trebamo posebno govoriti. Naime, već je na analizi samo nekoliko primjera iz prijevoda romana *Bijeli zamak* u kojemu su se turcizmi propustili upotrijebiti pokazano da se pokušajem zamjene turcizama hrvatskim leksemima ili parafrazama ne samo gubi važan dio značenjskih podataka koje je potrebno prenijeti, već se u nekim slučajevima prenose i pogrešni podaci.

Moguće je da su se kod turcizama, otkako su proskribirani, dodatno potencirale neke njihove značenjske nijanse. Nastojanje Hrvatske da se odmakne od naroda i prostora bivše Jugoslavije u kojima su oni posebno prošireni možebitno je pogodovalo tomu da njihove negativne konotacije postanu naglašenije. Nadalje, činjenica da se zbog proskripcije turcizmi više nisu koristili jednako često kao prije mogla je pridonijeti potenciranju njihova obilježja arhaičnosti, odnosno mogućnosti da sugeriraju zastarjelost, nerazvijenost i zaostalost jer pripadaju “nekim prošlim vremenima”. Proskripcija je mogla pogodovati i njihovom obilježju regionalnosti jer im je upotreba ostala geografski ograničena, što je moglo pridonijeti istaknutosti njihovih konotacija ruralnoga, provincijalnoga,

²⁵ Hrvatski jezični portal: <http://hjp.novi-liber.hr/>.

ali i intimnoga, prisnoga i neformalnoga. Ipak, treba biti oprezan kad se govori o mogućnosti značenjskih pomaka u tako kratkom vremenskom periodu kao što je dvadesetak godina koliko je prošlo od početka procesa purifikacije hrvatskoga jezika.

Smatramo da se upravo književni prijevodi s turskog jezika mogu i moraju smatrati primjerenim i odgovarajućim kontekstima za upotrebu turcizama. Primjerice, njihovo je uvođenje u prijevode Pamukovih romana bilo posve prirodan, pa čak i neizbježan prevoditeljski postupak. Jezik književnih prijevoda može se smatrati jezikom književnosti. A jezik književnosti je, u odnosu na standardni, individualniji, što ujedno znači i da je slobodniji od standardnog jezika²⁶. Drugim riječima, lektor ne bi smio imati pravo mijenjati jezik pisca; na primjer, turcizme određenoga književnog djela lektor ne može zamijeniti "hrvatskijim" ekvivalentima (kako bi to primjerice mogao učiniti lektorirajući televizijske vijesti) jer je pisac upravo turcizmom unio značenjske nijanse što hrvatskim sinonimom ne bi mogao. Isto vrijedi (ili bi barem trebalo vrijediti) i za književne prijevode.

Na kraju, u prilog našoj tezi željeli bismo naglasiti i to da su prijevodi, odnosno jezik prijevoda romana Orhana Pamuka u Hrvatskoj naišli uglavnom na odobravanje upravo zbog toga što su u njima turcizmi brojni. Kao ilustraciju, navodimo osvrt književne prevoditeljice Vlatke Valentić na prijevod "Snijega": "Rečenici ovog prijevoda vjerujem: poznajem je iz doba vlastite jezične nevinosti, iz djetinjih beskonačnih prečitavanja pohabanoga prijevoda *Priča iz tisuću i jedne noći*. Bogatstvo leksika u meni pak budi zaboravljene okuse mladenačkih lektira Selimovića i Andrića. A kad se odmaknem od teksta, gotovo me hvata zavist: nehotice kujem planove kako da u vlastitim prijevodima podmetnem riječi poput dženaze, kijameta, leblebija, čajdzije, đozluka, satare. Želim ih ponovno naučiti, usvojiti, da mi bez razmišljanja navru u razgovoru, da mi filter svagdanjeg jezika kroz koji provlačim svijet bude gušći – ili vitičastiji, istančaniji, bogatiji. Iz potrebe za emancipacijom javnog jezika te smo riječi silom prilika pomeli pod tepih; postale su nam egzotične, istinski tuđe, čak odbojne. No kao izvorna govornica hrvatskog jezika želim misliti da na njih ipak imam neko kulturno-baštinsko pravo."²⁷

IZVORI

ORHAN PAMUK

Bijeli zamak. Zagreb: Vuković & Runjić. 2001. (prijevod: Marinko Raos)

Zovem se Crvena. Zagreb: Vuković & Runjić. 2004. (prijevod: Ekrem Čaušević i Marta Andrić)

Snijeg. Zagreb: Vuković & Runjić. 2006. (prijevod: Marta Andrić)

Istanbul: grad, sjećanja. Sarajevo: Buybook. 2007. (prijevod: Ekrem Čaušević)

Tiha kuća. Zagreb: Vuković & Runjić. 2008. (prijevod: Marta Andrić)

Muzej nevinosti. Zagreb: Vuković & Runjić. 2009. (prijevod: Ekrem Čaušević i Kerima Filan)

Crna knjiga. Zagreb: Vuković & Runjić. 2010. (prijevod: Ekrem Čaušević, Jana Bušić i Dražen Babić)

LITERATURA

Abadžić Navaey, Azra (2011). *Predodžbe o Turcima u hrvatskoj nastavi povijesti*, U: *IV. međunarodni turkološki simpozij zemalja jugoistočne Europe*. Prizren: The Balkan Turkology Research Center. 111-122.

Andrić, Marta (2003): *Turcizmi u seoskom govoru Slavonije*, U: *Migracijske i etničke teme*, 1/2003. 15-25.

Babić, Stjepan (1990): *Hrvatska jezikoslovna čitanka*. Zagreb: Globus.

Brodnjak, Vladimir (1991). *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb: Školske novine.

Brozović, Dalibor (2000). *Odoše Turci, ostadoše turcizmi*. U: *Vijenac* 173. <http://www.matica.hr/Vijenac/Vij173.nsf/AllWebDocs/DaliborBrozovicPRVOLICEJEDNINE>.

Barić, Eugenija et al. (1999). *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Krmpotić, Marijan (2001). *Hrvatski jezični priručnik*. Kloštar Ivanić: Agapa.

Lakoff, George (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lyons, John (1977). *Semantics (II)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Petrović, Bernardina (2005). *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Pranjić, Krunoslav (1998). *Iz-Bo-sne k Europi*. Zagreb: Matica hrvatska.

Pranjić, Krunoslav (1985). *Jezik i književno djelo*. Beograd: IGRO Nova Prosveta.

Pranjkić, Ivo (1997a). *Jezična politika u Bosni i Hercegovini*. U: *Behar*, br. IV-V. 18-19.

Pranjkić, Ivo (1997b). *Jezikoslovna sporenja*. Zagreb: Konzor.

Raffaelli, Ida (2004). *Odnos strukturalne semantike prema kognitivnoj*. U: *Suvremena lingvistika* 57-58. 67-92.

Raffaelli, Ida (2009). *Značenje kroz vrijeme. Poglavlja iz dijakronijske semantike*. Zagreb: Disput.

Raffaelli, Ida (u tisku): *O značenju. Uvod u semantiku*. Zagreb: Matica hrvatska.

Silić, Josip (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

Simeon, Rikard (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II. (P-Ž). Zagreb: Matica hrvatska.

Težak, Stjepko i Stjepan Babić (1992). *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.

Tošović, Branko (2009). *Konvergentne i divergentne standardološke interakcije (bks-korelacional)*. U: Lada Badurina, Ivo Pranjković i Josip Silić (ur.), *Jezični varijeteti*

²⁶ V. u Silić (2006).

²⁷ <http://www.dzjepna.com/letter002.htm>

i nacionalni identiteti: prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini. Zagreb: Disput. 29-56.

Ullmann, Stephen (1959). *Précis de sémantique française*. Berne: A. Francke S. A.

Vranić, Silvana, Zubčić, Sanja: *Turcizmi u frazemima hrvatskih govora*. U: *Filologija* 60, Zagreb, 2013: 103-145.

Žic Fuchs, Milena (1991). *Znanje o jeziku i znanje o svijetu*. Zagreb: SOL.

SUMMARY

TURKISH-ORIGIN WORDS IN LITERARY TRANSLATIONS FROM THE TURKISH LANGUAGE

Turkish-origin words used to be an integral part of the Croatian language, but due to the process of purification imposed in the 1990s, they were marked as foreign and undesirable and were proscribed as

such. It thus became the case that Turkish-origin words (except those that don't have their synonyms in Croatian) were not only thrown out from the standard language, but also considered undesirable in literary texts, including literary translations. This article takes up the problem of the appropriateness of the use of Turkish-origin words in literary translation from Turkish using as example the seven novels by Orhan Pamuk translated in the first decade of the twenty-first century, so following upon the already mentioned process of purification. In the translations the translators would frequently use Turkish-origin words but then were hard pressed to justify their choice for the language editors. This article uses examples from the translation and shows by means of semantic analysis and an analysis of contextual use of Turkish-origin words and their Croatian synonyms or translation variants what the probable reasons might have been for using Turkish-origin words, and the advantages and drawbacks of such a choice.

Muhamed Ždralović (1944-2007)

O dvadesetoj obljetnici Katedre za turkologiju sjećamo se dragoga kolege dr. sc. Muhameda Ždralovića, koji je od akademske 2003/2004. godine do svoje smrti 21. studenog 2007. držao nastavu iz predmeta Islamska civilizacija. Osim studenata turkologije njegova su predavanja rado slušali i oni s drugih grupa, pa i kolege s drugih fakulteta.

Muhamed Ždralović rodio se 1944. godine u Ždralovićima kod Bugojna. U Sarajevu je završio Gazi Husrev-begovu medresu, a u Beogradu na Filološkom fakultetu diplomirao orijentalnu filologiju (arapski jezik i književnost i turski jezik i književnost). Od 1970. s kraćim je prekidima radio u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti kao voditelj Orijentalne zbirke predano se baveći filološkim i kulturnopovijesnim istraživanjima. Već od prvih susreta s gradom Zbirke zaokupljali su ga ljudi koji su dotad malo koga zanimali – prepisivači arabičkih rukopisa s područja Bosne i Hercegovine. Prateći tragove što su ih ostavljali na stranicama manuskripata, uzgredne bilješke, stihove i autobiografske zapise, od zaborava je otrgnuo stotine marljivih prepisivača, od skromnih džamijskih podvornika do istaknutih teologa i pravnika. Svojim je studijama Muhamed Ždralović dao velik doprinos izradi svojevrsne kulturne mape jugoistočne Europe osmanskoga doba; uz gradove poput Sarajeva, Mostara, Prusca, Banje Luke, Tešnja, Travnika, Tuzle, Livna, Bihaća, Klisa, Sinja ili Knina danas možemo vezati i imena zaslužnih ljudi koji su u njima širili pisanu riječ. U svojoj dvosveščanoj knjizi *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima* (Sarajevo 1988), te u desecima znanstvenih i stručnih radova, Ždralović se bavio i mnogim drugim kodikološkim, filološkim i kulturnopovijesnim temama. Proširio je dotadašnje spoznaje o djelima na južnoslavenskim jezicima pisanim arabicom (alhamijado ili adžamijska pismenost) i postavio nova istraživačka pitanja o naslovima, kraticama i bilješkama u arabičkim rukopisima, te o izvorima za poznavanje nekađasnjih bibliotečnih fondova.

Osim rukopisnih kodeksa, Ždralovića su zanimali i arabički natpisi na novcu, oružju i građevinama. U suautorstvu s dr. sc. Ivanom Mirnikom pisao je o nala-

Muhamed Ždralović

zima osmanskog novca u Hrvatskoj, s Marijom Šercer i Dorom Bošković surađivao je na izradi kataloga jata-gana i sablji iz Hrvatskoga povijesnog muzeja, a sa svojom suprugom Muberom Maslić Ždralović pročitao je, transliterirao, preveo i komentirao arabičke natpise na kući koja je pripadala osmanskome konzulu u Rijeci. Taj prilog u monografiji o riječkoj “Turskoj kući” iz 2007. godine posljednji je rad koji je objavio za života.

Muhamed Ždralović bio je stalni suradnik i urednik u Leksikografskom zavodu "Miroslav Krleža", sudjelovao je u osnivanju Sekcije za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva te u održavanju Orijentalnih večeri u organizaciji Odbora za orijentalistiku JAZU (danas HAZU). Bio je član Kulturnog društva Bošnjaka Hrvatske *Preporod* i glavni urednik časopisa Društva *Behar*, a od 1993. do 1997. radio je kao savjetnik u Veleposlanstvu Republike Hrvatske u Egiptu.

Svoje veliko znanje koje je bilo plodan spoj tradicionalne medresanske i sveučilišne orijentalističke naobrazbe Muhamed Ždralović nesebično je prenosio kolegama iz hrvatskih muzeja, arhiva, instituta i knjižnica, te studentima kojima je predavao na Katedri za turkologiju. Danas, sedam godina nakon njegove iznenadne smrti, sjećamo se dragoga kolege koji je pridonio izobrazbi nekoliko generacija hrvatskih turkologa. *Nur içinde yatsın!*

Stara razglednica Bugojna

O turskom jeziku u Bosni

(Ekrem Čaušević: *The Turkish Language in Ottoman Bosnia*, Istanbul: The Isis Press, 2014, 245 stranica)

Govoreći o događajima u Bosni godine 1862, fra Jako Baltić u svome ljetopisu opisuje i jedan događaj po kojemu se vidi koliko su bosanski “Turci” poznavali turski jezik: “Car naš Abdul Aziz, čujući tolike tužbe od Bosne gdi se svako brezakonje čini, posla svoga povjerenika (comissara) Zija-bega da izvidi stvari bosanske i krstjane utješi... (...) Rečeni Zija-beg, povjerenik, uputi se u Saraevo. Na putu svom svugdi je Turke bosanske korijio što turskim jezikom ne govore. Zato naređivaše mejtefe (učione) uzdizati i turski jezik učiti.”¹ I premda se i u mnogim drugim izvorima – kako navodi knjiga, zbornik radova, koju predstavljamo – može (u)vidjeti da turski jezik u osmanskoj Bosni nije bio raširen ni među muslimanskim življem (tzv. Turcima), a kamoli među kršćanskim, dugo je bilo prošireno uvjerenje da su stanovnici Bosne u vrijeme Osmanlija turskim jezikom vladali gotovo kao da posjeduju kompetencije dvojezičnih govornika. U turkološkoj se literaturi pojavilo nekoliko radova koji su upućivali na to da situacija moguće i nije bila takva, no tek zbornik “The Turkish Language in Ottoman Bosnia” Ekrema Čauševića, respektabilnog turkologa i izvrasnog poznavatelja kulturnih i jezičnih prilika u osmanskoj Bosni, sustavno preispituje dosadašnje rezultate istraživanja toga pitanja i jasno iznosi nove spoznaje.

Knjiga “The Turkish Language in Ottoman Bosnia” sadrži Čauševićeve ranije objavljene znanstvene radove o tzv. bosanskom turskom jeziku, o rukopisnim gramatikama i rječnicima turskoga jezika čiji su autori bosanskohercegovački franjevci, kao i radove koji se dotiču kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, dijelom i Hrvatske. U tim radovima, kao i u opširnom, posebno za ovu knjigu napisanom, uvodu koji im prethodi, Čaušević je sabrao rezultate vlastitih i, posredno, ostalih istraživanja toga idioma, spoznaje o njegovim

obilježjima, sociolingvističkom statusu i nazivu. Posebna je vrijednost zbornika u tome što autor temeljito preispituje uvriježeno mišljenje da se u Bosni govorio jedan od zapadnorumelijskih dijalekata turskoga jezika, koji je mađarski turkolog Gyula Németh (1890–1976), jedan od najznačajnijih istraživača balkanskih dijalekata turskoga jezika, nazvao “bosanski turski jezik”, a kasnije i “bosanski dijalekt turskoga jezika”.

Némethova je klasifikacija balkanskih idioma turskoga jezika prihvaćena i u ustaljenoj podjeli dijalekata turskog jezika. Naime, dijalekte turskog jezika uobičajeno se dijeli na dva velika ogranka: I) anadoljski i II) balkanski (rumelijski). Balkanski se dijalekti potom dalje dijele na dvije podskupine: 1. istočnorumelijsku (istočnobalkansku) i 2. zapadnorumelijsku (zapadnobalkansku) s pripadajućim podskupinama. U zapadnorumelijsku skupinu, prema Némethu, ubrajaju se ne samo turski dijalekti zapadne Bugarske, Makedonije i Kosova (koje su govorili turski doseljenici, etnički Turci), nego i Albanije, Bosne i Srbije.

Za razliku od Németha, Čaušević govoreći o turskim “dijalektima” na južnoslavenskom području uvodi termin *južnoslavenski varijeteti zapadnorumelijskoga turskog*, pod čime razumijeva turske varijetete koji su se razvili pod jakim utjecajem južnoslavenskog supstrata, i koje su južnoslavenski žitelji Osmanskoga Carstva koristili u današnjoj Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, to jest na prostorima na koje nisu sustavno naseljavani Turci. Na južnoslavenskim prostorima pretpostavlja se postojanje dvaju takvih varijeteta: *bosanskog* i *srpskog*. Čaušević smatra da su bosanski i srpski varijetet turskoga jezika bili vrlo slični, ali vjerojatno ne i identični, ponajprije zbog različitih okolnosti u kojima su se razvili. Međutim, zbog nedostatka tekstova napisanih na srpskom varijetetu ne mogu se opisati njegova razlikovna obilježja u odnosu na bosanski. Na temelju postojećih izvora s područja Bosne, pak, Čaušević zaključuje da se bosanski turski ne može podvesti pod zapadnorumelijske dijalekte, nego da je on jedan od mrtvih varijeteta turskoga jezika koji su se formirali na neturskim jezičnim supstratima i s vremenom preuzeli mnoga obilježja tih

¹ Jako Baltić: *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, Synopsis, Sarajevo-Zagreb, 2003, str. 311–312; prema: Ekrem Čaušević: *The Turkish Language in Ottoman Bosnia*, The Isis Press, Istanbul, 2014, str. 38.

supstrata. Za razvoj njegovih obilježja važno je bilo to što je nastao kao rezultat kulturnih i poslovnih doticaja mjesnoga južnoslavenskog stanovništva s izvornim govornicima turskoga jezika, kao i to da se morao usvajati kao strani jezik. Konačno, Bosanci turski jezik nikada nisu koristili u međusobnoj komunikaciji (što gotovo redovito zapažaju strani putopisci), niti u krugu obitelji, i nikada se nije govorio u širokim slojevima stanovništva, poradi čega je i iščezao nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

Oskudni izvori o tom varijetetu pokazuju da je on bio pojednostavljen i "iskvaren" oblik zapadnorumelijskoga turskog. Uzroke takvoga njegova razvoja Čaušević nalazi u jezičnome doticaju: "Bosanci nisu imali kontinuiran, svakodnevnan jezični kontakt s etničkim Turcima (jer nije bilo turskih kolonista), a od kraja 16. stoljeća, kad se broj Turaka u Bosni počeo smanjivati, mogućnost neposrednoga jezičnoga kontakta bivala je sve manja. U takvim sociolingvističkim okolnostima stvarali su se idealni uvjeti za jezičnu interferenciju budući da su u nedovoljno naučen strani jezik prekomjerno kopirani obrasci materinjeg jezika. Sudeći po raspoloživim latiničnim tekstovima na turskom jeziku, bosanski varijetet turskog jezika vremenom je razvio mnoga autohtona obilježja upravo pod golemim utjecajem bosanskoga jezika." (str. 11) Opisujući neka od obilježja toga varijeteta, pruski diplomat i filolog-orientalist Otto Blau (1828-1879) zapaža: "Njih (obilježja toga varijeteta, op. M. A.) treba pripisati običnom čovjeku koji ima oskudna znanja turskoga jezika i koji se, kao što je već primijećeno, jedva može izraziti na njemu. Nazvati njegov jezik dijalektom jednako je neutemeljeno koliko i naš dječji jezik podvrgnuti gramatičkoj kritici." (str. 15)

Čaušević u uvodu zbornika navodi dvadeset obilježja po kojima se bosanski varijetet turskoga jezika razlikuje od zapadnorumelijskoga turskog. Primjerice:

1. sporadična uporaba predikatnog glagola u trećem licu jednine i kad je subjekt naznačen osobnom zamjenicom za 1. i 2. lice jednine i množine: Siz celdi. "Došli ste."; Siz cidecek mi? "Hoćete li ići?"
2. izostavljanje padežnih nastavaka za akuzativ i genitiv te posvojnoga sufiksa za 3. lice: kadirim bu etmege "Mogu to napraviti."; benüm g'endy kabanicza g'öturdum "Donio sam svoju kabanicu."
3. pogreške u glagolskoj rekaciji, koje su posljedica leksičkoga i sintaktičkoga kopiranja rečeničnih modela iz bosanskoga jezika: K'ečtimi bu jol ile? "Je li prošao ovim putem?"; Ardyna bak su k'enarile. "Pogledaj iza sebe nizvodu."
4. doslovno kopiranje sintaktičkih obrazaca bosanskoga jezika: hanghy (kaćinci) sahâta degin "Do koliko sati?"; ikindi saâta deg'in bir çeşrek eksik dūr "Petnaest je minuta do dva."; kaćinğı sahat kalktun "U koliko si sati ustao?"; hanghy jaşında syn "Koliko ti je godina?"

5. premiještanje participa u funkciji atributa iza imenice (upravnoga člana sintagme), po analogiji s odnosnim rečenicama koje u bosanskom jeziku dolaze iza upravnoga člana: bak bir g'emi denize g'idecek varmi "Pogledaj ima li neki brod koji će isploviti?" i dr. (str. 16-21)

Opisom obilježja ovoga varijeteta i njegova razvoja, Čaušević daje ne samo novu sliku o jezičnim prilikama na Balkanu, nego i važan doprinos spoznajama o razvoju turskih dijalekata.

Radovi u ovoj knjizi obrađuju bosanski varijetet turskoga jezika na korpusu latiničnih tekstova iz 19. st., čiji su autori bosanskohercegovački franjevci i nekoliko stranih diplomata koji su djelovali u Bosni. Pregled franjevačke građe na turskom jeziku donosi članak "A Chronology of Bosnian Turkology: The Franciscans and the Turkish Language". U franjevačkim samostanima i knjižnicama u Bosni i Hercegovini čuva se relativno velik broj rukopisnih rječnika i gramatika turskoga jezika. Manji dio te građe je originalan, a veći dio čine ispisi, sažeci i kompilacije iz objavljenih europskih rječnika i gramatika turskoga jezika. U popisu rukopisa navedenome u članku vidi se da oni potječu iz franjevačkih samostana i knjižnica u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Kreševu, Mostaru, Livnu, Ljubuškom i Tolisi.

Kako je u članku navedeno, u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini sve do austrougarske okupacije 1878. predavao se turski jezik. Najaktivnija "škola istočnih jezika" djelovala je pri fojničkom Samostanu Svetoga Duha. Predavači su orijentalističku naobrazbu stjecali u Austriji i Italiji, a neki su od njih imali prilike i poduže vrijeme boraviti u Carigradu. Uz to, zabilježeni su slučajevi da su franjevci imali kontakte sa školovanim bosanskim muslimanima i kod njih učili ili usavršavali svoj turski. Poznavanje turskog jezika za bosanske je franjeve bilo važno kako bi mogli izravno komunicirati s osmanskim vlastima i braniti svoje interese na šerijatskom sudu, pa i carskom Divanu.

Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine Zemaljska vlada ukinula je turski kao službeni jezik pa su i franjevački rukopisi na turskom jeziku ubrzo zaboravljeni. Godine 1988. godine sarajevski turkolog Vančo Boškov objavio je *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini*, a tek ih je E. Čaušević sustavno obradio i afirmirao kao iznimno vrijedan izvor za turski jezik u Bosni i, samim time, za povijest turkologije na našim prostorima. Osim toga, analizirajući okolnosti u kojima su nastajali franjevački rukopisi, Čaušević je rekonstruirao jedan zapostavljeni odlomak bosanske povijesti.

Među franjevačkim rukopisima, posebno su važni oni koji nisu kompilacije i prijevodi ranijih rječnika i gramatika turskoga jezika objavljenih u Europi, već pokazuju stanovit stupanj originalnosti. Ta se originalnost očituje u tome što se autori osvrću i na pučki varijetet turskoga jezika u Bosni, a u primjerima na

turskom jeziku spominju bosanske toponime, istaknute franjevačke svećenike i aktualne događaje iz života franjevačkih redovnika. U takvim se rukopisima, kako Čaušević pokazuje, u primjerima na turskom jeziku osjeća jak utjecaj južnoslavenske sintakse, frazeologije i leksika, ponekad toliko snažan da bi neki od tih primjera bili nerazumljivi da uz njih nije dan prijevod na latinski ili talijanski. Takva je gramatika fra Andrije Glavadanovića iz prve polovine 19. st., u kojoj autor uspoređuje pučki varijetet turskoga jezika s jezikom “učenih ljudi”. Glavadanovićeve je gramatika u zborniku obrađena u dva rada: “Fra Andrija Glavadanović’s Turkish Grammar” (I) i (II).

U radu “Three Catholic texts in Turkish from the territory of Bosnia and Herzegovina” obrađen je rukopis iz fojničkog samostana koji uz kompiliranu gramatiku i turško-talijanski rječnik sadrži i tri prozna teksta na turskom jeziku posvećena dogmatskim i moralnim temeljima kršćanskoga nauka. To su, prema Čauševiću, jedini dosad poznati tekstovi takva sadržaja pronađeni u Bosni i Hercegovini. Čaušević posredno zaključuje da je taj rukopis nepoznata autora nastao u drugoj polovici 19. st. Nadalje, turski jezik na kojemu su zabilježeni spomenuti tekstovi vjerskoga sadržaja upućuje na njihovo bosansko podrijetlo. Naime, bez obzira na dvojbu jesu li prepisani (uz popratnu jezičnu redakciju) ili napisani u Bosni, jezik tih tekstova po mnogim je svojim obilježjima istovjetan s turskim idiomom na kojemu su napisane i druge franjevačke gramatike turskoga jezika iz 19. st. Uz popis obilježja jezika toga rukopisa, ovaj rad donosi i potpuni transkript i prijevod spomenuta tri teksta.

U članku “‘Onu suz ettirmek için bir zanaat vereim’. Some observations about the lexis of Latin-script texts in Turkish” obrađuje se leksik tzv. bosanskoga turskog jezika, opet na temelju latiničnih rukopisa na turskom jeziku koje su sastavili bosanski franjevci. Čaušević izdvaja sljedeće leksičke posebnosti tih tekstova: često pomicanje značenjskih polja općeosmanskih riječi, “terminologiziranje” turskih apelativa, prekomjerno korištenje tuđica, posebno vjerskih termina iz armenskog i grčkog jezika, te uporaba riječi slavenskog podrijetla, dijalektalizama, regionalizama i sl.

U radu “Turkish proverbs from Bosnia and Herzegovina” popisano je 214 poslovice na turskom jeziku. Poslovice su preuzete iz tri izvora: iz dva rukopisa iz Knjižnice Samostana Sv. Duha u Fojnici, te iz hrvatskog prijevoda osmanske gramatike *Kavâ’idi Osmâniye* (u Istanbulu prvi put objavljena 1851), koji je tiskan 1870. ili 1873. godine, najvjerojatnije u Sarajevu. Prevoditelj Josip Dragomanović prijevodu je dodao i izbor raznovrsnih napisa, među kojima su i poslovice.

Tom je prevoditelju Čaušević u zborniku posvetio i poseban rad: “The Turkish of Josip Dragomanović”. Josip Dragomanović (1828-1908), rođen u Novoj Gradiški, diplomat s izvrsnim znanjem turskoga jezika, bio je službeni prevoditelj za turski jezik Zemaljske

vlade nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878). Puni naslov njegova prijevoda spomenute gramatike bio je: *Kavâ’idi Osmâniye ili Pravila otomanskog jezika, spisao Mehmed Fuad i Ahmed Dževdet, iz turskog jezika preveo a stranom priredio i koristnima spisi nadopunio J. D.* Taj članak donosi iscrpnu fonetsko-fonološku i morfološku analizu turskoga jezika gramatike. Vrijednost Dragomanovićeve prijevoda je u tome što je turski dio, izvorno pisan osmanskom arabicom, transkribirao u latiničkom pismu, i to tako da je turski jezik gramatike latinicom zapisan onakvim kakvim ga je naučio u Bosni, dakle sa svim obilježjima bosanskog varijeteta.

Kao austrijski diplomat u Bosni je djelovao i Karl Sax o kojemu govori članak “Carl Sax’s letters about ‘The Bosnian Turks’ and the Turkish language in Bosnia (19th C.)”. U časopisu *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) iz 1862. i 1863. godine objavljeni su dijelovi dvaju pisama koje je Karl Sax, “Consular-Eleven” austrijskoga konzulata u Sarajevu, uputio iz Sarajeva stanovitom profesoru Wickerhauseru odgovarajući na njegova pitanja. U tim pismima Sax iznosi informacije o turskom jeziku u Bosni, kao i neka druga zapažanja o zemlji u kojoj je službovao. Prof. Wickerhauser je, bez sumnje, bio turkolog. O Karlu Saxu nema nikakvih detaljnijih spoznaja. Međutim, s obzirom na to da je očito znao turski jezik, Čaušević pretpostavlja da je po formalnom obrazovanju bio orijentalist.

Analizirajući raširenost turskoga jezika u Bosni, Sax kaže da “o turskome ‘većina bosanskih muhamedanaca’ nema nikakve predodžbe (‘die Mehrzahl der bosnischen Mohammedaner hat vom Türkischen gar keine Idee’). ‘Kad se susretnu dvije takve osobe’, piše on, ‘pozdravljaju se s *essalamu alejkum*, odnosno s *merhaba*, a potom uslijedi razgovor na ‘slavenskom’ jeziku.” (str. 70-71). Govoreći o muslimanskim imenima u Bosni, pak, Sax “zapaža da vlastita imena trpe ‘izmjene u kojima je jedva moguće ustanoviti kakvu zakonitost’, npr. *Mehmed* > *Mého*, *Mustafa* > *Mújo*, *Suleiman* > *Súljo*, *Ibrahim* > *Ibro*” itd. (str. 71) Sax je, prema Čauševiću, jedini koji je zabilježio i podatke o naglasnom sustavu turskoga govora u Bosni. Govoreći o turskoj poeziji u Bosni, Sax navodi sljedeće: “Ovdašnji muhamedanci, koji sebe – čak i kad uopće ne znaju turski – nazivaju Turcima da bi se razlikovali od prezrenih kršćanâ, u nacionalnome smislu ne mogu se smatrati Turcima. Oni znaju samo za *srpsku* (podvukao K. Sax) poeziju”. (str. 74) Na temelju toga zapažanja Čaušević zaključuje da se Saxove vrijednosne sudove o kulturnim prilikama u Bosni mora promatrati kritički, jer se Sax očigledno nije uspio riješiti europskih predodžbi i klišeja o Bosni koje je ponio sa sobom dolazeći u tu zemlju.

A o predodžbama o Bosni i “Turcima” koje su vladale u susjednoj Slavoniji Čaušević govori u tekstu “‘The Turks’ in Antun Matija Relković’s *Satir*”. Antun Matija Relković (1732-1798) poznati je slavonski prosvjetitelj koji je svojim djelovanjem, pa tako i

djelom *Satir iliti divji čovik*, pokušao unaprijediti prilike u selima svoga zavičaja. Kako bi Slavonce potaknuo na promjene, sve ono što je smatrao negativnim Relković je vezao uz Turke, svojevremene “porobljivače” Slavonije. Čaušević upozorava na činjenicu da su “Turci” o kojima se u *Satiru* govori bili zapravo južnoslavenski muslimani doseljeni iz Bosne. Turcizmi u Relkovićevu *Satiru* po svome fonetskom liku identični su onima u Bosni i Hercegovini i nose tipično obilježje muslimanskih govora – fonem /h/.

O turcizmima u ovome zborniku govori i članak “Miloš Mandić and his dictionary of Turkish loanwords (On the first dictionary of Turkish loanwords in the history of Turkology)”. *Turcizmi u Bosni*, rječnik turcizama objavljen u Sarajevu 1881. godine, prvi je cjeloviti rječnik turcizama na južnoslavenskim prostorima. Objavljen je prema odredbi Zemaljske Vlade tri godine nakon austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, a bio je namijenjen “strancima”, odnosno austrougarskim činovnicima hrvatskoga podrijetla, koji su nakon austrougarske okupacije 1878. godine slani na službu u Bosnu, kao i trgovcima, obrtnicima i poslovnim ljudima koji su dolazili iz Hrvatske. Rječ-

nik je u kratko vrijeme doživio tri izdanja. Iako ni u jednom izdanju nije objavljeno autorovo ime, Čaušević u članku argumentirano pokazuje da je to Miloš Mandić (1843-1900), sarajevski novinar, književnik, filolog-poliglot i prosvjetitelj. Njegov je rječnik turcizama bio korišten u sastavljanju kasnijih rječnika (primjerice i poznatog rječnika turcizama Abdulaha Škaljića).

Svi su spomenuti članci, kako je rečeno, već ranije objavljeni, ali se može pretpostaviti da će ovako objedinjeni polučiti veći odjek i izazvati pažnju koju nesumnjivo zaslužuju. Posebnu vrijednost zborniku daje uvodna studija koja sažima rezultate dosadašnjih istraživanja: propituje teze o rasprostranjenosti turskoga jezika u Bosni, odgovara na pitanje tko je u osmanskoj Bosni govorio turskim jezikom i koja su bila njegova obilježja, te, naposljetku, pobija tvrdnju o postojanju “bosanskog dijalekta turskog jezika”, odnosno uvriježeno, u nekim krugovima čak i danas živo mišljenje da se turski jezik uvelike govorio u osmanskoj Bosni. Zbornik tako u cijelosti donosi novu sliku o jezičnim, a time i kulturnim i društvenim prilikama u osmanskoj Bosni.

Franjevački samostan Duha Svetoga u Fojnici